

MUSICALIA DANUBIANA

MTA Zenetudományi
Intézet

GRADUALE STRIGONIENSE

(s. XV/ XVI)

MUSICALIA DANUBIANA

REDIGUNT

FERENCZI ILONA

SAS ÁGNES

SZENDREI JANKA

HOC VOLUMEN CURAVIT

SZENDREI JANKA

CURIS

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ZENETUDOMÁNYI INTÉZET

DOBSZAY LÁSZLÓ

FALVY ZOLTÁN

SZ. FARKAS MÁRTA

MUSICALIA DANUBIANA

12.

GRADUALE STRIGONIENSE (s. XV/XVI)

EDITED AND INTRODUCED BY

JANKA SZENDREI

BUDAPEST · 1993

Felelős kiadó: FALVY ZOLTÁN

Lektorálta: DOBSZAY LÁSZLÓ és KÖRMENDY KINGA

Fordította: MÉSZÁROS ERZSÉBET

Címlapterv: P. HORVÁTH ÉVA

**MEGJELENT AZ OKTK „KULTURÁLIS HAGYOMÁNYAINK
FELTÁRÁSA, NYILVÁNTARTÁSA ÉS KIADÁSA” C.
KUTATÁSI FŐIRÁNY TÁMOGATÁSÁVAL.**

ISBN 963 7074 26 0

ISBN 963 7074 27 9

ISSN 0230-8223

© Szendrei Janka, 1992

Tartalomjegyzék — Contents

Vol. *

A kódex elnevezése és leírása	5
A kódex kora és provenienciája	9
A kódex miniatúrái (Török Gyöngyi)	15
A kódex hangjelzése	17
A kódex tartalma	31
A graduale liturgiai és zenei sajátosságai	45
Közreadói megjegyzések	81
Forrás- és irodalomjegyzék (rövidítések)	89
The Designation and Arrangement of the Codex	97
The Date and Provenance of the Codex	101
The Miniatures of the Codex (Gyöngyi Török)	108
The Notation of the Codex	110
The Contents of the Codex	126
The Liturgical and Musical Features of the Gradual	140
Editorial	178
List of Sources and Bibliography (with the abbreviations)	186
Index	194
Facsimiles	221

Vol. **

Temporale	4
Sanctorale	189
Kyriale	317
Sequentiale	348

A kódex elnevezése és leírása

A Musicalia Danubiana 12. köteteként az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár MSS I.1. jelzetű kétkötetes kódexét adjuk át a kutatóknak és gyakorló zenészeknek átírásban. A kötet címadásakor a kódex tartalmát tartottuk elsődlegesnek, s azt jelöltük meg, hogy a XV. század végén vagy XVI. század elején e munka a magyar egyház „anyjának és fejének” tekintett esztergomi katedrális liturgikus és zenei szokásait akarta reprezentatív módon írásba foglalni.

Ezzel eltértünk a kódex hagyományos megnevezésétől, mely a feltételezett készítő nevééről „Bakócz-graduál”-ként jelölte forrásunkat. Az ezzel kapcsolatos vitákat később kívánjuk ismertetni. Most csak annyit kell előre bocsátanunk, hogy Bakócz (más ejtés szerint: Bakács, Bakocs) Tamás (1442, Erdőd, Szatmár m. — 1521, Esztergom)¹ a magyarországi reneszánsz korának egyik legjelentősebb, igen erős egyéniségű főpapja volt, aki saját erejéből szerzett hatalmas vagyonát szívesen használta a művészetek pártolására. Paraszti, sőt jobbágy származású. A Szatmárnémetiben működő domonkos kolostorban kezdte tanulmányait, majd Krakó és Pádua egyetemén végezte. Mátyás király figyelt fel tehetségére, s ő tette a kancellária tagjává (1474), titeli préposttá (1480), majd saját titkárává (1483—90). Győri püspök volt az 1486—1491. években, egri püspök és főkancellár 1491-től, esztergomi érsek lett 1497-ben. Bíborossá kreálják 1500-ban, majd a konstantinápolyi pátriárka címet is elnyeri 1507-ben. 1512—13-ban Rómában tartózkodik, a megüresedett pápai trón egyik várományosa. Csak az itt tapasztalt mellőzés után kezd a sikerekben gazdag pálya lefelé hanyatlani. X. Leo, az új pápa, keresztshad hirdetésével bízza meg, az általa indított mozgalom azonban Magyarországon a Dózsa György vezette felkelésbe torkollott, s így az érseknek is személyes kudarcot hozott. Bakócz Tamás II. Ulászló király halála után, 1516-tól visszavonultan élt Esztergomban. Művészetpártolásának legkiválóbb emléke az esztergomi Bakócz-kápolna,² melyet 1506-ban, a Szent Adalbert székesegyház déli oldalán kezdett építtetni, reneszánsz stílusban, vörös márványból. E kápolnát, melyet saját temetkezési kápolnájának is szánt, gazdagon ellátta liturgikus könyvekkel.³

Kiadványunk címadása, melynek előnye, hogy ráfordítja a figyelmet a kódexnek a régebbi irodalomban lényegében figyelmen kívül hagyott tartalmára, alkalmas a mindennapi, gyakorlati megnevezésre is. A *Graduale Strigoniense* név mellett azonban, úgy véljük, alternatív megjelölésként a *Bakócz Graduale* elnevezés továbbra is használható. Emellett szól e név hosszú hagyománya, sőt nem kevésbé bizonyos alább kifejtendő tartalmi meggondolások is.

* * *

A graduale lelőhelye az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár.⁴

Jelzete: MS I. 1 a-b.⁵

Pergamen, két kötet. Az első kötetben 202, a másodikban 256 folio található. Mindkét kötetből hiányzik néhány folio. Az első kötet méretei: 760×599 mm, a másodiké: 844×620 mm.⁶

¹ Fraknói V. 1889.; Magyar Életrajzi Lexikon 1981³ I: 77. o.

² Balogh J. 1955.

³ Werbőczy István 1522-ben tanúvallomást tett a Bakócz kápolna kincseiről, ezek között: „antiphonarys, gradualibus, psalterys, missalibus”. Idézi Balogh J. 1955: 87. o.

⁴ A kódex lelőhelyét Dankó József és Fraknói Vilmos az esztergomi főegyház kincstárában jelöli meg, vö. Dankó, J. 1880: LIII. sz. és 109. o.; Fraknói V. 1889: 188. o.

⁵ A kódex jelzete a szakirodalmi munkákban többféleképpen szerepel. Radó P. 1941a: Nr. 142: „Sine signatura”. Radó P. 1941b: Nr. 6: „jelzés nélkül őrizett”. Berkovits I. 1948: Nr. 9.: nem közöl jelzetet. Mint más kódexeket is, úgy a Bakócz Gradualét is jelzet nélkül citálja: Schallaburg '82: Kat. Nr. 575. (Török Gy.). Radó, P. 1973: Nr. 171: Ms. I. 1., részben ennek alapján: Kódexek 1985: Kat. Nr. 186 (Szendrei J.). Szendrei J. 1981a: C 15: Mss I. 1. és Mss I. 3b (helyszíni információ alapján). Hasonlóan Körmendy K. 1979: p. 25.: Ms. I. 1. és Ms. I. 3b. Csapodi Cs.—Csapodiné Gárdonyi K. 1988: Nr. 1185.: MSS. I. 1a. A Főszékesegyházi Könyvtár jelenleg a kötetünkben megadott jelzetet használja.

⁶ Radó P. 1973 szerint (Nr. 171) a méretek: I. kötet 77×60 cm, második kötet: 83×62 cm. Berkovits I. 1948 szerint (Nr. 9) a méretek: 760×605 mm, 850×620 mm. Ugyanígy közli Csapodi Cs.—Csapodiné Gárdonyi K. 1988: Nr. 1185. A kötetünkben közölt adatokat helyszíni méréssel nyertük. A foliók egy kötetben belül nem teljesen azonos nagyságúak, 1—2 mm különbség köztük előfordul.

Scriptura gotica textualis formata.

Egy oldalon 7 darab négy vonalas, 41 mm tágasságú kottaszisztéma helyezkedik el mindkét kötetben, osztatlanul. Az írás-tükör mérete 540×420 mm. Azokon az oldalakon, ahol a lapszélekre nincs illumináció tervezve, az írást kétoldalt a folio pereméig húzott, 12 mm tágasságú keret zárja le, melyben a kottairáshoz tartozó betűkulcs és custos található.

A gótikus notáció metzigót és magyar (esztergomi) jelrendszer keveréke, két kéz munkája.

A kötés mérete az „a” kötet esetében 808×607 mm (gerincnél megszakított), a „b” kötet esetében 884×645 mm. Leírása: fatáblás, vaknyomásos, barna bőrkötés gótikus stílusú díszítéssel a XV. század végéről vagy a XV–XVI. század fordulójáról. Az első, „a” kötetet restaurálták, így az eredeti fűzés és tábla-beakasztás nem látható már. A pergamen előzéklapok újak, az első szennylap, rajta az ajándékozás szövege, különálló pergamen levél. Valószínűleg eredetileg is az volt, s csak a XVI. század közepén illesztették a kódex elejére.

A két kötetet ugyanaz a három féle gótikus bélyegző díszíti: rutainda, virágtő (vagy makk bélyegző, ez alig kivehető) és rozettás pálcán áthurkolódó inda. A tábladíszítés felépítése (kompozíciója) mindkét kötetnél azonos. Mindkét kötet esetében az előtábla középmezőjét függőleges sávok tagolják, a háttábla középmezőjét pedig egymást metsző átlós vonalak osztják rombuszokra.

Az első kötet előtábláján a középmező függőleges sávjaiban gótikus rutaindák, a középmező alatt és fölött virágtövek (vagy makkok) sorakoznak. A háttáblán a középmezőt körülvevő keretben láthatók a rutaindák. Az első kötet veretei utólagos másolatok a második kötet eredeti vasveretei alapján.

A második kötet előtábláján két üres keret között a már ismert rutaindás keret fut körbe. A középmező tizenegy sávra osztott, s minden másodikban pálcán áthurkolódó indás-rozettás görgető húzódik. Ez a görgető alkot keretet a hátsó tábla középmezője körül, amelyet az átlók osztotta rombuszokba nyomott rutainda bélyegzők díszítenek.⁷

Egy ív-füzetben három duplafolio van összefogva, vagyis egy kötegbe hat folio tartozik.

Utólagos, használatól származó bejegyzések nincsenek.

Mindkét kötetben olvasható az 1555-ös donációt megörökítő följegyzés, mely a gradualét az esztergomi egyház tulajdonába adta. Az I. kötet, első folio elé beragasztott, gyengébb minőségű pergamenlap verso-ján: *Hoc Graduale in honorem et gloriam Dei Optimi Maximi donavit Ecclesiae suae Strigoniensi Reverendissimus in Christo pater dominus Nicolaus Olahus Archiepiscopus Strigoniensis Primas Hungariae etc. Anno domini Millesimo quingentesimo quinquagesimo quinto.* A II. kötet f 2^v: *Reverendissimus Dominus Nicolaus Olahus Archiepiscopus donavit me Ecclesiae suae Strigoniensi.*⁸

Illumináció: Az I. kötetben 1 befejezett, 3 befejezetlen és 1 rajzolt lapkeretdíszítés, 2 befejezett, 3 rajzolt nagyméretű iniciále jelenetes ábrázolással, összesen 225 kisebb, részben befejezett, részben befejezetlen festett iniciále és 49 kisebb rajzolt iniciále, továbbá számos iniciále számára üresen hagyott hely található. Harminckilenc alkalommal van kisebb lapszéli indadísz az iniciálék mellett. A II. kötetben nincs befejezett illumináció, csak üresen hagyott helyek a kezdőbetűknek különböző méreteken. A legkisebb rangfokozatú, szokás szerint egyszerű kivitelezésű kezdőbetűk is hiányoznak. Egyetlen alkalommal van széles lapszéli keretdísz is tervezve (f 60^v).⁹

Az első kötetben többször meg van festve az Erdődy-Bakócz család püspöki infulával díszített címere: f 1^r és 11^v (kidolgozva), f 8^v, 20^v (vázlat), valamint az egyházi jelvény nélküli Bakócz-címer is: f 1^r (kétszer), f 12^r (mindkét helyen kidolgozva).

⁷ A kötés vizsgálatát Dr. Rozsondai Marianne végezte el, és leírását ő fogalmazta meg. Köszönetemet ezúton is szeretném neki kifejezni.

⁸ A kéziratban a bejegyzés végén még *etc* olvasható.

⁹ Vö. Berkovits I. 1948: 312. sköv. o.: a szerző 62 iniciálét ítél befejezettnek. A második kötetből is említ rajzos vázlatokat, ilyeneket azonban nem találtunk.

A kódexhez tartozó töredékek: Budapest, A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára K 479 (előbb T 44), az I. kötetből hiányzó régi CCXIV folio darabjai; — és Budapest, MTA Zenetudományi Intézet C 1765, a II. kötet régi IV folio darabja.¹⁰ Lásd 1. és 2. facsimile.

* * *

A recto oldalakon az első kottasor fölött (tehát még a tükröt jelölő kereten belül) jobboldalt piros római számos foliálás olvasható, mely a kódex másolótól ered. Az I. kötet elején (az eredeti f 54-ig) e foliálás ismeretlen okból hiányzik. A kötetek új folio-számot kaptak századunkban, melyet számnymotatóval a recto oldalak jobb felső sarkán (a tükrön kívül) helyeztek el. Minthogy a régi foliálás hiányos és ellentmondásos, e kiadás az új foliálásra fog hivatkozni (habár ez sem hibátlan). A tájékoztató megkönnyítésére alább megadjuk a régi és új foliálás egybevetését:

I. kötet:	Új folio	Régi folio
	1	—
	----- lacuna -----	
	2—3	—
	----- lacuna -----	
	4—44	—
	45	54
	46—62	55—71
	62bis!	72
	63—124	73—134*
	125	számozatlan!
	126—134	135—143
	135	145! (számozási hiba)
	136—177	146—187*
	---- lacuna (1 fol) -----	
	178—201	189—212
	---- lacuna (2 fol) -----	
	202	215

* A régi 86, 149 fol nincs kiírva.

II. kötet:	Új folio	Régi folio
	1—2	1—2
	---- lacuna (2 fol) -----	
	3—5	5—7
	---- lacuna (1 fol) -----	
	6	9
	---- lacuna (1 fol) -----	
	7—20	11—24
	---- lacuna (1 fol) -----	
	20bis	26
	21	27

¹⁰ K 479: Egy folio öt különböző méretű darabja: egy mintegy harmad folio terjedelmű levél és négy kisebb csík, a) 303×72 mm, b) 248×60 mm, c) 130×80 mm, d) 210×260 mm, egy kisebb csíkon nem maradt fenn sem kotta, sem betűírás. A töredékek azonosítása és anyaguk átírása: Szendrei J. 1981b: 33—46. o. Lásd még Szendrei J. 1981a: F 469 (a régi T 44-es jelzet alatt tárgyalva), Csapodi Cs. 1985: itt szerepel először az új K 479-es jelzet. — C 1765: 1990-ben magántulajdonból vásárolt 202×158 mm nagyságú töredékfolio, kisebb hiányokkal. Mint a bevágások, s a hajtások nyomai mutatják, egy 134×75 mm nagyságú könyvecske bekötésére használták fel, majd arról már régebben lebontották.

----- lacuna (1 fol) -----	
22—24	29—31
25—45	33—53
46	55! (hibás számozás)
47	55bis
48—64	57—72
----- lacuna (2 fol) -----	
65—76	75—86
77—117	89—129
----- lacuna (1 fol) -----	
118—120	131—133
121—122	— (táblázatok)
123—152	— (Kyriale)
153—181	— (Sequentionale)
----- lacuna (vsz. 1 fol) -----	
182—245	— (Sequentionale folyt.)
----- lacuna (vsz. 1 fol) -----	
246—256	— (Sequentionale folyt., megszakad)

A kódex kora és provenienciája

A kétkötetes, nagyméretű *graduale* már a 19. századi kutatók figyelmét felkeltette.¹ Bemutatták azon az 1882-es budapesti könyvkiállításon,² mely a modern kodikológiai kutatások kezdeteit jelző szimbólum lett. Ezen a jelentős eseményen, a tudománytörténetben először és utoljára, a középkori Magyarország kódexeit még nem kellett külföldről egybegyűjteni, hanem az akkori, a középkorival lényegében egybevágó méretű Magyarországról össze lehetett szedni. Röviddel a kiállítás után Fraknoi Vilmos próbálta érzékeltetni a *graduale* művelődéstörténeti jelentőségét, mégpedig Bakócz Tamás esztergomi érsek életét és munkásságát tárgyaló, 1889-ben megjelent művében.³ Dankó József 1880-ban és 1893-ban napvilágot látott munkái⁴ már a középkori magyar liturgikus forrásanyag első nagyobb szabású áttekintésének keretében emlékeznek meg a kódexről. E 19. századi irodalom hatásaképpen terjedt el a kódexnek azóta is általánosan használt *Bakócz (Bakocs, Bakács) Graduale* elnevezése.⁵

A kódex megismerésében a következő jelentős lépések érdeme a művészettörténet munkásaié. Hoffmann Edit idevágó tanulmányai (1925, 1929)⁶ — a 19. századi szakirodalmat is értékelve — magas színvonalon elemezték a *graduale* első miniátorának más emlékekben, így egy zágrábi missalén (No. 354), valamint későbbi címeresleveleken is felismerhető munkásságát. A művész keznyomának azonosítása a különböző típusú forrásokon stíluskritikai alapon történt. Szintén Hoffmann Edit hívta fel a figyelmet⁷ e miniátor „monogram”-jára, mely azonban azóta sincs megfejtve. Hoffmann számára magától értetődő volt, hogy a festés megrendelője az esztergomi érsek, Bakócz Tamás. Bizonyára befolyásolta ebben, hogy a miniátor Budán dolgozott. Bár Hoffmann Edit a kódex első miniátorának munkáját az 1515 és 1521 közötti időre képzelte el, nem vetette fel azt a kérdést, hogy ha ez a datálás helytálló, miért nem a bíborosi jelvényeket is tartalmazó Bakócz-címer szerepel a kifestett oldalakon, amint ez a jelzett időben az 1500-ban kardinálissá kreált érseket megillette. Bizonyára azt tartotta szem előtt, hogy más, általa jól ismert korabeli családi címerek is sok esetben igen variábilisnak, kevésbé megállapodottnak mutatkoznak az emlékeken,⁸ így alighanem a bíboros érsek esetében is lehetne gondolta a püspök-süveges Bakócz-címert, mely kódexünk lapjain többször is megjelenik.

Másképpen foglalt állást a művészettörténész Berkovits Ilona (1941, 1948, 1965),⁹ a kódex díszítésének ugyancsak jelentős elemzője. Ő is elfogadta a „Bakócz monogramista” munkáinak stíluskritikai alapon történt azonosítását. A munkák között szereplő címeres oklevelek datálása alapján meghatározta a művész működési idejét is (1515—1525). A két *graduale*-kötetet ezek után Berkovits 1519 és 1525 közé datálja,¹⁰ vagyis minden addigi datálásnál későbbre, részben nyilván a megrendelő-

¹ Török J. 1859: 298—302. o. A további XIX. századi irodalmat lásd Berkovits I. 1948: 318—320. o.

² Könyvkiállítási Emlék 1882: 51. o. 175. sz. Bár csak az első kötet első folióját állították ki bekeretezve, a kódexet a kiállítás legfőbb ékességeként értékelték.

³ Fraknoi V. 1889: 188. o., idevágó műtárgy- és képjegyzék: 217—220. o.

⁴ Dankó J. 1880: 109—110. o. és Dankó J. 1893: 107. o., vö. 105. o.

⁵ *Gradualénk* első miniátora egy missalét is dekorált, mely a zágrábi székesegyház kincstárának tulajdona (No. 354). E missaléban ugyanolyan Bakócz-címert festett meg, mint a *graduale*-ban. Römer Flóris és Dankó József e címert Bakócz Tamás unokaöccsei közül valamelyiknek tulajdonították, kik mindketten zágrábi püspökök voltak (Erdődy János 1514—1518, Erdődy Simon 1519—1543), azt a gondolatot azonban e XIX. századi kutatók még nem vetették fel, hogy esetleg az esztergomi *graduale* is e zágrábi püspökök valamelyikének megrendelésére készülhetett, s nem a primáséra.

⁶ Hoffmann E. 1925: 28—51. o.; Hoffmann E. 1929: 177—182. o.

⁷ Hoffmann E. 1925: 29. o., de lásd már a *Vetus Hymnarium*-ban is Dankó Józseftől, 105. o.

⁸ Vö. pl. Hoffmann E. 1925: 38—39. o. Egy másik egyszerű származású főpapról írja a szerző: „Mint püspök vehette föl a címert, melynek talán azért is nincs olyan egészen megállapodott formája.”

⁹ Berkovits, E. 1941: 16—17, 24. o.; Berkovits I. 1948: 291—371. o.; Berkovits I. 1965: 83—86. o.

¹⁰ Berkovits I. 1948: 312. o. Vö. Berkovits I. 1965: 84. o. A szerző koncepcióját a horvát kutatók véleménye is befolyásolja, lásd összefoglalóan Kniewald, D. 1944: 79—81. o. Julius Clovius azonban, akit a horvát kutatók javasolnak, stíluskritikai és történeti okokból nem lehetett a Bakócz kódexek miniátora, mint azt már Hoffmann Edit (Hoffmann E. 1929: 180. o. és Hoffmann E. 1925: 48. o.) megállapította.

vel kapcsolatos koncepciója miatt. Eszerint Bakócz Tamás 1500 után már csak olyan címerváltozatot használhatott, melyet a bíborosi kalap díszít; a gradualékban többször is szereplő püspöksüveges Bakócz-címer tehát csak valamely másik családtagé lehet. Berkovits Ilona szerint ez a családtag Erdődy Simon, Bakócz Tamás unokaöccse, 1519-től zágrábi püspök. Az ő számára csináltatta volna az érsek a gradualét (a címer tehát a reménybéli possessor címere), sőt, 1965-ös munkájában Berkovits már ezt írja: „a zágrábi székesegyház részére” (84. o.). Ezt a jelentős új mozzanatot azonban nem indokolja, holott e minősítés bizonyos értelemben, burkoltan kiemeli a gradualét a bibliofil főpapok vagyontárgyainak hagyatékából — talán azért nem beszél róla, mert nem érzékeli a két rendeltetés közti különbség korabeli nagyságát. Mindenesetre Bakócz Tamás 1521-ben meghalt; ez az elmélet tehát feltételezi, hogy a miniátor akkor nem hagyta abba munkáját, de nem kapunk magyarázatot arra, mikor, s milyen körülmények között maradt abba az illumináció szempontjából befejezetlen kódex készítése.

Berkovits Ilona gondolatmenetét napjainkban a magyar kodikológiai szakma egyik legelismertebb szaktekintélye, Csapodi Csaba folytatta tovább (1983).¹¹ Szerinte még Berkovits Ilona sem elég következetes a graduale megrendelőjének kérdésében. Ha Bakócz Tamásnak bármi köze lett volna a kódexhez, akár csak mint ajándékozónak (donator), a bíborosi címernek akkor is benne kellene lennie valahol, akár a másik, possessor jelölő püspöki címer mellett. Ezt azonban hiába keressük. Csapodi szerint tehát a kódexnek még megrendelője sem ő, hanem a zágrábi püspök, Erdődy Simon. A címer az ő címere, s Bakócz Tamás esztergomi érseknek e gradualéhoz semmi köze. Mint írja, ajánlatos lenne e tényt ezentúl az elnevezésben is kifejezésre juttatni, tehát felhagyni a „Bakócz-graduale” megjelöléssel. Csapodi Csaba szerint a graduale festése nem 1521-ben szakadt meg, mint Hoffmann Edit gondolta (Bakócz érsek halála miatt), hanem 1526-ban, amikor a királyi kancellária személyzete, melyben a miniátor címerfestőként is dolgozott, a mohácsi csatát követően elmenekült.

A művészettörténeti kutatásokkal párhuzamosan megindultak a graduale liturgiátörténeti, valamint zenetörténeti vizsgálatai is. Radó Polikárp 1941-ben — Hoffmann Edit, Berkovits Ilona munkáinak ismeretében — írt először a gradualéről,¹² mint kodikológus, liturgiátörténész, és ismertette annak immár nemcsak díszítményeit, miniatúráit, hanem vázlatosan, címszavakba foglalva annak tartalmát is. Ő változatlanul Bakócz Tamás által készített gradualéről beszél. Korábbra datálja azt, mint a művészettörténészek, részben talán paleográfiai alapon, mert a scripturáról ez a megjegyzése: „XV. század végéről való humanista díszírás”.¹³ Szerinte Bakócz Tamás a kódexet még egri püspök korában, bíborossá kreálása (1500) előtt rendelte, s amikor esztergomi érsekké lett (1497, mások szerint 1498), ott hagyta félig készen Egerben. Radó szerint Oláh Miklós, aki szintén az egri püspökségből került Esztergom érseki székebe (egri püspök: 1548, esztergomi érsek: 1553) vitte volna a gradualét Egerből Nagyszombatba, az Esztergomból elmenekült káptalan akkori székhelyére, s ő ajándékozta az esztergomi káptalannak azt a kétkötetes kódexet, mely eredetileg nem az esztergomi, hanem az egri egyháznak készült. Radó szerint ugyanis a graduale nem készülhetett az esztergomi székesegyház számára, hiszen akkor 1555-ben már régóta a káptalan tulajdonához tartozott volna.¹⁴ Ez az elmélet kikerüli a püspöki címer problémáját: ha ugyanis a kódexet 1500 *előtt* írták, akkor nem is várhatunk el Bakócz Tamás jelvényei között bíborosi kalapot.

A kódexszel kapcsolatos 1950 utáni kutatásokban a liturgikus tartalom, a zenei jellegzetességek, valamint a hangjegyzés együttesen, egymásra vonatkoztatva kerültek elemzésre.¹⁵ A jelentős előrehaladást az a tény tette lehetővé, hogy időközben felgyorsult a középkor idevágó magyarországi forrá-

¹¹ Csapodi Cs. 1983: 59—66. o.

¹² Radó P. 1941b: Nr. 6.; Radó P. 1941a: Nr. 142.; Radó P. 1973: Nr. 171.

¹³ Radó P. 1941b: különlenyomat 21—22. o.

¹⁴ Radó P. 1941b, különlenyomat 26. o. Mindazonáltal a kódex automatikusan nem kerülhetett át az érsek tulajdonából a káptalanéba. Könnyen lehet, hogy valamilyen okból, például az illumináció befejezetlensége miatt halasztódott a donáció, majd a körülmények változása miatt ez a halasztás túl hosszúvá nyúlt.

¹⁵ Szendrei J. 1981a: 32, 60, 166. o.; MZt 229—230. o.; Dobszay L. 1985: 39—41. o.; Facs. Nr. 10.

sainak feltárása, s így a graduale sajtóságait mindig a teljes fennmaradt hagyományanyaghoz lehetett hasonlítani. E feldolgozás során kiadásra kerültek a második kötet szekvenciái,¹⁶ azonosíthatók voltak mindkét kötetből egy-egy kiszakított folio maradványai,¹⁷ s feltárultak a repertoár egyes tételeinek pontosabb összefüggései.¹⁸ E kutatásoknak magára a kódexre vonatkozó összegző eredményei látszólag kevésbé egzaktak, mint a művészettörténeti megállapítások. Eszerint a graduale keletkezése a XV–XVI. század fordulója körüli évekre tehető. A miseliturgiát az esztergomi rítus szerint tartalmazza, e rítus utolsó nagy emlékművének tekinthető. Rendeltetését (fontos tartalmi jegyek, valamint a tervezett Adalbert-iniciále alapján) az esztergomi Szűz Máriáról és Szent Adalbertől nevezett székesegyház kórusában tölthette volna be. Kottairása a kor budai és esztergomi emlékeinek kottairásához áll közel. A címerhasználat kérdésében e tényekkel is számot vető további kutatásokra van szükség.¹⁹

A magyarországi reneszánsz művészet kiváló tudósa, Balogh Jolán 1983-ban foglalkozott a graduale kutatásának nyitott kérdéseivel.²⁰ Részletesen követte, elemezte a miniátorok keze munkáját, s megállapította, hogy a „monogramista” stílusában készült alkotások részben csak tanítványoktól származó műhelymunkák. Újból felvetette a 19. században már fölillantott lehetőséget: a graduale az esztergomi Bakócz kápolna számára készülhetett, amit az első oldalon ábrázolt angyali üdvözlés támasztana alá (Maria Annuntiata a kápolna titulusa). A kódexet szerinte 1519 és 1521 között Erdődy Simon készítette Bakócz Tamásnak, szeretett kápolnája számára, hálából.

A jelen kiadás elkészítése közben vizsgálta meg a kódexek kötését Dr. Rozsondai Marianne, a magyarországi és középeurópai könyvkötészet történetének kutatója. Leírásához (lásd 6. old.) a következő értékelést mellékelte: „A két kötet gótikus bélyegzői igen elterjedt, eredetileg német (Nürnberg, Augsburg) motívumok variánsai. Használtak ilyeneket Dél-Lengyelországban, Alsó-Ausztriában és a történeti Magyarországon is. Pontosan ugyanilyen metszésű bélyegzőt nem találtam, de semmi sem zárja ki, hogy a Bakócz Gradualét Magyarországon, Esztergomban vagy Budán kötötték volna be. Megítélésem szerint ez a munka a kevés fennmaradt magyar gótikus kötések egyike. A bekötés idejét tekintve meg kell jegyezni, hogy 1500 után annyira az itáliai reneszánsz jegyében készültek a magyar könyvkötések, hogy *csaknem kizárt*, hogy a Bakócz Graduale divatjamúlt gótikus kötését a XVI. század tízes, húszas éveiben készítették volna.”

* * *

A kódex keletkezésére és jellegére vonatkozó különféle állítások eddig nagyrészt egy-egy tudományág vizsgálatain alapultak. Most, a forrás kiadásának bevezetésében meg kell kísérelnünk valamiféle összegző képhez jutni. Az eddigi szakirodalom mérlegelése és saját kutatásaim alapján felállított alábbi tételek között lesznek szinte biztos elemek, lesznek csupán valószínűségeket, valamint nyitva hagyott kérdések és negatív megállapítások. A gondolatmenetben összefoglalóan kell utalnom olyan elemzésekre is, melyeket a bevezetés későbbi fejezeteiben ellenőrizhet az olvasó.

1. A graduale tartalmát tekintve kifejezetten konzervatív; a középkor-végi divatdarabokból csak mutatóban alkalmaz néhányat. Tartalma alapján tehát a XV–XVI. századfordulónál régebbre is datálható volna. („Peremvidéki” polgár-városaink plébániái kódexei már a XIV. században ennél színebb, s a középeurópai régió magyar határon túli szokásai felé is igazodó anyagot adnak.) Ilyen mértékű konzervativizmus persze már nem is elsősorban kor, mint inkább „irányzat” kérdése, teljesen figyelmen kívül hagyni a datálásnál azonban mégsem lehet.

2. A kódex tartalmi (liturgiai és zenei) vizsgálata — mint alább részletesen dokumentáljuk — Esztergom szokásrendjével egyezik, alapvető pontokon ellentétes Zágrábéval. Bár a Radó P. által felvetett egri rendeltetés elvetését nehezíti, hogy az esztergomi provinciához tartozó Eger szokásainak elvá-

¹⁶ Rajeczky B. 1956.

¹⁷ Lásd az előző fejezet 10. jegyzetét.

¹⁸ Az összes fennmaradt középkori magyarországi graduale repertoárjának zenei összehasonlító elemzése alapján lásd MZt: 246–425. o.

¹⁹ Vö. a 15. jegyzet irodalmát, valamint összefoglalóan: Kódexek 1985: Kat. Nr. 186. (Szendrei J.)

²⁰ Balogh J. 1983: 129–142. o. (Lásd még előzőleg a témához Radocsay D. 1975: 137–152. o.)

lasztása az érseki székhelyétől jóval nehezebb, mint volt Zágráb esetében, néhány apró tényező (főként az Adalbert-kultusz) mégis a kódex Egerhez kapcsolása ellen szól.

3. A *graduale scripturája* és *notációja* nagyjából egyenlő jogon datálható a XV. század utolsó és a XVI. század első évtizedére. Mégis, a rendkívül fegyelmezett íráskép miatt inkább korábbi dátumok elfogadására hajlanék, számolva azzal is, hogy egy tudatosan vállalt igen szigorú stilizálás miatt az írás mindenestül régebbinek tűnhet. Biztos tény azonban, s a korábbra datálás mellett szól, hogy ahogyan haladunk előre a XVI. században, régióknak a kódex keletkezése szempontjából szóbajöhető részén a liturgikus célú kódexek írásképe egyre oldottabb, e *graduale* írásánál jóval fellazítottabb, hajlékonyabb, nem csak a magáncélú feljegyzések, de a nagy méretű kódexek esetében is. A budai műhelyből kikerült kottás karkönyveknek már a XVI. század elején mind betűírása, mind notációja lágyabb vonalvezetésű, egyben kevésbé rendezett.

4. A *miniátor*, a „*monogramista*” budai munkásságának *kezdetei*, ha jól értem, bizonytalanok. Berkovits Ilona a datált címereslevelek alapján teszi e művész működésének idejét 1515 és 1525 közé. Semmi sem bizonyítja azonban, hogy a neki tulajdonított két liturgikus kódex díszítése nem korábbi-e néhány évvel, mint akár az első címereslevél festése. Az előbbi műfajnál nem írtak dátumot. Mi bizonyítja, hogy a kódexfestői és a címerfestői munkakört ugyanaz a személy egyidőben, s esetleg nem két egymást követő korszakában látta el? Nem mondhatjuk még azt sem Hoffmann Edittel, hogy Bakócz Tamás (1510-től 1514-ig a zágrábi egyházmegye gubernátora) annyira meg volt elégedve az elhalt topuszkói György úr zágrábi egyházra hagyott missaléjának (No. 354) illuminálásával, amit a „*monogramista*” végzett, hogy a kétkötetes *graduale* díszítését is őrá bízta. Hátha fordítva volt az időrend? Nem tartom tehát meggyőzőnek egyszerűen a *miniátor* „*címerfestő*” korszaka szerint datálni a *gradualét*, még ha volt is kapcsolat a *miniátorműhely* s a *kancelláriai címerfestők* között. Mindez a meg gondolás amúgy is csak akkor releváns, ha biztos tényként fogadjuk el a Bakócz *Graduale*, a *missale* és a címereslevelek *miniátorának* tisztán stíluskritikai érvekkel alátámasztott azonosságát, s nem az irányzat vagy a műhely (műhelyek) rokonságával magyarázzuk a hasonlóságot.

5. Mint a jelen kiadvány címében is kifejezésre jut, saját véleményem a datálás kérdésében az, hogy a kódex (szöveg és kotta) leírása már a századforduló táján, 1500 előtt elkezdődhetett. Erre a korra utal a gótikus kötés is. Kérdés, hogy a *miniátor* munkája mikor követte a *scriptorokét*, *notátorokét*. Nem valószínű azonban, hogy az első *miniátor* bekötött kódexben dolgozott volna.

6. Nem hagyható figyelmen kívül a kódex műfaja, rendeltetése. A kétkötetes hatalmas *gradualé*-nak csakis egy székesegyház kórusában, vagyis nagyszabású énekes liturgiát végző testületének központi, „*szolgálati*” helyén lehetett funkciója. Ilyen típusú kódexek *nem* készültek a humanista bibliofil főpapok magángyűjteményei számára, magán vagyontárgyként. Nem jelentéktelen szempont tehát a kódex keletkezési kérdéseinek megítélésénél sem a liturgikus tartalom! Egy közösségi használatra szánt énekeskönyv tartalma egybe kell hogy hangozzék azon közösség énekgyakorlatával, amely elé odateszik. A középkor végén egyes székesegyházaink már teljes öntudattal ragaszkodtak saját szokásaikhoz, hagyományaikhoz. Esztergom is, Zágráb is ezek között volt. Kézírtos dallamfölgjegyzések mellett olvashatunk a különféle szokásrendekre vonatkozó, sokat mondó címadásokat: „*nota seu thonus Zagrabiensis*”, „*nota seu melodia ecclesie Strigoniensis*”.²¹ Zágráb még Esztergomnál is sokkal jobban ragaszkodott saját liturgikus szokásaihoz. Tudjuk, hogy középkori rítusát a XVIII. századig fenn tudta tartani a székesegyházban, még a kifejezetten erőszakos, a Tridentinumot követő romanizálás idején is. Jól érezhető ebben a ragaszkodásban a horvát identitás kifejezésének lehetősége is az önálló, saját liturgikus hagyományon keresztül. Aki az élő liturgikus zeneélet folyamatát szem előtt tartva mérlegeli egy-egy kottás kódex szerepét, annak számára lehetetlenség az az elképzelés, hogy a zágrábi székesegyház kórusa, vagyis liturgiát végző testülete egy kórushasználatra szánt esztergomi *gradualét* kapjon ajándékba a középkor végén. Ezt a könyvet Zágrábban legfeljebb a kincstárba lehetett volna helyezni, oda azonban más típusú könyvek szoktak kerülni. A *graduale* elsősorban azért olyan nagy, mert többen egyszerre énekelnek belőle, viszonylag távolról. Csak másodsorban szolgál a gazdagság, méltóság és pompa kifejezésére. Ebből a *gradualéból* csakis Esztergomban, vagy legfeljebb

²¹ MZt: 270. o., 47. jegyzet

egy tőle teljes mértékben függő kisebb püspökség székhelyén lehetett énekelni, liturgiát végezni. Mindez Oláh Miklósnak még magától értetődő volt.

Véleményem szerint tehát a könyv műfaja, funkciója, tartalma és rendeltetése alapján kizárható, hogy egy zágrábi püspök csináltatta volna a zágrábi székesegyháznak. Ez egyszerűen sértés lett volna a saját káptalanjával szemben! Miért rendelt volna nekik esztergomi gradualét, különösen azok után, hogy a XV. század végén Thuz Osvát püspök ellátta saját, *revideált* zágrábi hagyomány alapján készült díszes kóruskönyvekkel a zágrábi székesegyházat. Ha nagyon szükséges volt még egy graduale, lehetett volna zágrábit is íratni. Vagy csak a maga számára készítette volna Erdődy Simon e monumentális műveket, a saját kedvtelésére? Valószínűtlen.

Balogh Jolán feltevése, miszerint a gradualét Erdődy Simon zágrábi püspök az esztergomi Bakócz kápolnának rendelte volna, már számol a kódex esztergomi rítusával. Ezt a feltevést teljes bizonyossággal nem is lehet cáfolni, bár nagyon erős tartalmi érvek és kivitelezési mozzanatok szólnak ellene. Balogh Jolán a kódex első oldalán a lapszéli díszítés medaillon-jaiban ábrázolt Angyali Üdvözet alapján gondol arra, hogy a rendeltetési hely a Maria Annuntiata titulusú kápolna. A két képecskét azonban nyilvánvalóan nem lehet az összefüggésből kiszakítva, vagyis az ádventi vonatkozástól függetlenül értelmezni. Az ádventet indító oldalon az angyal és Mária mellékalakok, jelenetük a középkor végén az ádventi időszak fő témája. (Az ádventi szekvenciák másról sem szólnak, mint az angyali üdvözlétről.) Itt tehát ádventi hangulat-képről, s nem a patrocinium megadásáról van szó. Ugyanakkor a gradualét készítő műhelyben igenis számoltak a rendeltetési hely titulusának megkülönböztetett ábrázolásával. A graduale megtervezője pontosan közli, melyik egyház számára szánták a kódexet. A Sanctorale részben, a második kötetben egyetlen szent miséjének leírása kapott volna kiemelkedő illuminációt: Szent Adalberté.²² A díszítmények számára kihagyott hely itt akkor is ékesszóló, ha a miniatúrák nem készülhettek el. Szent Adalbert tavaszi ünnepét (április 23. f. 60^v, lásd 3. facsimile) olyan díszes lap indította volna, mint az első kötet első oldalát. A lapszéli keretdíszek tervezett gazdagsága a második kötetben csak itt, az első kötetben csak induláskor, az első oldalon, valamint húsvét miséjénél olyan nagy, hogy 7 helyett csupán 5 kottasor elhelyezését engedi meg. Ha a sors úgy hozza, hogy a kódex illuminálása az eredeti terv szerint végig is vihető, akkor a szent Adalbert mise kivitelezése mindenki számára nyilvánvalóvá tenné a kódex rendeltetését. Így viszont egy feltűnően „üresen maradt” oldal tanúságtételét kellene észrevennünk. Az Annuntiatio miséje (március 25.) nem emelkedik ki a többi Mária-mise közül a díszítmények tervezett mennyiségét tekintve. Az Adalbert-ünnep fontosságát egy finom szerkesztési eljárás is érzékelteti: a szent saját allelujái nem egyszerű alkatrészek a *De sanctis in tempore paschali* communis jellegű misében: a communis anyag közlése után az Adalbert tiszteletére összeállított, összeválogatott tételek és saját alleluják külön le vannak írva az említett kiemelt indítással.

Az elmondottak tehát a *Szent Adalbert székesegyházra vallanak*, mint rendeltetési helyre. De a kódex tartalma is székesegyházi használatra, s nem kápolnára utal. Olyan körmenetek és kifejezetten a nagy nyilvánosság előtt zajló főpapi szertartások vannak benne, melyeket kápolnában nem végeztek, de részben még plébániákon sem. Aligha állítottak volna be a kápolnába egy olyan hatalmas kódexet, melyből csak a székesegyházban lehetett énekelni.²³

* * *

A gradualét egy püspöksüveges Erdődy—Bakócz címerrel jelzett személy íratta az *esztergomi* egyháznak. Nem valószínű, hogy ez egy zágrábi püspök volt. A gradualét egy *székesegyháznak* szánták, nem kisebb rangú templomnak és nem magán-trezorba. A püspöki címer tehát a terv szerint *nem*

²² Az esztergomi székesegyház fő patrónusa a vértanú Adalbert püspök; compatronus deinde *primarius* cum B.M.V. Assumpta (vö. Radó P. 1973: 15. o.).

²³ Nem akarjuk ezzel kisebbíteni azon adatok jelentőségét, melyek a Bakócz kápolna felszereléséhez tartozó liturgikus könyvekre vonatkoznak (vö. az előző fejezet 3. jegyzetét és Csapodi Cs. 1983: 65—66. o.). A több összefüggésben is említett antiphonariumok és gradualék sajnos nem maradtak ránk! Viszont *bizonyos*, hogy kéziratos kottás kódexek voltak és *nem* nyomtatott könyvek, mint Csapodi Csaba véli (Csapodi Cs. 1983: 65. o.). Az esztergomi rítus alapján nem készült nyomtatott antiphonale vagy graduale, a Bakócz kápolna pedig e rítusnak adott helyet.

possessor, hanem *donator*-címer. A *graduale* azért nem jutott rögtön oda, ahová szánta a püspök, mert nem készült el, a *miniaturák* kivitelezése akár éveken át „folyamatban volt”. Vajon nem lehetséges-e, hogy Bakócz Tamás e *gradualét* még 1500 előtt, 1498–99-ben egyszerű esztergomi érsekként leíratta, majd még éppen bíborossá kreálása előtt elkezdte díszíttetni — s esetleg éppen ezen esemény miatt hagyta abba? Ha a művészettörténet oldaláról teljes bizonyossággal kizárható, hogy a *miniátor* 1500 táján már dolgozott volna Budán, akkor véleményem szerint a címerkérdésben kell tovább kutatni. A Zágráb-elmélet ugyanis *nem alkalmazható* erre a könyvre.

Úgy tudom azonban, a *miniátor* működésének kezdeteiről nincsenek adatok. Pedig nem világiáró külföldi művésztől, hanem egy olasz irányzatokhoz is igazodó hazairól van szó, aki nagy valószínűséggel a budai műhelyben nevelkedett, — így ki állíthatná, hogy ott csak tíz évig produkált? Úgy gondolom tehát, az összes tényre együtt csak az a magyarázat áll meg, hogy Bakócz Tamás, a megrendelő a kódexet Esztergomnak szánta éppen akkor, mikor érsek lett, és abbahagyta hamarosan, mikor bíboros lett. Az egész kérdéskör mérlegelésénél szem előtt kellene tartani azonban azt is, hogy magának az esztergomi Bakócz-kápolna oltárának Bakócz-címerén semmiféle püspöki vagy bíborosi jelvény nincsen, noha a kápolnát 1506-ban kezdték építeni. Kérdés tehát, vajon valóban következetes-e a címerhasználat.

A kódex nemcsak kiállításában, de céljában és tartalmában is korszerűnek mondható. A Mátyás környezetéhez tartozó, a humanizmus erősségeinek és mecénásainak számító főpapok — éppen a XV. század második felétől kezdve — tanúsítják a régi magyar hagyomány felkarolásának szándékát. A humanista szellem egyfajta tudatosságban, szinte filológiai igényességben és a forrásokhoz (ez esetben: a helyi liturgia ősforrásaihoz) való visszatérés szándékában mutatkozik meg. A gondosság tárgya: a „*mos patriae*”, s vele a hagyományos magyar énekanyag, amint az a helyi egyház szokásrendjében megjelenik. De a szerkesztés módja, a hibáktól való megtisztítás, a méltó formában való megőrkítés, a hagyományozott forma megértésének igénye: mindez a humanista szellem következménye. E szellemen és e korban került revízióra és letisztításra a zágrábi szokásrend (Thuz Osvát), revideált nyomtatott kiadásra az esztergomi (Mihály segédpüspök), e korban készülnek a dallamok megbízható lejegyzésével ellátott díszes karkönyvek (Váradi antifonále). Közvetlenül Mohács előtt íratta meg Gosztonyi János győri püspök e tételek szövegmagyarázatát a párizsi egyetem nagy hírű professzorával, J. Chlichtoveusszal. E „konzervatív humanizmus” utolsó nagy alakja Oláh Miklós lesz a XVI. század közepén.²⁴

Homály fedi a kódex Nagyszombatba kerülésének útját. Talán nem lehetetlen, hogy Budán maradt mindaddig, míg ahhoz az Oláh Miklóshoz²⁵ nem került, aki még tudta, hogyan kell elrendeznie a sorát. Vagyis az esztergomi érseki szék elnyerése után maga hajtotta végre a tervezett donációt, s a *gradualét*, mint az érsek adományát átnyújtotta a káptalannak. De lehetséges az is, hogy Oláh Miklós csak Nagyszombatban találkozott az ismeretlen úton már oda menekített kódexszel.

Mindez természetesen feltevés. Bizonyos azonban, hogy a *graduale* használatba csak rövid időre kerülhetett. 1555-ig lényegében a befejezésre várt, 1555 után Nagyszombatban, ahol egy darabig még Oláh Miklós *miniátora* is dolgozott rajta, már száműzetésben élt a káptalan, lassan változni kezdtek az életkörülményei, s közeledett az esztergomi rítus feladásának időpontja. Néhány éves használatra Nagyszombatban azért talán mégis gondolhatunk, bár a belső foliok használatlanok, mintha újak lennének, s a liturgikus könyvekben szokásos későbbi bejegyzések is teljességgel hiányoznak. A kódex tehát okkal kerülhetett át a templomi szerek őrzési helyéről a főkáptalan könyvtárába, s azzal együtt, a káptalannak Esztergomba való visszaköltözése idején mai helyére.

²⁴ MZt: 423. o. (Dobszay Lászlótól).

²⁵ Oláh Miklós (1493–1568) II. Ulászló király udvarában nevelkedett. Pécsi, majd esztergomi kanonok, s előbb II. Lajos király, majd 1526 után az özvegy Mária királyné titkára, őt 1527-ben Németalföldre is elkíséri, de 1542 után végleg visszatér Németalföldről Magyarországra. 1543-ban zágrábi, 1548-ban egri püspök lesz, majd 1553-tól esztergomi érsek és mellette számos világi méltóság birtokosa.

A kódex miniatúrái (Török Gyöngyi)

Bakócz Tamás a XV. század végén, XVI. század elején tevékenykedő, nagyműveltségű, a reneszánsz ízlést az egyházi alkotásokba is bevezető főpapi nemzedék kiemelkedő alakja. Művészetpártolásának legismertebb bizonyítéka az a reneszánsz kápolna, melyet 1506 és 1512 között az esztergomi régi székesegyház mellett az Angyali Üdvözlét (Maria Annuntiata) tiszteletére építtetett, melyet saját temetkező helyéül szánt, s amely mai napig épségben megmaradva a magyarországi reneszánsz építészet egyik legjelentősebb emléke. De a primás mecénatúrája a művészetek széles körét ölelte fel, mint erről nemcsak az említett kápolna kivitelezése és bőkezű gondoskodással létrehozott felszerelése,¹ de Bakócz egyéb építkezései, miseruhája, kelyhe és ékszerai is bizonyosságot adnak.² Ebbe az összefüggésbe kell beillesztenünk azt a hatalmas, kétkötetes gradualét, mely a díszítésekbe több helyen szervesen bekomponált címer tanúsága szerint a primás megrendelésére készült, mégpedig — a Szendrei Janka által felhozott újabb bizonyítékok, így elsősorban a II. kötetben szent Adalbert ünnepéhez tervezett nagyméretű (ám sajnos el nem készült) iniciále tanúsága alapján — a primás saját egyházában, az esztergomi Szent Adalbert székesegyházban való használat céljára.³

A primás e megrendelésére is igen magas szintű művészi igény jellemző. A legszínvonalasabban kivitelezett 1^r lap miniatúra jól meghatározható művészegyéniesség volt, aki egy nagyobb műhely élén állt. A műhely — melynek tevékenysége a Jagello-kori címereslevél-festészetben teljesedett ki — stílusával a Mátyás-kori könyvfestészet szerves folytatását jelenti, s az itáliai formák magyarországi meghonosodásának és továbbfejlesztésének szép példáját nyújtja.⁴

A vezető miniatúrát, aki a zágrábi székesegyházi kincstár 354. számú missaléján dolgozva, ott elhelyezte máig feloldatlan szignatúráját is, Hoffmann Edit „Bakócz-monogramistának” nevezte el. Őt többen Giulio Clovioval akarták azonosítani, ám a két mester teljesen különböző stílusa miatt — mint erre legutóbb Balogh Jolán hívta fel a figyelmet — e feltevésre a legcsekélyebb alap is hiányzik.⁵ A kódexben való munkájának időpontja vitatott, mi 1510 körülre tesszük.

A Corvinák szigorú szerkezetéhez képest a „Bakócz-monogramista” laza, könnyed festői stílusban dolgozik. A rá jellemző puttók, nereidák, különösképpen pedig az indás, virágos dísz a Bakócz graduale díszítésével teljesen azonos módon jelenik meg a címereslevelek egy nagyobb csoportjában. Az itáliai formákhoz való kapcsolódás legjobban az 1^r lapnak az angyali üdvözlét ábrázoló két medaillonjában és az ugyanezen lapon, imádkozó Dávid királyt bemutató „A” iniciáléban észlelhető, mely utóbbi képben a művész jelentős tájfestő képességéről is tanúbizonyságot tesz. Az angyali üdvözlét angyalának típusában fellelhető ugyan Leonardo 1470 körül készült, ma az Uffiziben látható, hasonló tárgyú festményének reminiscenciái, de a levegőperspektíva érzékeltetésében inkább északi vonások érvényesülnek. Az imádkozó Dávid királyt körülvevő, húsos leveleken nyugvó betű típusa kifejezetten lombard eredetű, s ennek stílusához kapcsolódik még a gradualének egy egész sor, azonosan magas színvonalon megfestett iniciáléja.

Teljesen azonos kéztől származik néhány befejezetlen iniciále biztos rajza, iskolapéldáját nyújtva egyben a miniatúrafestés technikai sorrendjét meghatározó eljárásoknak. A „P” iniciále, a Krisztus születése jelenettel (11^v) a magyarországi rajzművészet történetében méltó helyet kaphatna, jól mutatva a „Bakócz-monogramista” stílusának jegyeit. Az ő rajzát sorrendben az aranyfólió alá kerülő vöröses alapozás követte, melyet a miniatörtműhely valamely más tagja is elkészíthetett. Ezután kellett volna megtörténnie az aranyfólió felrakásának, (melyre utasítás áll a bal alsó sarokban), majd az aranyozást követően került volna csak sor a kifestésre.

¹ Balogh J. 1956: 1—198. o.

² Mátyás halála után a primás igyekezett megszerezni a király műkincseinek legjavát is. Így a király egyik trónkárpitja és Kálváriája is az ő tulajdonába került. Bibliofil törekvéseiről legrészletesebben: Hoffmann E. 1929: 177—182. o.

³ Kódexek 1985: 186. sz. Lásd még a jelen bevezető 11—13. oldalait.

⁴ Hoffmann E. 1929.; Schallaburg '82: 530. o. (Török Gyöngyitől).

⁵ Hoffmann E. 1929.; Balogh J. 1983: 129—142. o.; Zagreb 1: 20, 21, 293. o.; Zagreb 2: 87, 217. o.

Ezzel el is jutottunk a graduale díszítésének ahhoz a legszembetűnőbb problémájához, mely több, kvalitás- és időkülönbséggel dolgozó miniátor jelenlétéből adódik. A tárgyalt 1^r lapon kívül a 8^v Szentháromságot ábrázoló miniatúrája és a 11^v díszítése a Bakócz-monogramista stílusát követi. Ugyanez a stílus jelentkezik a budai kancellárián 1514 és 1925 között kiállított címeresleveleken is.⁶ E stílust aztán a gradualéban számos kevésbé tehetséges tanítvány is utánozni próbálta, ők azonban inkább már a reneszánsz ornamentális motívumkincs elnépiesedő folyamatára szolgálnak jó példával.⁷

* * *

Hogy az olvasó legalább hozzávetőleges áttekintést kapjon az illuminátorokról, az ábrázolások jegyzékét a kódexben dolgozó — eddig megállapított — manusok szerint csoportosítva adjuk. Az alábbi folio-számok az I. kötetre vonatkoznak, minthogy a II. kötetben a miniatúrák számára kihagyott helyek üresen maradtak.

1/A. *A Bakócz-monogramista miniatúrái*: a leggazdagabban díszített oldalakon, a legtöbb figurális ábrázolást és jelenetet is tartalmazó lapszéli díszítések és iniciálék.

1^r, 8^v (csak a „D” iniciále a Szentháromság-ábrázolással!), 11^v (itt a medaillonok és rombuszok északiasabb vonásokat tükröznek; ugyanezt a kettősséget mutatja a mester stílusa a zágrábi missaléban is).

1/B. *A Bakócz-monogramista ecsetrajza*: előrajzolás; e miniatúrákat részben mások fejezték be, vagy befejezetlenül maradtak.

10^r, 15^r, 17^r; 19^r, 20^v, 23^r, 25^r, 29^r, 33^{r-v}, 34^r, 35^r, 38^v, 39^{r-v}, 40^r, 41^v, 43^v, 44^r, 45^v, 48^v, 49^v, 51^{r-v}, 53^{r-v}, 72^v, 73^{r-v}, 82^{r-v}, 83^v, 84^{r-v}, 85^{r-v}, 88^r, 89^v, 90^{r-v}, 93^r („N” iniciále), 95^r, 96^r, 99^r, 104^r („I” iniciále), 104^v, 105^v, 106^{r-v}, 107^{r-v}, 108^v, 109^r, 110^{r-v}, 111^{r-v}, 113^v, 114^v, 115^r, 116^v, 118^r, 120^r, 121^v, 123^{r-v}, 125^r, 126^r, 127^v, 128^r, 130^r, 133^v, 134^{r-v}, 136^r, 137^r, 138^r, 139^v, 188^{r-v}, 189^v.

2. *A Bakócz-monogramista segédje*: a mester stílusát a leghívebben követő ornamentális iniciálék festője.

1^v, 2^r, 3^{r-v}, 4^{r-v}, 5^r, 5^v (későbbi lapszéli dísszel), 6^{r-v}, 7^{r-v}, 8^r, 8^v (csak a „T” iniciále és felső keretdísz), 9^v, 12^r, 13^v (későbbi indadísszel), 15^r, 16^{r-v}, 75^v, 76^r, 77^r, 78^v, 79^{r-v}, 80^{r-v}.

3. *Népies festő „A”* (1520 körül): főként zöld, fehér színezéssel.

8^v (szélső és alsó keretdíszek, befejezetlen), 11^r, 21^{r-v}, 28^r, 30^r, 31^{r-v}.

4. *Népies festő „B”*:

12^v, 18^v, 93^r („B” iniciále).

5. *Népies festő „C”*: későbbi; kék, zöld színek használata.

13^r, 14^{r-v}, 18^r, 20^r, 22^v, 23^v, 24^{r-v}, 26^{r-v}, 27^{r-v}, 28^v, 29^v, 32^{r-v}, 34^v, 38^r, 40^v, 41^r, 42^{r-v}, 44^v, 45^r, 46^{r-v}, 47^r, 48^r, 50^{r-v}, 52^{r-v}, 54^v, 55^{r-v}, 56^{r-v}, 57^{r-v}, 58^{r-v}, 59^v, 60^{r-v}, 61^{r-v}, 62^r, 62bis^{r-v}, 63^r, 64^v, 65^v, 66^{r-v}, 67^{r-v}, 68^{r-v}, 69^{r-v}, 70^{r-v}, 71^{r-v}, 72^r, 74^{r-v}, 77^v, 78^r, 81^v, 86^{r-v}, 87^{r-v}, 88^v, 91^{r-v}, 92^{r-v}, 94^v, 96^v, 98^r, 100^r, 101^r, 126^v.

6. *Népies festő I. K. monogrammal*:

10^v, 99^r („P” iniciále), 103^v (I. K. jelzés), 104^r („P” iniciále, több kéz), 104^v, 141^r.

7. *Oláh Miklós rajzolója, 1557.*

139^r, 141^v, 142^r (MDLVII), 142^v, 143^r.

⁶ Schallaburg '82: 527 et sequ.

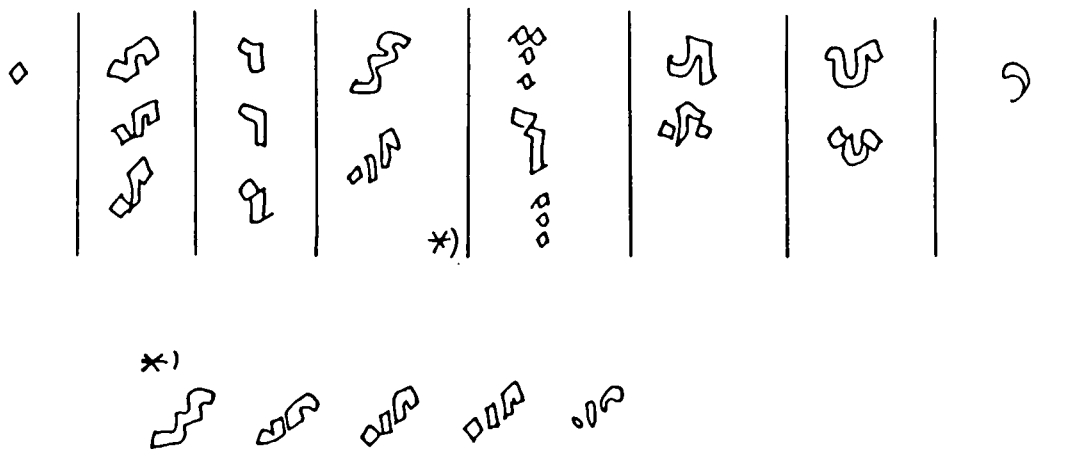
A kódex hangjelzése

Mint Kelet-Európa középkor végén írott egyházmegyés díszkódexeinek nagy része, a Bakócz Graduale is gótikus hangjegyekkel van ellátva. Írástechnikája megfelel tehát annak a kottaíró technikának, amely e korban általánosan elterjedt volt az Alpoktól északra, a Rajna vidékétől Lembergig, Brassóig.

A gótikus hangjegyek rendszerét áttekintve azonnal szembetűnő, hogy a notáció e tágas körön belül „keleti típusú” — vagyis a közép-német, cseh, lengyel, magyar, s ekkor már osztrák egyházmegyékben szokásossá vált erősen *metzies* jellegű neumakészlet jellemzi.¹ Teljességgel hiányzik belőle például a nyugati német egyházmegyék stilizált önálló virgája („patkószeg”-neuma), ehelyett szillabikus alapjelként kizárólag a metzi tractulus leszármazottja (rombusz vagy romboid) használatos. A „keleti típusú” gótikus hangjelzések alapját a különböző arányban kevert német és metzi, vagy néhol metzi és egyéb jelekből összeállított neumarendszerek alkották, előfordult azonban az is, hogy tiszta metzi notációt vettek használatba gotizáló tollkezeléssel. Ezzel függ össze, hogy összhatásában mindenütt jóval lazább, tagoltabb e kottakép, mint a korabeli nyugati német, vagy némely északi hangjelzéseké.

Vajon egyszerűen metzies jellegű gótikus notációnak tekinthetjük-e tehát kódexünk kottaírását? Bizonyos, hogy ez még felületes általánosítás lenne, s nem pontos meghatározás, hiszen a „keleti típusú” gótikus hangjelzések körébe több, egymástól formailag világosan elhatárolódó hangjelzés tartozik.² Az egyes változatok a jelek *együttesével* jellemezhetők. A jelek rendszerei, együtteseise stabilak, évszázadokon át öröklődtek és az adott művelődési kör függvényei voltak.

A Bakócz Graduale hangjelzése, mint azt a neumarendszer részletes elemzése során megállapítottuk, a XII. századból eredő „magyar” (esztergomi) notáció (vö. 1. pl.)³ és a XIII. századból származó közép-európai „metzigót” notáció (vö. 2. pl.)⁴ elemeinek keveréke. Rövidítve tehát *metzigót—magyar keveréknotáció*nak nevezhetjük a kottaírását.⁵

1. pl. Az esztergomi notáció jelrendszere

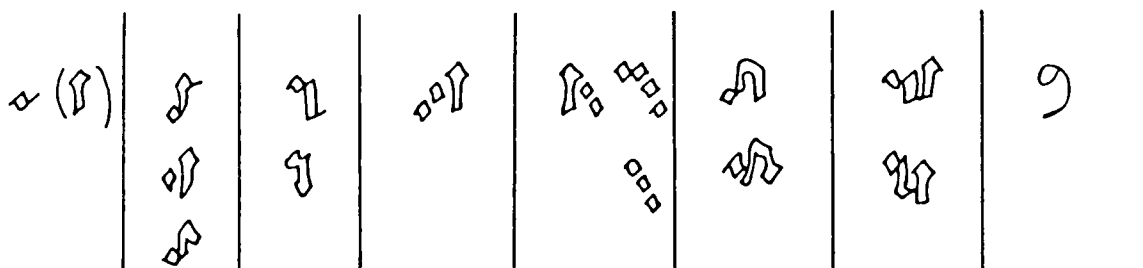
¹ Vö. Le graduel: p. 58, 183.; Répertoire p. 137, 140, 143.; Wagner, P. 1930.; Stäblein, B. 1975: p. 68.; Härtling, M. 1963.; Lipphardt, W. 1961.; Hutter, J. 1930.

² Szendrei J. 1988a; Szendrei J. 1985b.

³ Szendrei J. 1983: 11–90, 122–151, 163–191. o., facsimilék 195–308. o. Ugyanez németül: Szendrei J. 1988b: p. 5–234. Szendrei, J.—Rybarič, R. 1982: p. 46–63.

⁴ Vö. az 1. és 2. jegyzetben megadott irodalmat, a magyar viszonyokra vonatkozóan ezenkívül Szendrei J. 1988b: p. 111–126.; valamint MZt: 201–204. o. (Szendrei J.: A metzigót notáció).

⁵ E notáció leírása: Szendrei J. 1983: 76–80. o.; Szendrei J. 1988b: p. 150–167.; MZt: 204–206. o.

2. pl. A metzigót notáció jelrendszere

A forrásként megnevezett két hangjelzés a XIV. század eleje óta egymással párhuzamosan volt használatban Magyarországon, a zenét művelő intézményrendszer finom belső tagolódását követő megoszlásban. A XIV. század a metzigót notáció esetében az importálás időszaka volt, a magyar notációnál viszont két évszázados hazai gyakorlat után már a fejlődés egyik csúcspontja. Mindkét notációt elsősorban az *egyházmegyei* keretben tevékenykedő intézményhálózat tartotta fenn: ez a tény teremtette meg az egymásrahatás lehetőségét. Míg azonban a magyar notációt a régi, Árpád-kori (1301-ig) gyökerekkel rendelkező scriptoriumhálózat kultiválta leginkább, addig a metzigót notáció a XIV. század folyamán fellendülő új települések új intézményeiben, igen gyakran tehát frissen létesült nemzetiségi jellegű iskolákban és íróműhelyekben lett kedvelt hangjegyzírás. Mintha a kora Anjou-kor „új” városaiba a különféle helyekről érkező német telepesek készen hozták volna magukkal... Ez a történelmi szituáció inkább a két hangjelzés *önállóságának* fennmaradását segítette. Fontos tényező lehetett ugyanakkor az írásfejlődés formálása szempontjából, hogy a metzigót notáció művelési területein megjelent egy új típusú kódexíró réteg. Ebben a scriptorok, notátorok társadalmi helyzete más és modernebb volt az előzőleg jellemző magyarországinál: a hivatásos, világi szöveg- vagy kottaíró (Stuhlschreiber, Kathedralis scriptor) mintegy önálló mesteremberként állt a megrendelők, főként városok szolgálatára.

Mivel a két egymás mellé, s egy kulturális vérkeringésbe került rokon notáció közül az egyiknek, a magyar notációnak földrajzi határai egybeestek a középkori országhatárral,⁶ a keveréknotáció sem jöhetett létre másutt, mint ezen belül. S bár elvileg lehetségesnek tartjuk, hogy egy magyarországi scriptoriumokban keletkezett neuma-rendszer a késő-középkorban már távolabb, az ország területén kívül is megjelenjék, példát erre összehasonlító vizsgálataink során mindeddig nem találtunk. A metzigót—magyar keveréknotációval készült kódexek rítusuk és zenei hagyományuk alapján is mind magyarországi provenienciájúnak bizonyultak.⁷

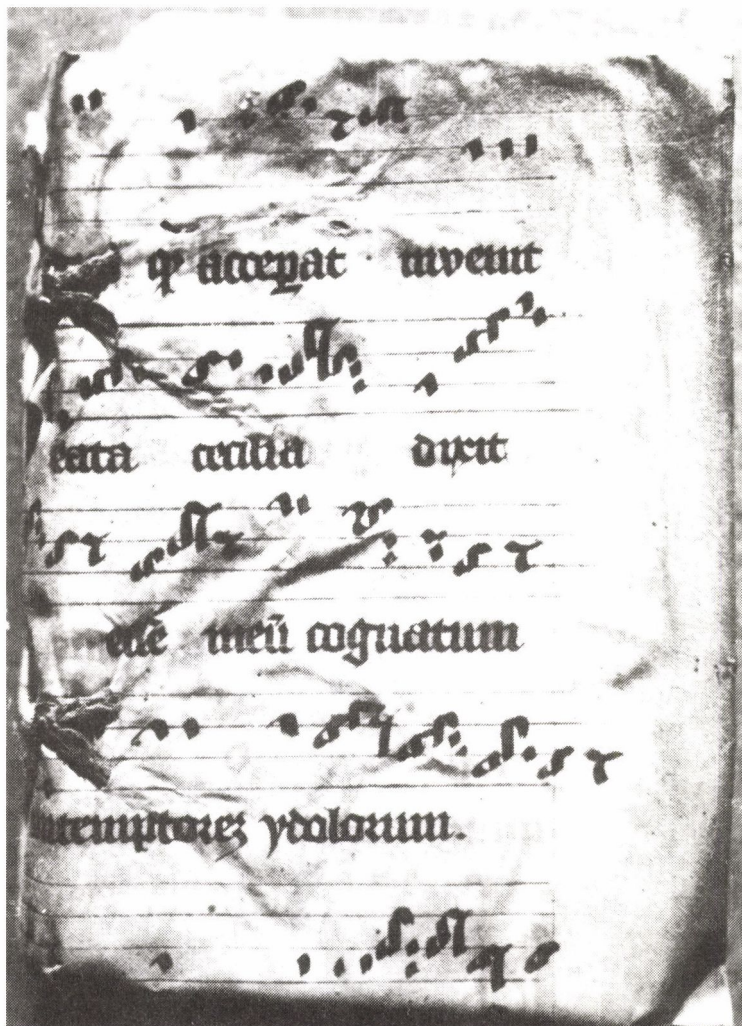
A két notáció egymásrahatásának jelei már a XIV. század második felétől megfigyelhetők emlékeink hangjelzésén. Legelőször a zenei írástechnika terén mutatkozik közeledés. A tagoló, neumáit részelemekből lazán összefűző írástechnika (a metzigót notáció egyik legpraktikusabb és igen jellemző sajátága) ugyan a magyar notációs scriptoriumok egy részében is ismert volt már a XIII. század eleje óta, a XIV. században azonban e technika egyre nagyobb teret nyert, s főként: az írás konkrét mozdulatrendje számos esetben a metzigót notációéhoz kezdett idomulni.⁸ E gyors, s egyben szabályos írást lehetővé tevő mozdulatrend eleinte még nem hozott a régi hangjelzés neumáinak összetételében változást, mégis előkészítette azt. Hiszen a metzigót notáció technikájával egyidőben nyilván a metzigót notáció írásiránya, neumaszerkezetei is ismerőssé, alkalmazhatóvá váltak. A magyar notáció neumaformáinak szerkezeti változását akkor kezdhethetjük megfigyelni, mikor a kottafejek méretnövekedését is meg kellett már oldani a notátoroknak. A függőlegesen egymás alá kívánczó pontsorok helyhiány miatt nem rendezhetők gond nélkül egymás alá — de a megoldást erre készen kínálja a frissen megismert rokon notáció. A régi scriptoriumok egy részében a kotta összetételekben szereplő füg-

⁶ Vö. a 2. és 3. jegyzetben megadott irodalmat.

⁷ Vö. Szendrei J. 1981a: 30–34. o.

⁸ Vö. Szendrei J. 1988b: p. 120–121. p. 151–152., 169.

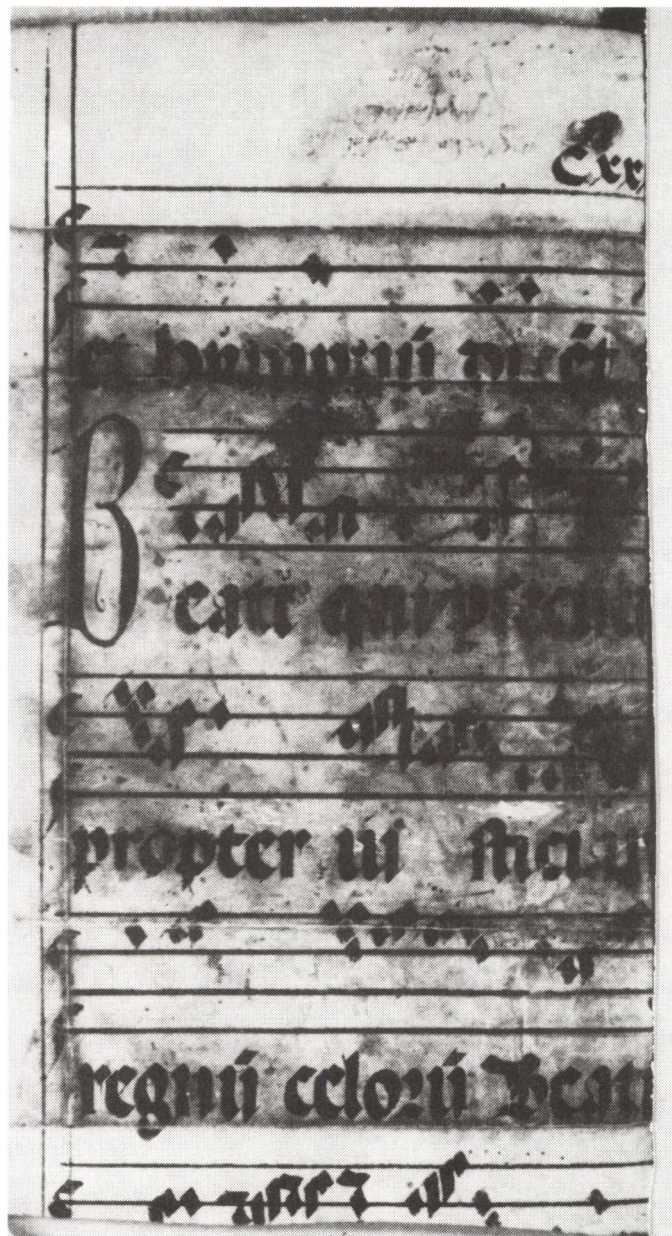
gőleges pontsorai jobbra rendeződtek — míg az önálló, gyakran kettőzötten induló climacus függőleges szerkezetű maradt (vö. 3. pl.)⁹ Másutt az önálló climacus is vesztett eredeti formájából: az utolsó postpunctum a többiektől jobbra került (vö. 4. pl.).¹⁰ Végül egyértelmű döntés született a próbálkozások után: ezentúl az összes lejtő dallammenetű melizmát ábrázoló pontsor *jobbra halad*. Ezzel változik az írásirány, változik a notáció szerkezete, sajátos új keverék jelrendszer jön létre a metzigót és a magyar notáció elemeivel (vö. 5. pl.).

3. pl. Magyarországi Antiphonale XIV. sz.

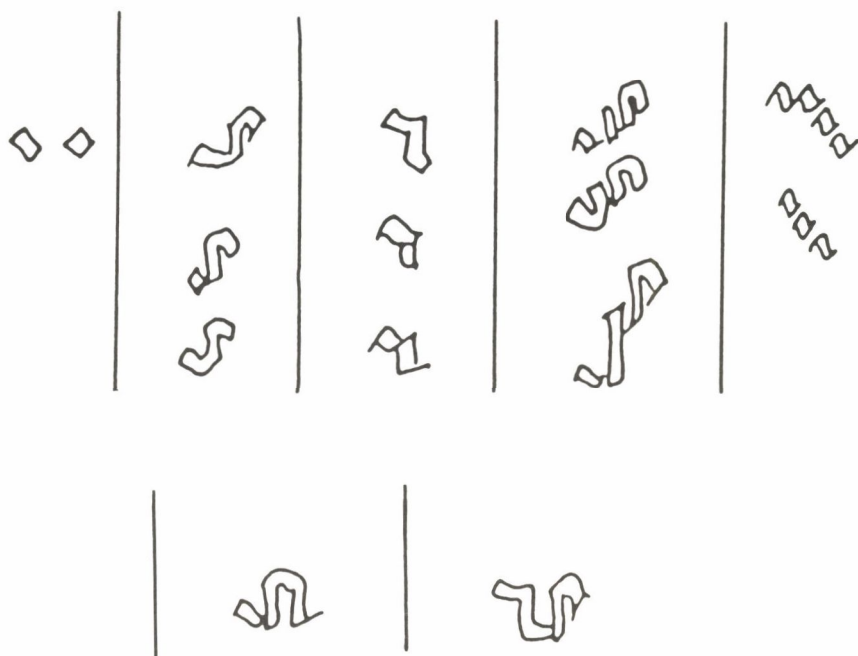
⁹ Esetlegesen jobbra hajló postpunctumok, az önálló climacus függőleges elrendezésének megtartása mellett: Antiphonale XIV. sz., Budapest, Egyetemi Könyvtár U.Fr.1.m. 216 (vö. Mezey L. 1983: p. 185., a notáció meghatározása itt elégtelen); Missale notatum XIV. sz., Pannonhalmi Levéltár, Pisky István tihanyi várkapitány 1585–88-i regesztrumának kötéstáblája (vö. Szendrei J. 1988b: p. 99, F 345, 11e példa); Antiphonale XIV. sz., Pozsony/Bratislava, Slovenské narodné Múzeum, Mus. I. 11 (vö. Szendrei J. 1988b: p. 101, F 606, 11h példa); a közölt facsimile: Antiphonale XIV. sz., Güssing, Bibliothek der Franziskaner, 4/68 nyomtatvány borítója (vö. Szendrei J. 1981a: F 502, részlet az F 349, F 496–507-es sorozatból, vö. Szendrei J. 1988b: p. 100, F 496, 11f példa, itt ugyanazon kódex egy másik folióján a függőleges szerkezetű önálló climacus is olvasható.

¹⁰ Lásd pl. Antiphonale XV. sz., Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Fol Lat 958/XI kötése (vö. Szendrei J. 1988b: p. 157., F 85, 29b példa); Antiphonale XV. sz., Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára T 8 (Szendrei J. 1988b: p. 157., F 45, 29c példa). A közölt példa adatai: Antiphonale XV. sz., Budapest, Magyar Országos Levéltár E 159/1571/20, Szendrei J. 1981a: F 332, F 45-tel azonos, erdélyi kódexből.

4. pl. Magyarországi Antiphonale XV. sz.

Nehéz eldönteni, hogy e keverék jelrendszerben melyik notáció jellegzetességei vannak túlsúlyban. Az írásirány a metzigót notációé. Egyetlen olyan alapneuma marad, melynek eredete kizárólag a magyar notációban található meg: a szekundlépéseknél is *kötött* scandicus. E fontos *szerkezeti* elem mellett, mely *minden* keveréknotációs emlékből jelen van (enélkül tiszta metzigót hangjelzésről lenne szó) megfigyelhetők járulékos elemek is, melyek a magyar notációból származnak ugyan, de amelyek egyrészt csak a kivitelezésre, stilizálásra vonatkoznak, másrészt nem jellemzők egyformán minden keveréknotációs emlékre (pl. szekundot lépő clavis rajzának arányai). Bár ez nem lett volna szükségszerű, a két notáció ötvöződése úgy ment végbe, hogy a kifejezetten német neumaszerkezetek, melyek a metzigót notációtól nem idegenek, a születő új jelrendszerben nem kaptak helyet. (Nem végződik virgával a scandicus és nem kezdődik azzal a climacus.) Így, ha a végeredményt, a keveréknotációt leíró módon jellemezzük, azt kell mondanunk, hogy írásiránya német, jelrendszere metzi neumákból (magyar és metzi-német forrás), valamint egy olasz neumából (magyar forrás) áll. A stilizálásmód nem egységes: egyes scriptoriumok inkább a magyar notációs, mások inkább a metzigót notációs hagyományhoz kapcsolódtak.

5. pl. A keveréknotáció jelrendszere

A metzigót—magyar keveréknotáció végleges kikristályosodását dokumentáló emlékek sora a XV. század első harmada táján indul.¹¹ Egy esztergomi antiphonale-kötet és egy hozzá kivitelezésben igen közelálló töredékes graduale,¹² az ún. Futaki-féle, vsz. Budáról származó graduale 1463-ból,¹³ a „Budai Psalterium”, s a Knauz-jegyzék szerinti 1-es antiphonale szintén Budáról,¹⁴ az Ulászló graduale egy toldalékos részének hangjelzése ugyanebből a körből,¹⁵ egy használati jellegű passionale Esztergomból:¹⁶ ezek a legkiemelkedőbb keveréknotációval készült források. Tanúságukat kiegészítik egyes töredékes emlékek, s főként a missalék kéziratos kottabejegyzései, melyek olykor szinte a zenei kódexek stilizáltsági fokán állnak.¹⁷ A Bakócz Graduale hangjelzése szervesen illeszkedik abba a körbe, amit az említett művek kijelölnek (vö. 6. pl.).

¹¹ E források jegyzéke: Szendrei J. 1981a: 139. o. (az itt feltüntetett két XIV. századi forrás kialakulatlan jelkeveredést mutat, C 49-ben a keveréknotáció későbbi bejegyzés, C 38 és 43 pedig hibásan kerültek a listára).

¹² Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár Mss. I. 3., töredéke Budapesten a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában (K 483, olim T 308), egy másik töredéke ugyancsak Budapesten az Egyetemi Könyvtárban (U.Fr.I.m. 236). Vö. Szendrei J. 1981a: C 8 és F 40, valamint Mezey L. 1983: p. 198. (a töredék eredete itt nincs említve, a notáció meghatározása pedig hibás). Az antiphonale-kötet és a két töredék viszonyáról helyesen: Körmendy K. 1979: 79—82. o. Valószínűleg az antiphonale műhelyéből került ki egy töredékesen fennmaradt graduale: Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Inc. 387 kötése (Szendrei J. 1981a: F 225). Rokon műhely emléke, szintén a század első harmadából: Szombathely, Állami Levéltár, Index Prothocoli Anni 1592 kötése és Szombathely, Káptalani Levéltár, Processus Liquidationis 1734 kötése: borítóként egyazon Graduale 2 folioja szolgált. Vö. Szigeti K. 1962: 66—67. o.

¹³ Istanbul, Topkap Seray, No. 2429., Szendrei J. 1981a: C 45.

¹⁴ Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár, Mss. I. 3c., töredéke Budapesten a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában K 480, olim T 296, vö. Szendrei J. 1981a: C 7 és F 43; Pozsony/Bratislava, Archiv Mesta EC Lad. 6., töredékei Budapesten az Országos Széchényi Könyvtárban A 23/III és V., vö. Szendrei J. 1981a: C 1 és F 146, vö. Dobszay L. 1978: 35—39. o.

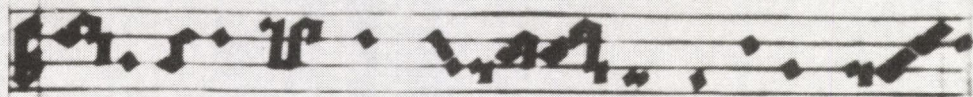
¹⁵ Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár, Mss. I. 3 (sic, vö. 12. jegyzet!), Szendrei J. 1981a: C 5. A kódex használójának kottás kiegészítése keveréknotációval a 264. folion olvasható.

¹⁶ Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár, Mss. I. 178., vö. Szendrei J. 1981a: C 10.

¹⁷ Lásd pl. Missale Strigoniense, Venezia 1498 (Országos Széchényi Könyvtár Inc 181, hártypéldány); Missale Quinqueecclesiense, Venezia 1499 (Országos Széchényi Könyvtár Inc 989, hártypéldány); mindkét esetben kéziratos kotta előre nyomtatott vonalakon; Missale Zagabiense, Venezia 1511 (Országos Széchényi Könyvtár RMK III. 176): befűzött toldaléklapokon kéziratos kotta, vö. Szendrei J. 1981a: M 53, M 43 és M 58.

dominus afflictionez ppli sui respexit
 ⁊ redēptionez misit. ho die mortē qua;
 femina intulit femina fugavit. ho
 die deus homo factus id qđ fuit p̄māsit
 ⁊ qđ nō erat assūpsit ergo exordium nre
 redēptionis deuote recolamus ⁊ exulte
 m⁹ di centes glia tibi domine. p̄māgit.
 Domica in lxx. añ.
 Būdicus. p̄m̄.
 ⁊ formauit. y. deus
 creator. y. desuria o. a. **D**

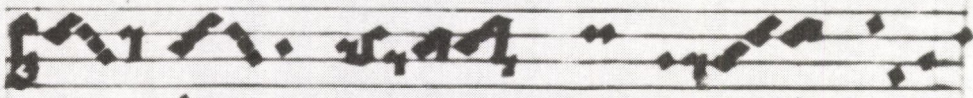
6a. pl. Esztergomi Antiphonale XV. sz. közepe

suis obumbrabit tibi et superius e-

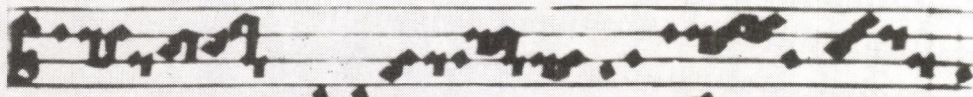
ius sperabis: **S**ano commendabit

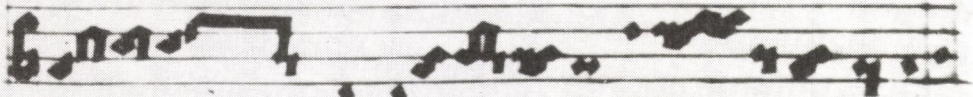
te uitas eius non timebis anis

re nocturno: **S**agitta volante

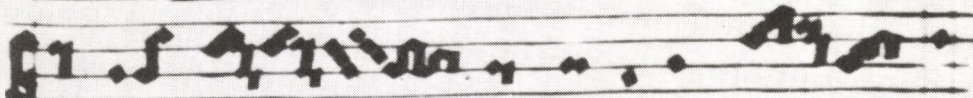
pedem augeo pambulante uere

bris ariua et demono uere

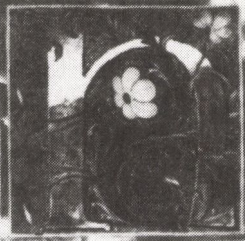
du no: **S**adem alac

re tuo nil le et decem mi

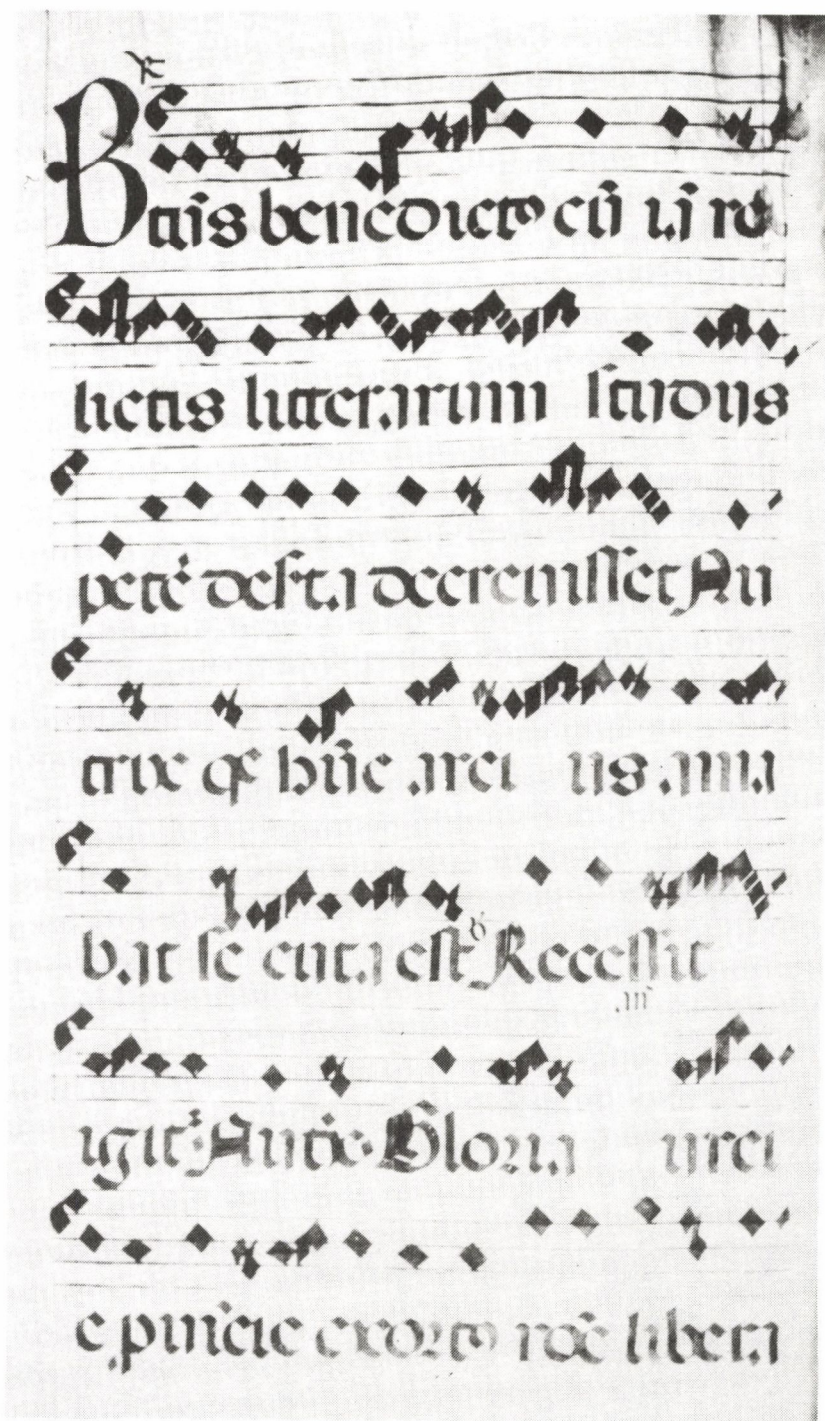

la adteris tuis tibi autem non ap

reret filium suū p̄mogenitum p̄ Au
Quoniam natus est nobis.
 atoremus p̄ Venite. .i. **D**omin
 filius m̄s es tu ego hodie genui te .p̄ **Q**uoniam fre
Quoniam sponsus d̄ns p̄cedens te thalamo
 suo p̄ Celi enā. .i. **D**iffusa est gr̄a in labijs tui
 p̄pt̄ea b̄ndixit t̄e deus in eternum. *Cructā. ma. 118*

Quoniam nobis celorum rex te
 uirgine nasci diḡ natus ē ut
 hōiem p̄ditum ad regna celestia reuo caret
 gaudet exercitus anglorum. Quia salus et

6c. pl. Budai Antiphonale XV—XVI. sz.

Az elsorolt, nagy valószínűséggel Buda és Esztergom körzetéből kikerült munkák mellett jelentős az íráshagyományak az az ága is, melyet Thuz Osvát zágrábi püspök reform-kódexei indítottak el (Antiphonale és Intonarium).¹⁸ A zágrábi kóruskönyvek azonban a keveréknotációt a budai-esztergomi stílushoz viszonyítva más modorban, lényegesen merevebben kiviteleztek (vö. 7. pl.).

7. pl. Antiphonale Zagradiense XV. sz. vége

¹⁸ Zágráb, Metropolitanska Knjižnica MR 1 és MR 10, vö. Szendrei J. 1981a: C 55 és C 57.

A XVI–XVII. század forrásállománya a keveréknotációt a középkorvégi adatokhoz képest szélesebb körben ismertnek mutatja. Elszórtan ugyan, de az egész ország területéről kerültek elő idevágó emlékek, közöttük külön kiemelés érdemelnek a reformáció gyakorlatát tükröző, magyar nyelvű gregoriánt rögzítő munkák.¹⁹

A metzigót és a magyar hangjegyrészesítés jelrendszerének keveredése, a neumák részlelemeinek „szabványosítását” előkészítő írástechnika kialakulása nagy valószínűséggel a kurzív, félkurzív hangjegyrészesítés művelése során, a használati jellegű énekeskönyvek, vagy a másodlagos kottabejegyzések készítése közben jött létre, még a XIV. század végi írásgyakorlatban. A kialakult keveréknotáció azonban rögtön úgy jelentkezett, mint reprezentatív díszkódexek hangjelzése. Stilizált kódexírást és notációt tartalmaz már az esztergomi antiphonale, majd a Futaki féle graduale, a budai psalterium, a budai antiphonale, a zágrábi kódexek, végül legfőképpen a Bakócz Graduale. Úgy látszik, a középkorvégi kóruskönyvek, s főként ezek notációjában az egyes hangok képének méretnövekedése is valóban fontos tényező volt az új notáció életre hívásánál. A keveréknotáció csak akkor szűnik meg díszkódexek hangjelzése lenni, mikor már maguk a díszkódexek vannak eltűnőben: a XVI–XVII. században kezd el jelentősebb mértékben szerény kivitelű kántorkönyvek, gradualék és antiphonalék lapjain kurzívírás-ként szerepelni.²⁰

A keveréknotáció eredeti funkcionális kötöttsége nem kevesebbet jelent, mint hogy a magyarországi középkor hangjegyrészesítés-történetének e késői hajtása mintegy a régi esztergomi notáció történetének hiányzó utolsó részfejezetét pótolta. A kurzív, mindennapi írásgyakorlat területére rögzült, egyre gyorsírásszerűbbé váló régi esztergomi notáció ugyanis a középkor végén sehol sem vált igazán nagyméretű, stilizált kódexhangjelzéssé.²¹ A zenei írás eszköze lett, de nem felelt meg a nagy távolságról való közös zenei olvasás feltételeinek. Olyannyira, hogy nem egyszer készültek a XV–XVI. századforduló tájáról való magyarországi monumentális énekeskönyvek idegen műhelyben rendelve, idegen (cseh, metzigót, quadrat)²² notációval. A legjelentősebb, központi scriptoriumok azonban nem így akarták betölteni az igényt, aminek az archaikus és „hétköznapi” esztergomi notáció képtelen volt eleget tenni. Addig kísérleteztek, míg a keveréknotáció lett az eredmény: új jelrendszer ugyan, de a speciálisan magyarországi előzmények alapján, s pontosan a nem létező „monumentális magyar notáció” funkciójára elképzelve. Nem véletlen, hogy a magyarországi kottanyomtatás késői kezdeteinél, a XVII. századi Erdélyből viszontlátjuk e keveréknotációt még nyomtatott formában is.²³

Kérdés, milyen kivitelezési stílust, milyen hangjelzési modort képvisel a Bakócz Graduale az elsorolt, szintén keveréknotációval készült, s vele egykorú magyarországi kódexekhez viszonyítva. Az íróműhely meghatározásához ezek a vizsgálatok vihetnek legközelebb.

Elemzéseink szerint ez a hangjelzés, mely tehát szerkezetét illetően pontosan meghatározható volt, konkrét kivitelezését tekintve meglehetősen *magában áll* a többi keveréknotációs emlék között. Ennek oka, hogy egészen apró méretarány-eltérések vannak benne az egyes neuma-alkatrészek között, olymódon, ahogyan az más azonos notációval készült munkáknál nem fordul elő. A notátor nem törekszik a hangok képének uniformizálására, pl. rombusz alakban, hanem igen gondosan tervezett módon megnyújtja a horizontális fekvésű elemek egy részét. A rombusz mellett a ferdén fekvő romboidhoz hasonló alakzatok is sűrűn szerepelnek a hang jelölésére, mégpedig úgy elosztva, hogy a neumák szinte kivétel nélkül aszimmetrikus felépítést nyerjenek. A pes alsó hangja rombusz, a felső romboid, a clivis többségénél a felső hang rombusz, az alsó romboid. Ettől eltérhet a szekundot lépő clivis: a

¹⁹ Lásd pl. Batthyány Gradual XVII. sz. eleje, Gyulafehérvár/Alba Iulia, Batthyány Könyvtár Ms. I. 40; Óvári Gradual XVII. sz. eleje, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára R 504 (Szendrei J. 1981a: C 52 és C 113).

²⁰ Lásd pl. a Gyöngyösi Szántó András által írt gradualét (1618–1623), Budapest, Egyetemi Könyvtár A 114, vagy a Zágrábi Processionalét (1698), Zágráb, Metropolitanska Knjižnica MR 108 (Szendrei J. 1981a: C 123 és C 61 források).

²¹ A pálosok csak a XVIII. században fejlesztettek belőle nagyméretű kódexhangjelzést, vö. Szendrei J. 1988b: p. 149.

²² Cseh notáció például: Ulászló Graduale, XVI. sz. eleje; metzigót notáció: Kolozsvári Graduale, 1528 előtt (Szendrei J. 1981a: C 5 és C 51 források). Quadrata notációval készült díszkódexeink udvari használatra szánt curialis beosztású szerkönyvek, vö. Szigeti K. 1969: 268–273. o.

²³ Öreg Gradual, Gyulafehérvár 1636 (a református vallásfelekezet magyar nyelvű gregorián énekhagyományának normatív gyűjteménye).

magyar notáció egyik kedvelt gesztusával hosszan elnyúló ferde téglá az első eleme, csúcsánál szorosan illesztett rombusz a második. E sort folytathatjuk a többi neuma esetében is. Nem szimmetrikus a scandicus (alul rombusz, felül elnyújtott záróelem), sem a porrectus vagy a torculus alakja (az első hang rombusz, az utolsó ferde rombold). Egyedül a climacus esetében figyelhetünk meg azonos rajzú alkotóelemeket: valamennyi rombusz. Azonban ez a szimmetria is csalóka. A gradualéban *minden* önálló, tehát külön szótagra énekelt climacus dupla indítású (sőt ilyenek a csoport-indító climacus-származékok is), s a két kezdő rombusz-punctum egy hajszálvékony hurokkal van összekapcsolva. Ez az összekapcsolás a kettőzött elem egységét jelzi: a kettőzött pont *egy* alkotórész, tehát összhatásában a climacus normálformája is aszimmetrikusnak mondható.

A Bakócz Graduale notátora a neumaelemek e finom, s meglehetősen komplikált játékát nem öncélúan dolgozta ki. Mindez egy határozott, s a magyarországi kottairó hagyományba szervesen illeszkedő *stilus* szolgálataiban állt. Mint köztudott, a középkorvégi monumentális kódexnotációk általában a hangok képeinek uniformizálására és geometriailag pontosan szerkesztett rajzára törekedtek, ezáltal már a kottanyomtatást előkészítve, majd annak technikai lehetőségeivel összhangban. A Bakócz Graduale scriptoriumában azonban emellett a kottakép formaideáljait a megelőző korok kéziratos hagyományai, mégpedig a magyar notációs örökség is ihlette. Fennmaradt magyar notációs kottáink feltűnően *tömör* elrendezésűek, rajzosan kivitelezettek (ennek megfelelően a *vonalak* szerepe dominál), s úgy tűnik, a stilizálás eszközeivel is a *folyóírás* hatását kívánják kelteni. Mindez nemcsak kivitelezési mód, hanem tartalmi jelentőségű, és valószínűleg ihletésű: a *neumaszerkezetek* gondos, konzervatív őrzésével jár együtt. Mikor a Bakócz Graduale kottájának tervezője egy bonyolult, aszimmetrikus elemekből illesztgetett megoldás mellett döntött, ezzel nyilvánvalóan a notációval szemben támasztott hagyományos igényeknek akart megfelelni. Ez sikerült is: a nem uniformizált elemekből *tömör*, mégis tagolt kottaképet lehetett építeni. Az írásfolyamatban az alkatrészek csatlakoztatása olyan szoros és olyan magától értetődő lett, hogy az összbenyomás végül egy kötött technikával készült hangjelzés, mintegy vastag ecsettel megfestett folyóírás.

A törekvés, hogy stilizált elemekből szerkesztve is hajlékony írásfolyamatot varázzsoljon a notátor a pergamenre, nem új a XV–XVI. századfordulón Magyarországon. Mai ismereteink szerint az elődök közül legtökéletesebben, s talán leghasonlóbb módszerekkel a hivatásos notátor, Franciscus de Futhak oldott meg ilyen feladatot (vö. 6b. pl.) már 1463-ban. Eljárása hasonló volt a Bakócz Graduale notátorának eljárásához: ő is a neumák horizontális elemeinek nyújtásával érte el a folyóírás hatását. Bármennyire is ismerős azonban forrásaink tükrében a Bakócz Graduale kottaképeinek stílusa, pontosan azt a kivitelezést, melyet itt látunk, nem leljük fel másutt. Zavarba ejtő e tény, hiszen nyilvánvalóan hivatásos kottakészítő műhelyben készült a kódex — egy ilyen műhely pedig nem egyetlen munka legyártására létesült. Arra kell gondolnunk, hogy méreteit, magas igényeit illetően talán mégis „egyetlen” volt a gradualé a többi megrendelések között, hogy jelentősen kiemelkedett az általában készített munkák közül, s hogy ezért érdemes volt hangjelzését külön megtervezni. Eszerint a reprezentáció fokának megfelelően talán *különféle fokban stilizált kódexnotációkra* gondolhatunk egyazon műhelyben. Bizonyos, hogy pl. Franciscus de Futhak maga többféle notációt írt: gradualéjában a főszöveg fegyelmezett kivitelezésű keveréknotációs kottája mellett saját kézírásában maradt fenn ugyanott a betoldás hajlékony, félkurzív magyar notációja is.²⁴ Ha feltételezésünk igaz, és a Bakócz Graduale műhelye nemcsak ezt az egyetlen kivitelezési módot ismerte a kódexkotta készítéséhez, nem kell föltétlenül egy teljességgel ismeretlen, lokalizálhatatlan műhelyt keresnünk mint a kódex eredetét. Az a *budai műhely*, ahol az általunk ismert korabeli keveréknotációs kódexek zöme készült, képes lehetett e kiemelt darab saját modorának a kialakítására is.

Döntő bizonyítékunk azonban nincs a budai műhely mellett. Csak a feltételezéseket, s a néha különféle irányba mutató érveket írhatjuk le. Az utolsó szót, éppen a hangjelzés különleges, mai tudásunk szerint egyedülálló stilizálási módja miatt, egyetlen scriptorium esetében sem mondhatjuk ki.

Hogyha a notációnak nemcsak kivitelezési modorát, s nemcsak a stilizálási eljárásokat vizsgáljuk, hanem a neumaformák közötti válogatás logikáját, sőt a konkrét neumacsoportosításokat is, különbséget találunk kódexünk hangjelzése és a budai műhelyből kikerült hangjelzések között. Feltűnő a clima-

²⁴ Facsimile: Szendrei J. 1981a: 50. és 51. sz., 244–245. o.

cus, sőt általában a lejtő hangcsoportok sztereotip dupla indítása, mely *nem* jellemző a budai munkáknál. A korabeli keveréknotációs kódexek közül egyedül az ún. Esztergomi Passionale kezeli ugyanígy a lejtő neumákat, sőt kapcsolja össze ugyanígy apró hurokkal a kettőzötten induló climacus egy magasságú kezdőhangjait. E keveréknotációs kódexet egyébként a stilizálási eljárásokat illetően nem lehet a gradualéval összevetni, mert nem díszkódex, hanem használati jellegű, s így notációja is szinte kurzív-írásához áll közel. Lehetséges azonban, hogy a neumaválogatás fontosabb nyomravezető lesz a műhely tekintetében, mint az írásmodor? Hogy a lejtő hangcsoportoknak ilyen írásmódja Esztergomtól nem idegen, mi sem bizonyítja jobban, mint a XIV. század elejéről való Missale Notatum Strigoniense Esztergomban készült kottája.²⁵ Itt a főrészen szinte kizárólag duplán indított climacusok, s duplán induló lejtő melizmák olvashatók — még a keveréknotáció elődjének, a magyar notációnak lefelé függőleges írásirányába rendezve. Nagy kár, hogy biztosan lokalizálható keveréknotációs díszkódexet nem ismerünk a középkorvégi Esztergomból. Így, bár a kottairás e „jelválogatása” fontos érvnek tűnhet egy esetleges, ismeretlen esztergomi scriptorium mellett, megerősített döntést továbbra sem hozhatunk ennek javára.

A kérdés nyitva hagyását javasolja az is, hogy több fontos magyarországi székesegyház esetében, melyek pedig lényegében esztergomi rítust követtek (Győr, Eger), nincs adatunk a díszes kódexhangjegyírás középkorvégi állapotáról. Így valójában igen szűk anyag áll rendelkezésünkre az összehasonlításhoz. Egyedül a zágrábi kódexnotációk esetében volt mód részletesebb elemzésekre. Ezek eredménye azonban negatív: zágrábi notátorra a Bakócz Graduale esetében nem gondolhatunk.

* * *

A graduale hangjelzése négy piros vonalon helyezkedik el. Főként C és F betűkulcsok minősítik, s általában egyszerre csak egy kulcs áll a szisztémák elején. Gyakori a belső, sorközi kulcsváltás (lényegében nincsenek viszont pótvonalak). Tipikus custosforma a széles körben használt , azonban az első kötet néhány folioján²⁶ custos figyelhető meg. A kottairás nagymértékű stilizáltsága miatt nehéz teljes bizonyossággal megállapítani, vajon e ritkábban használt — de sorrendben első — custossal ellátott foliokon más notátor dolgozott-e, mint a többin. Mégis ez a valószínű, mivel néhány más apró formai sajátosság is következetesen együtt váltakozik a custos-formával: az első, ritkábban használt custos vastagabb, nagyobb méretű, kissé durvább rajzolatú f-kulccsal jár együtt, mint a második (vö. 4—5. facsimile), sőt e nagyobb kulcs után némileg maga a kottairás is vastagabbnak tűnik.²⁷ A kottairást mindkét notátor az apró, hajszálvonalakkal írt b rotundum alkalmazásával pontosítja.

* * *

²⁵ Lásd Musicalia Danubiana I. Megerősíti a szorosán vett esztergomi notációs szokásokról alkotott véleményünket a biztos esztergomi eredetű Pálóczi Missale a XV. század első harmadából (Budapest, Országos Széchényi Könyvtár Clmae 359, vö. Szendrei J. 1981a: M 6, facsimile: 242. o.). Ebben félkurzív magyar notáció maradt fenn, már a keveréknotációra való áttérés első jeleivel (esetlegesen jobbra hajló postpunctumok), s mint a korai Missale Notatum Strigoniense-ben vagy a Bakócz Gradualeban, az önálló climacusok itt is sztereotip módon hajszálvékony hurokkal összekapcsolt kettőzéssel indulnak.

²⁶ Fol. 1—10, 13 először, 13 másodszor, 15, 75—91.

²⁷ A graduale tipikus custosformája általánosan használt volt a magyarországi liturgikus könyvekben és többféle notációt is kísért, ritkábbik custosformája viszont egyébként is csak kisebb körben, az országnak főként északi vidékein volt szokásos, magyar és metzigót notációkban. (Lásd pl. Szendrei J. 1981a: F 360, F 586, C 84, F 290, F 299, F 283, F 308, F 252, F 300, F 301, F 66, F 73, F 302 források.) E jel gyakorisága a középkori magyarországi határokon túl, pl. sziléziai német városi scriptoriumokban figyelhető meg. Az „északi” kapcsolat azonban nem jelenti azt, hogy Esztergom abból ki lett volna zárva. Sőt, mivel az egyházmegye területe jórészt a várostól messze északra nyúlt el, éppen a főegyház és káptalanja mindig is nyitott volt északi szomszédaink kultúrája felé. Bizonyos, hogy a kérdéses ritkább custosformát az esztergomi notátorok ismerték: bár a Missale Notatum ezt nem igazolhatja, mert custost még nem használ, a Pálóczi Missaléban elvéve már megtalálhatjuk ugyanezt a jelet (vö. f 88^v).

A graduale hangjelzését a következő grafikai megoldásban tettük közzé:

8. pl. A neumák átírásának módja

Az átíráshoz tehát modern kottafejeket választottunk, mivel ezek a hang helyének pontos jelölésére talán leginkább alkalmasak. A hangok eredeti csoportosításának kifejezésére azonban nem vállaltuk a gyakran használt módszert, hogy egymástól egyenlő távolságra elhelyezett, szár nélküli modern kottafejeket kisebb-nagyobb kötőívvel rendezzünk. Ez az átírási eljárás a középkori notációk hangcsoport-jelölésétől igen távol áll, sokkal ahisztórikusabb, mint a pont a kottafej visszaadására. Ennél is meggondolandóbbnak ítéljük azonban a gyakorlati ellenérveket: a kötőjeles kottakép kevésbé — az eredetnél sokkal kevésbé — áttekinthető, s bonyolult, terjedelmesebb daraboknál dezorientáló hatása miatt kifejezetten lassítja az olvasást. A mai liturgikus könyvek quadrat notációjára való áttétel lehetősége föl sem merült: gótikus hangjelzést így adni vissza történetileg abszurd, hamis eljárás lenne.

A Bakócz Graduale gótikus írástechnikája a gregoriánban tartalmi jelentőségű hangkapcsolatokat vastag vonalakkal, sajátos értelemben vett „ligatúrákkal”, valamint a hangok közti távolság finom változtatásaival fejezi ki. Ezt szem előtt tartva választottuk ki átírásunk számára a függőleges vonalak segítségével képzett hangcsoport-jelölést, s a horizontális beosztás nem egyenletes alakítását. Ez az átírási módszer sok esetben alkalmasnak bizonyult már gótikus kódex-kotta mai visszaadására,²⁸ s valószínűleg általában véve is a legalkalmasabb arra. Hiszen szerkezete (a hangok egymáshoz viszonyított helyzete az alapneumákon belül) majdnem teljes mértékben megegyezik a középkori metzigót notáció szerkezetével. Eltérés csak a clivis esetében van: az átírt változat az akcentus-forma (esetünkben *német* akcentusneuma) származéka, míg a metzigót notáció másik fontos clivisformája, a tractulussal induló, derékszög-szerkezetű metzi clivis nem kap külön kottaképet. A Bakócz Graduale neumatárában csak derékszögű clivis van — ennek felel meg tehát átírásunkban a vékony szárral induló. S mivel a Graduale nem tiszta metzigót notációval, hanem keveréknotációval készült, ezért eltér átírásunk a scandicus esetében is: a kódex kötött scandicusait tagoltan, két pont plusz virgával adja vissza. A kódex vastag ligatúrákkal egybe festett nagyobb hangcsoportjait szorosan egymás mellé tett kottafejek, s vékony függőleges neumaszarak érzékeltetik. Az eredeti kulcsrakások, kulcsváltások, sorhatárok jelölését, mivel tartalmi jelentőségük nincs, mellőzzük.

²⁸ Vö. pl. Szendrei J.—Dobszay L.—Rajeczky B. 1981.

A kódex tartalma

A kétkötetes kódex a középkor végi *magyarországi* liturgikus gyakorlatban források, s a hazai liturgikus gyakorlat céljaira kívánja összefoglalva rögzíteni az egész egyházi év miseénekeit. A magyarországi rendeltetést már első pillantásra feltűnő elemek is tanúsítják. Ilyen mindenekelőtt a magyar szentek kultusza: jelenlétük a nagyszombati Mindenszentek Litániájában (I. kötet), valamint a Sanctoraléban a megfelelő napoknál (II. kötet). Megtalálhatók a magyar szentek saját tételei a II. kötet sequentia-gyűjteményében is (Szent László: *Novae laudis attollamus*; Szent István: *Corde, voce, mente pura*; Szent Imre: *Stirps regalis, proles regis*). A magyar szentektől eltekintve is megfelel a Sanctorale válogatása annak a képnek, mely számos hazai liturgikus forrás elemzése révén alakult ki (lásd például Radó P. 1973: 17. o., Dankó J. 1893 függelékében közölt esztergomi naptárt).

A magyarországi proveniencia azonban nemcsak a Sanctorale alapján állítható bizonyossággal. Megvan a *graduale* temporális részének repertoárjában is több olyan énektétel, melyet az eddigi kutatások fényében magyarországi eredetűnek tartunk. Ilyen például a nagyböjt harmadik heti szerdájának *tractusa* (*Rex regum*), mely a 13. századtól kezdve megvan a magyarországi liturgiában, külföldről pedig mindeddig nem került elő. Ugyancsak magyarországi jellegzetességnek mutatkozik az *Omnes una celebremus* sequentia (közvasárnapokra), továbbá egyes ordináriumtételek és alleluják, mint például a 4. tónusú „*Dominus regnavit*”. Összességében jellemző az alleluja-kontrafaktumok válogatása (lásd a következő fejezetben).

Azonosítható-e közelebről, hogy a magyarországi liturgia-rendszerek közül melyeknek felel meg a *graduale* tartalma? A kérdés tüzetes megvizsgálását az is indokolja, hogy az irodalomban — a tartalmi vonatkozásokat figyelembe nem véve — felmerült a kódex zágrábi eredetének tézise is.

Az anyag részletes elemzése alapján kimondható, hogy a *graduale* tartalmilag mindenben az esztergomi rítust követi, s azon belül is a legjelentősebb, legkarakterisztikusabb források csoportjába sorolható. Egészen közel áll hozzá az esztergomi miserítus reprezentatív, viszonylag korai forrása, a 14. század első feléből származó, ma Pozsonyban őrzött *Missale Notatum* (kiadva: *Musicalia Danubiana* 1.). Rokonságuk oly közeli, hogy *gradualé*nk hiányait a mai énekes amabból kiegészítheti. Nagy mértékben egyezik a *graduale* tartalma a pálosrend miseliturgiájával, mely a korai esztergomi rítus származéka, s a 13. századi állapotot nagyrészt meg is őrizte, sok esetben a rendelkezésünkre álló esztergomi forrásoknál régiesebb állapotban. Csekély számú az eltérés a 15. század végi nyomtatott *Missale Strigoniensétől* is, mely nyilvánvalóan hagyományos kéziratokat vesz alapul, de itt-ott a humanista szerkesztő keznyoma is meglátszik rajta. A ritka eltérések értékelésénél nem szabad megfedkezünk arról, hogy a liturgikus testület folyamatos gyakorlatában a kottás könyveket használja, a szöveges könyvek (így a nyomtatott *missale* is) csak kiegészítő szerepű, jobbra a magánmiséket szolgálja. Így tehát bármennyire normatív könyvnek szánták is a nyomtatott *missalét* (s lényegében az is!), a reprezentatív karkönyvek általában megbízhatóbbak, forrásértékük nagyobb.

Szoros liturgikus összefüggést reprezentál e forráskörben többek közt a húsvéti idő és a pünkösöd utáni vasárnapok alleluja-repertoárja és az alleluják elrendezése. A *gradualé*ban, a 14. századi esztergomi *Missale Notatum*ban és a pálos *missalé*ban (sőt csekély eltéréssel az esztergomi nyomtatott *missalé*ban is)¹ e tételsorozatok a következő rendben találjuk:

Húsvét hete

feria 2: Angelus Domini + Respondens; Nonne cor nostrum
(Az utóbbi tartalék-tétel, a *gradualé*ban első helyen áll, viszont a pálosoknál és a nyomtatott esztergomi *missalé*ban nem szerepel.)

¹ Lásd jelen forrásunkat, valamint MNSt, MissStrig 1511 és Göttw 234 megfelelő adatait. Ugyanezt az elrendezést még számos esztergomi rítusú kéziratot *missale* őrzi.

feria 3: Surgens Jesus
 feria 4: Christus resurgens
 (Feria 3—4. allelujája a nyomtatott missaléban felcserélve.)
 feria 5: In die resurrectionis
 feria 6: Crucifixus surrexit
 Sabbato: Haec dies; Laudate pueri + Sit nomen Domini

Húsvét utáni vasárnapok

Dominica 1: Angelus Domini descendit
 Post dies octo
 (A pálosoknál első helyen az „In die resurrectionis” alleluját rubrikázzák.)
 Dominica 2: Surrexit pastor bonus
 Ego sum pastor bonus
 Dominica 3: Surrexit Dominus et occurrens
 Modicum et non videbitis
 Dominica 4: Surrexit Christus et illuxit
 Vado ad eum
 Dominica 5: In die resurrectionis
 Usquemodo non petistis

A pünkösöd utáni vasárnapok:

1. Verba mea
2. Domine Deus meus
3. Deus iudex
4. Diligam te
 (A 3—4. vasárnap allelujájának sorrendjében érezhető némi bizonytalanság. A Missale Notatum a 4. vasárnapon mindkettőt beírja, de utóbb a Deus iudex tételt kihúzza. A nyomtatott missaléban a kettő sorrendje felcserélve. A gradualéban a sorrend valószínűleg a nyomtatott missaléval azonos, a 3. vasárnap kiszakadt, a 4. vasárnapnál olvasható a Deus iudex.)
5. Domine in virtute tua
6. In te Domine speravi
7. Magnus Dominus et laudabilis
 (A nyomtatott missaléban e vasárnapi alleluja: Omnes gentes, s így a Magnus Dominus és az egész rákövetkező sorozat egy héttel tovább csúszik.)
8. Eripe me de inimicis
9. Te decet hymnus + Replebimur
 (A gradualéban a 2. vers hiányzik.)
10. Attendite popule meus
11. Exsultate Deo adiutori
12. Domine Deus salutis
13. Domine refugium factus
14. Venite exsultemus + Praeoccupemus faciem
15. Quoniam Deus magnus Dominus
16. Domine exaudi orationem
17. Paratum cor meum
18. In exitu Israel + Facta est Judaea
19. Dilexi quoniam exaudivit
20. Dexteram Dei fecit
21. Qui confidunt in Domino
22. De profundis clamavi
23. Qui sanat contritos

Ha ezeket az alleluja-sorozatokat szélesebb körben összevetjük, jelentős variabilitást találunk.² Sőt apróbb eltérések, módosítások az esztergomi egyházmegyén belül is találhatóak a késő középkorban, elsősorban az önállóságra törekvő városok esetében. Éppen e variálás lehetőségeinek ismeretében kell az egymás közt e tekintetben stabil megfelelést mutató forrásokat azonos hagyománykör képviselőinek tartanunk. A fent közölt alleluja-sorozat tehát a legszűkebb értelemben vett „esztergomi” szokásrend részének látszik, s a 15—16. század fordulóján, a graduale megírásának idején ehhez ragaszkodni tudatos hagyományőrzést jelenthetett.

A Sanctorale alapján teljes bizonyossággal kimondható, hogy a graduale az esztergomi érsekség fennhatósága alá rendelt liturgikus centrumból került ki. A közelebbi meghatározáshoz azért nehéz döntő bizonyítékot várni, mert lényeges különbségek az esztergomi érsek tartomány püspökségei között a szentek kultuszában nincsenek, vagy legalábbis a fennmaradt források alapján ilyen különbségek nem állapíthatók meg. Mégis magára az érseki központra, tehát a kódex székesegyházi rendeltetésére utal Szent Adalbert ünnepének a szokásosnál gazdagabb anyaga, s a könyv szerkesztésében is megmutatózó kiemelt jelentősége. Szinte biztosan állíthatjuk azt is, hogy főpapi szertartásokat szolgáló ének-könyvvel van dolgunk, amint ez nemcsak a rendkívüli, díszes kivitelezésből sejtethető, de a csakis főpapi szertartásokon szükséges énektételek (pl. O redemptor sume carmen) befoglalásával is alátámasztható.

Mivel a kodikológiai és művészettörténeti kutatásban felmerült a graduale zágrábi eredetének lehetősége is, szükséges a kódex tartalmát a zágrábi liturgikus gyakorlat jellegzetes pontjaival is szembeállítani. A zágrábi püspökséget Szent László király alapította 1092 körül, s első liturgikus könyveit az akkor már működő magyarországi egyházmegyéből kapta. A Kalocsa-bácsi érsekség megalakításakor Zágráb ennek lett suffraganeusa. Míg a korai (12—13. századi) liturgikus emlékanyag Zágrábból igen gyér, s törvényszerűségek megállapításához nem elegendő, a 14. századtól kezdve a források száma jelentékenyen megnövekszik. Ekkor, főképpen a szentéletű domonkos püspök, Ágoston működése alatt öntötték végleges formába az egyházmegye és a székesegyház liturgiáját.³ A belső reform során alaposan átgondolt és rubrikákban gondosan rögzített szokásrendet követve készültek a 14. századi zágrábi liturgikus könyvek (részben Nachschrift, de részben Vorschrift jelleggel). Ezek egymással teljesen azonosak, variálódásnak szinte semmi teret nem adnak. Tartalmuk a gyakorlat és idő próbáját is kiállta: a zágrábi úzus 14. századi formája a középkor végéig, sőt jelentős ideig azon túl is érvényben maradt.⁴ Mutassunk most rá a gradualének e következetesen megtartott késő középkori zágrábi mise-liturgiától való eltéréseire:⁵

Karácsony nyolcadán, Circumcisio főmiséjében a zágrábi források az *Alleluja Multipharie* tételt írják elő, az esztergomi források itt karácsony miséjét ismétlik (s ezért a graduale egyáltalán nem ír ki semmi éneket e miséhez).

Húsvét hetének péntekén az alleluja vers az esztergomi forrásokban *Crucifixus surrexit*, a zágrábiakban egybehangzóan *Surrexit Altissimus*. Ez utóbbi tétel az esztergomi forrásokban más napra helyezve sem fordul elő, míg a 13. századi zágrábi Missale Notatumban már szerepel, ott még húsvét hetének csütörtökére jelölve.

Húsvéthétfőn az esztergomi rítus szerint a kétverzosus *Angelus Domini + Respondens* alleluját éneklük, s mellette függelékként szerepel az *Alleluja Nonne cor nostrum* tétel; a zágrábi forrásokban már a 14. századtól kezdve csak ez utóbbi szerepel a megfelelő helyen. (A zágrábi Missale Notatum még a korábról datálódó esztergomi szokáshoz tartotta magát, a középkor végi stabil zágrábi rend tehát a 14. századi reform része lehet.)

² Vö. pl. Husmann, H. 1962; Hesbert 1967: p. LXII—LXXIX; SchlagKat p. 25—29; Bieganski, K.—Woronzak, J. 1972: p. 41—53; Huglo, M. 1970; Paucker, G. M. 1986: p. 43—55; Engels, S. 1987, stb.

³ Augustinus Casotti OP püspök (1303—1322) személyéről: Lexikon für Theologie und Kirche I., Freiburg im Br. 1930: p. 834; liturgikus reformjáról: Kniewald, C. 1959: p. 5. („libros liturgicos novae redactioni subiecit”).

⁴ Knauz N. 1865.

⁵ Összehasonlítául a zágrábi rítus jó reprezentánsának tartott MR 133, valamint az MR 168, MR 170, GrZagr, MissZagr 1511 forrásokat használtuk.

Következétesen eltér egymástól a zágrábi és az esztergomi rendszer a húsvét utáni vasárnapok alleluja-sorozatában:

	Str	Z
Dom. 1:	Angelus Domini Post dies octo	Post dies octo Surrexit Dominus
Dom. 2:	Surrexit pastor bonus Ego sum pastor bonus	Pascha nostrum Surrexit pastor bonus
Dom. 3:	Surrexit Dominus et occurrens Modicum et videbitis	Surrexit Christus Modicum et videbitis
Dom. 4:	Surrexit Christus Vado ad eum	In die resurrectionis Vado ad eum
Dom. 5:	In die resurrectionis Usquemodo non petistis	Angelus Domini Usquemodo non petistis

Mivel a repertoár elosztása ebben a szakaszban az egyes liturgiák közt meglehetősen variábilis, az ennek ellenére következetes rendszereknek nagyobb meghatározó értéket tulajdoníthatunk.

Pünkösöd hetének alleluja verseit Esztergom úgy rendezi, hogy első helyen változó, második helyen állandó (*Veni sancte*) alleluját ad. Ezzel szemben Zágráb gyakorlatában — a külföldön is gyakoribb megoldás szerint — az első helyen álló alleluja állandó (*Emitte Spiritum*), s a második változó. (Itt azonban a pálosok a Zágráb által képviselt szokást követik.) A változó tételek repertoárja is csak részben fedi egymást a két úzusban.

Szenháromság ünnepén az esztergomi könyvekben inkább a *Honor virtus*, Zágrábban a *Benedictus es* alleluja-vers rögzült. Úrnapján Esztergom a széles körben használatos *Cibavit* tételt énekelteni introitusként, Zágrábban az introitus: *Ego sum panis vivus*.

A pünkösöd utáni vasárnapok alleluja-verseinek fent közölt sorozata a két rítus összevetésekor hasonlóbbnak mutatkozik, de következetesen megjelenő kisebb eltérések itt is segítik megkülönböztetni a két úzust. Ilyenek:

	Str.	Z
Dom. 7:	Magnus Dominus	Omnes gentes
Dom. 20:	Dextera Dei	Laudate Dominum
Dom. 21:	Qui confidunt in Domino	Dextera Domini
Dom. 22:	De profundis	Qui confidunt in Domino
Dom. 23:	Qui sanat	De profundis

Különbség az is, hogy az évközi vasárnapok sorozatának végén álló „többlet” misékben Zágráb a *Dicit Dominus* introitussal kezdődő formulát ismételteti, Esztergom a *Si iniquitates* introitushoz tartozót.

Következétes eltéréseket találunk a szentek ünneplésében is. A zágrábi szerkönyvekben a 14. századtól, tehát a liturgikus reform éveitől fogva felismerhető néhány speciális szent-kultusz rögzülése. Ezek a középkori magyarországi érsekségek liturgikus gyakorlatában vagy egyáltalán nem szerepeltek, vagy csupán kevésbé jelentős megemlékezéssel. Ilyen „zágrábi” szent elsősorban Petrus martyr, a domonkos vértanú († 1252, kanonizálva 1253-ban), kinek április 30.-i (a domonkosoknál ápr. 29.-i) ünnepén a zágrábi misekönyvek saját, költött szövegű alleluja-verset is előírnak (*Martyr Petre sidus vespertinum*, vagy: *Felix es fructu triplici*). Ilyen ünnep természetesen Ágoston zágrábi püspök, domonkos szerzetes emléknapja (aug. 3.). Mivel a zágrábi egyházmegye liturgiájának végső rögzítése a 14. században domonkos hatás alatt ment végbe, a magyar egyházmegyékhez képest nagyobb hangsúlyt kapott itt a prédikátor-rend kiemelkedő egyéniségeinek kultusza (pl. saját alleluja Szent Domonkos ünnepén).

E reformnak köszönhető az ünnepek rangsorának s az azt rögzítő rubrikáknak gondos kidolgozása is, mely nemcsak a kezelhetőséget, praktikumot szolgálta, hanem mivel tartalmi mérlegelésen alapult,

kiemelt egyes kultuszokat és háttérbe szorított másokat. A zágrábi szerkönyvek ünnep-rangsorolásai nem azonosak például az esztergomi szerkönyvekével, s a rangsorolás terminusai is különböznek. (Például Zágrábban Gervasius és Prothasius: sollemnitas; Dionysius episcopus — és nem mártír! — októberi ünnepe sollemnitas; Illés próféta a kalocsai érseki tartomány szokásával egyezően sollemnitas stb.). A zágrábi Sanctorale ezzel, s más vonásokkal egyértelműen azonosítható, Esztergomtól elkülöníthető.

Az esztergomi liturgikus könyvek Sanctoraléjában Szent Adalbert, a székesegyház con-patrónusa kiemelt helyet kap. Két ünneppel szerepel (ápr. 23. és nov. 6.), ünnepeihez több saját alleluja is készült. Adalbert kultuszát, melyet más magyarországi egyházmegyék is megtartottak, Zágráb háttérbe szorítja (csak az egyik ünnep, a tavaszi van meg, s annak rangja is alacsonyabb, mint az azonos vagy következő nap tartott Szent Györgyé, aki egyébként Zágrábban saját, a 13. századtól kezdve kimutatható alleluját kapott).⁶

A zágrábi székesegyház patrónusa Szent István király, illetve a magyar szent királyok (István, Imre, László). A három szent szinte egyik középkori egyházmegyénkben — talán még Esztergomot is beleértve — sem részesült olyan rangos ünneplésben, mint éppen Zágrábban. Nem véletlen, hogy a nyomtatott zágrábi missale címlapján a három szent királyt látjuk ábrázolva. László júniusi ünnepe Zágrábban totum sollemne nyolcaddal, sollemnitas a júliusi ünnep is (Depositio Ladislai); István mindkét ünnepét (májusban és augusztusban) nyolcaddal tartják, s két ünnepe van Imrének is (akit a „dux Sclavoniae” címén is tiszteltek), a novemberi ünnep nyolcaddal.

Nemcsak a zágrábi „saját” szentek hiányával különülnek el az esztergomi szerkönyvek, hanem az Európa-szerte közös szentkultusz belső rangsorai is mások a két egyházi központban. Példaképpen: Szent Miklós napja ugyan Zágrábban is sollemnitas, de saját anyag nélkül, míg viszont Esztergomban századokon át öröklődik egy szép, lotaringiai eredetű alleluja Szent Miklósról alkalmazott változata: *Sancte Nicolae, tu dulcedo* (lásd 209. o.). Másrészt viszont Esztergom nem ismeri Pálforduló ünnepének sajátos allelujája és tractus tételét (Zágráb: *Magnus sanctus Paulus — Tu es vas*). A sort folytathatnánk: Esztergomban Zágrábtól eltérően rögzültek Mária Magdolna, Keresztelő Szent János miséjének allelujái (az utóbbi ünnepen Esztergomban a *Tu puer + Ipse praeibit* kétverzesos alleluját éneklék, Zágrábban a közismert *Inter natos* mellett a modernebb *O Baptista Christi testis*-t). Augusztus 5.-én Esztergomban — Zágrábtól eltérően — Szűz Mária „de nive” miséje (lásd 281. o.) háttérbe szorítja Szent Domonkos ünneplését, s a középkor végén itt feltűnően gazdag liturgikus anyagot kapott Visitationis BMV ünnepe (270—273. o.). A graduale további, jellegzetesen esztergomi vonásaira módunk lesz még rámutatni alább, a graduale tartalmának tételek szerinti ismertetése kapcsán.

A fentiekben csak a legmarkánsabb tartalmi mozzanatokot emeltük ki a graduale rítusát az esztergomi és zágrábi rítussal összevető elemzésből. Ezek teljes mértékben igazolják, hogy a graduale nem zágrábi, hanem esztergomi rítusú. A középkor végén a magyar egyház-szervezetten belül talán éppen e kettő, Zágráb és Esztergom állt egymástól legtávolabb a liturgikus szokásrend tekintetében, e kettőt összetéveszteni lehetetlen. Zágráb a maga középkori liturgiájához — melyet a 15. század végén nyomtatás céljára is megszerkesztett — nagy öntudattal ragaszkodott egészen 1788-ig.⁷ S mivel a graduale nem magánmisézésre szánt könyv, teljességgel elképzelhetetlen, hogy a 16. század elején egy zágrábi püspöki szertartásban esztergomi gradualét használhattak volna.

Radó Polikárp elmélete a kódex egri származásáról⁸ komoly meggondolásra érdemes. Eger és Esztergom között nem volt olyan határozott rítuskülönbség, mint Esztergom és Zágráb között. Eger az esztergomi érsekség suffraganea volt a középkorban. Mégis: a kódex tartalmilag, mint látni fogjuk, elválasztható volt a középkor végi egri egyházmegyei forrásoktól.⁹ Vannak apró tartalmi különbségek. Mindenekelőtt feltűnő, hogy míg Eger patrónusának, János apostolnak napja az Egri Ordinárius szerint a legnagyobb ünnepek közé tartozik (ennek megfelelően a Patai Graduale rubrikája is mint patrónusról beszél róla), sőt az apostol májusi ünnepét („ante portam latinam”) is kiemelten, saját sequentiával ünnepelteti, addig a Bakócz Graduale e napot az európai szokásoknak megfelelő szinten

⁶ All. Georgius Christi martyr, MNZagr f 201^v.

⁷ A XVI—XVIII. századi zágrábi liturgikus könyvekről: Kniewald, C. 1959.

⁸ Radó P. 1941b: 26. o.; Radó P. 1973: 511—512. o.

⁹ GrPa, OrdAgr, később: GrGy, távolabbról a nemzetközi hatások miatt: GrKassa.

tartja. Fordítva viszont: míg a Bakócz Graduale Sanctoraléjának legdíszesebb lapja az esztergomi patrónus, Adalbert ünnepe, az Egri Ordinárius szerint ez csak „festum tabulatum”, melyen a kórust „scholares regunt” (az egyik legalsó fokozat), a szent saját históriájára ugyan gondol, de „csak ha van” (propria historia si est), s a misében azt írja elő, hogy mondják saját prosáját, vagy tetszés szerint a húsvéti időre előírta. A Bakócz Graduale Esztergom szokásai szerint megünnepelteti Adalbert novemberi, translációs ünnepét, melyről sem az Egri Ordinarius, sem a Patai Graduale nem tud. Bizonyos az is, hogy legalábbis a miniátor nem Egerben, hanem Budán dolgozott a kódexen.

* * *

Láttuk, hogy a liturgiai elemzés a gradualét az esztergomi rítus tanújaként mutatja be, sőt hozzátehetjük, nem csak tágabb, hanem a legszűkebb értelemben is: az esztergomi tradíció fővonalát képviselő kódexcsoportba illeszthető be. A tartalom elrendezése, a repertoár és a kiállítás arra mutat, hogy a rendeltetési hely valószínűleg maga az esztergomi székesegyház volt.

De ezt erősíti meg a zenei vizsgálat is. Láttuk, hogy a graduale notációtípusa és a notáció egyéni vonásai jól beilleszkednek az ország középső területére lokalizálható kódexcsoportba.

Hasonló a helyzet a dallamváltozatokkal is. A magyarországi gyakorlat valószínűleg már a kereszténység befogadása óta, de bizonyíthatóan a 12. század eleje óta a gregorián pentaton („germán”) dialektusához tartozott. A vonalrendszeres kottairás bevezetése után már biztosan olvasható dallamváltozatok azt tanúsítják, hogy a hazai „fővonal” valamennyi szomszédos egyháznál jobban érvényesítette a dialektus ízlését. Az f és c (ill. más összefüggésekben a b) hang kiemelésével a dallamok nagyvonalú, a diatonikus dialektus részletező, aprólékos dallamvezetésével szemben összefoglaló jellegű, a nagy formát világosan érvényesítő alakot kapnak. A gerinchangok érvényesítése oly nagy fokú, hogy olykor szinte egy recitatív ősgondolat — bár mozgékony, ornamentelekkel ellátott, mégis a lényegre szorító — képviselőiként lépnek eléink e dallamok (pl. 2., 4. tónus esetében). Máskor viszont a kis mozgások háttérbe szorítása a hangközök kitágítását, a melodikus erő fokozását eredményezi. Az erősen pentaton változatok a korai magyar forrásokban egyeduralmúak. Később, a 14. és főleg 15. században jelennek meg hazánkban a peremvidéki kódexekben a szomszédos területek változataihoz hasonló, mondhatni „mérsékelt pentaton” változatok, valamint egyes szerzetesrendek által képviselve a Dél- és Nyugat-Európára jellemző diaton dialektus példái.¹⁰

A graduale igen jellegzetes képviselője a fő magyar dallamalakoknak. A hozzá legközelebb eső variánsokat a másfél századdal korábbi esztergomi Missale Notatumból dokumentálhatjuk, abból a kódexből tehát, mely az esztergomi rítus fennmaradt legklasszikusabb tanúja. A késő középkori kódexek közül közel áll még hozzá két, szerény kiállítású, de egy konzervatív közgyakorlatot jól jellemző kódex, a nyitrai és a patai (plébániai használatú) graduale variánsanyaga. Ezekhez képest a graduale itt ott ugyan használ diatonikusabb változatokat (nem tudjuk, korával függ-e össze, vagy az akkor már Magyarországon is megjelent — exportált — különhagyományok hatásával), de ezek a részleteltérések nem homályosítják el a graduale zenei hovátartozását. A Missale Notatum a gradualeban lerögzített hagyomány korát a 14. század elejéig visszavezeti. Néhány korábbi töredék, s a 13. században alapított pálosrendi liturgiával való kapcsolat megengedi annak feltételezését, hogy egy korábban, talán a 12. század végi esztergomi liturgikus reform idején megszilárdult tradíció az, mely elveszett kéziratok tucatjain keresztül a késő 15. századi szerkesztőkhöz vezetett, s végülis a gradualéban lejegyzésre került.

Nyilvánvaló ugyanis, hogy a kódex egy tudatos szerkesztőmunka eredménye. Megrendelője és készítői egyaránt tisztában voltak azzal, hogy az ország legtekintélyesebb egyházi központjának hagyományáról fognak a kor magasrendű képzőművészeti igényeit is kielégítő, reprezentatív dokumentumot létrehozni, ha nem is tudhatták, hogy a graduale egyben emlékműve, búcsúztatója is lesz e kultúrának. A kor szokásait ismerve úgy kell gondolnunk, hogy a szerkesztők e feladat megoldásához kellő tájékozódás után láttak hozzá, s feltehetően a megbízható kódexeknek és az esztergomi káptalan élő gyakorlatának egybevetésével állapították meg a végleges szöveget.

¹⁰ Mérsékelt pentaton dallam-változatokat őrző, az összehasonlításokba bevont „peremvidéki” forrásaink: GrFelv, GrKol, GrBr, GrKassa, hasonló a GrUl változatrendszeré is; a diatonizáló dallamhagyomány hazai forrásai közül BU 35 és BU 123 kuriális rítusú gradualékat használtak.

Annak ellenére azonban, hogy a *graduale* egy akkor már három évszázados gyakorlat konzervatív tanúja, készülési kora is nyomot hagyott rajta. Nyomot hagyott elsősorban a könyv kiállításának stílusában: a művészi megvalósításban, a betűírásban, a notációs technikában. Nyomot hagyott a reper-toárban: megtalálhatók benne a késő középkor jellegzetes bővítményei (tropusok, alleluják, ordináriu-mok). Nyomot hagyott a dallamanyagon is: amennyire megbízható, a *Missale Notatum*mal egybevágó a hangmagasságok egymásutánja (legföljebb annyi a különbség, hogy — meglepő módon — olykor a korábbi forrás mutatkozik pentatonabbnak), annyira elmosódottá vált már a neuma-tagolás, a hangok csoportokba való összevonása, e csoportok elhatárolása. E bizonytalanságnak, olykor kifogásolható áttagolásnak (melynek ellensúlyozására a mai gyakorló énekest átírásunk kiegészítő jelekkel akarja se-gíteni), néhol csak paleográfiai okai vannak. Amikor azonban azt látjuk, hogy hosszú, 10–15 hangos melizmákon belül folyamatosan követik egymást a hangok, s nem világos a kisebb csoportok elhatárolódása, arra is gondolhatunk, hogy a kottában az előadás jellemvonásai tükröződnek: a dallamok las-sanként széttagolódtak egyes hangokká, az összefoglaló csoportok kezdik elveszíteni zenei jelen-tésüket.

Mindezt összegezve tehát kimondhatjuk, hogy az olvasó kötetünkben a legfontosabb magyar litur-gikus tradíció ősi miseének-gyakorlatáról kaphat képet, ugyan késői, de reprezentatív lejegyzésben. Bár az európai zenetörténethez mérve kései, a gregorián „hanyatló” korszakából származó forrással van dolgunk —, a forrás közreadását mégis indokolja, hogy benne nem csak egy 15. század végi könyv jut el az olvasókhoz, hanem egyúttal az esztergomi egyház ősi liturgikus zenei tradíciója is. A *Missale Notatum* korábbi közreadásával együtt egyazon gyakorlat két tanúját tartjuk kezünkben. A két forrás hiányai így egymásból pótolhatók (a *Missale Notatum* tetemes hiánya a nagybőjti résznél, a *graduale* egy-két lapnyi hiányai szerte a kódexben), ugyanakkor a két kódex összehasonlításával egyazon hagyomá-ny két korszakát mérhetjük össze.

* * *

A kódexben való tájékozódás megkönnyítésére itt áttekintjük a *graduale* elrendezését (ennek be-mutatásakor az újabb, nyomtatott folioszámozást használjuk):

I. kötet: *Temporale* (a kiadásban: 4—188. oldal)

Az Oláh-féle adományozást rögzítő előlap után (facsimiléjét lásd a kottakiadás 3. oldalán) díszes kivitelben kezdődik Ádvent I. vasárnapjának introitusával a kódex anyaga. Az ádventi időszakban saj-nos több helyen is kitépelt foliok okoznak *lacunákat*.

f 1—1 ^v	Dominica I Adventus, introitus; a <i>graduale</i> megszakad, majd <i>lacuna</i> után
f 2—3 ^v	Dominica II Adventus offertoriumától Dominica III communiójáig; itt ismét <i>lacu-na</i> , majd
f 4—8 ^v	Quattuor temporum, Sabbato hymnusától Vigilia Nativitatisig.
f 8—13 ^v	Nativitas (a három misével).

A kódex itt sajátos elrendezést mutat: karácsony után, a harmadik mise communiójához közvetle-nül (a lap közepén csatlakozva) a karácsony nyolcadába eső vasárnap következik, majd rögtön ezután (ismét hiány nélkül, folyamatos leírással) Vízkereszt nyolcadába eső vasárnapal folytatódik a Tempo-rale. Arra van ugyan elvétve példa, hogy a karácsony nyolcadába eső szentek ünnepeit a Sanctoraléba viszik át, az azonban egészen sajátos, hogy a Sanctoraléba (II. kötet) került át január 1. és 6. miséje is. Tehát:

f 13 ^v —14 ^v	Dominica infra Octavam Nativitatis
f 14 ^v —16	Dominica infra Octavam Epiphaniae
f 17—20 ^v	Dominica I—II post Octavam Epiphaniae
f 20 ^v —27 ^v	Dominica Septuagesima, Sexagesima, Quinquagesima
f 27 ^v —34	feria 4 in die Cinerum, majd f5, f6, Sabbato

f 34—48	Hebdomada I Quadragesimae
f 48 ^v —57 ^v	Hebdomada II Quadragesimae
f 57 ^v —69 ^v	Hebdomada III Quadragesimae NB. Az új folioszámozás téves: 62 után 62bis, majd 63!
f 69 ^v —82	Hebdomada IV Quadragesimae
f 82—93 ^v	Hebdomada V Quadragesimae (Tempus Passionis)
f 93 ^v —111	Dominica Palmarum, f2, f3, f4
f 111—116 ^v	f5 in Cena Domini
f 116 ^v —123 ^v	f6 in Parasceve
f 123 ^v —134	in Sabbato Sancto
f 134—141	Dominica Paschae
f 141—151 ^v	Hebdomada Paschae
f 151 ^v —158	Dominicae I—V. post Pascha
f 158—165	Litania major, Vigilia Ascensionis, Ascensio, Vigilia Pentecostes
f 165—171	Pentecostes cum octava
f 171—175 ^v	Festum Trinitatis, Festum Corporis Christi
f 175 ^v —201 ^v	Dominicae I—XXIV „in aestate” NB. fol 177v után, Dominica II communiójánál megszakad és 1 fol <i>lacuna</i> után Dominica III communiójával folytatódik. NB. fol 192—194v: Quattuor temporum NB. fol 201 után, Dominica XXIV offertoriumánál 2 folio <i>lacuna</i> , majd Dedicatio miséjével folytatódik.
f 202—202 ^v	Dedicatio (offertorium, communio).

A fol 201v és 202 között hiányzó két folioból részlet előkerült a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának K 479 (régén: T 44) jelzésű töredékeként. E töredékek a *Locus iste* kezdetű *graduale* egy rövid szakaszát, a *Vox exultationis* és a *Benedic Domine domum* alleluják hosszabb részletét tartalmazzák.¹¹

A kötet a 202 folioval szemmel láthatóan véget ér. A közben jelzett hiányokat összesen mintegy 7 foliora tehetjük.

II. kötet: Sanctorable (kiadásunkban 189—316. oldal), Kyriale (317—347. oldal), Sequentionale (348—465. oldal)

A könyv megszerkesztésének legrejtélyesebb vonása az, hogy a Sanctorable minden bevett gyakorlattal szemben október végén kezdődik.¹² A középkorban a legszokásosabb elrendezés az volt, hogy az Advent I. hetével nagyjából egybeesően, Szent András apostollal indítják a Sanctoralét (november 30), de előfordul a Szilveszter napjával való kezdés is. A *graduale* eljárására máshonnan nem ismerünk analógiát, a döntés okát nem tudjuk. Biztos, hogy nem kötési hiba a magyarázat, mert a folioszámozásból és a Sanctoralét lezáró jegyzékből világosan látszik, hogy eredetileg is október 27.-vel indult e kötet.

f 1—2: Vigilia Ss. apostolorum Simonis et Judae

Ezután két folio hiányzik, mely magának az apostolünnepnek énekeit tartalmazta. A két folioból egyik (hajdani f 4) töredéke nemrég előkerült, s az MTA Zenetudományi Intézet könyvtára azt megvásárolta.¹³ A folion a következő tételek olvashatók:

(Festum S. Simonis et Judae): *Graduale Nimis honorati* (csak a zárómelizma); Alleluja *Non vos me elegistis* (csak az alleluja kezdete); Offertorium *In omnem terram* (kezdete).

¹¹ Vö. 62—64. o.

¹² Okt. 27.-én, Simon és Judás apostolok vigiliájával, és nem okt. 31.-én, Mindenszentek vigiliájával, mint Radó, P. 1941b: 24. o. és Radó, P. 1973: 512. o. írja.

¹³ C 1765, vö. 0000 old.

- f 3—7^v: Vigilia Omnium Sanctorum; festum Omnium Sanctorum
- f 5^v—9^v: Commemoratio Mortuorum; 2 misével, de hiányzik az f 5 és az f 6 után egy-egy folio (az előbbi az 1. mise introitusának végét, gradualéját és tractusának elejét tartalmazhatta, az utóbbi az offertorium végét és a communio elejét).
- f 9^v—20bis: a novemberi ünnepek (Emericus, Translatio Adalberti, Martinus, Briccius, Elisabeth, Caecilia, Clemens, Katherina, Vigilia Andreae, Andreas). Az új foliálás során a 20. szám kétszer lett kiadva (20—20bis). — A f 20 után egy folio *lacuna*, rajta Vigilia Andreae communiojának vége, s a teljes ünnepi mise a communio közepéig.
- f 20bis—f28^v: a decemberi ünnepek (Nicolaus, Conceptio BMV, Thomas ap., Stephanus prothomartyr, Johannes ap., Ss. Innocentes, Sylvester). A f 21^v után egy lap hiányzik (rajta Conceptio BMV miséjének vége, Lucia és Vigilia ap. Thomae saját tételei lehettek), s ugyancsak egy folio *lacuna* van a f 24^v után (Szent István mártír offertoriumának vége, communiója, és Szent János apostol-evangelista introitusának kezdete).
- f 29—40: a januári ünnepek (De beata Virgine, Epiphania, Paulus Eremita, Marcellus, Prisca, Fabianus et Sebastianus, Agnes, Vincentius, Conversio Pauli). Mint az I. kötet kapcsán említettük, január 1.-e és 6.-a ünnepei a szokásokkal ellentétben ide, a Sanctoraléba kerültek át. A „de beata Virgine” mise január 1. első miséjének tekintendő, míg a második misét „de Circumcisione” egyik kötet sem írja ki, mert a karácsonyi 3. misével egyezik.
- f 40—51: a februári ünnepek (Purificatio BMV, Blasius, Agatha, Dorothea, Valentinus, Kathedra Petri, Mathias ap.)
- f 51—56^v: a márciusi ünnepek (Thomas Aquin., Gregorius, Benedictus, Annuntiatio BMV).
- f 56^v—64^v: az áprilisi ünnepek (de Beata Virgine Tempore Paschali, de sanctis TP, Adalbertus, Georgius, Marcus, Vitalis).
- f 64^v—67^v: a májusi ünnepek (Philippus et Jacobus app., Inventio S. Crucis, Johannes ante portam latinam, Nereus et socii, Potentiana, Helena regina, Urbanus, Inventio dextrae regis Stephani, Petronella). A f 64^v után 2 f hiány, Fülöp és Jakab apostolok introitusának végével, e mise többi énekével és Inventio Crucis miséjének első tétéleivel az alleluja közepéig.
- f 67^v—81: a júniusi ünnepek (Marcellinus et Petrus, Quirinus, Bonifatius, Primus et Felicianus, Barnabas, Basilides et Cyrinus, Gervasius et Prothasius, 10000 milites, Vigilia Johannis Baptistae, in die Johannis Baptistae, Johannes et Paulus, Vigilia Petri et Pauli, in die Petri et Pauli, Commemoratio Pauli). A f 76^v után 2 lapnyi *lacuna*, János és Pál vértanúk gradualéjának végével és a mise ezután következő tétéleivel.
- f 81—107^v: a júliusi ünnepek (Vigilia Visitationis BMV, Festum Visitationis, Octava Petri et Pauli, Octava Visitationis, Processus et Martinianus, Kylianus et socii, Septem fratres, Benedictus, Margaretha, Divisio apostolorum, Andreas et Benedictus, Alexius, Praxedis, Maria Magdalena, Apollinaris, Vigilia Jacobi ap., Festum Jacobi, Anna mater Domini, Depositio Ladislai regis, Felix et socii).
- f 107^v—121^v: az augusztusi ünnepek (Vincula Petri, Stephanus papa, Inventio corporis Stephani protomartyris, Maria de Nive, Sixtus, Transfiguratio Domini, Sabina, Ciriacus et socii, Vigilia Laurentii, Festum Laurentii, Tiburtius, Eusebius, Vigilia Assumptionis BMV, Assumptio, Octava Laurentii, Stephanus rex, Vigilia Bartholomaei ap., Festum Bartholomaei, Genesis, Augustinus, Decollatio Johannis Baptistae, Felix et Adauctus). Vigilia Assumptionishoz csatolva 7 Mária-alleluját jegyez le a kódex, s két alleluját közöl Assumptio ünnepén is.
- f 121^v—128: a szeptemberi ünnepek (Egidius, Emericus dux, Nativitas BMV, Gorgonius, Prothus et Jacinthus, Exsultatio Crucis, Lampertus, Vigilia Matthaei ap., Festum

Matthaei, Gerardus, Cosmas et Damianus, Venceslaus, Michael archangelus, Hieronimus). Nativitas BMV és Michael archangelus ünnepeknél egy-egy hozzáadott alleluját is jegyez a graduale.

f 128—132: az októberi ünnepek (Remigius et socii, Franciscus, Stanislaus, Sergius et Bacchus, Dyonisius et socii, Colomannus, Callixtus, Gallus, Lucas, 11000 virgines, Severinus, Demetrius). A 117^v után egy lapnyi *lacuna*, de az új (nyomtatott) számozás folyamatosan halad tovább.

f 119—120^v: 3 függelékes alleluja (de apostolis).

A szentek ünnepeinek egy kisebb része valamennyi miseénektétellel fölszerelve szerepel kódexünkben. A legtöbb ünnepnél csak egy-három tételt találunk, egy harmadik csoportban pedig csak rubrikák utalnak az éneklendő darabokra. A gradualénak nincs külön *commune sanctorum* része, hanem az egyes tételek első előfordulási helyükön vannak feljegyezve, később pedig rubrika utal rájuk. Azonban a *proprium sanctorum* befejezése után külön jegyzéket iktat be a scriptor, mintegy pótlendő a külön *commune*-részt. Ezt az eredeti szerint közöljük, ami azt jelenti, hogy a folioutalások a II. kötet régi (részben hiányos) foliálására vonatkoznak, s nem tesznek különbséget recto és verso között. Ezeket a számokat az olvasó a 7—8. oldalon található táblázat segítségével számíthatja át az új foliálásra ill. az átírási kötet lapszámaira. Ahol a cím után nem adunk folio-számot, ott a kódexben is hiányzik az utalás. A rubrikákat mindenütt normalizált helyesírással adjuk, a rövidítéseket pedig külön jelölés nélkül feloldjuk. A táblázat közlése azért is hasznos, mert a repertoárról teljes (a kódex hiányait pótló) áttekintést nyújt.

f 121—122^v:

Commune sanctorum qui carent propriis
Primo in vigilia unius apostoli:

(Introitus)	Ego autem sicut 28
Graduale	Justus ut palma 29
Offertorium	Gloria et honore 16
Communio	Magna est gloria 17

In vigilia plurimorum apostolorum

(Introitus)	Intret in conspectu 1
Graduale	Vindica Domine 1
Offertorium	Exsultabunt sancti 5
Communio	Posuerunt mortalia 81

In die sancto

(Introitus)	Mihi autem 3
Gradualia	Constitutes eos 25
	Nimis honorati 3
	In omnem terram 89
Alleluja	Caeli enarrant
	Non vos me elegistis 4
	Isti sunt amici 132
	Per manus apostolorum 133
	Jam non estis 133
Offertoria	Mihi autem 90
	Constitues eos 92
	In omnem terram 4

Communia (!) ¹⁴	Amen dico vobis 5 Vos qui me secuti 4 Ego vos elegi 98 Ego sum vitis 72 De uno martyre
Introitus	Laetabitur justus 15 In virtute tua Domine 15 Justus non conturbabitur 120 Justus ut palma 109 Gloria ete honore
Gradualia	Posuisti Domine 16 Beatus vir qui 56 Justus ut palma 29 Justus non conturbabitur 110 Gloria et honore 129
Alleluja	Laetabitur justus 130 Posuisti Domine 79 Justus ut palma 130 Justus germinabitur 52 Beatus vir qui 130
Offertoria	In virtute tua Domine 79 Gloria et honore 16 Desiderium animae Posuisti Domine 79 Justus ut palma 33
Communia (!)	Qui vult venire 46 Magna est gloria 17 Posuisti Domine 110 Qui mihi ministrat Laetabitur justus 70 De martyribus
Introitus	Sapientiam sanctorum 80 Intret in conspectu 1 Sancti tui Domine 66 Clamaverunt 77 Multae tribulationes 82 Judicant sancti 96 Salus autem 97 Laudate pueri 98 Ecce oculi Domini 75 Loquetur Dominus 82 Justi epulentur 99 Timete Dominum 5
Gradualia	Gloriosus Deus 42 Justorum animae 80 Ecce quam bonum 86 Clamaverunt 78

¹⁴ A táblázat a szokatlan „communia” szóalakot használja. Ennek egyesszámaként az I. kötet f8 oldalán (a *Revelabitur gloria* tétel előtt) „communium” szerepel, egyéb helyeken a kódex e műfajra rövidítésekkel utal.

	Vindica Domine 1
	Exsultabunt sancti 96
	Anima nostra 24
	Timete Dominum 6
Alleluja	Vox exultationis 129
	Haec vera fraternitas est (!) 77
	Fulgebunt justi 43
	Justi epulentur 81
	Sancti tui Domine benedicent 129
	Gaudete justi 67
	Sancti tui Domine floreant 71
	Mirabilis Deus 128
	Justi autem in perpetuum 128
Offertoria	Sancti et justi 67
	Anima nostra 98
	Mirabilis Deus 97
	Gloriabuntur 2
	Confitebuntur 68
	Repleti sumus 72
	Exsultabunt sancti 5
	Laetamini in Domino 7
Communia (!)	Multitudo languentium 43
	Justorum animae 2
	Gaudete justi 68
	Posuerunt mortalia 81
	Quicumque fecerit 99
	Et si coram hominibus 87
	Anima nostra 97
	Ego vos elegi 98
	Dico autem vobis 100
	Ego sum vitis 72
	Signa eos qui 106
	Quod dico vobis 121
	De confessoribus
Introitus	Statuit ei Dominus 17
	Sacerdotes tui 36
	Sacerdotes ejus 101
	Sacerdotes Dei 59
	Os justi meditabitur 13
	Justus ut palma 109
Gradualia	Ecce sacerdos 17
	Sacerdotes ejus 102
	Juravit Dominus 23
	Inveni David 41
	Justus ut palma 29
	Domine praevenisti 14
	Os justi meditabitur 110
Alleluja	Amavit hunc 76
	Justus germinabit 52
	Juravit Dominus 18

	Elegit te Dominus 131
	Serve bone 41
	Iste sanctus 132
	Justus ut palma 130
	Vitam petiit 16
Offertoria	Inveni David 36
	Veritas mea 15
	Justus ut palma 33
	In virtute tua 79
	Desiderium animae
	Posuisti Domine 79
Communia (!)	Posuisti Domine 110
	Beatus servus 15
	Domine quinque talenta 26
	Fidelis servus 59
	Semel juravi 100
	Amen dico vobis 5
	De virginibus
Introitus	Gaudeamus 27
	Loquebar de testimoniis 20
	Dilexisti justitiam 18
	Me expectaverunt 43
	Vultum tuum 37
	Cognovi Domine 105
Gradualia	Dilexisti justitiam 28
	Propter veritatem
	Specie tua 19
	Adjuvabit eam 54
	Diffusa est gratia 37
	Audi filia et 21
Alleluja	Audi filia et 22
	Egregia sponsa 77
	Adducentur 131
	Aemulor enim 131
	Veni electa 54
	Specie tua 20
	Specie tua 24
Offertoria	Offerentur regi 28
	Offerentur regi 22
	Filii regum in 20
	Diffusa est gratia 52
Communia (!)	Diffusa est gratia 28
	Feci iudicium 42
	Quinque prudentes 44
	Simile est regnum 20
	Confundantur 22
	Dilexisti justitiam 101
	Principes persecuti 105
	De evangelistis:
Alleluja	Dorsa eorum 125
	Primus ad Syon 71

Címfelirat nélkül követi a gradualében a commune-táblázatot az ordinárium-gyűjtemény (Kyriele), majd egy üres oldal (verso) beiktatása után a Sequentionale, mely az ünnepek hagyományos rendjében közli a tételeket, megadva olykor a graduale-részben lacuna miatt elmaradt napok sequentiáit is (pl. Ladislaus jún. 27-én).

f 123—144^v: Kyrie+Gloria tételpárok
f 144^v—152: Sanctus+Agnus tételpárok

A 148^v folio után egy lapnyi *lacuna*. A 152 folio verso üres.

f 153—256^v: Sequentionale (Adventus, Nativitas 2 sequentiával, Stephanus protomartyr, Johannes, Innocentes, Epiphania, Conversio Pauli, Purificatio BMV, Resurrectio 3 sequentiával, Adalbertus, Georgius, Inventio crucis, Ascensio 2 sequentiával, az első vége és a második eleje a 181v és 182 közti 1 lap *lacuna* miatt hiányzik; Pentecostes 2 sequentiával, Trinitas, Corpus Christi, „in dominicis diebus”, Johannes Baptista, Ladislaus rex, Petrus et Paulus, Visitatio BMV, Divisio apostolorum, Maria Magdalena, Laurentius, Assumptio BMV, Stephanus rex, Nativitas BMV, Exsultatio crucis, Michael archangelus, Festum omnium sanctorum, Emericus, Martinus, Catherina, Elisabeth; de apostolis, de evangelistis, de uno martyre, de martyribus, de confessoribus, de uno confessore, de una virgine, de virginibus, in dedicatione; Mária-sequentiák ádentre, a karácsonyi időre, 2 Mária-sequentia a húsvéti időre, majd a kódex egy általános használatú Mária-sequentia közben megszakad).

A teljes második kötetben 11 lap biztos hiányt állapíthatunk meg, továbbá a kötet végéről hiányozhat legföljebb 5—6 lap.

A graduale liturgiai és zenei sajátosságai

E fejezetben kiemeljük a kódexből azokat a tételeket, melyekben — első vizsgálódás alapján — akár liturgiai, akár zenei értelemben a közismert megoldásoktól eltérőeket találtunk, s ezeket egyrészt a legfontosabb más magyar forrásokkal, másrészt néhány fontos külföldi forrással összevetve próbáljuk értelmezni. A hivatkozott források rövidítésjegyzékét lásd a 89–92. oldalon.

I. kötet: Temporale (Ádvent — Karácsony)

4. o. Intr. Ad te levavi. A *d*-ről induló, két pes-szel folytatódó dallamincipit a pentaton dialektusú hagyománykörben gyakori. Jellemző az esztergomi könyvekben, de német és cseh kódexekben is (pl. Klo, Ked, Zig, Pat, Pra 1, vö. Härting, M. 1963: Abb. 6. stb.). Lásd még GradTr p. 15: a metzi és a német notációs forrás itt dallamvariáns tekintetében is eltér egymástól.

4. o. Grad. Universi — Off. Deus tu convertens. A két csonkán fennmaradt tétel, s a repertoár közülük hiányzó, kiszakadt darabjai az esztergomi tradíció szerint a MNStr-ben olvashatók (f 1–2^v). A Grad. *Universi* melizmái, mint a MNStr verziója mutatja, kódexünkben egyszerűsítve vannak.

5. o. Intr. Gaudete. A magyarországi egyházmegyes kódexek a középkorban zsoltárvers helyett az *Et pax Dei*-t, az introitusban megkezdett szt. Pál szöveg folytatását énekeltek. Ez a német egyházmegyes forrásokban nem szokás (itt a ps. *Benedixisti* követi az introitust, vö. a legrégebb forrásokban is, Hesbert 1967: pp. 6–7), megfigyelhető viszont bizonyos cseh, lengyel egyházmegyes kódexekben (például Pra 3, de Pra 1 a *Benedixisti*-t adja), német nyelvterületen monasztikus hagyományban (Mek f 3^v), északolasz és francia, valamint ciszterci és domonkos liturgiában (GrCist f 3^v, Budapest OSzK Clmae 318, OP missale, f 7^v).

6. o. Off. Benedixisti. Az esztergomi dallamvariánsban (lásd még MNStr f 3^v) a pentatonizmusok kidolgozottabbak, mint az átlag pentaton dialektusú tradíciókban megfigyelhető (vö. Klo, Ked, Zig, Pat, Pra 1 stb.).

6. o. Comm. Dicite pusillanimes — Hy. Benedictus es. Lásd MNStr f 4–f 7^v. A *Benedictus es* canticumnak a Missale Notatum csak szövegét közli (f 7^v, az olvasmány részeként), ezért egy ép kottás verziót a Futaki Graduale szerint mutatunk be (f 37–38):

Be- ne- di- ctus es Do- mi- ne De- us pa- trum no- stro- rum. Et
lau- da- bi- lis et glo- ri- o- sus in se- cu- la. Et be- ne- di-
ctum no- men glo- ri- e tu- e quod est san- ctum. Lau- da- bi- le et

glo-ri- o- sum in se- cu- la. Be- ne- di- ctus es in tem- plo
 san- cto glo- ri- e tu- e. Et lau- da- bi- lis. Be- ne- di- ctus es
 su- per thro- num san- ctum re- gni tu- i. Et lau- dabilis. Be- ne-
 di- ctus es su- per sce- ptum re- gni di- vi- ni- ta- tis tu- e. Et
 lau- da- bilis. Be- ne- di- ctus es qui se- des su- per Che- ru- bin, in-
 tu- ens a- bys- sos. Et lau- da- bilis. Be- ne- di- ctus es qui am-
 bu- las su- per pen- nas ven- to- rum et un- das ma- ris. Et
 lau- da- bilis. Be- ne- di- cant te o- mnes an- ge- li et san- cti tu-
 i Lau- da- bi- lem et glo- ri- o- sum in se- cu- la. Be- ne-
 di- cant te ce- li et ter- ra ma- re et o- mni- a que in e- is

sunt Lau-da-bi-lem, Be-ne-di-ctus es in o-mni-bus o-pe-ri-

bus tu-is Et lau-da-bi-lis. Glo-ri-a Pa-tri et Fi-li-o et

Spi-ri-tu-i San-cto Lau-da-bi-li et glo-ri-o-so in se-cu-

la. Si-cut e-rat in prin-ci-pi-o et nunc et sem-per et in

se-cu-la se-cu-lo-rum a-men Lau-da-bi-lis et glo-ri-o-sus

in se-cu-la. Be-ne-di-ctus es Do-mi-ne De-us pa-trum no-stro-

rum. Et lau-da-bi-lis et glo-ri-o-sus in se-cu-la.

E tételben a bibliai versek válogatása, valamint a dallam alkalmazása is viszonylag szabadon, a helyi hagyományoknak megfelelően történt. A szöveg variabilitása a többi miseénekéhez viszonyítva szokatlanul nagy.

9. o. Intr. Memento nostri. A frank-római rítus ádvent negyedik vasárnapjára szánt introitusa, első forrása a IX. századi Compiègne-i Antiphonarium Missae, melynek egyetlen neumált tétele (vö. Hesbert 1967: p. 11.). A pentaton dialektusterületen leírt dallamváltozatok egyeznek a hangok számát, elosztását és mozgását illetően az egyik leg gondosabban neumált kódex, Einsiedeln 121 verzójával (PalMus 4: f 2), mely a GradTr-ben (p. 29) egy tőle egészen távol álló vonalrendszeres kottázású variánsal van egyeztetve (ez utóbbi forrásmegjelölés nélkül). Az introitus eredetinek látszó *Confitemini* zsoltárverse helyett a középkori források egy része, így gradualénk valamint a MNStr is a *Peccavimus cum patribus* verset adja.

9. o. All. Veni Domine. Az erős pentatonizmusok, s következetesen végigvitt tonalitás sajátos dallamváltozatot eredményezett. A látszólag új alakulat mégis számos helyen közelebb áll a szentgalleni Cantatorium neumas változatához (hangok száma, szótagelosztás) mint a GradTr-ben vele illesztett olvasat (vö. pl. *et noli tardare* rész, vö. MNStr f 8^v).

9. o. All. Prophete sancti. E negyedik vasárnapon második helyre írt alleluja tételt a scriptor valószínűleg az ádventi votiv Mária-misébe szánta, lásd így a nyomtatott esztergomi missaléban (f 312), valamint a nyitrai gradualéban (f 3). A darab az *All. Post partum* kontrafactuma vö. SchlagKat Nr. 164. MonMon VII: p. 387., kódexünkben 219 és 291. o.

10. o. Comm. Ecce virgo. A tétel az ádventi kántorböjt szerdjájánál lehetett kottával megadva, vö. MNStr f 5 és f 9.

10. o. Grad. Hodie scietis. A darab második szakasza (*Qui regis* csak utalással) végig írva és kottával ellátva az ádventi kántorböjt szombatjának miséjében szerepelt (Grad. *Excita Domine* lásd MNStr f 7 és 9^v).

11. o. Off. Tollite portas. A zárómelizma utolsó két hangcsoportja nem esetleges elírás, annak ellenére, hogy nagyszekunddal följebb írt változatai is ismertek (vö. pl. Ott 1985: p. 15, ugyanezek a hangközviszonyok *d*-re transzponálva: Pat f 10, Klo f 11, BU 123 f 23, BU 35 f 18 etc.). Gradualénk verziója több magyarországi forrásban ismétlődik (pl. MNStr f 9^v, GrPa f 11): vagy valószínű zenei variánsnak, vagy egy másik transzpozíciós hagyomány (*c*-á vázhangok helyett *b*-g) maradványának tekinthető. MNStr gondosan kitett *b* jele talán az előbbi magyarázatnak kedvez.

13. o. Grad. Benedictus. A tétel dallama egy azonos szövegű responsorium prol. variánsa, vö. PalMus 12: p. 48.

13. o. All. Dominus regnavit. Eddig csak magyarországi forrásokból ismert dallam. Esztergom és néhány tőle függő hagyománykör sajátja, vö. MNStr. f 11^v, GrTra f 2, GrPa f 12. A pálosok még a XVIII. században is őrizték, vö. GrPaul 2 f 11.

17. o. Grad. Speciosus forma. A *b*-n recitáló, *d*-re záró változat a magyarországi középkori forrásokban, még a kuriális rítusúakban is általános. (Lásd még Pat f 17, Zig p. 24, Klo f 22^v, Pra 1 f 50^v stb.). Vö. ezzel szemben GradTr p. 54: *é* zárlat, a tónusvariációhoz lásd Bomm 1929: p. 118.

17. o. Intr. Vultum tuum — Comm. Vidimus stellam. Oct. Nat. és Epiph. Domini miséjét lásd 218—221. old.

19. o. Off. Jubilate Deo omnis terra. Harmadik tónusú változat, melyet a széles körben elterjedt ötödik tónusú mellett (lásd pl. GradTr p. 259) Bomm 1929: p. 168—169 csak a Frutolf-féle tonárius említéséből ismer. Lásd még MNStr f 21^v, Klo f 26, Zig p. 29, Pat f 19^v, Ked f 29^v, Pra 1 54^v stb.: harmadik tónus *b* jelekkel, ez a tónusvariáció tehát a pentaton dialektusterületen jellemzőnek mondható.

20. o. Dominus regnavit, exultet. A kódex notátorának hibája mögött (4. tónusú allelujadallam, 8. tónusú versus, vö. 22. old.: Alleluja *Laudate Deum*) kétféle hagyomány közötti választás áll. A magyarországi források egy része adott funkcióban, tehát az Intr. *Omnis terra*-hoz a negyedik tónusú All. *Laudate Deum omnes angeli*-t írja elő (MNStr, GrPa), másik része a nyolcadik tónusú *Dominus regnavit exultet terra*-t (MissStr 1511 f 22). A notator előtt olyan (régiesebb?) mintapéldány állhatott, melyben e helyen a negyedik tónusú alleluja szerepelt, s csak a verzus szövegével való találkozás indította a nyolcadik tónusú másik tétel kottázására. A következő vasárnap (Dom II. post Oct. Epiph., Intr. *Adorate Deum*) az alleluja-párból a még nem használt darab van alkalmazva.

23. o. Off. Dexter a Domini. A második tónusú tétel transzpozíciója a MNStr-ben *a*-ra végződik (vö. GradTr p. 267), míg *d*-re írt 2. tónus van Pat, Klo, Pra 1 forrásokban. Gradualénk *g*-re írja, menetközben *b* módosító jelekkel (lásd még így GrNy f 19^v, GrPa f 22).

23. o. Comm. Mirabantur omnes. Pontosán egyeztethető az Einsiedeln 121-es kódex verziójával, melyet a GradTr nem közöl, nem lévén hozzá quadrat dallammintája (GradTr p. 267, E: mel. simplicior). Az egyszerű 1. tónusú dallam a pentaton dialektusterületen általánosan használt volt az adott szövegre. Lásd PalMus 4: p. 69., MNStr f 24^v, Pat f 22, Zig p. 32, Klo f 33^v, Ked f 33^v, Pra 1 f 65^v stb. A Graduale Romanum díszes hetedik tónusú dallamának variánsát vö. PalMus 13: p. 42.

25. o. Off. Bonum est. A tétel *g-b* kezdése nem elírás, a MNStr-ben is kimutatható zenei variáns (f 26^v).

26. o. Intr. Exurge, quare obdormis. Forrásunk és a többi középkori magyarországi graduale szövegvariánsa (*oblivisceris tribulationis nostrae*), mely eltér a Graduale Romanum szövegétől (*tribulationem nostram*), megtalálható már az Einsiedeln 121-es kódexben, lásd GradTr p. 92., ugyanitt egyező a zoltár-szakasz határa. E szövegvariánsok általában jellemzőek a gregorián pentaton dialektusterületén, vö. Klo f 40^v–41, Ked f 36^v, Pra 1 f 70^v, míg pl. a délfancia (aquitán) forrásokban a Graduale Romanumba bekerült szövegverzió olvasható (vö. pl. PalMus 13: p. 60.).

30. o. Ant. Exaudi. Az esztergomi rítusban (s a legtöbb európaiban is) a hamvazás szertartásának első éneke, vö. MNStr f 30. A zágrábi rítus a XIV. századtól itt különleges, és élesen elválik többek között az esztergomitól is, mikor egészen sajátos tétel-sorrendet ír elő: *Inmutemur, Juxta vestibulum, Exaudi.* (MR 133, MR 168, MissZagr 1511).

31. o. Ant. Inmutemur. A hamvazás szertartásának antifonája zeneileg Európa-szerte igen variábilis, még a magyarországi egyházmegyes kódexek feljegyzései sem egyeznek. A graduale változata, mely a „*ieiunemus*” szónál egy quint-ugrással más rétegbe transzponálja, s *g*-re írt I. tónusban fejezi be a dallamot, a MNStr megoldásával egyezik (f 30^{r-v}, ugyanitt utalás az antifonának minden egyes zoltárvers utáni ismétlésére), de egyben német párhuzama is van (vö. Zig p. 38). Többi hazai gradualénk más megoldást ad.

31. o. Ant. Juxta vestibulum. A *cé*-n kezdődő, s *h*-ra záródó változat forrásunkat ismét a MNStr-hez köti (f 30^v, de lásd ezenkívül Zig, Pat). Többi hazai gradualénk más megoldást ad.

33. o. Tr. Domine non secundum. A miseliturgia korai forrásaiban nem dokumentált, XI. században elterjedt tétel (lásd már Ept f 84^v, NAlt p. 52., továbbá PalMus 18 f 62, Bolognából).

34. o. Off. Exaltabo te. A jelen *a* transzpozíciót választja forrásaink többsége (már a XIII. századi zágrábi Missale Notatum is, f 51^v), míg a MNStr *d*-re írt 2. tónust ad (f 32^v, ebben egy késői pálos graduale egyezik vele: GrPaul 1). A tétel transzpozíciója Európa-szerte variábilis.

40. o. Comm. Scapulis suis. Az első sorban *f-g-b* dallammagra épülő változat, mely már XIII. század-eleji magyarországi forrásban megvan (MNZagr f 56^v), másutt is előfordul a pentaton dialektus területén, vö. Zig p. 45., Col f 25^v, Pra 1 f 97. (De más, a GradRom-hoz közelebb álló transzpozíció: Klo, Pat, Ked).

41. o. Off. Revela oculos. A miseliturgia kiemelt régi forrásai, s a GradRom szerint a szövegkezdet: *Levabo oculos*, vö. Hsbert 1967: p. 54–55., GradTr p. 78. A délnémet, keletnémet, magyar, cseh, lengyel hagyományban ezzel szemben a kódexünkben is olvasható kezdet jellemző, vö. Klo, Pat, Zig, Ked, NAlt, Olb, Pra 1 stb. Legrégibb példái ez utóbbi verzióknak a szentgalleni neumas források olvasatai (már Gall 359 is, vö. PalMus II/2: p. 47/67. Lásd továbbá Einsiedeln 121, vö. PalMus 4: p. 105., valamint Rat, vö. MPG 2: p. 21.). A nyugati német források a *Levabo oculos* kezdetet tartják (Ept, Col stb.).

42. o. Intr. Domine refugium. A zoltárvers helyes beosztását a nyomtatott Missale Strigoniense megadja (tagolás az *orbis* után, lásd f 36.). Hogy a zoltártónust kódexünk a szövegre hibásan illeszti, annak oka valószínűleg a hagyomány idevágó késői módosításából eredő zavar. Eredetileg a zoltárból csak rövidebb szakasz volt az introitushoz kapcsolva: *Priusquam montes fierent / aut formaretur terra et orbis*, a dallamformula elosztása így teljesen más volt (vö. GradTr p. 80.). Az einsiedelni 121-es kódex olvasatának megfelelő vonalrendszeres rögzítés: MNZagr f 57^v, tehát eredetileg a magyarországi liturgikus gyakorlatban is csak rövid zoltárszakasz állt e helyen. Még a Futaki féle Graduale (1465) scriptora is ezt ismerte: a kódex utólagos javítgatásokkal bővítve közli a verset (f 33^v).

43. o. Comm. Dum invocarem. A szóvariáns (az elterjedt *Cum* helyett *Dum* kezdőszó) a miniator döntése lehet, a többi magyarországi graduale ugyanis az Európa-szerte elterjedt *Cum* kezdőszóval indítja a tételt.

43. o. Intr. Reminiscere. A pentatonizáló irányú dallamvariálás kirívó példája: a népdal egyszerűségét megközelítő zenei változat.

44. o. **Tr. De necessitatibus.** Bár a tételt a GradRom új kiadásai kihagyják, nem tartozik a késői repertoárba. A miseliturgia legrégebb, nem kottás forrásai (Hesbert 1967: p. 56–57) *responsorium graduale* felirattal hozzák — tehát más műfajba sorolva — ám többnyire három, a későbbi tractusban szereplő verssel. Az elnevezés a legkorábbi szentgalleni kottás forrásokban is öröklődik, noha a nevének kétségtelenné teszik, hogy a tractusdallamról van szó. (PalMus II/2: p. 48/68, PalMus 4: 108–109., vö. GradRom: p. 85.). A korrekt műfajmegjelölést a korai forrásokban a kántorböjti speciális alkalom zavarhatta meg (több *graduale* lehetősége).

45. o. **Off. Meditabar.** A kezdő szóvariáns (GradRom-ban szereplő *Meditabor* helyett *Meditabar*) általános a délnémet, keletnémet és közép-európai forrásokban (PalMus II/2: p. 49/69, PalMus 4: p. 109, Klo, Ked, Zig, Pat, NAlt, Rat, Pra 1 stb.).

46. o. **Off. Inmittit Angelus.** A kezdő szóvariáns (*Inmittet* helyett, ami a GradRom-ban, s az Offeritoriale Triplexben is olvasható, (vö. Ott 1985: p. 102.) mind a miseliturgia legrégebb forrásaiban, mind a legkorábbi kottás délnémet kéziratokban általános (Hesbert 1967: p. 58–59, PalMus II/2: p. 50–70, PalMus 4: p. III, Bam f 22^v), ennek megfelelően a késő középkorban is széles körben használt.

47. o. **Grad. Salvum fac.** A dallamhangok elosztása az első szó fölött kérdéses. Átírásunk a kódex szó szerinti olvasatát közli, valószínűbb azonban, hogy az első szótagra a dallam első négy hangja éneklendő. A különböző forrásokból vett lejegyzések összehasonlítása ezt támasztja alá. A döntést nehezíti, hogy a darab egy hagyományon belül is variábilis, mind dallamában, mind a különféle lejegyzések neumatagolásában, mind a transzponálásban. A magyarországi gradualék ismerik pl. a jelen *á* transzpozíció mellett a *d* transzpozíciót is (GrFu f 36^v, az első szón egész más dallamosítás), sőt e kettő keverése is előfordul (MNZagr f 62).

48. o. **Comm. Erubescant et conturbentur.** A magyarországi kottás források a XIII. sz. óta következetesen a tétel *h* transzpozíciójában (Klo, Pat, Zig, Pra 1: *é* transzpozíció). A dallamincipit a keleti és nyugati gregorián hagyományban különböző (vö. GradTr p. 85), régióink egyházmegyes forrásai a kora szentgalleni olvasatnak felelnek meg.

49. o. **Tr. Laudate Dominum.** Átírásunk pontosan követi a kódexet, melyben egyedi megoldás a zárószótag elhelyezése. Többi kottás forrásunk a *num* szótagot az utolsó *g á g f* csoportra teszi.

50. o. **Tr. Dixit Dominus mulieri.** A miseliturgia legkorábbi fennmaradt forrásaiban még nem létező tétel, a nagyböjt második vasárnapjára szánt miseformulák stabilizálása után, a XI. században vált közismertté (másodlagos bejegyzésként megvan már a Gall 359 Cantatoriumban, vö. PalMus II/2: p. 22, s Bam-ban is, f 8.). Elterjedése nem egyenletes: szervesen a corpusba illetve adja pl. Ept, NAlt, Zuc, Yrx. A klosterneuburgi *graduale* mellőzi. A GradRom nem tartalmazza.

51. o. **Off. Benedicam Domino.** Ezt az incipitet a keleti forráscsoport hagyományozza, míg Nyugaton a *Benedicam Dominum* terjedt el.

54. o. **Intr. Deus in adiutorium.** Azon ritka példák egyike, melyeknél a magyarországi dallamhagyomány *nem* a német zenei variánskörbe illeszkedik. A tétel első sora a GradRom-ban quarttal feljebb van rögzítve, s ezt a megoldást adja Klo, Zig, Pat, Ked, Zuc is. Gradualénk kiadott változatát, mely véleményünk szerint tonálisan meggyőzőbb, az összes magyarországi kottás lejegyzés támogatja. S ezzel hangzik egybe Yrx olvasata is, tehát egy Limoges-környéki, aquitán hagyományt képviselő forrásé. (Pra 1 f 125^v: *c*-re írt, belső transzponálás nélküli variáns.)

54. o. **Off. Precatus est Moyses.** Az *animi tui* szövegvariáns (*animae tuae* helyett), melyet a magyarországi hagyományban a XIII. sz. óta kimutathatunk, elszórtan másutt is ismert, vö. pl. Pat f 39^v, Yrx p. 89, Pra 1 f 128).

56. o. **Off. Domine in auxilium.** Variábilis, a GradRom-ba vsz. hibás olvasat alapján felvett tétel (vö. Hesbert 1967: p. 66–67.). Tonális értelmezése a különféle hagyományokban eltérő, vö. Bomm 1929: p. 154–158. Míg a hozzáférhető német források a darabot, melynek befejezését valamennyien az *eam* szónál jelölik, *c*-re vagy *g*-re írt nyolcadik tónusban alakítják ki (Zuc, Pat, Klo, Zig, Ked, Pra 1), addig a magyarországi kódexekben ez kivételes (GrFu f 42^v). A MNStr-ben (f 49^v), éppen úgy, mint jelen gradualénkban, az elért alsó *c* még *d*-re van kanyarítva, s így az értelmezés második tónus, ami egyébként a dallam egészének zeneileg megfelel. Második tónusúra formálják a darabot a többi egyházmegyes magyarországi források is, legmeggyőzőbben talán a XIII. századi Zágrábi Missale Notatum, hosszabb melizmával, *á*-ra transzponálva (f 71). E második tónusú értelmezést Bomm 1929

csak a domonkosoktól ismeri (vö. GradOP p. 320.), mögötte azonban nyilván szélesebb körű francia egyházmegyes hagyomány áll. Ezt sejteti a délfraancia bencés St. Yrieix kolostor gradualéjának szintén 2. tónusú változata is (Yrx p. 91). A GradRom verziójához közel álló, a darab első sorát zárásként megismétlő lejegyzés, mely hatodik tónust eredményez, a magyarországi emlékek között a kuriális rítusúaknál fordul elő (ferencesek, ágostonos remeték, vö. BU 123, BU 35.).

57. o. Intr. Lex Domini. A kadenciahangot is magában foglaló, GradRom-tól elváló dallamvariáns a *fidele / sapientiam* szavaknál (vö. GradTr p. 86.), nemcsak az einsiedelni 121-es kódexből átirított neumas olvasatnak felel meg, hanem a magyarországi egyházmegyes források többsége mellett a korai vonalrendszeres német kódexek olvasatának is (Klo, Zuc, Zig).

57. o. Grad. Bonum est confiteri. A GradRom olvasatához képest erős variáns: a *Bonum est* szavak fölött a dallam quinttel magasabban van, ami a tonális hovatarozást (5. tónus) egyértelműbbé teszi. Ugyanez a jelenség több esetben is előfordul kódexünkben az azonos típusba tartozó graduale-dallamoknál. Az eljárás azonban nem tekinthető kódexünk találmányának. Magyarországi variánsnak nevezhetjük többi kottás mise-énekeskönyvünk fényében (vö. pl. MNZagr f 72^v, GrFu f 43 stb.), aminek érdekességét fokozza, hogy az elérhető német, cseh hagyományban nem volt kimutatható (Klo, Zig, Pat, Zuc, Ked, Pra 1 a GradRom transzpozícióját hozzák). Hasonló zenei variánsról Marosszéki S. tud a ciszterciek gyakorlatából (Marosszéki, S. 1952: p. 62—69, vö. Graduale Cisterciense p. 115.). Ez azonban nem egyeztethető a magyarországi kódexekével: világosan magán hordozza az utólagos alakítás nyomait, mikor a szóbanforgó gradualékat *f*-ről indítja, s onnan kanyarítja föl az első szótag keretében a *c*-re. Valószínű, hogy ez a megoldás valóban a ciszterci gregorián reform jegyében készült tudatos alakítás, mint ahogyan Marosszéki is gondolja. A magyar egyházmegyes kódexek nem a ciszterci gregoriánt vették át ez esetben sem. Hiszen hozzá csak megközelítően hasonlóak, mikor a gradualék első motívumát *f*nélkül azonnal egy kiemelt, hangsúlyozott *c*-vel, azaz a darab quintjével indítják. Összehasonlításaink eredménye: a magyarországi hagyománynak megfelelő zenei variánsokat az órómai hagyomány tartalmaz (vö. MonMon II: p. 154). Ebben sem egyedi esetről, hanem az adott típusdallam állandó alakjáról van szó; az ide tartozó tételek exponált *c*-ről, azaz quint hangról indulnak, a csatlakozás a közismert formához azonos helyen történik. A különös megfelelés történeti magyarázata további kutatásokat igényel.

58. o. Intr. Oculi mei. A *miserere mei* fölötti, kadenciát is tartalmazó dallameltérést néhány további magyarországi forrás valódi zenei variánsként erősíti meg (pl. GrNy, GrPaul 1).

58. o. Grad. Exurge, Domine, non. A tétel minden rendelkezésünkre álló összehasonlító forrásban harmadik tónusú, a magyarországiakban is. Mégsem tekinthetjük a kódex verzióját hibás, vagy a versek záró melizmáit rövidítve közlő leírásnak. Itt az első vers végén három, a második vers végén ennél több új hang segítségével önálló melodiájú zárókadencia van alakítva, így a tudatosan kiépített *g* zárlat, azaz a nyolcadik tónusú értelmezés nem kétséges. Zeneileg meggyőzővé teszi ezt, hogy a harmadik és nyolcadik tónusú gradualék egy fajtája igen közel áll egymáshoz, vö. pl. e tételhez: Grad. *Deus, vitam meam*, p. 61: „valódi” nyolcadik tónus.

60. o. Comm. Passer invenit. A tétel variabilitására és tonális értelmezésének sokféleségére már Bomm 1929 figyelmeztet (p. 105—109.). A magyarországi lejegyzések sem kötöttek ki egyetlen megoldás mellett, a tiszta, *é*-re írt harmadik tónustól (GrFu f 45) a tiszta elsőig, a különös keverékekig és változatos transzpozíciókig minden lehetőség megfigyelhető.

60. o. Intr. In Deo laudabo. A zsoltár szóvariánsa (*bellans* az *impugnans* helyett), mely az einsiedelni 121-es kódex olvasatával egyezik, más magyarországi forrásokban is megvan (vö. pl. GrFu f 45^v), mégsem beszélhetünk itt egyszerűen a „keleti” hagyományról, mivel német és cseh összehasonlító anyagunk (Klo, Pat, Zig, Ked, Pra 1) nem ismeri.

64. o. Tr. Rex regum. Mindezideig csak magyar egyházmegyes forrásokban kimutatott tétel, vsz. XIII. századi hazai alkotás (vö. MZt p. 358—360.),

65. o. Intr. Salus populi. Mind a GradRom, mind az összehasonlításba bevont dél- és keletnémet, valamint cseh kódexek negyedik tónusba sorolják, s ennek megfelelő zsoltárdallamot adnak hozzá. A kódex ezzel szemben harmadik tónust jelöl. Ezt nem hibának, csupán más tradíciónak tekintjük, hiszen harmadik tónust ír elő a többi hazai egyházmegyes graduale is (MNZagr f 77^v, GrFu f 48^v), s az értelmezést dél-francia analógia is megerősíti, vö. Yrx p. 97.

66. o. Off. Si ambulavero. Az *extendisti* szóvariáns a nyomtatott esztergomi missale ismeri, vö. f 56^v, a kottás szerkönyvekben itt különböző megoldások találhatóak (*extendes, extendens* stb.).

67. o. Comm. Tu mandasti. A környező német és cseh hagyományban, csakúgy, mint a magyarországi egyházmegyes gradualék többségében egy nagyszekunddal följebb írt tétel, vagyis ötödik helyett hetedik tónusú (vö. Bomm 1929: p. 55.). Mégsem nevezhetjük kódexünk variánsát középkorvégi „romanizált” verzióknak, hiszen a dallamvariáns maga a pentatonizáló dialektus szélsőséges példája. Nem lehetetlen, hogy kódexünk éppen az esztergomi rítus régiesebb lejegyzésmódját őrzi. Ugyanezt a transzpozíciót ugyanis egy késői, ám zenei vonatkozásban igen konzervatív pálos gradualéban figyelhetjük meg (GrPaul 1) — a pálosok pedig sok tekintetben az esztergomi zenei szokások régi rétegét konzerválták.

67. o. Intr. Fac mecum. A GradRom-hoz képest szóvariáns figyelhető meg (*in bono*), ami a mise-liturgia legrégebbi forrásai óta nyomon követhető, földrajzi kötöttség nélkül.

67. o. Grad. In Deo speravit. A GradRom-hoz képest szóvariáns: *clamabo*, vö. Hesbert 1967: p. 73. A magyarországi forrásokban (MNZagr, GrFu stb.) ez vált tipikussá, míg a cseh és német kódexek (nyugatiak is, lásd pl. Ept) a *clamavi*-t hagyományozták. A *clamabo*-nak francia példái vannak (vö. pl. Yrx p. 98.).

68. o. Comm. Qui biberit aquam. *F*-re írt, *b*-vel olvasandó (ötödik tónusnak értelmezett) variánsa is előfordul a magyarországi hagyományban (GrTra f 33).

68. o. Intr. Verba mea. A zoltárvers (*Rex meus et Deus meus*) eltér a GradRom-ban alkalmazott verstől (*Quoniam ad te orabo*, lásd a GradTr-ben is, p. 83), s ezzel együtt legtöbb összehasonlító forrásunk versválasztásától (Klo, Pat, Zig, Ked, Yrx, Cha, Ept, Rat, Col, Pra 1 stb. a GradRom-al egyeznek). A *Rex meus* verset tartalmazza ugyanakkor minden idevágó magyarországi egyházmegyes forrás, vagy a kódexünkhöz hasonló rövideggyel (pl. MNZagr f 80^v), vagy ezt a szöveget a dallam felére osztva, s a második dallamszakaszon a zoltár szövegét (*Quoniam ad te orabo*) folytatva (pl. GrTra f 33.). Hogy az „eredeti” megoldás a rövid, csak *Rex meus et Deus meus*-t énekelhető változat, azt a GrFu eljárása szemlélteti (f 50), mely a zoltárdallam második szakaszára már „kívülről”, nem az 5. zoltárból vett szöveget ad (a *Rex meus*-t itt *Beati qui habitant in domo tua, Domine* folytatja, azaz nyilvánvaló a másodlagos toldozgatás). A magyarországi források ritka (*Rex meus*) versválasztását, mely egyébként igen természetes, ugyanis egyszerűen az antifonában megkezdett zoltár szövegének kihagyás nélküli folytatása, megtaláljuk a miseliturgia fennmaradt legrégebbi forrásaiban (Hebert 1967: p. 73.), így bizonyos, hogy nem hazai alakításról van szó. A nyugati minta egy viszonylag kevésbé kutatott, a *sant-gallenitől különböző* délnémet monasztikus tradíció lehetett. A *Rex meus* verset megtaláljuk ugyanis NAlt-ban (p. 67), Spi-ben, a szintén bencés melki Cod. 109-ben, valamint néhány (vsz. NAlt-tól fügő) lengyel egyházmegyes graduale-ban (Wis, Wro 1).

69. o. Comm. Nemo te condemnavit. Önálló dallam, más mint amit a GradRom közöl, s aminek az einsiedelni 121-es kódex olvasata is megfelel (GradTr p. 124.). Az egyszerű nyolcadik tónusú comunio helyett díszítéseket is tartalmazó, *g*-re írt második tónusú tétel. Míg a nyolcadik tónusú darab Európa-szerte elterjedt (Klo, Pat, Zig, Ked, Rat, Pra 1, Sal, Sec, All 21, Adm, All 5, Cha stb.; Yrx a nyolcadik tónusú helyett két további önálló dallamot ad, egyiknek a szövege is variáns, vö. PalMus 13: p. 100.), gradualéknk második tónusú dallama rendkívül ritka. Példái lényegében ugyanabból a körből származnak, mint ahonnan a *Verba mea* introitus párhuzamai: NAlt, de ezúttal mellette Ept is, Spi, Mek, Wis. A magyarországi kottás mise-források közül a tradicionális kódexek e második tónusú dallamot adják (MNZagr f 82^v *d*-re írva, GrFu f 50^v *á*-ra írva), periférikusabb, városi használatra készült gradualéinkban azonban — s természetesen a kuriális rítusú kódexekben — a nyolcadik tónusú verzió szerepel.

71. o. Intr. Deus, in nomine tuo. A pentaton dialektus tendenciáinak megfelelően zeneileg erősen átformált tétel más zoltárverset kap, mint amit a GradRom rendel hozzá (GradTr p. 117). Az *Averte mala* vers (MissStr 1511: *Avertantur mala*, vö. f 62) azonosítható már az einsiedelni 121-es kódexben, ezt írja Rat, Pat és Pra 1. Emellett már a középkorban több zoltárelosztás rögzült ehhez az introitus-hoz. Igen általános ezek között a *Quoniam alieni*, mely a miseliturgia legrégebbi forrásai között is szerepel (Hesbert 1967: p. 75., vö. Ept, NAlt, Ked, Yrx, Cha stb.), de gyakori a *Deus exaudi orationem* is (Klo, Zig). A magyarországi források megoszlanak a vers-választásban.

72. o. Comm. Ab occultis. A kódex *é* transzpozíciója nemcsak a GradRom verzójától (*h* transzpozíció) válik el, hanem a legtöbb középkori lejegyzéstől is (Pat, Zig, Ked, Pra 1: *h*; Klo: *é*). A magyarországi források közül is *h*-ra transzponál a GrFu (f 52^v), ugyanebben a regiszterben indulva dallamvariálással *c*-re végződik, s így hatodik tónust alakít ki a MNZagr.

72. o. Intr. Exaudi, Deus. A zsoltár-alkalmazás variábilis már a miseliturgia legrégebbi forrásai óta (Hesbert 1967: p. 76–77., vö. GradTr p. 116.), kódexünk változatát lásd GrFu f 53, MissStr 151l: f 63^v.

73. o. Grad. Exurge, Domine, fer opem. A graduale változata stabilan van hagyományozva a magyarországi egyházmegyes kódexekben (vö. MNZagr f 85, GrFu f 53), s lényegében a délnémet, cseh területek olvasatával egyezik (Pat, Zig, Ked, Klo, Pra 1). A GradRom tiszta harmadik tónusú lejegyzésével szemben (GradTr p. 114) ez a verzió formálisan első tónusú, s részletei a másik transzpozícióban állnak. Az idevágó hagyomány megoszlásáról vö. Bomm 1929: p. 116 sköv.

73. o. Off. Expectans expectavi. Szemben a GradRom ötödik tónusú dallamával: (GradTr p. 328) a dél- és keletnémet, valamint közép-európai egyházmegyes hagyomány (Pat, Zig, Klo, Ked, Wis, Wro 1, Gn, Pra 1 stb.) harmadik tónusú változatot tartalmaz, mely a pentaton dialektusban megszokott különbségektől eltekintve lényegében a két utolsó hang kisszekunddal mélyebb elhelyezése miatt válik el az ötödik tónusútól. (Több lejegyzés emellett már a darab eleje táján alkalmaz finom módosításokat, melyek a harmadik tónus érzetét erősítik, pl. *á* helyett *g* kezdés.) A magyarországi egyházmegyes források, gradualékkal együtt, ebbe a körbe illeszkednek (a kuriális rítusúak nem!). A graduale szövegvariánsa (az általános *hymnum Deo nostro* helyett *carmen Deo nostro*), mely már a XIII. századi MNZagr-ban megvan (f 86), s egyébként a 39. zsoltár, az *Expectans expectavi* Vulgata-fordításában olvasható, további kutatást igényel, ugyanis az átnézett liturgikus hagyományokban ismeretlen.

75. o. Off. Benedicite gentes. Szövegvariánsokkal hagyományozott tétel. Gradualénk *Dominum Deum nostrum* változatát (vö. Hesbert 1967: p. 77, GradTr p. 231) a nyomtatott esztergomi missale tartalmazza (f 66^v), míg a miseliturgia középkori magyarországi forrásaiban inkább a *Domino Deo nostro* változat volt általános (MNZagr, GrFu, GrBr, GrKol stb.), mely már az einsiedelni 121-es kódexben megvan (p. 155), s mely számos német, cseh forrásban szerepel (Rat, Klo, Ked, Pat, Pra 1).

77. o. Off. Domine, ad adjuvandum. A gregoriánum pentaton dialektusterületének déli, keleti felén általános a kódex első tónusú dallamváltozata és szövegvariánsa (Klo, Pat, Zig), mely a többi magyarországi egyházmegyes gradualében is megtalálható, általában eredetibb neumatagolással (vö. pl. MNZagr f 89). Ez a verzió egyeztethető az einsiedelni 121-es kódex olvasatával (PalMus 4: p. 158, GradTr p. 94 zavaros közlés), valamint Rat, s NAlt lejegyzésével. A tétel rendkívül variábilis (vö. Bomm 1929: p. 150–152), dallam- és szövegvariáns nem jár föltétlenül együtt. A ciszterci hagyomány pl. első tónusú dallamot őriz, azonban más szövegvariánssal (Graduale Cisterciense p. 146.).

78. o. Comm. Videns Dominus. Kódexünk *g*-re írt nyolcadik tónusú változata a hazai egyházmegyes gradualék szerint a magyarországi hagyományban stabil alakzat (MNZagr f 90^v, GrFu f 56^v). Nem tekinthető azonban az általános dél- és keletnémet megoldással azonosnak (GradRom, Pat, Zig, Klo, Ked: 1. tónus *d*-re írva), párhuzama eddig nem került elő. A tétel variabilitására Bomm 1929: p. 75. is figyelmeztet.

79. o. Off. Factus est Dominus. A tétel *firmamentum meum* szavainál a *g* kadencia nem egyedi megoldás, lásd még MNZagr f 91^v. Más magyarországi források (például GrFu) e ponton *f* zárlatot képeznek, a GradRom-al és a környezetet képviselő német forrásokkal egybehangzóan (Klo, Zig).

81. o. Off. Confitebor tibi, Domine, in toto corde. A szöveg variábilis a legrégebbi források óta (Hesbert 1967: p. 82–83.), oly módon, hogy az a dallam-kadenciák elhelyezését is érinti. A magyarországi egyházmegyes hagyományban, főképpen a kottás forrásokban a *retribue servo tuo viam* a legáltalánosabban jellemző (vö. Pat, Zig-ben *vivam*-ról javítva u.ez), gradualénk *vitam*-ja mai ismereteink szerint egyedül áll. (Nyomtatott szöveges forrásaink: *ut/et vivam*).

82. o. Comm. Hoc corpus. Kottás forrásaink többsége a tételt *g*-re transzponálva közli (MNZagr, GrFu, GrNy, GrBr, GrPa). Gradualénk különleges *c* transzpozíciójának is van azonban hagyománya: a pálosoknál, s így nem zárható ki a régi esztergomi szokás lehetősége (vö. GrPaul 1, Göttw 234).

84. o. Comm. Redime nos. A szövegvariáns (*nos, nostris* a GradRom *me, meis* olvasatával szemben) más magyar és környező vidékekről származó forrásokban is megvan (GrFu, MissStrig 1511, Klo, Pat, Pra 1), azonban nem kizárólagos, szinte azonos körben a másik verzió is szerepel (MNZagr, NAlt, Ked, Zig, Wis).

84. o. Intr. Liberator meus. A zoltár szóvariánsa (*virtus* a GradRom-ban olvasható *fortitudo* helyett) általános a dél- és keletnémet, valamint közép-európai forrásokban (Klo, Pat, Zig, Ked, Pra 1, Wis, magyarországi egyházmegyes gradualék stb.). Ugyanebben a körben jellemző az einsiedelni 121-es kódex olvasatának megfelelő rövidebb zoltárszakasz (GradTr p. 128.), lásd a magyarországi hagyományban is, pl. GrFu f 61^v. Kódexünk zoltáralkalmazásával, mely mintegy utólagos „kikerekítésnek” tűnik, a nyomtatott Missale Strigoniense egyezik, f 74^v.

86. o. Intr. Omnia que fecisti. A *Magnus Dominus* zoltárválasztás a miseliturgia legrégebbi forrásai óta általános (Hesbert 1967: p. 84–85.).

87. o. Intr. Miserere mihi Domine... tribulor. A kódex dallamvariánsa, mely nemcsak kis részletekben, hanem kadenciális pontokon is eltér a GradRom olvasatától (*tribulor, inimicorum meorum*), megtalálható már a MNZagr-ban (f 97), így jellemzőnek mondható egy tartós, szélesebb körű zenei gyakorlatra. A környező területek kódexeiben a két dallami variáns-hely közül csak az első szerepel (Klo, Pat, Zig, Ked, Pra 1, Wis, ugyanígy néhány magyarországi kódex is).

88. o. Off. Benedictus es Domine. A dallam kadenciavariánsa (*justificationes tuas* fölött), mely a GradRom olvasatánál szekunddal mélyebben hangzik, más magyarországi gradualékban, s Patban, Pra 1-ben is megtalálható.

89–94. o. A virágvasárnap körmenet magyarországi rítusáról lásd MZt 407–417. o. (Dobszay Lászlótól).

90. o. Ant. Cum audisset. Mind tonalitásában, mind lejegyzésmódjában variábilis tétel. A jelen mixolid változat a magyarországi egyházmegyes forrásokban jellemző (MNZagr, GrFu stb.).

92. o. Hymn. Gloria laus. A két utolsó vers kódexünkben többi forrásainkhoz, s a közismert alakhoz képest föl van cserélve (vö. MissStrig 1511 f 82^v, GrFu, MNZagr). Ezt nem hibának, hanem variánsnak kell tartanunk; ugyanígy rögzíti e tételt Wis f 82.

93. o. Ant. Pueri Hebraeorum tollentes. A kódex *Obviaverunt*-nál jelzi (pont után nagy kezdőbetűvel) a kórus intonáció utáni belépését, mint azt más hazai forrásaink is teszik (pl. GrPa).

93. o. Ant. Pueri Hebraeorum vestimenta. A kórus belépése a kódex szerint: *Et clamabant*.

94. o. Intr. Domine, ne longe. A zoltár rövidebb formáját (vö. GradTr. p. 133.) a délnémet, s más közép-európai források a középkor végéig hagyományozzák, különböző módokon (Ked, Klo, Pat, Zig, Pra 1, Wis). A magyarországi gradualék viszont a jelen hosszabb formát tartalmazzák (GrFu, nyomtatott Missale Strigoniense, GrNy).

94. o. Gr. Tenuisti manum. A verzus-szakasz elején a dallam nagyszekunddal föfelé van transzponálva *bonus*-tól a *rectis* fölötti csoport első öt hangjával bezárólag. A tétel e része így harmadik tónusra hajlik. Sajátosak ezenkívül a zárókadenciát előkészítő, tritonussal színezett fordulatok. Mai tudásunk szerint a graduale dallamváltozata párhuzamok nélküli, sem távolabbi környezetünkben, sem a magyarországi forrásokban nem találtuk (a 14. századi MNStr sajnos hiányos ezen a helyen).

95. o. Tr. Deus, Deus meus. A GradRom-hoz képest megfigyelhető dallamvariáns (*ad insipientiam mihi*) ritka ugyan, de elszórtan más forrásokban is jelentkezik (Ept, Pat, Pra 1, Wis, hazai gradualék).

98. o. Intr. Judica Domine nocentes me. A GradRom-ban negyedik tónusú tétel tonális variabilitására már Bomm 1929 felhívta a figyelmet. (Változó a zoltár hosszúsága és beosztása is.) A magyarországi gradualékban, valamint a környező területek egyházmegyes forrásaiban (Ked, Pat, Zig, Klo, Wis, Magd, Pra 1,) az introitus *hetedik* tónusú. Közülük is kiválik azonban kódexünk változata az utolsó szó zeneileg tökéletesen indokolt átkomponálásával. E dallamvariánsnak máshol egyelőre nem találoztunk följegyzésével.

99. o. Grad. Ego autem. A GradRom-tól több ponton kadenciákban is eltérő dallamvariánsnak a pentaton dialektusterületen vannak megközelítően hasonló rokonai.

100. o. Off. Custodi me, Domine. Bár Bomm 1929 nem tud a darab tonális variabilitásáról, a GradRom-ban, valamint a délnémet, keletnémet és közép-európai egyházmegyes forrásokban is első

tónusú dallam (Pat, Zig, Ked, Wis, Magd, Pra 1; a „peremvidéki” magyarországi források is: GrKol és GrFelv) a magyarországi fő forrásokban negyedik tónusú, ugyanúgy, mint jelen kiadványunkban (vö. MNZagr, GrFu, GrTra), lásd erről Dobszay László elemzését: MZt 349—350. o. A negyedik tónusú tonalitás a dallamvariánsban sokszoros megerősítést nyer.

101. o. Tr. Domine, exaudi. A negyedik vers *sicut fenum* szövegvariánsa vsz. a scriptor tévesztése az általános *sicut fumus* helyett, mely a többi magyarországi forrásban is olvasható.

104. o. Hymn. O Redemptor sume carmen. Vö. MonMon I: Nr. 1025., AH 51: p. 80. A nagycsü-törtői mise kánonjába illesztett krizmaszentelés (vö. OrdAgr p. 63.) kísérőéneke főként főpapi szerkönyvekben fordul elő (minthogy a krizmaszentelés püspöki funkció), így följegyzése ritka. A magyarországi liturgia forrásanyagában ezen kívül csak egyetlen kottás feljegyzése maradt fenn (Zágráb, MR 165). A két forrás szövege nem egyezik teljesen: gradualékn verziója két strófával hosszabb (2. vers: *Adsit nostris pater votis*, 3. vers: *Adsit flamen sacrosanctum*). Egyikük, az *Adsit nobis* Pra 1-ben és Wis-ben is megvan, előbbiben a negyedik helyre illesztve. Az AH 51: p. 80—82. csak két angliai, Sarum-rítust képviselő forrásból ismeri őket (fordított sorrendben). A két toldalék-vers története (esetleges normann eredetük, s a forrásunkig vezető út) további tanulmányozásra vár.

105—106. o. Ant. Ante diem festum — Mandatum novum. A lábmosás szertartásának kísérőénekei.

106. o. Hymn. Tellus ac ethra. Körmeneti himnusz, visszatérőben a lábmosás helyéről. Az OrdAgr szerint ez a szertartás nyitóéneke (p. 64.), itt tehát az énekek sorrendjében különbség van Eger és Esztergom között. Gradualékn énekrendje megfelel a nyomtatott Missale Strigonienseben adottnak. A himnusz szövegéhez vö. AH 51: p. 77. A graduale variánsai (*Sanator a Lavator* helyett, a *Trux lupe*, *Juda* és *Nexi solvuntur* versek fölcserélése) nem jellemzők minden hazai forrásra, a GrFu pl. nem tartalmazza őket.

109. o. Tr. Eripe me. A *Qui cogitaverunt supplantare* vers után következő *Et funes extenderunt* verset (vö. pl. GrFu f 82^v, MissStrig 1511) kódexünk elhagyja. Hogy véletlen hibáról, vagy szándékos rövidítésről van-e szó, el nem dönthetjük. A 16. századi GrNy az *Eripe me* tractusból már csak két verset közöl (f 41^v).

111—113. o. Nagypénteki keresztbehozatal, leleplezés és hódolat énekei, vö. MNStr f 110^v sköv., OrdAgr p. 66.

113. o. Hymn. Laudes, omnipotens. Az áldozást bevezető szentségi körmenet éneke. Vö. MNStr f 112^v, OrdAgr p. 67, GrFu f 85, MissStrig 1511 f 109, AH 50: p. 239. Míg a GrFu a teljes szöveget adja és helyenként más szövegvariánst tartalmaz (pl. *Tangimus a Pangimus* helyett), a MNStr és a nyomtatott missale, sőt a pálos források (Czest, Göttw 234) s az erdélyi graduale versválasztása (nyolc helyett négy vers) pontosan megfelel a gradualéban is olvasható formának. Ugyanez a hagyomány egy verssel tovább rövidítve: GrNy f 43. Német, prágai és lengyel összehasonlító forrásaink e tételt nem tartalmazzák.

114. o. Hymn. Inventor rutili. A nagyszombati szertartás első éneke, liturgikus alkalmazásához vö. OrdAgr p. 68. A szöveget lásd AH 50: p. 30., MonMon I.: Mel. 1001—1003. Viszonylag teljes szöveget ad a nyomtatott Missale Strigoniense (f 111), a GrFu és MNZagr, négy verses válogatást kódexünkön kívül a MNStr (f 114), három verset a GrNy (f 44). A forrásainkban többnyire második helyen szereplő *Sunt de spiritibus* versszakot (a korai MNZagr-ban még nem szerepel) AH 50: p. 32. egy prágai forrásból ismeri (vö. Pra 1 f 281). A környező német liturgikus könyvek nem tartalmazzák.

117. o. Hymn. Rex sanctorum angelorum. A keresztkúthoz való átvonulás kísérő éneke, vö. OrdAgr p. 68. Verses litánia, szövegét vö. AH 50: p. 242. A magyarországi forrásokban, de Pra 1-ben is e funkcióra szánt állandó tétel, a szövegválogatás is viszonylag stabil, vö. MNStr f 122, GrFu f 93, MissStrig 1511 f 125^v. Kottás délnémet, keletnémet, lengyel összehasonlító forrásaink nem ezen a helyen, hanem csak a pünkösdi vigiliáján történő keresztkúthoz vonulásnál közlik (Pat, Zig, Klo, Wis).

119. o. Litania, vö. OrdAgr. p. 69. A középkori magyarországi gregoriánus archaikus litániadal-lamáról, mely a környező német és más közép-európai területeken is megtalálható, lásd MZt 278. o.

és 14. kottapélda. A szentek ez alkalommal igen rövid listájában Adalbert kiemelt helyen szerepel, ami egyáltalán nem jellemző minden magyarországi gradualéra (sem GrFu, sem GrNy nem is említi Adalbertet!)

122. o. Tropus. Jam domus (sic!) optata. All. Confitemini. Az alleluja nagyszombati „visszaadását” egy bevezető tropus tette ünnepélyesebbé. E tétel ritkának mondható, kevés európai forrás tartalmazza (vö. CT I: p. 33., lásd még Klo f 101^v, Pra 1 f 303, itt a verzus tropusaként!), regensburgi eredete valószínű. A magyarországi források közül az esztergomiakban, s az ahhoz igen közel állókban van meg (lásd MZt 397. o., Szendrei J. 1990: p. 298.). Az egi szövegvariáns e tételnél megállapítható az Ord Agr s a Patai graduale egybehangzó tanúsága alapján (vö. OrdAgr p. 69) — nem azonos jelen gradualékn ugyancsak sajátosan átfogalmazott változatával. A zágrábi források a tételt következetesen kerülik.

I. kötet: Temporale (Húsvét)

122—126. o. A húsvéti körmenet énekei, vö. MNStr f 139^v—140^v.

124. o. Tropus. Triumphat Dei Filius. A Közép-Európában gyakori későközépkori tétel hazai elterjedéséről lásd MZt 397. o., vö. Szendrei J. 1990: p. 317.

125. o. Resp. Sedit angelus. A környező német és más közép-európai egyházmegyék gyakorlatában első helyen a *Crucifixum in carne* szövegvariáns áll (vö. Pat, Zig, Ked, Klo, Pra 1, néhány peremvidéki magyar kódex is), míg a magyarországi fő forrásokban gradualékn változata a tipikus (és ugyanígy Rat-ban).

126. o. Resp. Christus resurgens. Liturgikus helye a kódexből nem derül ki pontosan, vsz. már a vesperásba szánt tétel, mint azt a Kassai Graduale, mely ugyanezen a helyen közli, meg is jegyzi (GrKassa I új f 191^v: *Ultimo in vesperis — Christus resurgens*, tropizálva).

130. o. Comm. Surrexit Dominus. Variábilis a transzpozíció. Míg környezetünkben a *c* általános (vö. GradRom), Klo *g*-t, Pra 2 *a*-t szab meg, addig MNStr, GrFu (itt: *apparuit Simoni Petro*) forrásunkkal egyezően *f*-re írja a darabot (de MNZagr: *c*).

130. o. Intr. Aqua sapientiae. A GradRom verziójához képest több jelentős variáns hang figyelhető meg (*illis, exaltabit eos*, utolsó előtti *alleluja* záróhangja), melyek a magyarországi forrásokban következetesen ismétlődnek (MNStr, MNZagr, GrFu — *c* transzpozícióban), környezetünk forrásaiban viszont nem jelentkeznek (Zig, Pat, Klo, Pra 2, Wis).

131. o. All. Surgens Jesus. Bővebb jubilussal lásd ugyanezt a dallamot 168. o.: All. *Eripe me*.

132. o. All. Christus resurgens. Kódexünk harmadik tónusú változatát a magyarországi források közül csak a MNStr (f 144^v) és egy késői pálos graduale (GrPaul 1) tartalmazza, a többiek, a közép-európai és északolasz környezettel összhangban *a*-ra írt első tónusú változatot adnak (Klo: *d*-re írt első tónus, mint a GradRom-ban). Nem kizárható, hogy e tételnek másutt is van harmadik tónusú értelmezése (bár sem Bomm, sem MonMon VII nem említi!), mégis, a hazai liturgikus praxisban, úgy látszik, ezt csak a legszűkebb esztergomi hagyománykör kultiválta (a pálosok sok tekintetben ehhez tartoztak).

133. o. Comm. Christus resurgens. Hatodik tónusban értelmezik általában a magyarországi gradualék (Pat: *f*-re, Pra 2: *c*-re, Klo: *g*-re írva, vö. GradRom).

133. o. Intr. Victricem manum. A főhangokat érintő dallamvariánsok általában megvannak a magyarországi kottás forrásokban (MNZagr, MNStr, GrFu), szemben Klo, Pat, Zig Pra 2, Wis megoldásaival. A szövegben *mutum* helyett *muti* olvasható nagyobb körben, az említett német kódexekben is (lásd még Rat, NAlt, Wis). A graduale zsoltárválasztása újabb javaslat lehet: a GrFu-ban, s a nyomtatott Missale Strigoniense-ben van párhuzama (f 155), míg a két korai missale notatum a Ps. *Cantate*-t adja.

134. o. All. In die resurrectionis. Lejegyzésmódjában, tonális meghatározásában bizonytalan tétel, vsz. a kétféle terc jelenléte miatt okozott gondot a megragadása, vö. Bomm 1929: p. 130, MonMon VII.: p. 219—221. A magyarországi hagyomány is szereteágazó. A MNStr az olasz (!) szokásnak megfelelően *d*-re írt első tónust alakít ki, az Esztergomhoz tartozó szepesi társaskáptalan gradualéja hetedik tónust (f 104^v). Kódexünk a hetedik tónusú változatnak megfelelően indul *g*-ről, majd a jubilust szekundával följebb transzponálva *a*-ra írt első tónusnál köt ki. Ennek a változatnak (romlott? szakaszonként transzponáló?) egyelőre nem találtuk párját.

134. o. Off. In die sollemnitatis. Mind zeneileg, mind lejegyzésmódjában variábilis tétel (vö. Bomm 1929: p. 166., GradTr p. 210.). Kódexünk dallamvariánsa s a hetedik tónus alkalmazása jellemző a hazai kottás forrásokban (MNZagr, GrFu, vö. Pat, Zig). A MNStr *részben* azonos transzpozíciójú lejegyzése (f 146^v) utal a darab írásbafoglalásának nehézségeire.

136. o. All. Crucifixus surrexit. Európaszerte ritka tétel, vö. SchlagKat Nr. 59, MonMon VII: p. 94.: az ott megadott forrásokon kívül Klo, Pat is ismeri. Magyarországi kottás párhuzama MNStr f 147.

136. o. Off. Erit vobis. Zeneileg, s lejegyzésmódban is variábilis tétel, tónusbaosztása különféle (vö. Bomm 1929: p. 160.). Mind a magyarországi, mind a környező német és más közép-európai egyházmegyékben többségben van a hatodik tónusú változat (GrFu, GrSc, vsz. MNZagr is, f 139, vö. Pat, Zig, Klo, Wis stb.). Ehhez közel álló dallamvariánst ad a MNStr f 147: *legitimum* szónál mélyre megy a dallam, mint a hatodik tónusúak, ám mégis egy szekunddal kevésbé mélyre, mint amazok (f helyett g főhang), majd az utolsó, igen hosszú melizmával ellátott alleluja dallama mintegy visszamodulál a nyolcadik tónus kiinduló fekvésébe, s g zárás következik. Lényegében, kissé egyszerűbb módon ugyanezt a tonalitást járja be a GrKol verzója is. Pra 2 a mélyebben fekvő szakaszt f főhang közé rendezi, zárлата: g. Kódexünk ennél *tisztább* nyolcadik tónust képvisel: *legitimum* szónál marad a g-á-c regiszterben, s könnyen csatlakozik a g zárókadenciához. Itt a mélyfekvésű rész teljesen hiányzik a dallamból, kvinttel, ill. kvarttal följebb van a *legitimum* szakasz, mint szokásos. Gradualénk ezzel tökéletesen épnek ható, kiegyensúlyozott dallamot produkált, melynek közvetlen megfelelőjét azonban eddig máshonnan nem sikerült kimutatnunk. A tételről vö. MZt 351. o.

138. o. Comm. Omnes qui in Christo. A GradRom-tól eltérő kadenciahangok — kis különbségekkel — általában előfordulnak a pentaton dialektusú változatokban (vö. pl. Zig).

138. o. All. Post dies octo. SchlagKat Nr. 385. csak francia és olasz forrásból idézi. A német és más közép-európai egyházmegyés anyagban alig van rá példa (Wro 2 f 187), a magyarországi források közül is csak egy szűkebb, összefüggő hagyományt reprezentáló csoport írja elő e helyen: a nyomtatott Missale Strigoniense, MNStr, egy későbbi pálos graduale (GrPaul 1) és az egri egyházmegyés Patai Graduale. Olasz—francia eredetének megfelelően jelen van azonban a tétel a kuriális rítusú szerkönyvekben, ezekben természetesen diaton dallamdialektusban.

139. o. All. Surrexit pastor bonus. A GradRom-ba be nem került, főképpen német forrásokból dokumentált tétel (Gall 359 már ismeri), megvan minden idevágó hazai kódexben. Közép-Európában, Magyarországon is számos kontrafaktum készült rá. Lásd SchlagKat Nr. 169, MonMon VII: p. 492.

139. o. All. Ego sum pastor bonus. A *Mirabilis dominus* kontrafaktuma, vö. MonMon VII: p. 312., általános a magyarországi egyházmegyés forrásokban.

141. o. All. Surrexit dominus et occurrens. Lásd MonMon VII: p. 488., vö. MNStr. f 150^v, MissStrig 1511 f 160, ez utóbbi a gradualéval azonos liturgikus beosztásban adja.

141. o. All. Modicum et non. Az All. *Justus ut palma* kontrafaktuma, vö. MonMon VII: p. 276. SchlagKat Nr. 38 szerint csak itáliai forrásból. Lásd még pl. MNStr f 151^v, GrFu f 110^v, MissStrig 1511 f 160, Pra 2 f 128^v, Wis f 115^v.

All. Surrexit Christus et illuxit. MonMon VIII: p. 511 (csak két német forrásból), vö. MNStr f 152^v, MNZagr f 142.

142. o. All. Vado ad eum. Az All. *Justus ut palma* kontrafaktuma, vö. SchlagKat Nr. 38.: csak olasz forrásból (Ravenna körzete), de hazai egyházmegyés forrásokban általános, vö. MNStr f 152^v, MNZagr f 143, GrFu f 111^v, MissStrig 1511 f 161 stb. Lásd még Pra 2 f 129^v, Wis f 117^v.

143. o. Comm. Dum venerit Paraclitus. A GradRom-tól erősen eltérő variáns a magyarországi források egy csoportjában következetesen ismétlődik, lásd már a 13. századi MNZagr f 143-n, vö. MNStr f 153. A GradRom verziójánál szekunddal magasabban fekvő dallamszakaszok alapján (lásd pl. az iniciumot) nem nyolcadik, hanem hetedik tónusú. A környező német források eltérőek ettől (első motívumuk pl f-re zár, így a nyolcadik tónusú besorolás helyes, vö. Klo, Pat, Zig, de a GrFu is!), Bomm 1929 viszont tud hetedik tónusú verzióról, vö. p. 84.

144. o. All. Usquemodo non petistis. Az All. *Justus ut palma* kontrafaktuma, vö. SchlagKat Nr. 38: csak olasz forrásból (de lásd: Pra 2 f 130^v, Wis f 118), hazai egyházmegyés forrásokban általános,

lásd MNZagr, GrBr, GrNy, GrPa, GrTra, MNStr, GrFu, GrKol, GrSc, MissStrig 1511 f 162. A graduale ezúttal rövidebb formában adja a jubilust (elhagyja az utolsó előtti hangcsoportot). Mivel a dal- lam egymást követő vasárnapokon harmadszor szerepel, gondolhatunk esetleg rövidített lejegyzésre, ez esetben végig kellene énekelni a jubilus teljes formáját (lásd pl. All. *Vado ad eum*, 142. o.). Szokatlan azonban a rövidítésnek ez a módja, ahol a záró motívum a kihagyás után ki van írva. Többi forrása- ink egyértelműen rövidítenek e lejegyzésnél, de egészen más módon: a jubilust nem sokkal az intoná- ció rögzítése után abbahagyják, nyilván fejből történő folytatásra számítva. Előfordulhat tehát, hogy a jubilusnak létezett gradualéink korában már valóban rövidítve énekelt változata, belső motívum-kiha- gyással. E lehetőséget fenntartva, nem javítottuk a kódex változatát, az előadóra bízva, hogy teljes jubi- lust énekel-e, a kódexben olvasható más verziók segítségével, vagy rövidítettet.

144. o. Comm. Cantate Domino. A GradRom á transzpozíciója helyett mind a magyarországi egyházmegyes forrásokban, mind az ismert német kódexekben (Klo, Pat, Zig, Pra 2, Wis) *d*-re írt má- sodik tónus olvasható. A tétel végéhez függesztett két *alleluja* dallama olyan vándor-motívum, amely más hasonló tónusú tételek végén is megjelenhet (vö. pl. Intr. *Exaudi, Domine*, 149. o.).

145. o. All. Confitemini Domino. Nyilvánvalóan a nagyszombati *All. Confitemini Domino* változata (vö. 122. o.), a két alak azonban még a gregorián írásbafoglalása *előtt* válhatott szét! Vö. GradTr p. 239.

145. o. Comm. Petite et accipietis. A magyarországi hagyományon belül is variábilis tétel, mind dallamában, mind lejegyzésmódjában (*á* vagy *d* transzpozíció, vö. MNStr f 154^v).

146. o. A Rogáció körmeneti anyagát más középkorvegi gradualéink is rövid formában közlik, lásd pl. GrFu f 119^v, archaikus teljes változatot őriz MNStr f 155—161^v.

146. o. All. Omnes gentes. A tétel dallama és lejegyzésmódja, valamint tónusbasorolása is variá- bilis, vö. Bomm 1929: p. 137. Gradualéink *d*-re írt első tónusú változatot ad — mégsem azonos ez a GradTr p. 298. szintén *d*-re írt első tónusú darabjával. A verzus dallama az *Omnes gentes plaudite ma- nibus, jubila*-szótagokhoz egy nagyszekunddal följebb van transzponálva, s így friges színezetet kap. Ugyanez a dallammenet egy szekunddal lejjebb írva csak *esz*-el volna rögzíthető. Kódexünk transzpo- zíciója nem egyedi megoldás, s nem is későközépkori romlás: a 13. századi MNZagr notátora ugyanígy járt el (vö. f 145.). Többi idevágó kottás forrásunk a MNStr (f 162) útját követi: *á*-ra írt első tónust ad, a friges fordulatokat *Bé*-vel oldja meg, a dallamban nincs transzpozíció.

147. o. Off. Viri Galilaei. A GradRom-hoz viszonyított dallameltérés az első *celum* fölött (vö. MNStr f 162) megfigyelhető már az einsiedelni 121-es kódexben (vö. GradTr p. 237.), mely a motívum- ismétlést egyre tagoltabban, lassítva hozza.

148. o. Intr. Viri Galilaei. A zoltárválasztás a miseliturgia legrégebb forrásaiban az *Omnes gentes* (Hesbert 1967: p. 120—121., vö. GradTr p. 235, ugyanígy Klo, Pat, Zig, NAlt, Pra 2, MNStr f 162^v). Gradualéink a *Cumque intuerentur*-t adja, s így dönt a legtöbb hazai forrás is (nyomtatott Missale Stri- goniense, BrGr, GrNy, GrPa, GrFu, GrKol, MNZagr). Ezt írja elő viszont Yrx is!

148. o. All. Ascendens Christus in altum. Vö. nyomtatott Missale Strigoniense f 165. A viszony- lag ritka alleluja-vers három különféle dallammal szerepel forrásainkban, legáltalánosabb a jelen gra- duale verziója: lásd még MNStr f 163 (teljes jubilussal), GrFu f 122^v, GrPa f 65^v (jubilus nélkül). A környező német és cseh kódexekben nem található (Pat, Zig, Klo, NAlt, Rat, Pra 2, de Wis-ben van). Mint SchlagKat Nr. 97 forrásjegyzéke mutatja, főként lotharingiai és francia területen volt használat- ban, bár igen korai délnémet előfordulása is dokumentált. MonMon VII: p. 17. a verzus-dallam quint- tel magasabb zárását mutatja be, s ezt más források is megerősítik (vö. MonMon VII: p. 586.). Érthető így, ha a verzus-dallam alaphangra való „visszatranszponálása” a forrásokban különféle pontokon tör- ténik: a gesztus az *előadásmód*, s nem a kompozíció része volt. A MNStr a *hominibus* szónál, kóde- xünk már a *dedit dona*-nál visszatér a kvint-rétegből az alaphangra.

149. o. Intr. Exaudi, Domine... tibi dixit. Bizonytalan tonalitású tétel (vö. Bomm 1929: p. 35), melynek lejegyzése a magyarországi MNStr f 164 áll közel, bár nem *á*-ra, hanem *d*-re helyezi a dalla- mot, sok *b* előjegyzésével. Kódexünk ehhez képest ismét mintha romlott lenne: a kezdőmotívumot, mely kifejezetten nem első, hanem *harmadik* tónust idéz, nagyszekunddal följebb transzponálja, mint- egy a harmadik tónus szerinti fekvésbe, majd visszavált (*qua clamavi*-nál) a *d* tonalitásba. Ez az eljárás azonban stabil hagyományba illeszkedik. Már a 13. századi MNZagr pontosan így közli a darabot (f 147, vö. GrFu f 122.).

150. o. Off. *Emitte Spiritum tuum*. A zenei kadencia-variáns *creabuntur*-nál nincs meg a többi hangjelzett magyarországi forrásban.

151. o. Intr. *Spiritus Domini*. Zsoltárja a miseliturgia legrégebb forrásai szerint (Hesbert 1967: p. 124—125.) az *Exurgat Deus* (vö. GradRom), mkelynek pünkösdre különösen kiemelt versét (*Confirma hoc ad repetendum* kell énekelni. A középkori kottás forrásanyag zömében, így a magyarországi hagyományban is, a kiemelt vers rögződött.

152. o. All. *Spiritus Domini*. A nyomtatott Missale Strigoniense is ugyanerre a napra adja (f 169^v). A tételről vö. SchlagKat Nr. 206, dallamkiadás: MonMon VII: p. 463.

153. o. All. *Paraclitus Spiritus*. Vö. MNStr f 169^v, Miss Strig 1511 f 170. A dallamról: SchlagKat Nr. 77, vö. MonMon VII: p. 266.

154. o. Intr. *Deus, dum egredieris*. A GradRom szövegváltozata (*egredereris*) mellett a miseliturgia legrégebb forrásai óta ismert a jelen *egredieris* is (Hesbert 1967: p. 126—127.), mely általánosan jellemző a magyarországi forrásokban (vö. ugyanígy: Rat, Klo, Pat).

154. o. All. *Dum completerentur*. Ugyanerre a napra írja elő a 13. századi MNZagr (f 153), dallamvariáns: MNStr f 169^v. A dallamról lásd SchlagKat Nr. 38.

155. o. All. *Loquebantur*. A szöveg SchlagKat Nr. 149 és 268 szerint más dallamokkal szokott együtt járni (így a GradRom-ban is). A dallam (SchlagKat Nr. 274, kiadva: MonMon VII: p. 277.) alkalmazása *Loquebantur* szövegre eszerint az összkiadásban dokumentálatlan, (de lásd már MNStr f 171^v). A szöveg—dallam párosítás regensburgi eredetű (München Clm 14083, f 76^v).

156. o. Comm. *Spiritus ubi vult*. A GradRom nyolcadik tónusú olvasatával szemben a jelen hatodik tónusú szerepel a magyarországi kódexekben, vö. pl. MNStr f 172. Ez a pentaton dialektusterületen másutt is ismert volt, vö. Klo, Pat, Pra 2, Wis. Bomm 1929 nem tud a tónusvariánsról.

156. o. Intr. *Caritas Dei*. A graduale zsoltárválasztása egyezik az einsiedelni 121-es kódexben olvashatóval, vö. GradTr p. 248, lásd még MNStr f 172 (a többi magyarországi egyházmegyes forrás is így). Ez felel meg a legrégebb előírásoknak, vö. Hesbert 1967: p. 128—129.

I. kötet: Temporale (Pünkösöd utáni idő)

157. o. Intr. *Benedicta sit*. A zsoltárszöveg általánosan így, gradualénknak megfelelően van előírva a magyarországi forrásokban, a legelső fennmaradt hazai kottás feljegyzésen azonban (Pray kódex 13. század-eleji hangjegyes toldása: OSzK Mny 1 f 99^v) még pontosan az einsiedelni 121-es kódex olvasatának megfelelően, dativusokkal (GradTr p. 371).

157. o. Grad. *Benedictus es*. A legrégebb hazai kottás feljegyzés óta (Pray kódex 13. század eleji toldaléka) a jelen formában hagyományozzák kódexeink, tehát eltérően a GradRom-tól. A *Benedictus es in throno* verzus a legrégebb St. Gallen-i forrásokban már stabilizálódott, vö. PalMus II/2: p. 22.

158. o. All. *Honor, virtus*. A Pray kódex (OSzK Mny 1: f 116^v—117) 13. század-eleji feljegyzése óta (facsimile: Szendrei J. 1980: p. 212.) folyamatosan alkalmazott tétel a magyarországi kódexekben (vö. pl. MNStr f 175, MNZagr f 156^v, GrFu f 128, MissStrig 1511 f 175^v stb.). A tételt az alleluják összkiadásaiban nem találtuk, nincs meg a környező német és más közép-európai hagyományban sem.

158. o. Intr. *Cibavit eos*. A GradRom-tól különösen a tétel vége felé erősen különböző dallamvariáns a magyarországi központi források tipikus változata (vö. MNStr f 168^v, GrFu f 129.). A darabról variánstáblázatot közöl a MZt 352—353. o. (Dobszay Lászlótól).

159. o. All *Caro mea*, első változat: a gregorián repertoárba illeszkedő későközépkori kompozíció, MNStr még nem ismeri, de lásd pl. GrFu f 129^v. Az alleluják összkiadásában nem találtuk.

159. o. All. *Caro mea*, második változat: SchlagKat Nr 274 dallamára alkalmazott szöveg, ezt a szöveg-dallam társítást az alleluják összkiadásában nem találtuk, vö. MonMon VIII: p. 842. A magyarországi idevágó énekgyakorlat viszont tartósabb érvényű, mint MNStr f 176 is tanúsítja, s szerepel a tétel a környező német és cseh nyelvterület forrásaiban is (Pat, Zig, Pra 2).

160. o. Off. *Sacerdotes incensum*. Az Off. *Viri Galilaei* (vö. 147. o.) kontrafaktuma. Csak a magyarországi központi források tartalmazzák ezt a megoldást, a peremvidékiek egy Közép-Európában másutt is alkalmazott negyedik tónusú darabot írnak elő. Vö. MZt 356—357. o.

160. o. **Comm. Quotiescumque.** A *Comm. Factus est repente* kontrafaktuma, vö. 152. o.

162. o. **Comm. Cantabo Domino.** A tétel teljes formáját az esztergomi hagyomány szerint lásd MNStr f 178^v. Hiányzik továbbá az *Intr. Respice in me*, a *graduale* rubrika (vsz. *Jacta cogitatum*), az alleluja (vsz. *Diligam te*), és az *offertorium*-rubrika (*Sperent in te*). Pontosán ezt a sorrendet tartalmazza a 13. századi MNZagr (f 165^{r-v}), valamint MissStrig 1511 is (f 179^{r-v}). A MNStr menete két alleluja sorrendjének fölcserélése miatt kissé módosult.

163. o. **Comm. Ego clamavi.** A teljes darabot lásd MNStr f 179. A variábilis tétel többféle tónusban maradt fenn (Bomm 1929: p. 103). Bár a magyarországi énekgyakorlatban a GradRom nyolcadik tónusú változata is szerepelt (GrFu f 132^v), a jelen kódexben följegyzett hatodik tónusú forma volt általános. (Klo, Zig, Pra 2 nyolcadik tónusú, Pat első tónusú változatot tartalmaz, Wis *f*-re írt hatodik tónus.)

163. o. **All. Deus iudex justus.** Tónusba sorolása nem volt egységes, vö. Bomm 1929: p. 144. Kódexünk *c*-re írt hatodik tónusú verzója a szakirodalom szerint ritkaság. Általánosan elterjedt volt a *g*-re írt nyolcadik tónusú forma, a korai forrásanyagban egyedül Montpellier H 159 rögzíti ezt az alleluját mint *c*-re írt hatodik tónust (lásd Bomm 1929, továbbá MonMon VII: p. 644–645.). Ez a lejegyzésmód a magyarországi források között is ritka, jelen kódexünkön kívül csak a MNStr (f 179) és egy késői pálos *graduale* (GrPaul 1) adja, a többi *graduale* nyolcadik tónust jegyez.

166. o. **Comm. Circuibo.** Tónusvariációkkal hagyományozott tétel, vö. Bomm 1929: p. 58. és 96. Megoszlik a magyarországi lejegyzésmód is: kódexünkkel együtt *c* transzpozíció van pl. a MNZagr-ban és a GrFu-ban, *g*-re írja a darabot MNStr.

166. o. **Intr. Omnes gentes.** A zoltárválasztáshoz vö. GradTr. p. 297.

167. o. **All. Magnus Dominus.** A magyarországi emlékek körében csak egy szorosan összetartozó, „régies” hagyományt őrző forráscsoportnál dokumentált tétel. Megvan a MNStr-ben *g*-re írva *b* előjegyzésekkel (f 182^v), egy késői pálos *gradualéban* (GrPaul 1) és jelen kódexünkben *d*-re írva. A vonalrendszerre már ritkán került darabról lásd MonMon VII: p. 680 sköv., mely áttekintés szerint régi német források (főként a regensburgi St. Emmeram köréhez tartozók!) ismerik a verzus jelen rövid szövegét (a hosszút lásd többek között a GradRom-ban); a *d* transzpozíció viszont (a hosszú szöveggel) középolasz és francia (Ravenna, Pistoia, Chartres) forrásokban fordul elő.

167. o. **Off. Sicut in holocaustum.** A szóvariánst (*holocaustum* a GradRom-ban olvasható *holocausto* helyett) lásd már Hesbert 1967: p. 180–181.

168. o. **All. Eripe me.** Rövidebb jubilussal lásd ugyanezt a dallamot: All. *Surgens Jesus*, 131. o.

168. o. **Intr. Ecce Deus.** A szóvariánst (*disperge* a GradRom-ban, valamint a legrégebbi forrásokban olvasható *disperde* helyett) ismétlődik a magyarországi kódexekben (így a nyomtatott Missale Strigoniense is).

169. o. **All. Te decet.** Kottás forrásaink többsége két verzussal jegyzi ezt az alleluját, lásd pl. MNStr f 184. Ezzel párhuzamosan azonban korán megindult a rövidítés is, a MNZagr pl. már nem kottázza ki a második verzus dallamát. A verzus végi jubilus nem pótolható mechanikusan az alleluja végéről. Egyrészt mert mint a MNStr is mutatja, bővebb dallam, másrészt, mivel el nem dönthető, hogy valóban énekelték-e: a kódexünkben olvasható rövid forma számos középkor-végi forrásunkban jelentkezik.

170. o. **All. Attendite popule meus.** A dallam kiadása MonMon VII: p. 24, vö. SchlagKat Nr 224. A variábilis transzpozíciójú tételt a magyarországi források *f*-re vagy *c*-re írják (*c*: jelen *gradualénkon* kívül MNZagr).

170. o. **All. Exultate Deo.** A kódex még őrzi a két verzus tudatát, mikor a *Sumite* szakaszt nagy betűvel indítja, s előtte pontot tesz. Forrásaink között mind a világosan két verzusos lejegyzésre, mind az egybevonásra van példa.

171. o. **Grad. Benedicam Domino.** A GradRom-hoz, s a miseliturgia kiadott régi forrásaihoz képest (itt: *Benedicam Dominum*) kódexeink szóvariánst örökítenek tovább (*Domino*), mely széles körben használatos volt (Klo, Pat, Zig). A dallam lejegyzésmódja, tónusba sorolása variábilis (Bomm 1929 nem idézi). Legfeltűnőbb a verzus mintegy kétharmad részének a GradRom-hoz viszonyított quarttal magasabb fekvése: ebben a vonatkozásban környezetünk forrásainak (Klo, Pat, Zig) egysége-

sen megfelel a magyarországi hagyomány. Eltérő megoldások figyelhetők meg azonban a kadenciák kialakításánál, s ezzel együtt a tónusba sorolásnál. Míg a MNStr az első verset *á*-ra, a záróverset *g*-re zárja (így a német és cseh összehasonlító források is), addig gradualékn az első verset *c*-n fejezi be. Ez a megállás értelmezhető lenne a melizma rövidített írásmódjából származó romlásnak. Ám lehet tudatos döntés is, ugyanis az így kialakult befejező dallamfigura más összefüggésben stabil zárókadencia, s valószínűleg nem véletlenül ismétlik a legkülönbözőbb korú hazai források (MNZagr, GrBr). Mindkét verzió megfelel a hetedik tónus kereteinek. Van azonban anyagunkban más megoldás is: a GrFu (f 136^v) az első vers *á* kadenciáját alaphangnak értelmezi. Ennek megfelelően *á*-ra zárja az egész darabot, mégpedig viszonylag hosszú sztereotip első tónusú dallammenettel kerekítve le azt. Párhuzamait egyelőre nem találtuk.

172. o. Comm. De fructu. A variábilis lejegyzésű tételt (Bomm 1929: p. 60) forrásaink zöme a jelen gradualéknak megfelelően *c*-re kottázza, van azonban példa a *g*-re írt, nyolcadik tónusba illő lejegyzésre is (GrFu f 137).

177. o. Off. Oravi Deum meum. A szóvariáns: *super sacrificium* nem jellemző forrásainkban, általánosnak a *super sanctuarium* mondható. A hely variabilitására a MNZagr *super servum*-ja figyelmeztet. A dallam transzpozíciója is többféle lehet. A magyarországi forrásokban *é* vagy *h* zárás szokásos, Pat pl. *á*-ra jegyzi a dallamot *b* jelekkel. A különféle transzpozíciók nemcsak a darab egészét érintik, hanem együtt járnak a dallam kisebb részleteinek különféle módokon való áthelyezésével, egymáshoz viszonyított helyzetváltoztatásával. Ez dallamvariánsok forrása.

177. o. Comm. Vovete et reddite. A jelen *d* transzpozíció jellemző hagyománykörünkben (MNStr ezúttal rendkívüli megoldást ad), viszont a szóvariáns (*nostro* a *vestro* helyett) rendkívülinek bizonyult.

178. o. Intr. Exultate Deo. Mind *f*-re, mind *c*-re jegyezve hagyományozzák a magyarországi egyházmegegyes kódexek (*c*: GrFu, MNZagr).

178. o. Comm. Comedit pinguia. A magyarországi kódexekben is variábilis hagyományú tétel: az elterjedt nyolcadik tónusú helyett a MNZagr pl. harmadik tónusúra alakítja (f 178^v). Gradualékn legközelebbi párhuzama ismét a MNStr (vö. pl. a *sanctus enim dies* sort, szekunddal mélyebben a szokásosnál, ami vsz. tisztán zenei okokra visszavezethető variáns).

179. o. Comm. Aufer a me. Variábilis lejegyzésű és dallamú tétel, vö. Bomm 1929: p. 78. A magyarországi forrásokban az *á* transzpozíció gyakori (így már a MNZagr), ritka a *d*, melyet gradualékn is tartalmaz, s mely a környék német és más közép-európai forrásaiban a régiesebbnek tűnő lehetőség (Klo, Wis). E második tónusú formáktól zeneileg nem áll távol a GrBr tetrardusba illő, voltaképpen csak a zárókadenciát *g*-re változtató lejegyzése. Egészen különleges ezúttal a MNStr negyedik tónusú alakja (f 193^v), melynek párhuzamát egyelőre nem találtuk.

180. o. Comm. Mense septimo. Változékony, különféle tonális értelmezésekben fennmaradt darab, lásd Bomm 1929: p. 69. és p. 87. A magyarországi gradualék többsége szerint, éppúgy, mint a német, cseh, lengyel (Wis) kódexek szerint, *g*-re írható nyolcadik tónusú tétel, GrBr a zárókadenciát másképpen alakítja, s *á*-ra írt második tónusba rendezi. Csak jelen gradualékn s a MNStr ad *c* transzpozíciót (kérdés, hogy ezzel tritus-dallamra gondol-e).

180. o. All. In exitu. Facta est. A tétel tónusba sorolásához lásd Bomm 1929: p. 131., kiadása MonMon VII: p. 222–224., vö. SchlagKat Nr 52 (és 217?). A magyarországi egyházmegegyes források a jubilust *g*-n, *c*-n vagy *f*-en zárják, a verzusok dallamát a záráshoz képest nagyterccel magasabban — ha e pontokon nincs jubilus. Kérdés ugyanis, hogy a jubilust ismételni kell-e a verzus végén. A lehetőségre külföldi analógiák miatt figyelmeztettünk: Klo f 155^v pl. elindítja a jubilust mindkét verzus esetében. A darab nem olyan variábilis, mint a sokféle transzpozíció alapján gondolnánk. Csupán elméleti megragadásához nem volt megfelelő módszer. A dallammozgás, a főhangok rendszere *negyedik* tónusú, változékony azonban a záróhang, ami ilyen archaikus melodika esetén nem rendkívüli jelenség. Hasonlót tapasztalhattunk pl. az All. *Post partum* alakulásánál is.

181. o. Off. Sanctificavit Moyses. Változékony a tétel végső zárata és tonális értelmezése. Régiókban is létezett a GradRom-ban olvasható 5. tónusú változat (Zig), emellett jelentős körben *é* zárókadenciával 3. tónusban énekelték a dallamot (MNStr, MNZagr, GrKol, GrNy, GrPaul 1, vö. Pat, Klo), de elterjedt volt az első tónusú, *d*-n befejeződő olvasat is (kódexünkön kívül itthon pl. a GrFu,

GrBr, GrSc, vö. Wis, Gn, Pra 2, vö. MonMon IV: f 277.). Jelen kódexünk belső motívum-transzpozíciója a kezdőszó fölött, mely valamikor a *b* kikerülését célozhatta, bár előfordul, de nem jellemző a magyarországi kódexekben.

181. o. Comm. Tollite hostias. A környező német, cseh és lengyel források a pentatonizáló dialektus ellenére negyedik tónusban tartják a tételt, a magyarországiak viszont a variálásban tovább haladva eljutnak a jelen hatodik tónusig (ugyanígy MNStr, MNZagr, GrFu stb.).

182. o. All. Dilexi, quoniam. Kiadása MonMon VII: p. 122, vö. SchlagKat Nr 307.

183. o. All. Qui confidunt. Kiadása: MonMon VII: p. 405–407., vö. SchlagKat Nr 159. A kódexünk dallamának közelebről megfelelő, első tónusú szabvány-iniciummal indított változat a szomszédos német nyelvterületen általánosnak látszik (Pat, Klo, Zig).

187. o. All. Qui sanat. Kiadása: MonMon VII: p. 417, vö. SchlagKat Nr 202.

187–188. o. Off. De profundis — All. Benedic Domine. Kódexünk azon a szakaszon sérült és vált hiányossá, ahol a pünkösdi utáni vasárnapok anyagának közléséhez a templomszentelési mise csatlakozott, lásd ugyanezt a részt: MNStr f 201–202. A kiszakadt folio részletei a MTA Könyvtára töredékgyűjteményében megtalálhatók (Szendrei J. 1981b). A négy darabból összeillesztett folio-töredék képét lásd a facsimilék között.

A töredékeken fennmaradt dallamrészletekből megállapítható volt, hogy a graduale templomszentelési miséjében eggyel több alleluját jegyeztek fel, mint a MissNotStr-ben. Ez az alleluja, a *Benedic Domine*, folytatódik a bekötött kódex hiány után következő ép folioján, lásd a kiadásban a 188. oldalt. A GrFu-ban megtalálható volt e tétel azonos funkcióban (f 204^v), alábbi példánk tehát (a mai előadók szolgálatára) a GrFu-ból is közli a dallamot, a töredék, majd a teljes kódex kottájával összehasonlítva. A töredék átírása (GrFu f 204^v–205; K 479 (T 44), vö. Szendrei J. 1981b: 45. o.):

Lo-cus i-ste a De-o fa-ctus est... etc.

V. De-us, cu-i ad-stant an-ge-lo-rum cho-ri

ex-au-di pre-ces

ser-vo-rum tu-o-rum

Al- le- lu- ja

V. Vox ex- sul- ta- ti- o- nis et sa- lu-

tis ... etc.

Al- le- lu- ja. V. Be- ne- dic Do-

mi- ne do- mum i- stam quam e-

do- mum

di-fi-ca-sti no-mi-ni tu- o ve-ni-en-tem

in lo-cum i-stum ex-au-di pre-

ces in ex-cel-so so-li-o glo-ri-e tu-

e ut cunc-ta se-be-ne-fi-ci-a le-ten-

tur in-pe-tras-se.

188. o. Off. *Domine Deus in simplicitate*. Bomm 1929: p. 158. a tétel hatodik és hetedik tónusú változatait ismeri, a magyarországi források, mint jelen gradualénk is, első tónusúra zárják le azt. (Valódi első tónusról természetesen nincs szó: a dallammozgás a hatodik tónus régi rétegére jellemző, a befejezés maga variábilis). A közép-európai (főként cseh) anyagban gyakori még az alsó *c* zárlattal történő befejezés (vö. Zsig).

II. kötet: Sanctoriale

189. o. Intr. *Intret in conspectu*. A *Commune sanctorum*-ból alkalmazott tételek kódexeinkben rendszerint annál az ünnepnél vannak teljes kottás lejegyzésben közölve, amelynél először előfordulnak. Így ez a tétel soha nem kerül kottás közlésre Simon és Judás apostolok vigiliáján, mivel nincs még egy gradualénk, mely ezzel az ünneppel indítaná a Sanctoralét. Itt már csak rubrikába foglalt utalások szokták megadni a szövegincipitet, s a lapszámot — valamelyik januári ünnep kezdetét (legtöbbször

Fábián és Sebestyén), — ahol a tétel kiírva megtalálható. Az a tény, hogy a Bakócz Graduale második kötetének élén Simon és Judás apostolok ünnepéhez valamennyi *commune* tétel kikottázva olvasható, több egyéb jel mellett arra mutat, hogy a Sanctorale e különleges indítása tudatos volt már a leírásakor. Tehát a repertoár sorrendje nem a könyvkötéskor dőlt el, a szerkesztő már a scriptor munkáját meghatározta.

189. o. Grad. Vindica Domine. A *sanctorum tuorum* részben *tuorum* fölött olyan dallamvariáns olvasható, melynek párhuzamát a hazai hagyományban sem találtuk. Első látásra elírásnak tűnik a hely, *servorum tuorum*-nál a *tuorum* fölötti dallam hibás elővételezésének. Mégsem volt jogunk így ítélni és javítani, mivel az első *tuorum* fölött a két kezdőszótag dallama arra utal, hogy nem friss másolási hibáról van szó, hanem zeneileg beépített, elfogadott új kadenciáról, bármi légyen is ennek eredete.

190. o. Comm. Justorum anime. A tétel végén üresen maradt három kottasorban a scriptor nem indította el az ünnep introitusát, nyilván azért, hogy az a következő *recto*-n, megfelelő kiemeléssel kezdődhessen. A második kötet valódi, hangsúlyozandó indítása ugyanis nem a vigilia, hanem magának a *napnak* kezdete, s feltehető, hogy erre az oldalra díszítményeket is terveztek. A vigilia-mise végén maradt üres helyre írathatta így Oláh Miklós püspök második, rövidebb följegyzését az adományozásról.

190. o. Itt illeszkedne a kötetbe a kódex egyik legjelesebb lapja, a Sanctorale kiemelt indítása Simon és Judás apostolok főmiséjével. Ez a lap, s a rákövetkező is elveszett (a belőle előkerült töredékről lásd 7. old. és 2a-b facsimile). Anyagát az Intr. *Mihi autem* (vö. MNStr f 288), a Grad. *Nimis honorati*, All. *Non vos me*, Off. *In omnem terram*, valamint a Comm. *Vos qui secuti* eleje alkották (MNStr f 288^{r-v}, f 251^v, f 319^v). Három tételnek ezek közül fennmaradt néhány hangja a régi 4. folio töredékén:

Musical notation for the first fragment. The top staff shows a melodic line in C-clef with lyrics: Ni- mis ho- no- ra- ti sunt... The bottom staff shows a shorter melodic line with lyrics: ... mul- ti- pi- ca- bun- tur.

Musical notation for the second fragment. The top staff shows a melodic line in C-clef with lyrics: Al- le- lu- ya. The bottom staff shows a shorter melodic line starting with a bracketed 'c' and the letter 'Al' below it.

In om- nium ter- ram
 om- nium ter-
 ex- i- vit so- nus e- o- rum et in ---
 nus e- o- rum et

192. o. All. *O quam gloriosum est regnum. Az O consolatrix pauperum* kontrafaktuma, lásd 292. o., vö. MonMon VIII: p. 310 sköv. Az összkiadás azonban ezt a szöveget nem ismeri (vö. MonMon VIII: p. 709–711. o.), a cseh és lengyel forrásokban sem találtuk. A magyarországi hagyományban is ritka, mégis előfordul (pl. GrSc f 212^v alján, GrNy f 114, MissStrig 1511 f 278).

193. o. Intr. *Requiem eternam — Tr. Absolve Domine.* Az elveszett folion e két tétel részein kívül vsz. a Grad. *Requiem* szerepelt még. Minthogy a Tr. *Absolve* a MNStr-ben nincs meg, a GrFu olvasatát közöljük (f 207^v):

Ab- sol- ve Do- mi- ne a- ni- mas e- o- rum
 ab o- mni vin- cu- lo de- li- cto- rum % Et gra- ci-
 a tu- a il- lis suc- cur- ren- te me- re- a- mur
 e- va- de- re in- di- ci- um ul- ci- o- nis % Ac lu- cis

193. o. Off. *O pie Deus*. A teljes darabot lásd MNStr f 313^v, vö. GrSc f 216^v. Közép-Európában általánosan használt tétel volt, lejegyzése különböző transzpozíciókban maradt fenn (cseh és lengyel források: *g*-re írva). Az elveszett folion e helyen az offertorium folytatásán kívül vsz. a Comm. *Amen dico* és/vagy a Comm. *Animas de corpore*, valamint a Comm. *Lux eterna* szerepelt. E tételek ép formáját lásd MNStr f 317^v.

198. o. All. *Sprevit thorum*. Az alleluják összkiadásában (MonMon VIII) nem regisztrált tétel. Kottás forrásainkban csak a XV. század óta kimutatható, nyilvánvalóan hazai alkotás. Dallama nem stabil: a GrFu feljegyzése szerint (f 203^v) az *O consolatrix pauperum*-hoz áll közel, bár kontrafaktumnak alig nevezhető, már csak a szöveg erősen eltérő hosszúsága miatt sem (vö. MZt 370. o., Rajeczky Benjamintól). Forrásunk variánsát csak hangnemével, motívikájával ihlette ez a változat. Új kompozíció, az ambitus kvint fölötti rétegének kidolgozásával, motívum-transzpozíciókkal a kvint fölötti hangtartományba. GrPa és GrUl hasonló dallam-változatot tartalmaz.

200. o. All. *Vitam peciit*. Mind a magyarországi forrásokban, mind a közép-európai régióban igen ritkán felbukkanó tétel. Lásd MonMon VIII: p. 568, 831. Lotharingiai eredetűnek tűnik (a berlini forrás provenienciája bizonytalan).

202. o. All. *Beatus vir sanctus Martinus*. A modernnek hangzó tétel egy régi dallamból fejlődött ki. MonMon VII: p. 46. (SchlagKat Nr. 396) a hetedik tónusú anyagban regisztrálja, s főként *g*, valamint *c* transzpozícióban ismeri. A források között az olaszok dominálnak, német és közép-európai nincs feltüntetve. Az alleluja a magyarországi forrásokban *f*, néhány peremvidéki kódexben *c* transzpozícióval szerepel, általánosan ismert (szövege MissStrig 1511-ben is: f 280.). Ugyanerre a dallamra készült ritka kontrafaktum az All. *Honor virtus* (158. old.).

203. o. Grad. *Specie tua*. A tétel első sora az általánosan ismert dallaméhoz képest (GradTr p. 411., így a közép-európai források is) quinttel feljebb helyezkedik el. Nem egyedi variánsról, hanem a dallamtípus sajátos, vsz. archaikus alakjáról van szó, vö. Grad. *Ad Dominum* (56. o.), Grad. *Anima nostra* (216. o.) és Szendrei, J.—Rybarič, R. 1982: p. 43—44.

203. o. All. *Specie tua*. Ez a szöveg-dallam párosítás ismereteink szerint egyedülálló hagyományunkban (a forrásokban általános megoldást lásd 208. old.). E dallamot az összkiadásban nem találtuk, egy prágai gradualéban viszont igen (Pra 2: f 241.).

204. o. Comm. *Simile est regnum*. *Comparavit* fölött a dallamvariánshoz vö. GradTr. p. 519, lásd az einsiedelni 121-es kódex változatát.

205. o. All. *Audi filia*. SchlagKat Nr. 222, a *Domine in virtute* kontrafaktuma (vö. 164. o.).

206. o. Intr. *Dicit Dominus*. A zsoltárválasztás kimutatható a miseliturgia legrégebb forrásai óta, Közép-Európában is általános (Hesbert 1967: p. 166, vö. GradTr. p. 625). MNStr kivételesen erősebb variánsokkal adja a tételt (f 293).

207. o. All. *Tu es sacerdos*. E szöveget — mely egyébként Közép-Európában rendkívül ritka — forrásaink különböző dallamokkal párosítják. A graduale-ban adott dallammal (SchlagKat Nr. 239) nem találtuk e tételt a többi magyarországi forrásban.

208. o. Comm. *Dicit Andreas*. A tétel ép változata az esztergomi rítus szerint MNStr f 295. A következő hiányzó folion szent András főmiséje volt részben rubrikákkal megadva, részben — a graduale és alleluja esetében — kottával. Vö. MNStr f 295^v—296.

209. o. Comm. *Venite post me*. Vö. GradTr p. 267 és MNStr f 296. A dallam közepén (*at illi relictis*) az erős dallami eltérés két variáncsoportra tagolja a fennmaradt dallamlejegyzéseket. A ma-

gyarországi hagyományban, de a környező vidékek forrásaiban is mindkét verzió szerepel. Gradualénk variánsát (vö. Pat) tartalmazza itthon GrBr, GrKol, GrFu, MNZagr. Ezt a variánst ép alakban a GrFuból közöljük (f 195^v):

The image shows three staves of musical notation in a single system. Each staff begins with a treble clef and a common time signature (C). The lyrics are written below the notes. The first staff contains the lyrics: "Ve-ni-te post me, fa-ci-am vos pi-sca-to-res ho-mi-num;". The second staff continues with: "at il-li re-li-ctis re-ti-bus et na-vi, se-cu-ti sunt". The third staff begins with "Do-mi-num," and ends with a double bar line. The notes are mostly quarter and eighth notes, with some rests.

209. o. All. Sancte Nicolae. Az Európában rendkívül ritka. vsz. lotharingiai eredetű tétel (SchlagKat Nr. 199) Magyarországon az esztergomi szokásrendben, valamint az ettől szorosan függő úzusokban a repertoár szerves része (lásd MissStrig 1511 f 204, MNStr f 296^v, GrFu f 195^v stb.).

211. o. All. Concepcio gloriose. Az All. *Nativitas gloriose* (303. o.) alkalmazása dec. 8. ünnepére. A hiányzó folion Conceptio BMV és Lucia liturgiája, valamint Tamás apostol ünnepének vigiliájából az introitus eleje veszett el (vö. MNStr f 278). A rend rekonstruálható volt, lásd a kritikai jegyzetben.

212. o. All. Jam non estis. Lásd MonMon VII: p. 252, SchlagKat Nr. 197., vö. MNStr f 319^v. A német és más közép-európai forrásokban harmadik tónusú tételt MNStr világosan első tónusú értelmezésben adja (f 319^v), ugyanez az első tónusú változat gradualénkban a 315. oldalon olvasható. A jelen lejegyzés a két értelmezés között ingadozó félmegoldás. A közép-európai gyakorlathoz jobban igazodó magyarországi forrásokban (pl. GrKol) a tiszta harmadik tónusú változat is megtalálható. A tétel tonális variabilitása a szakirodalomban nincs számotartva, pedig kutatásra érdemes volna: az első tónusú értelmezés ugyanis a harmadiknál vagy régiesebb, vagy olasz eredetre utalhat.

213. o. All. Video celos apertos. A legszorosabban összetartozó esztergomi források (vö. MNStr f 14) és egy késői pálos graduale (GrPaul 1) alkalmazza a szöveget erre a dallamra, melynek alapszövege a *Domine in virtute* (SchlagKat Nr. 222, vö. kötetünkben a 164., 205. és 278. oldalt). A jelen szövegalkalmazás rendkívül ritka, Schlager korai forrásai közül csak a regensburgi St. Emmeramból származó egyik Cantatorium tartalmazza (CIm 14322).

214. o. Off. Elegerunt apostoli — Intr. In medio. Az elveszett tételket lásd MNStr f 14^{r-v}.

216. o. Grad. Anima nostra. A tétel első dallamsora az általánosan szokásosnál quinttel följebb helyezkedik el, vö. Grad. *Specie tua* (203. o.), Grad. *Ad Dominum* (56. o.).

219. o. All. Post partum. SchlagKat Nr. 164 szerint 4. tónusú dallam, vö. MonMon VII: p. 387. Forrásunkban a jubilus záróhangja *d* vagy *c*, vö. 9, 291, 315. o., ez jellemző a magyarországi kódexek többségére. Két gradualénk értelmezi a tételt — a cseh, lengyel forrásokhoz is hasonlóan — negyedik tónusban (GrBr, GrSc), mindkettő jubilus nélküli lejegyzés. A GrFu második tónusú változata *g-re* van transzponálva, *b* előjegyzéssel.

219. o. Intr. Ecce advenit. Epiphania ünnepének (jan. 6.) a Sanctorale-ba iktatása annyira rendkívüli eljárás, hogy jelen tudásunk szerint friss szerkesztési hibának kell tartanunk. Valószínű, hogy a mintapéldány átszerkesztése a graduale számára már jóval előbb, karácsony heténél kezdődött, szent István protomartír ünnepével. Mind István vértanú, mind János apostol és Aprószentek miséje a karácsonyi Temporale része lehetett a mintakódexben, hiszen még a nyomtatott Missale Strigoniense-ben,

s XVI. századi gradualéinkban is ez az általánosan bevett elrendezési mód. E három ünnepet a szerkesztő itt átrakatta a Sanctorable-kötetbe. A karácsony oktávjába eső vasárnap miséjét (Intr. *Dum medium*) viszont, mely eredetileg ezek mellett lehetett, a Temporale-ban hagyta. Majd következtek leírásra azok a részek, melyek a mintapéldányban is a Sanctorable-ban voltak — erre utal Szilveszter pápa miséje (217. o.). Circumcisio napjának (jan. 1.) Mária-miséjét (Intr. *Vultum tuum*) azonban ismét a Temporale-ból rakta ide a másoló — s talán elfelejtett időben, még Epiphania előtt újra váltani. E látványos nyomokat hagyó szerkesztési manőverezés még egy negatívumot eredményezett. A Temporale anyagának szemelgetése, szakaszonkénti átrakása a másik részbe, közben a Sanctorable eredeti repertoárjának beillesztése az újonnan ide került anyagba magyarázat arra, hogyan maradhatott ki a Bakócz gradualeból szent Tamás vértanú (dec. 29.) miséjének még az említése is. Valószínű, hogy ez a mise, Esztergom egyik fontos szent-kultuszának a kifejezője, kották nélkül, csak rubrikákban jelezve szerepelt a mintapéldányban, mint a Temporale része (vö. MNStr f 16^v). A szerkesztő tartalmi „vágása” pontosan ezen a helyen történt, a rubrika-sor elsikkadt. Vannak ugyan kódexeink, melyekben a Sanctorable indítása éppen Becket Tamás napja (GrFu, Istanbuli Antiphonale). Ha azonban a graduale mintája is ilyen lett volna, az ünnep alighanem jobban szem előtt van a másoláskor. A mintapéldány Sanctorableját itt Szilveszter napja indíthatta, mint a MNStr esetében is történt (vö. f 203^v).

220. o. All. Vidimus stellam. A szokásos második tónusú típusdallam helyett a SchlagKat Nr. 222. hatodik tónusú dallama (vö. kötetünkben pl. 213. o.). Ez a szövegalkalmazás, melyet a magyarországi gradualék közül még kettő dokumentál (GrPa f 17, GrPaul 1), nincs nyilvántartva az alleluják összkiadásában, nem ismert a cseh és lengyel forrásokban sem.

221. o. All. Serve bone. A SchlagKat Nr. 326 szerint csak két olasz forrásból ismert tétel a magyarországi alleluja-repertoárban bevett darab (vö. MNStr f 321, GrFu f 186^v). Mint Pat f 160^v-n lévő változat figyelmeztet, délnémet területen sem lehetett ismeretlen.

222. o. Comm. Feci iudicium. A GradRom olvasatához képest megfigyelhető szövegvariáns (*viam iniquam* a *viam iniquitatis* helyett) kimutatható a miseliturgia legrégebbi forrásai óta (Hesbert 1967: p. 31.).

223. o. All. Fulgebunt iusti. A SchlagKat Nr. 41. (vö. MonMon VII: p. 568.) alatt regisztrált darab középső szakasza (*in arundinetto*-tól) néhány olasz, délfancia és délnémet forrásban a quint magasságába van transzponálva (vö. GradTr p. 460.), szemben az általánosan jellemző formával (MonMon VII: p. 186.). E „transzponáló” hagyománykörbe illeszkednek a magyarországi források is (MNStr f 320^v: a *discurrent* szó is quinttel magasabban fekvő dallamot kap, vö. Klo, Wis stb.).

225. o. All. Levita hic sanctus Vincentius. A verzus szövege az összkiadásban ismeretlen, a magyarországi kottás források közül sem szerepel másban, sőt egyelőre cseh, lengyel anyagban sem találtuk. A dallamhoz lásd SchlagKat Nr. 396., kódexünkben e tételnek számos kontrafaktuma van (vö. pl. 158, 202. o.).

227. o. Intr. Letemur omnes. A középkor végén ad libitum bevezetett, a naphoz illő saját introitus. A zágrábi gyakorlatban kizárólagosságra tett szert, egyéb forrásainkban ritkán előfordul. (Lásd még lengyel forrásokban is, pl. Wro 1, f 241; Kulm f 81^v stb.) A GrFu (f 154^v) rubrikája szerint: *nota quod aliqui legunt pro officio Scio cui credidi, alii vero istud sequens officium*. E kódexben a zsoltár helyén is fogalmazott szöveg áll (*Exultent angeli*, Zágrábban ugyanitt egy harmadik szöveg: *De illustratione*). Az introitus-antifona dallama két különböző ismert introitus kontaminációja. Az első féldallam a *Venite benedicti*-t követi (132. o.), a második az *In virtute tua*-t a közepétől (vö. 235. o., *qua beatus = et super*).

228. o. All. Tu es vas. SchlagKat Nr. 38. Az All. *Justus ut palma* kontrafaktuma. A magyarországi és más közép-európai forrásokhoz képest kivételes (ezek ugyanis egy harmadik tónusú alapdallamra közlik a szöveget, vö. MNStr f 322^v), SchlagKat ezt a szöveg-dallam párosítást francia forrásokból adja meg.

231. o. All. Adorabo ad templum. SchlagKat Nr. 382, vö. MonMon VII: p. 672. Funkciója nem teljesen stabil. A zágrábi liturgikus könyvekben Dedicatio énekanyagába illesztve, az esztergomi könyvekben főként Gyertyaszentelő ünnepén szerepel (vö. MNStr f 216^v, nyomtatott Missale Strigoniense f 215^v, a XIII. századi MNZagr és GrPa itt Esztergommal tart). Kódexünk verzusdallamának lezárása a jubilus elhagyására utal.

234. o. All. *Veni electa*. SchlagKat Nr. 10: *Surrexit dominus et occurrens*, vö. 141. o. kontrafaktuma. Ezt a szövegalkalmazást az összkiadás nem ismeri, cseh—lengyel forrásokban sem találtuk, magyarországi források között is ritka (vö. GrFu f 202).

235. o. All. *Tu virtutum tumba*. MonMon VIII: p. 537, a magyarországi forrásanyagban csak elvértve fordul elő.

235. o. Intr. *In virtute tua*. A zsoltválasztás (*Magna est gloria*) általánosnak mondható a délnémet, s a közép-európai forrásokban.

237. o. Grad. *Exaltent eum*. A magyarországi egyházmegyei források mind a második tónusú típusdallamra (*Justus ut palma*) alkalmazzák e szöveget, s a tételt rögzítik Cathedra Petri ünnepére, vö. nyomtatott Missale Strigoniense f 218^v.

239. o. Tract. *Ecce vir prudens*. Más magyarországi forrásból eddigi ismereteink szerint nem dokumentált tétel.

240. o. Tract. *Hodie sanctus pater Benedictus*. Lásd még MissQu 1499, f 178v.

245. o. All. *Subveni mater pia*. Az All. *Surrexit pastor bonus* kontrafaktuma, vö. 247. old. és SchlagKat Nr. 169.

246. o. Comm. *Regina mundi*. A végén szereplő „vándor” alleluja csak húsvéti időben illesztendő e Mária-communéba tartozó darabhoz (vö. MNStr f 266).

247. o. All. *Sancti et iusti*. SchlagKat Nr. 391: csak francia forrásokból ismert tétel (ám vsz. az All. *Multifarie* távolabbi variánsa, vö. u. ott Nr. 389). A magyarországi repertoárban többször dokumentált (MNStr f 320^v, GrFu f 164.).

248. o. All. *Presul Adalberte*. Az alleluják összkiadásában nem tudtuk azonosítani ezt a tételt, önálló alakítás az *O consolatrix pauperum* motivikájából. A magyarországi forrásokban is ritka (lásd még pl. GrPa f 95^v), cseh, lengyel forrásokban sem találtuk.

249. o. All. *Sancte Adalberte*. Az alleluják összkiadásában nem azonosítható tétel. A szöveg félig communis jellegű, névcserével is használatos lehetett. Párhuzamát egyelőre nem találtuk.

250. o. All. *Sanctus martyr Georgius*. Az alleluják összkiadásában e tételt nem találtuk. Azonos zenei nyelvezetű pl. MonMon VIII: p. 204., s a magyarországi repertoárban több más tétel mellett az All. *Presul Adalberte* (vö. 248. o.) is ezt a motivikát használja. Pontos megfelelés: GrPa f 96^v.

251. o. All. *In die resurrectionis*. Ez a lejegyzés a Magyarországon hagyományos első tónusú forma, vö. MNStr f 146. Más transzpozícióban és variánsban lásd 134. o.

251. o. All. *Sancti tui, Domine, florebunt*. Ritka tétel, lásd SchlagKat Nr. 272., vö. MNStr f 320^v.

252. o. Comm. *Ego sum vitis vera*. Bomm 1929: p. 66 szerint hetedik, nyolcadik és negyedik tónusban ismert. A jelen ötödik tónusú variánst lásd még MNStr f 230. A magyarországi gradualékban mind *g-re*, mind *c-re* írva előfordul (GrSc, GrKol).

252. o. Intr. *Exclamaverunt* — All. *Dulce lignum*. A hiányzó tételeket lásd MNStr f 230—231, valamint kódexünkben a 247, 99. o. A ritka, SchlagKat Nr. 244. olasz dallamára alkalmazott All. *Salve crux* e helyen is megelőzhette az All. *Dulce lignum*-ot, mint a MNStr-ben (f 231^v), ugyanezt a rendet írja ugyanis elő a nyomtatott Missale Strigoniense is (f 227).

253. o. Comm. *Nos autem*. A GradRom-ba föl nem vett tétel a miseliturgia legrégebb forrásai óta dokumentálható ezen az ünnepen (Hesbert 1967: p.117).

254. o. All. *Hec est vera fraternitas*. A SchlagKat Nr. 348 szerint csak korai itáliai forrásból ismert tétel a magyarországi liturgia repertoárjának állandó eleme (vö. MNStr f 320, GrSc f 196 stb., Zágráb szintén ismeri), elszórtan jelentkezik a lengyel forrásokban is (vö. Miazga, T. 1980: p. 151.).

254. o. All. *Amavit hunc sanctum*. Az alleluják összkiadásában nem regisztrált tétel, az All. *Beatus vir sanctus Martinus* kontrafaktuma (SchlagKat Nr. 396, olasz, angol, francia forráskörből). E dallam mind *f*, mind *c* transzpozícióban szerepel a magyarországi szerkönyvekben, és számos egyéb kontrafaktum is készült rá (vö. pl. kötetünkben a 202, 225, 158. oldalakat). Az All. *Amavit hunc* közkedvelt „quasi-commune” tétel volt, melyet a magyar szentek ünnepein is alkalmaztak.

256. o. Grad. *Clamaverunt iusti*. A hetedik tónusú darab (vö. GradTr p. 454) utolsó sora (*spiritu salvabit*) nagyszekunddallal mélyebb fekvésben hagyományozódik a magyarországi szigorúan Esztergomhoz tartozó forráskörben (vö. forrásunkon kívül pl. MNStr f 238^v, GrSc f 164), s így *g* helyett *f-re*

zár. Az érintett dallamszakasz azonos hangzású az ötödik tónusú graduale típusdallam sztereotip záró-sorával.

256. o. All. Pretiosa est. SchlagKat Nr. 282. tétel; további kottás forrásokban Magyarországról nem találtuk.

257. o. All. Gloria et honore. Az alleluják összkiadásában nem sikerült azonosítanunk a tételt (számos olasz eredetű nyolcadik tónusú dallam szerepel ezzel a szöveggel), és pontosan ilyen formában a magyarországi hagyományból sem. GrFu (f 193) ezt a dallamot kezdi, de dupla ilyen hosszúra alakítja, GrKassa (II/f 125) viszont ugyanilyen rövid verus-szöveget közöl, ám negyedik tónusú dallammal.

258. o. Off. In virtute. Bomm 1929: p. 180 szerint hatodik és hetedik tónusban értelmezett tétel. A magyarországi forrásokban főként *f*-re, ritkábban *c*-re írt hatodik tónus olvasható (*f*: MNStr, GrBr, *c*: GrKol, GrSc).

264. o. All. Tu puer. Ipse preibit. A kétverzusus tétel története kutatásra szorulna (vö. GradTr. p. 571: egy verssel, az is régi forrás nélkül, Ept f 197^v-n megvan a dallam egy verssel). A második vers nem szerepel SchlagKat p. 63. idevágó regiszterében, viszont Hesbert 1967: p. 134–135. szerint az ünnep egyetlen, legrégebbi saját alleluja-verse hordozza ezt a szöveget. A kétverses variáns ritka ugyan, de előfordul mind a magyarországi, mind a közép-európai hagyományban (vö. GrFu f 168^v–169; MNStr f 245, az ünnep első miséjében — a vigilián kívül itt még két miseformula van). Lehetséges, hogy gradualénkban e tétel az első mise anyagának maradványa.

264. o. All. Inter natos. SchlagKat Nr. 397 kontrafaktuma, vö. pl. 216, 298. o. A nyomtatott Missale Strigoniense már csak egyedül ezt a tételt írja elő az ünnepre (f 236^v).

265. o. Grad. Ecce quam bonum. V. ö. 185. old. A további hiányzó tételekhez lásd a kritikai jegyzetet. Szent László miséjének allelujájához vö. MZt 368. o. (Rajeczky Benjamintól).

267. o. Comm. Simon Johannes (sic). Bomm 1929: p. 110 szerint hatodik és nyolcadik tónusban ismert tétel. A magyarországi forrásokban mindkét verzió előfordul. A darab közepének dallama (*plus his-től*) rendkívül erősen és sokféleképpen variálódik, a transzponálás is többféle lehet (*c*, *g*, *f*). Forrásunk változatának lényegében megfelel MNStr f 249 olvasata.

268. o. All. Tu es Petrus. Beatus es Simon. A két vers használata a magyarországi forrásokban kezdettől folyamatos, a középkor végén is általános.

268. o. All. Solve jubente. SchlagKat más dallamokkal ismeri a szöveget, ezt a dallamot egyelőre nem tudtuk azonosítani az összkiadásban. Az alleluja liturgikus helye elsősorban Vincula Petri napja (vö. 281. o., lásd még pl. MNStr f 260, GrFu f 175, GrPa f 102^v).

269. o. All. Sancte Paule. A szöveget az alleluják összkiadása más dallamokkal és csak erős szövegváltozatokban ismeri. Ez a dallam az All. *Qui confidunt* (SchlagKat Nr. 159, vö. MonMon VII: p. 405–407, kötetünkben 183. o.) dallama, összekapcsolása a jelen verzussal csak térségünkben fordul elő. A tétel a XIII. század óta minden idevágó magyarországi forrásban kimutatható, vö. Pra2 f 199^v.

271. o. All. Ave stillans melle alvearium. Lásd MonMon VIII: p. 80, 600. Csak késői gradualéink tartalmazzák, viszont a nyomtatott Missale Strigoniense-be is bekerült (f 242).

272. o. All. O preclara stella maris. E verses tételt az alleluják összkiadásában nem találtuk. Magyarországon csak egyes XV. századi gradualékban szerepel (pl. GrFu 174^v).

272. o. All. O Maria mater Christi. Lásd MonMon VIII: p. 345, 724–725. Fölvette anyagába a nyomtatott Missale Strigoniense (f 242).

276. o. All. Inventa una preciosa. MonMon VIII: p. 243, 673–674. Megvan már a MNStr-ben (f 322^v), ami a tételnek egyik legkorábbi forrása, valamint későbbi gradualéinkban is (pl. GrFu f 176, GrPa f 101^v).

278. o. All. Maria hec est illa. A SchlagKat Nr. 222. kontrafaktuma (szövegvariáns), Magyarországon a XIII. sz. óta folyamatosan hagyományozott tétel (MNZagr f 220, MNStr f 256^v, GrFu f 174, GrPa f 101^v).

279. o. All. O oliva caritatis. Az *O consolatrix pauperum* kontrafaktuma, vö. MonMon VIII: p. 703–711.

281. o. All. Virga Jesse. MonMon VIII: p. 560–562, 822–830. Egész Közép-Európában igen népszerű tétel, forrásaink különféle funkciókra osztják be. Ugyanerre az ünnepre rendeli a nyomtatott Missale Strigoniense (f 251^v).

282—283. o. *Missae de transfiguratione Domini*. Új, a XV. századból dokumentált misekompozíció, mellyel a források egy részében leváltották e napnak régebbi, tételenként összeválogatott liturgikus rendjét. Bár a tételek szöveganyaga stabil (átvette a nyomtatott *Missale Strigoniense* is), a dallamok forrásonként alapvetően különböznek. GrFu pl. első tónusú introitust és gradualét, egy egyszerűbb hatodik tónusú alleluját, hetedik tónusú offertoriumot, s egy másik hatodik tónusú communiót ad (f 176—177). Zeneileg önálló GrTra megoldása is, az introitus pl. az *Ecce advenit* kontrafaktuma. A Bakócz Graduale-ével egyező introitus-dallam a GrPa-ban olvasható (f 103), az All. *Candor est* azonban zeneileg itt is különböző. Lásd az OrdAgr-ban is (p. 169).

284. o. *Comm. Principes persecuti*. A tétel terjedelme nem a GradRom-nak felel meg, hanem a GradTr p. 530-on jelzett neumas forrásokénak. E hosszabb változat a miseliturgia legrégebbi fennmaradt forrásai óta dokumentálva van (Hesbert 1967: p. 155).

285. o. *Comm. Signa eos*. Bomm 1929 szerint hetedik és ötödik tónusban fordul elő, de a jelen c-vel induló, s mégis g-n befejeződő változatot is ismeri (lásd még MNStr f 262^v, még tisztábban nyolcadik tónus). Ez a változat általánosan elterjedt a német és közép-európai forrásokban.

287. o. All. *Levita Laurentius*. Az *In die resurrectionis* (SchlagKat Nr. 351) kontrafaktuma. E tételt Bomm 1929: p. 130. első és hetedik tónusban ismeri. Hagyományunkban zeneileg, lejegyzésben is variábilis (vö. 134, 251. old.). Ezt a verziót a kódex leírása alapján hetedik tónusúnak is értelmezhetnénk, s GrFu pl. kétségtelenül hetedik tónusú változatot ad (f 179). Régebbi forrásaink azonban (MNStr, MNZagr) a *b* gyakori alkalmazásával pontosítják a kottaképet, ill. átmeneti változatot képeznek az első tónusú példák felé, ami jelezheti a sokféle alaphanggal rögzített darab hangzási azonosságát is.

291. o. All. *Post partum*. Assumptio BMV vigilia-miséjének leírása után rendszerbe sorolás nélkül következik egy sor Mária tiszteletére szánt alleluja, nyilván a különféle votív misék számára. Az első helyen megadott, régi szövegre új dallamot alkalmazó tételt az alleluják összkiadásában csak GrUl képviseli, vö. MonMon VIII: p. 407 és 754., így vagy hazai, vagy cseh alakításra gondolhatunk. (Vö. GrPa f 92).

292. o. All. *O Maria rubens rosa*. Lásd MonMon VIII: p. 351—353, 727—733. Számos itt nem regisztrált magyarországi gradualében megvan (GrSc, GrFu, GrKassa stb.).

292. o. All. *O consolatrix pauperum*. MonMon VIII: p. 310—311., 703—711. A XIV. századtól általános a magyarországi forrásokban.

293. o. All. *O gloriosa mater Christi*. MonMon VIII: p. 331—332, 716—718. Az alleluját a *Maria candens lilium* tropussal közlő magyarországi források: Szendrei J. 1990: p. 316. Tropus nélkül is használatos volt a tétel (GrBr, GrFu).

294. o. All. *Salve virga florens Aaron*. Vö. MonMon VIII: p. 466—467, 780—784. A magyarországi hagyományban a tétel több önálló dallammal szerepel. A Bakócz graduale változata csak igen távolról rokon az összkiadásban bemutatott verziókkal (más hangnem, szövegmódosítás, sajátos tropizálás), viszont lényegében azonos néhány magyarországi forrás adatával (a felsorolást lásd Szendrei J. 1990: p. 316).

294. o. All. *Salve Maria decus pietatis*. MonMon VIII: p. 449—450, 775—776, GrUl-ból közölve. A magyarországi forrásokban ezen kívül nem találtunk további változatokat.

295. o. All. *O Maria virgo pia*. MonMon VIII: p. 355—358, 733—734, lásd még Miazga, T. 1980: 153; vö. GrFu függelékes, folioszámozás nélküli részben.

296. o. All. *Felix es sacra virgo Maria*. MonMon VIII: p. 176, 639—641, vö. Miazga, T. 1980: p. 151. Ezenkívül több magyarországi graduale tartalmazza, még a XVII. században is kimutatható (GrPaul 1).

296. o. Off. *Recordare virgo mater*. Az Európa-szerte népszerű tétel a XIII. század legeleje óta (Pray kódex) kimutatható a magyarországi kottás forrásokban. A jelen tropizált változat további forrásainak felsorolását lásd Szendrei J. 1990: p. 316.

298. o. All. *Assumpta est Maria*. SchlagKat Nr. 397. Vö. kötetünkben a 264, 216. oldalt.

298. o. All. *Transit ad ethera*. Az alleluják összkiadásában nem találtuk, pedig több magyar forrás is tartalmazza (pl. GrSc, GrPa, GrZagr).

300. o. All. O rex et apostole Stephane. Az All. *O consolatrix pauperum* kontrafaktuma, vö. MonMon VIII: p. 310—311, lásd kötetünkben a 292. oldalt. Az összkiadás ezt az István-szöveget nem ismeri. Az idevágó magyarországi forráshelyzetről lásd Szendrei J. 1989: 7—35. o.

301. o. O sanctitatis speculum. Az All. *O consolatrix pauperum* kontrafaktuma, vö. MonMon VIII: p. 710. Több magyarországi forrásban szerepel, mindig Ágostonra alkalmazva. A pálosoknál még a XVIII. században is használatban volt.

302. o. Comm. Quod dico vobis. Bomm 1929 szerint negyedik, hetedik és ötödik tónusban hagyományozott tétel. A jelen második tónusú verziót gradualénkon kívül néhány forrás adja (GrPaul 1, MNStr f 272 az utolsó motívumot *b*-vel színezve, GrKol az egész darabot *g*-re transzponálva *b* módosító jellel).

302. o. All. Sprevit thorum. Lásd 198. o.

303. o. All. Nativitas gloriose. SchlagKat Nr. 274. A szövegnek ezt a megzenésítését mindegyik forrásunk ismeri.

304. o. All. Nativitas gloriose. A darabot az alleluják összkiadásában nem találtuk. Más magyar forrásokban is előfordul (pl. MNStr f 322^v, GrSc f 210, GrFu f 188^v, mindenhol hosszú jubilussal).

306. o. All. Dorsa eorum. MonMon VIII: p. 149—150, 626—628. Forrásaink a XIII. század óta (MNZagr) folyamatosan hagyományozzák, részben *e* gradualéval egyező *g* lejegyzésben, részben *c* alaphangra transzponálva.

306. o. Gerardi Episcopi. Gellért csanádi püspök, vértanú ünnepe, vö. nyomtatott Missale Strigoniense f 268^v.

308. o. All. Concussum est mare. SchlagKat Nr. 274, ezzel a szöveggel mind a magyarországi, mind a német és más közép-európai forrásokban általános.

308. o. All. Concussum est mare. E dallamot sem az alleluják összkiadásában, sem más magyarországi forrásban nem találtuk.

310. o. All. Ego sum pastor bonus. SchlagKat Nr. 128, vö. kötetünkben a 139. oldalt (variáns). Az összes idevágó magyarországi forrásban megvan. Schlager katalógusa szerint olasz, francia területen szokásos a dallamnak ez a megszővegezése.

310. o. All. Mirabilis Dominus noster. SchlagKat Nr. 128, az előző dallam másik alapszövege (német forrásokban csak ez használatos, vö. MonMon VII: p. 312—313). A magyar hagyományban ritkább (vö. MNStr f 320^v).

310. o. All. Iusti autem in perpetuum. SchlagKat Nr. 212. alapján kevés forrásból dokumentált német dallam. A magyarországi hagyományban nem általános, de vö. MNStr f 320^v.

312. o. Grad. Gloria et honore. A hiányzó tételek rekonstrukcióját lásd a kritikai jegyzetben, 87. o.

312. o. All. Elegit te Dominus. SchlagKat Nr. 28. kontrafaktuma, a magyarországi forrásokban nem általános (vö. MNStr f 321.).

313. o. All. Emulor enim vos. SchlagKat Nr. 45. szerint igen ritka, mindössze két német forrásból dokumentált tétel. A magyarországi és más közép-európai forrásokban is csak elvétve fordul elő (pl. MNStr f 321^v, Göttw 234 f 202^v, GrKassa II/ f 136^v, vö. Miazga, T. 1980: p. 150).

314. o. All. Iste sanctus digne. SchlagKat Nr. 294. Vö. MNStr f 321 (jubilussal). A magyarországi forrásokban ritka tétel.

314. o. All. Isti sunt amici Dei. E tételt az alleluják összkiadásában nem találtuk. Magyarországról már MNStr f 320 tartalmazza, megvan GrZagr-ban is (f 39).

315. o. All. Per manus autem. SchlagKat Nr. 164. dallama, kötetünkben többféle szövegezésben szerepel (*Post partum virgo, Prophete sancti*). A magyarországi forrásokban általános.

315. o. All. Jam non estis hospites. Vö. 212. o., *e*-re transzponált változat.

II. kötet: Kyriale

317—347. o. Mint valamennyi magyarországi és legtöbb késő középkori külföldi kódexben, a Kyrialét a Bakócz Graduale is függelékben jegyzi le egy igen szűkös Alleluja-gyűjtemény és a Sequentionale között elhelyezve. A graduale 19 Kyrie, 12 Gloria, 11 Sanctus és 10 Agnus dallamával elég

szerény, de ugyanakkor több érdekes vonást mutató repertoárt kínál. (Összehasonlításként: Futaki Ferenc gradualéjában 30 Kyriét, 16 Gloriát, 25 Sanctust és 25 Agnust olvashatunk.)

A Kyrie és Gloria tételek egymáshoz kapcsolva, párosan állnak, s a Gloria kezdetét akkor is jegyzi a kódex, ha egy más helyen teljes hosszában kiírt tételt kapcsol egy Kyriéhez. A Sanctus-Agnus tételknél feltűnő, hogy a legutolsó kivételével mindegyik Agnus a megelőző Sanctus kontrafaktuma. E két tétel ilyen egybekapcsolása ugyan nem szokatlan a késő középkori kódexekben, de hogy valamennyi Sanctus és Agnus tétel ilyen variáns párt alkosson, erre nem láttunk példát. Ez azt is jelenti, hogy más kódexekben önálló Agnus-dallamok itt hiányoznak. (Egy esetben a Sanctus végét, a hozzá tartozó Agnust és a következő Sanctus elejét tartalmazó egy folio kiszakadt a kódexből, ezért kevesebb eggyel az Agnusok száma.)

Kyriale második feltűnő jellemvonása, hogy míg a kódex szoros értelemben vett gradual-anyaga (de nagyrészt még Sequentiáléja is) igen tradicionális, nagyban megegyezik többi, főként esztergomi típusú kódexeinkkel, e szakasz meglehetősen önálló compositum, sok divatos anyaggal. Ez rámutat arra, hogy a Kyriale hagyományozása, életmódja meglehetősen eltért a törzsanyagétól, s tágabb teret engedett az újításoknak, önálló kezdeményezéseknek. Más szóval úgy is mondhatnánk, hogy a Kyriale-nak szerepe a liturgikus úzus körülhatárolásában kisebb, mint az énekanyag többi részének.

A harmadik jellemvonás, hogy míg a hazai kódexekben általánosan szereplő (sőt nemzetközileg is legelterjedtebb) tételek jó része hiányzik (hogy csak két példát említsünk, ilyen a Liber Usualis IV. Sanctusának és Agnusának megfelelő dallam), addig a kódexben nagy a csak regionálisan elterjedt, esetleg csak hazai forrásokban, vagy éppen csak a Bakócz Gradualéban fellelhető tételek aránya. Különösen a Sanctus-Agnus pároknál feltűnő az általánosan elterjedt darabok (s ennek megfelelően a Liber Usualis = LU párhuzamok) hiánya.

A Bakócz Graduale semmiféle címfeliratot nem ad a Kyriale tétéleihez. Sem a legszokásosabb eljárást (annak megjelölését, hogy mely ünnepeken szokás énekelni), sem a tételeknek névvel vagy tropus-szöveggel való megjelölését nem követi kódexünk. A sorrend kialakításának elvére nem tudunk következtetni: más kódexek funkcionális utasításait nem vihetjük át emerre egyrészt a repertoár jelentős különbségei miatt, másrészt a sorrendbeli eltérések nagy száma miatt.

Az alábbiakban az egyes tételeket néhány jeles hazai forrás repertoárjához mérjük hozzá, mindegyik előtt a MNStr-hez, azután az egyébként közeli hagyományt képviselő GrFu és GrPa forrásokhoz. A nemzetközi összehasonlítás tekintetében a kitűnő áttekintést nyújtó katalógusok (Landwehr-Melnicki, Bosse, Thannabaur) használata megbízhatóbb eredményt ígér, mint néhány kiválasztott külföldi forrással való összehasonlítás. A Sanctus-Agnus párosítás fent említett módja miatt elegendő volt a Sanctus-kötetet használni. Az olvasó kényelmére megjelöljük az egyes tételeknek a Liber Usualisban való elhelyezkedését is.

317. o. Kyrie. Általánosan elterjedt. LU II. Landwehr-Melnicki 48. dallam. MNStr f 323 („Fons bonitatis”). GrFu-ban Mária-misékhez (tropus: *Virginitatis amator*), de Szt. Katalinról, Szentlélekről, „de novo sacerdote” szóló tropusokkal is. GrPa-ban is tropizálva. (Szendrei J. 1990: p. 317.)

317. o. Gloria. Általánosan elterjedt. LU IV. Bosse 56. dallam. MNStr f 324 (*h*-finálisra írva a Bakócz Graduale *e*-finálisával szemben!). GrFu nem a fenti, hanem a „Magne Deus” Kyriéhez kapcsolja.

318. o. Kyrie. Német és kelet-közép-európai területen elterjedt. LU V. Landwehr-Melnicki 78. dallam. MNStr-ben nem szerepel. GrFu a *Magne Deus* tropussal is (a nagy ünnepekre), tropus nélkül is közli; tropussal GrPa-ban is.

318. o. Gloria. Főként német és kelet-közép-európai, szórványosabban olasz és francia forrásokból ismert. LU Ad libitum I. Bosse 24. dallam. MNStr f 324^v (variáns-dallam). GrFu-ban a fenti „Fons bonitatis”, GrPa-ban a Bakócz Gradualéval egyezően a „Magne Deus” Kyriével párosul.

320. o. Kyrie. Általánosan elterjedt. LU IV. Landwehr-Melnicki 18. dallam. MNStr f 323 („Cunctipotens”; ugyanígy GrPa és GrFu, az utóbbiban „communis ad omnia festa” megjelöléssel).

320. o. Gloria. Általánosan elterjedt. LU XIV. Bosse 11. dallam. MNStr f 323^v, GrFu-ban is, GrPa-ban is a fent „Cunctipotens” Kyriéhez kapcsolódik.

322. o. Kyrie. Általánosan elterjedt. LU XI. Landwehr-Melnicki 16. dallam. MNStr f 323 (variáns! „Orbis factor” felirattal), GrFu az apostolok és evangelisták ünnepére adja.

322. o. Gloria. A fenti Kyrie dallamaiból szerkesztve, LU nem ismeri, Bosse (10. dallam) egy klosterneuburgi, egy rheinau-i és több cseh forrásból *e*-re írva (tehát az anyadallamtól eltérő transzpozícióban!) idézi. MNStr-ben (f 325) és GrFu-ban, GrPa-ban is, a fenti Kyrie párjaként.

323. o. Kyrie. Általánosan elterjedt. LU XII (*G*-re transzponálva!). Landwehr-Melnicki 58. dallam (szintén *g*-n). MNStr-ben nem szerepel, GrFu-ban „de uno martire” és más kisebb ünnepeken, a GrPa feljegyzéséhez XVII. századi kéz hozzáfűzte: „Dominicale secundum Romanum”. Göttw 234 szerint az elnevezése: „baxa”.

323. o. Gloria. Általánosan elterjedt, de viszonylag kevesebb a német forrás. LU XI. Bosse 51. dallam. MNStr f 325^v. GrFu-ban is, GrPa-ban is az előbbi Kyrie párja.

325. o. Kyrie. Francia és olasz forrásokban jellemző, német és egyéb közép-európai területen ritka. LU VIII. Landwehr-Melnicki 95. dallam. MNStr-ben nincs, GrPa-ban a XVII. századi restaurátor másolata, GrFu „Kyrie Kapolna” elnevezéssel közli, sőt egy rövidebb verzióját is adja „Minus Capolna” felirattal.

325. o. Gloria. Sem LU, sem Bosse nem ismeri. MNStr f 326^v: *f* helyett *g*-re transzponálva. *F*-transzpozícióban olvasható „de martyribus et de confessoribus” felirattal GrFu-ban (de nem a fenti Kyriéhez kapcsolva), továbbá GrPa XVII. századi restaurátorának írásával.

327. o. Kyrie. Német területen elterjedt (a francia, északolasz és kelet-közép-európai régióban ritkábban dokumentált). LU nem ismeri. Landwehr-Melnicki 96. dallam. MNStr-ben nem szerepel, de olvasható GrPa-ban, továbbá GrFu-ban „aliud Kyrie de confessoribus” felirattal.

327. o. Gloria. LU-ban nem szerepel, Bosse (37. dallam) főként Kelet-Közép-Európából (és kevesebb forrással német területeről) ismeri. MNStr-ben ismeretlen, GrPa-ban és GrFu-ban (az intonáció hibás transzpozíciójával) olvasható.

328. o. Kyrie. Így formában külföldről nem ismerjük, de vö. Landwehr-Melnicki 110. dallammal. MNStr-ben, GrPa-ban nem szerepel, GrFu-ban „de virginibus dicitur” felirattal.

329. o. I. Kyrie. Viszonylag ritka, Németországban és tőle keletre néhány forrással dokumentált. LU-ban nem szerepel. Landwehr-Melnicki 126. dallam. MNStr, GrFu és GrPa sem ismeri.

329. o. I. Gloria. Intonáció, lásd 327. oldal.

329. o. II. Kyrie. Általánosan elterjedt. LU IX. Landwehr-Melnicki 171. dallam. MNStr f 323^v, GrFu-ban: „de beata virgine post purificationem usque adventum Domini”.

329. o. II. Gloria. Általánosan elterjedt, mindenütt az előbbi Kyrie párja. LU IX. Bosse 23. dallam. MNStr f 326^v. GrFu-ban transzpozíciós hibával.

331. o. Kyrie. A Bakócz Gradualén kívül csak GrFu-ból ismerjük (ott „de beata virgine in adventu Domini” felirattal).

331. o. Gloria. Főként német, olasz és keleti forrásokban. LU II. Bosse 19. dallam. MNStr f 326 (variáns!), GrFu-ban a Mária-misék Kyriéihez rendelve.

333. o. I. Kyrie. Bosse csak a Bakócz és az Ulászló gradualékból ismeri (116. dallam). GrFu felirata szerint: „Kyrie Laetabundus de beata virgine post nativitatem Domini” (hasonlóképpen GrPa-ban), s valóban a tétel a *Laetabundus sequentia* kontrafaktuma (vö. Rajeczky B. 1977: p. 230–231. és MZt 374. és 377. o.).

333. o. Gloria. Intonáció, a teljes tételt lásd a 331. oldalon.

333. II. Kyrie. Általánosan ismert. LU I. Landwehr-Melnicki 39. dallam. MNStr f 323. GrFu szerint „In pasca incipiens usque ad festum sancte trinitatis dominicalis et festivalis”.

334. o. Gloria. Általánosan ismert, mindenütt az előző Kyrie párja. LU I. Bosse 41 (=12.) dallam. MNStr f 324. GrFu-ban is a fenti Kyriével jár.

335. o. Kyrie. Landwehr-Melnicki csak a Kassai és Bakócz gradualékból ismeri (201. dallam). GrFu szerint „ferialis post pasca de beata virgine”, GrPa szerint „feriale tempore paschali”, MNStr-ben nem szerepel. Rajeczky B. 1977: p. 230. (és MZt 374. o.) szerint a *Victimae paschali sequentia* (lásd kötetünk 367. oldalán) kontrafaktuma.

335. o. Gloria. Földrajzilag szórtan, de ritkán dokumentált tétel. LU III. Bosse 21. dallam. MNStr f 324^v, GrFu-ban, GrPa-ban a fenti Kyrie párja.

337. o. I. Kyrie. A Bakócz Gradualén kívül sem külföldi, sem magyar forrásban nem találtuk. Landwehr-Melnicki 168. dallam is csak innen idézi. Rajeczky B. 1977: p. 229 megállapítása szerint

(vö. MZt 374—5. o.) a *Rex omnipotens* ascensió és a *Sancti Spiritus assit nobis* pünkösdi sequentia kontrafaktuma (a két sequentiát lásd kötetünkben a 377. és 381. oldalon).

337. o. I. Gloria. Intonáció, teljes dallamát lásd a 335. oldalon.

337. o. II. Kyrie. Csak magyar forrásból ismert. LU-ban nem szerepel, Bosse 137. csak a Bakócz Gradualéból idézi. Lásd még MNStr f 323, GrFu szerint „a festo sancte trinitatis usque ad adventum dominicalis”, GrPa szerint is erre az időszakra.

337. o. II. Gloria. A német, kelet-közép-európai, északolasz területre jellemző tétel. LU-ban nem szerepel, Bosse 5. dallama. MNStr variánst ad (f 325, c-re transzponálva), GrFu-ban és GrPa-ban is a fenti Kyrie párja.

339. o. I. Kyrie. Általánosan elterjedt. LU XV. és XVIII. Landwehr-Melnicki 144. dallam. MNStr-ben nincs meg. GrFu-ban „in adventu Domini dominicalis”, de *h*-ről kezdve. Szerepel GrPa-ban is.

339. o. II. Kyrie. Általánosan ismert. LU XVI, Landwehr-Melnicki 217. dallam. GrFu-ban „in quadragesima dominicalis et in quatuor temporibus ferialis”, szerepel GrPa-ban is.

339. o. III. Kyrie. Csak magyar forrásokból ismert. Landwehr-Melnicki csak a Bakócz Gradualéból idézi (99. dallam), MNStr-ben nem található, de GrFu-ban és GrPa-ban egyaránt „in missa defunctorum”.

339. o. Sanctus-Agnus. A német és tőle keletre eső területekről dokumentált. Vö. Thannabaur 150. dallam. MNStr-ben nem szerepel, GrFu szerint „in pasca festivalis”, „Rosomberg” elnevezéssel. GrPa „solemne” felirattal adja.

340. o. Sanctus-Agnus. Thannabaur csak magyar forrásokat ismer (a Bakócz Gradualén kívül GrKassa, GrUl, lásd 148. dallam). A MNStr-ben nem szerepel, GrFu „Küs Rosomberg” névvel adja.

341. o. Sanctus-Agnus. Német, de főként attól keletre eső területeken ismert (Thannabaur 185. dallamnak a 188. oldalon lévő változata). LU II. MNStr-ben és GrFu-ban nem szerepel, GrPa-ban „diebus festivis”.

342. o. Sanctus-Agnus. Thannabaur (119. dallam) a Bakócz Gradualén kívül csak Kassáról idézi. MNStr f 327^v a Sanctust adja (hozzá itt is, mint a többi esetekben is, más, önálló Agnusokat kapcsol), GrFu „Jacet granum” felirattal látja el, aminthogy valóban Becket Tamás officiumának *Jacet*-responzóriumához készült kontrafaktum (lásd Rajeczky B. 1977: p. 233—4. és MZt 381. o.).

342. o. Sanctus-Agnus. Általánosan elterjedt. A Sanctus: LU VIII. Thannabaur: a 116. dallam 160. oldalon látható változata. MNStr ismét más Agnussal adja e Sanctust (f 327^v), GrFu-ban „de apostolis”.

343. o. Sanctus. Egy folio hiány miatt a Sanctus megszakad, az Agnus hiányzik. Német és attól keletre eső területeken ismert. Thannabaur 19. dallam. A MNStr-ben nem található, GrFu-ban „de virginibus”. GrPa is adja (a Sanctust hiányosan). Alábbi példánk a sérült tételeket s a hiányzó Agnust GrFu lejegyzése szerint közli:

San- ctus, San- ctus, San- ctus Do- mi- nus De-
us Sa- ba- oth. Ple- ni sunt ce- li et ter- ra glo- ri- a
tu- a. O- san- na in ex- cel- sis. Be- ne- di- ctus qui

ve-nit in no-mi-ne Do-mi-ni. O-san-na in ex-

sis. A-gnus De-i, qui tol-lis

pec-ca-ta mun-di, mi-se-re-re no-bis. A-gnus

De-i, qui tol-lis pec-ca-ta mun-di, do-na no-bis

pa-cem.

San-ctus, San-ctus, San-ctus Do-mi-nus

De-us Sa-ba-oth, ple-ni sunt ce-li et ter-ra glo-ri-a tu-

a. O-san-na in ex-cel-sis. Be-ne-di-ctus

Ma-ri-e na-tus qui ve-nit in no-mi-ne Do-mi-ni.

O-san-na in ex-cel-sis.

344. o. **Sanctus-Agnus.** Német és keleti területekről dokumentált. Thannabaur 182. dallam. MNStr-ben nem szerepel, a GrFu-ban mindkét tétel „de beata virgine dominicis diebus”.

345. o. I. **Sanctus-Agnus.** Általánosan ismert. LU XV. Thannabaur 223. dallam variánsa. MNStr nem ismeri, de megvan a tételpár GrFu-ban „diebus in quadragesima” felírással, míg GrPa-ban „de adventu”.

345. o. II. **Sanctus-Agnus.** Általánosan elterjedt. LU XVII. Thannabaur 32. dallamnak a 118. oldalon lévő változata. MNStr nem ismeri, de megvan GrFu-ban „a festo sancte trinitatis incipiens usque adventum Domini dominicalis” felirattal, hasonlóképpen GrPa-ban is „dominica in estate”.

346. o. **Sanctus-Agnus.** Valószínűleg hazai kompozíció (vö. MZt 381. old.). Thannabaur (121. dallam) csak a Bakócz Gradualéból ismeri, de megvan GrFu-ban „in adventu Domini dominicalis” felirattal, GrPa-ban „in quadragesima (az Agnus itt erős variáns!), míg MNStr nem ismeri.

347. o. **Sanctus-Agnus.** Általánosan elterjedt, de ezt az alakját Thannabaur (13. dallam) csak gradualénből ismeri. LU XVIII. MNStr-ben nincs meg, GrFu-ban „in missa defunctorum” (vsz. ugyanilyen funkcióban GrPa is).

II. kötet: Sequentionale

348—465. o. A középkori Magyarországon a sequentiák hagyományozása a XIII. századtól fogva nem önálló könyvek (sequentarium, prosarium) segítségével történt, hanem a sequentiák anyaga a gradualék, ill. — kotta nélkül — a missalék függelékeként került lejegyzésre. Így kódexünk utolsó „fejezete” is sequentia-gyűjtemény, 53 tétellel. (Néhány hiány pótlásához lásd a kritikai jegyzetet!) Mivel ez az anyag a magyarországi sequentiák összesítő kiadásában már közlésre került (Rajeczky B. 1956), s mivel a sequentia-repertoárra vonatkozó alapvető információk az *Analecta Hymnica*-ban hozzáférhetők, itt megelégedhetünk a kódex sequentia-anyagának csoportosításával és néhány jeles tétel kiemelésével. Megadjuk a tétel lapszámát kottás kötetünkben, utána sequentia helyét az *Analecta Hymnica*-ban, ahol a fontosabb külföldi előfordulások megkereshetők, végül RB jelzéssel Rajeczky gyűjteményében (1956) való előfordulás sorszámát. (NB. Rajeczky-nél a régi típusú sequentiákat I., az újabbakat II. jel különíti el.)

A magyar hagyományban a korai, „notkeriánus” sequentiák (prózák) mindvégig megőrizték uralkodó helyüket, legalábbis a régi nagy ünnepek liturgiájában. A Bakócz Graduale régi típusú sequentiái közül az alábbiak mind nemzetközileg általánosan ismertek, mind a magyar forrásokban egyenlőképpen szerepelnek:

348. o. **Salve porta** (Ádvent). AH 53, 188. RB I. 32.

349. o. **Grates nunc omnes** (Karácsony). AH —. RB I. 19.

350. o. **Eia recolamus** (Karácsony). AH 53, 23. RB I. 14.

352. o. **Hanc concordii famulatu** (István protomartyr). AH 53, 345. RB I. 20. Notker szövege. Dallama = *Petre summe* (400. o.).

354. o. **Johannes Jesu Christo** (János apostol). AH 53, 226. RB I. 23. Dallama = *Laurenti David* (412. o.).

363. o. **Concentu parili** (Febr. 2.) AH 53, 171. RB I. 8. Notker szövege.

377. o. **Rex omnipotens** (Mennybemenetel). AH 53, 111. RB I. 34a. Dallama = *Sancti Spiritus* (381. o.).

381. o. **Sancti Spiritus** (Pünkösöd). AH 53, 119. RB I. 34. Notker szövege. Dallama = *Rex omnipotens*.

385. o. **Benedicta semper** (Szentháromság). AH 53, 139. RB I. 3.

393. o. **Sancti Baptiste Christi** (Keresztelő János). AH 53, 267. RB I. 33. Notker szövege.

412. o. **Laurenti David** (Lőrinc diakonus). AH 53, 283. RB I. 23. Notker szövege. Dallama = *Johannes Jesu Christo* (354. o.).

413. o. **Congaudent angelorum chori** (Mária mennybevétele). AH 53, 179. RB I. 9. Notker szövege. Főleg német, olasz forrásokban.

452. o. **Virginis venerande** (A szüzekről). AH 53, 395. RB I. 9.

A következő csoportba a sequentia második korszakához (verses darabok) tartozó, hasonlóképpen általánosan ismert tételeket soroltuk:

367. o. *Victime paschali* (Húsvét). AH 54, 12. RB II. 21.

368. o. *Surgit Christus cum tropheo* (Húsvét). AH 54, 366. RB II. 21a. Német vagy francia eredetű, főleg olasz, német, francia forrásokban.

370. o. *Mundi renovatio* (Húsvét). AH 54, 22. RB II. 25. Szentviktori Ádám szövege. Főleg francia és német forrásokban. A Bakócz Graduale formaváltozatára AH prágai, salzburgi, engelbergi, augsburgi párhuzamokat ad.

384. o. *Veni Sancte Spiritus* (Pünkösöd). AH 5, 234. RB II. 19. és Supplementum II. 120.

387. o. *Lauda Sion* (Úrnapja). AH 50, 584. RB II. 52. Aquinói Tamás szövege.

421. o. *Laudes crucis attollamus* (Szent kereszt). AH 43, 188. RB II. 52. Szentviktori Ádám szövege.

440. o. *Celi solem imitantes* (Az apostolokról). AH 55, 5. RB II. 49. Francia eredetű, szórványosan, de egész Európában megtalálható.

452. o. *Quam dilecta* (Templomszentelés). AH 55, 33. RB II. 13. Vsz. Francia eredetű, francia, angol, német, cseh források.

455. o. *Mittit ad Virginem* (Mária). AH 54, 296. RB II. 42. Francia vagy angol eredetű. A *Cujus stabilitas — Sed dator veniae* versszakpár ritkábban, de földrajzilag szórtan dokumentálható.

457. o. *Letabundus exultet* (Mária). AH 54, 5. RB II. 40. Dallama = *Catherinae virginis* (437. oldal).

460. o. *Mane prima Sabbati* (Máriáról a húsvéti időben). AH 54, 214. RB II. 9.

A következő régi stílusú darabok főként a német (—északolasz, —cseh) régióra jellemzőek.

356. o. *Laus tibi Christe, Patris* (Aprószentek). AH 53, 261. RB I. 24.

357. o. *Festa Christi* (Vízkereszt). AH 53, 50. RB I. 16. Notker szövege. Főleg német és északolasz, elvéve más területen.

379. o. *Summi triumphum regis* (Mennybemenetel). AH 53, 114. RB I. 37. Dallama = *Martyr milesque* (373. o.).

400. o. *Petre summe* (Péter és Pál). AH 53, 336. RB I. 29. Notker szövege. Dallama = *Hanc concordii* (352. o.). A német—olasz régióon kívül kevéssé elterjedt.

404. o. *Celi enarrant* (Apostolok szétoszlása). AH 50, 344. RB I. 7. Godescalcus Lintpurgensis szövege. Német forrásokban.

408. o. *Laus tibi Christe qui es* (Mária Magdolna). AH 50, 346. RB I. 25. Godescalcus Lintpurgensis szövege. Német forrásokban.

425. o. *Summi regis archangele* (Mihály főangyal). AH 53, 312. RB I. 35. Német és flandriai forrásokban.

450. o. *Exultent filie* (Egy szűzről). AH 50, 351. RB I. 15. Godescalcus Lintpurgensis szövege. Német forrásokban.

462. o. *Ave preclara* (Mária). AH 50, 313. RB I. 2. Herimannus Contractus szövege. Német, cseh forrásokban.

A következő — újabb stílusú — darabok is a német (—északolasz, —cseh) régió sajátjai:

375. o. *Quadriforme crucis signum* (Szent kereszt). AH 54, 197. RB II. 6a. Német eredetű, főként délnémet, észak-olasz, cseh forrásokban. 9—10. versét a Bakócz Graduale elhagyja.

437. o. *Catherine virginis votiva festa* (Katalin). AH 55, 230. RB II. 40. Főleg délnémet források. Magyarországon is ritka. Dallama = *Laetabundus* (457. o.).

441. o. *Plausu chorus letabundo* (Az evangelistákról). AH 55, 9. RB II. 44. Délnémet (St. Florian) eredetű. Északolasz, bajor, svájci, szórványosan francia források.

444. o. *Spe mercedis* (Egy vértanúról). AH 55, 14. RB II. 6. Délnémet (Konstanz) eredetű.

446. o. *O beata beatorum* (Több vértanúról). AH 55, 210. RB II. 26. Német, cseh területről.

459. o. *Virgini Marie laudes* (Máriáról a húsvéti időben). AH 54, 31. RB II. 211. Német (és néhány francia) forrás, főleg domonkosrendi.

A következő csoport sequentiáihoz sajátosságos, esetenkénti magyarázatot igénylő külföldi megfelelésre tudunk csak hivatkozni:

360. o. Sonent plausu letabundi (Pál megtérése). AH 8, 199. RB II. 17. és Supplementum II. 7. Magyarországon elég széles körben ismert (a pálosoknál is), külföldről az AH csak St. Martial (Limoges) kolostorából ismeri. Az utolsó két versszak csak két esztergomi forrásban.

371. o. Corona sanctitatis (Adalbert). AH 54, 35. RB I. 10. A magyar forrásokban általános, azon kívül AH csak Prágából és a regensburgi St. Emmeram XV. századi kódexéből ismeri, s szláv eredetet tételez fel. Magyar származása sem kizárható.

373. o. Martyr milesque Christi (György). AH 53, 250. RB I. 26. A magyar forrásokban általános, rajtuk kívül AH csak néhány német forrást idéz, s szláv eredete tételez fel. Dallama = *Summi triumphum* (379. o.).

401. o. Decet hujus cunctis horis (Mária látogatása). AH 48, 423. RB II. 35. Johannes a Jenstein prágai püspök (+1400) Prága számára készített Visitatio-liturgiájának darabja. Nálunk MissStrig 1511 nem ismeri, GrFu-ban megvan.

418. o. Nativitas Marie Virginis (Mária születése). AH 54, 288. RB II. 10. Francia eredetű. Többfelé felbukkan a forrásokban, de csak szórványosan. A *Condoluit* — *Qui poterat* versszakpár francia forrásokra jellemző.

427. o. Gaudeat ecclesia (Mindenszentek). AH 8, 86. RB II. 51. A magyar források ez ünnepre általában az *Omnes sancti Seraphim* sequentiát adják. A *Gaudeat* tételt nem találjuk MNStr, MissStrig 1511 forrásokban sem, de megvan a pécsi nyomtatott Missaléban, egy csiksomlyói ferences gradualeban, GrPa, GrFu-ban. AH a magyar forrásokon kívül csak külföldi karmelita kéziratokból ismeri (?).

Végül a Bakócz Graduale következő 7 sequentiáját jelen ismereteink szerint magyarországi eredetűnek tartjuk:

292. o. Omnes una celebremus (Közvasárnapokra). AH 54, 268. RB II. 12. Bár megvan egy-egy olmützi, aquileiai, salzburgi, s egy bécsi domonkos forrásban, AH szerint magyar eredetű.

395. o. Nove laudis attollamus (László király). AH 55, 244. RB II. 52a. A *Laudes crucis attollamus* kontrafaktuma.

415. o. Corde, voce, mente pura (István király). AH 55, 346. RB II. 52b.

431. o. Strips regalis, proles regis (Imre herceg). AH 9, 147. RB II. 16a. GrUI-ban más dallammal.

433. o. Gloriosus Christus rex (Márton). AH 34, 230. RB II. 38. AH csak egy szepességi forrásból ismeri. A Bakócz Gradualén kívül megvan GrFu-ban is.

438. o. Jocundetur plebs fidelis (Erzsébet). Az AH-ban nem szerepel. RB II 6a. Más forrásaink ez ünnepre a *Gaude Syon* tételt írják elő.

447. o. Quem invisibiliter (A hitvallókról). AH 9, 287. RB II. 14. AH csak egy esztergomi és egy pálosrendi forrásról tud. A magyar forrásokban általánosan bevett, így megvan például a Bakócz Gradualén kívül MNStr, MissStrig 1511, GrFu, sőt GrUI forrásokban is.

Közreadói megjegyzések

Kiadásunk fő törekvése az volt, hogy a Graduale zenei anyagát jól olvasható formában, s egyben a kódex eredeti elrendezéséhez és írásképehez leginkább közelálló megoldásban adja az érdeklődők kezébe. E kettős célhoz igyekeztünk igazodni mindazoknál a döntéseknél, melyek során a szószerinti és az értelmezett közlés között választani kellett.

Az eredetileg két kötetbe kötött, ám a két kötet megtervezésében nem problémamentes graduale anyagát folyamatosan közöltük. A benne levő kisebb hiányokat nem tüntettük el: ahol a zenei tételek a forrás rongálódása miatt megszakadnak, az átírásban erre csillag, szaggatott vonal figyelmeztet. Ezzel szemléltetni akartuk a kódex mai állapotát. Hogy azonban az olvasó végre hozzájusson a középkori magyarországi graduale lehetőleg teljes repertoárjához, ahol erre mód van, e jegyzetben megadjuk a hiányzó tételek hozzáférhető forrás helyeit. Indokolt esetben magát a kottás kiegészítést, továbbá a kódex azonosított töredékes folioinak anyagát az előző fejezetben közöltük, illetve rekonstruáltuk.

Megtartottuk a repertoár *tagolásának* azt a jól bevált módszerét, melyet a kódex is követ, mikor rubrikákkal, rövidített műfaj- és címjelölésekkel vezet végig az egyházi év és a szentek ünnepeinek énekrendjén. A rubrikák átírásakor szögletes zárójelben szövegkiegészítést adtunk, mikor az egyértelmű informálás ezt kívánta. Az ünnepek elnevezésének kiegészítéséhez olykor az esztergomi Missale Notatum (vö. Musicalia Danubiana I. kötet) terminológiáját hívtuk segítségül. Közöltük minden esetben — egységesített rövidítésekkel — a műfajmegjelölést is, ami könnyíti a szerkezet gyors áttekintését: ezt a kódex scriptora főként az introitus és az alleluja esetében általában fölöslegesnek ítélte, mint-hogy az ünnep felirata, illetőleg az alleluja első szava áttételesen tájékoztat a műfaj tekintetében is. A misék kezdőantifonájának elnevezése a középkori magyarországi szóhasználat szerint kétféle lehetett: *officium* vagy *introitus*. Minthogy kódexünk néhány helyen az utóbbit használja (f I/ 99^v, 94. o., f II/ 108^v, 300. o., f II/51, 239. o., rubrikában) ezt vezettük végig minden misekezdetnél. Ugyanígy magából a kódexből tudtuk venni a *tropus* megjelölést is (f II/ 105.), mely szintén gyakran hiányzott. Ezenkívül két vonatkozásban kell az eredeti rubrika-szövegeztől való eltérésünkről tájékoztatnunk: elhagytuk az abban szereplő folio-számokat, s átíráskor egységesen fölülről lefelé rendeztük a szöveget kis kolumnákba. A kódex rubrikáiban római számjeggyel megdott utalások az eredeti, hiányos foliálásra utalnak. Mivel kiadásunk nem ezt követi, hanem az újkori, teljességre törekvő számozást, úgy véltük, zavart okozna a régebbi hivatkozások megtartása. Mindazonáltal a kódex rubrikáiban folio-számmal szereplő utalásokat elemeztük a kódex eredeti repertoárjának rekonstruálása során. A rubrikák szövegének eredeti grafikai elrendezése nem érint tartalmi kérdéseket, mégis jellemző lehet egy-egy scriptorium szokásaira, stílusára. Ismerünk például olyan középkori hazai íróműhelyet is, melyben a rubrikák tömör, alulról fölfelé haladó írása vált törvényszerűvé. A Bakócz Graduale műhelyében többségben fölülről lefelé haladva szerkesztették a piros tintával készült utasításokat és címfeliratokat, keskeny, ám egymással szinte összeérő kolumnákba rendezve. Ez azonban nem történt teljesen következetesen: találunk példát a hosszú sorokba rendezésre ugyanúgy, mint az alulról fölfelé olvasandó szövegre.

A *szöveg* kiadásánál legfontosabb döntésünk az eredeti helyesírás megtartása volt. Bizonyos, hogy a megértést könnyítő normalizált helyesírást átírásunk alapján bárki előállíthatja — fordítva viszont az út nem képzelhető el. Ha végig a normalizált helyesírást választjuk (mint ez saját kiegészítéseinknél előfordul), a kódex eredeti, hiteles írásmódját kiadásunk alapján nem lehet felidézni, s így tanulmányozni sem. A szószerinti közléstől három vonatkozásban tekintettünk el. Értelemszerűen feloldottuk a rövidítéseket, neveket nagybetűvel indítottunk. Szögletes zárójel nélkül mindenütt pótoltuk a szövegek azon első betűit, melyek az illuminátor számára voltak meghagyva, díszes kivitelezés reményében, ám el nem készülhettek. A kódex második kötetében szinte minden kezdőbetű kitöltetlen. A *betűhelyek* méretét, nagyságát, ami pedig informatív az ünnep rangját illetően, nem tudtuk jelezni. Végül harma-

dik hallgatólago kiegészítésünk egy szerény, csupán a szöveg legelemibb tagolódását követő, azt kifejező interpunkció: enélkül a tételek értését és előadását nehezítenénk. Ahol ezeken kívül a kódex saját olvasatától vagy kifejezett szövegromlás, vagy egészen különös, romlottnak is értelmezhető helyesírás miatt eltértünk, az eredeti verziót kritikai jegyzetben közöltük. Kiadói megoldás a zsoltaók mediánsánál a kettősponttal való — a szöveg formai felépítését érzékeltető — tagolás is.

A *dallamok* közreadásában a kódexhez való teljes alkalmazkodásra törekedtünk. Ahol a középkori scriptor rövidítve jegyzett le egy-egy sztereotip melizmát, az énekesre bízva, hogy azt fejből tovább énekelje, ott a mai énekesre gondolva szögletes zárójelben megadtuk a melizma folytatását — de csak olyan esetekben, mikor az magában a kódexben analog helyen megtalálható volt (lásd erről a kritikai megjegyzéseket is). Ilyen biztosíték nélkül nincsenek kiegészítve a félbehagyott melizmák, de analog források segítségével néhol a kritikai jegyzetben adtunk megoldási javaslatot. Nem változtattunk főszövegben a későközépkori alleluja-kompozíciók lejegyzésén sem, s nem igyekeztünk intonációjukat jubilussal kiegészíteni, gyanítván, hogy a kódexünkben gyakran olvasható rövid, jubilus nélküli alleluja a valóságos énekgyakorlatnak felel meg, vagyis a műfaj előadásának változására utal. Egyetlen hozzáadásunk a kódex kottaképehez a formai tagolódás hozzávetőleges, részletezéseket kerülő jelzése rövid, teljes szisztémát átfogó, valamint duplázott elválasztóvonalak bevezetésével. Rejtetten ez a tagolódás is benne van magában az anyagban, ugyanis a szöveg grammatikai felépítéséhez kapcsolódik (kontrafaktumok esetében olykor a szöveg beosztása szerint változtattuk).

Az *eredeti kottakép* visszaadása szorosan összefügg magának a dallamanyagnak hiteles visszaadásával. Amikor a kódex átírása mellett döntöttünk, megszünt az a lehetőségünk, hogy a komplex művelődéstörténeti információkat hordozó eredeti írásképet a maga teljességében közreadjuk — ezt csak facsimile-kiadás biztosítja. A veszteséget ellensúlyozandó, igyekeznünk kellett a kódex hangjelzését úgy megőriznünk az átírásban, hogy legalább a közvetlen zenei információkból lehetőleg kevés menjen veszendőbe. Megtartottuk tehát a kotta írásirányát, s amennyire lehetett, az eredeti notáció rendkívüli tömörségét. Az eredeti hangjelzés nem uniformizálta a hangok képét, s ezzel is közelebb jutott a csoportok szemléletes kifejezéséhez. Átírásunk, engedve a modern igényeknek, minden hangot azonos rajzzal ad vissza. Ez okozza, hogy ha meg akarjuk tartani a hangcsoportok szemléletes jelzését, a kottafejeket olykor még az eredetinél is közelebb kell rendeznünk egymáshoz. Annál inkább, mert a gótikus „ligatúrák” funkcióját átírásunkban az eredetinél csak jóval vékonyabb függőleges vonalak adják vissza. Ezek szerepét mind a forráshoz való hűség, mind a gyors áttekintésen alapuló jó olvashatóság, jó énekelhetőség szempontjából fontosnak tartjuk.

Lényeges közreadói módosításokat a kotta átírásakor nem hajtottunk végre. Hallgatólago változtatások vannak olykor a kulcs elhelyezésében, azzal a szándékkal, hogy lehetőleg kulcsváltások nélkül lehessen végigírni a tételeket. Az eredeti notáció gyakran alkalmaz kulcsváltást, mert nagyambitusú dallamoknál is kerül a négyvonalas szisztéma túllépését. Elhagytuk továbbá a custost, melynek csak az eredeti lapszerkesztés esetén van értelme. Módosítójelet (b rotundum-ot, ritkán b quadratumot) háromféle helyzetben adtunk: teljes tételek előjegyzéseként (ilyenkor vagy maga a graduale notátora így járt el, vagy szinte minden alkalommal módosítójelet alkalmazott a darab folyamán), egyes hangok vagy dallamrészletek minősítésére (ilyenkor a notátor a módosítójelet a megfelelő hang *után* is rakhatta, amit hallgatólagoan a mai szokások szerint alakítottunk), végül szögletes zárójelben egy-egy hangra vagy hangcsoportra vonatkoztatva a szisztéma fölött (ilyenkor saját javaslatunkat a zene tonális viszonyaira, valamint a publikált XIV. századi esztergomi Missale Notatum gondos jelzéseire alapoztuk).

Valódi, tartalmi jelentőségű kiadói korrekciókra a kódex hangjelzésének neumacsoportosításai kapcsán kellett gondolnunk. Mint az a későgótikus írásmódot használó kottás szerkönyvekben, valószínűleg az írástechnika hatására igen gyakran előfordul, a Bakócz Gradualeban is megfigyelhető a zenei hagyomány korai forrásokból ismert neumatagolásainak figyelmen kívül hagyása. Ez vagy az írás tagolópontokon való folyamatos továbbhaladásában, vagy éppen fordítva, az írásfolyamat zeneileg nem indokolt helyen való megszakításában nyilvánul meg. Úgy ítéltük, hogy mint a későközépkori szöveg helyesírás esetében, úgy itt is kötelességünk a kódex olvasatának hiteles közlése. Ezért az átírás kottaképe megtartja a forrás neumacsoportosításait. Az előadás számára fontos, korrekciónak is vehető értelmező javaslataink pedig, melyek főként korábbi hazai forrásokra, kis részben pedig a Graduale

Triplex tanúságaira támaszkodnak, egy szisztémán kívüli jellel jutnak kifejezésre: tagolási pont, a klammerrel leválasztott hang új neumacsoport kezdete.

Bár nem korrekciós jellegű, mégis fontos figyelmeztetés az olvasó számára a szisztémán kívül alkalmazott másik értelmező jelünk: E kiegészítés az eredeti hangjelzés kötött climacus-formái fölött áll olyan esetekben, mikor az összehasonlító elemzések szerint e kötött climacusok *pressus* jelentéssel bírnak. A két grafikailag azonos jel tartalmi megkülönböztetését az olvasó, előadó nem nélkülözheti.

A kódex notációjának másik kétértelmű jele, a kettőzötten induló climacus esetenként biztos olvasata nem oldható meg filológiai módszerekkel. Anakronisztikus, történetietlen eljárás volna kódexünk verzióját egy másik zenei hagyomány mégoly precíz jelölései alapján felülbírálni, átfaragni. Az idevágó magyarországi notációhagyomány feltűnő módon arra figyelmeztet, hogy e téren nincs is egységes megoldás. A climacus értelmezésében kódexeink nagy szabadsággal jártak el: legalább annyi esetben kaphatjuk egy-egy jellemző hely lejegyzését dupla, mint szimpla kezdetű formával. A szituáció nem is ugyanaz, mint az előző esetben: csupán egy finom agogikai nyújtás alkalmazásáról vagy elhagyásáról van szó, amit a gyakorlatban minden jel szerint az előadó tetszésére bíztak. Bizonyosan csak annyit állíthatunk, hogy a kódexünkben kizárólagosan, normálformaként alkalmazott kettős indítású climacus nem jelenti azt, hogy az éneklést minden egyes esetben nyújtással kell kezdeni. Megoldási javaslatot nem adtunk, vélvén, hogy nincs jogunk beszükíteni a kódexben tágan hagyott előadói lehetőségeket.

A liturgia énekes szereplői, előadói számára a *graduale scriptora* néhány rendkívül bízónak mondható tétel esetében finoman jelzi a váltakozási pontokat, azokat, melyeken egy-egy szólistától vagy szólistacsoporttól, olykor magától a celebránstól a kórusnak át kell vennie az éneklés folytatását. Ez a „jelzés” többnyire egy pont a betűk középmagasságában, majd nagybetűvel indul az új szakasz. Az eredeti jelölésmódot közreadásunk megtartotta (lásd pl. 106. o.: *Mandatum novum*, 122. o.: *Vidi aquam*, 112. o.: *Ecce lignum crucis*, 93–94. o.: *Pueri Hebreorum* stb.), az esetek pontos értelmezéséhez azonban, mivel általában dramaturgiai ilag kiemelkedő helyekről van szó, fokozottan ajánlatos előadáskor az ordinárius-könyvek, ill. bővebben rubrikázott hangjegyes források utasításait figyelembe venni (*OrdAgr*, *OrdStr*, *OrdSc*, *GrPa*, *GrFu*). Néhány szokatlanabb váltakozási pontot betoldott kereszt jellel igyekeztünk feltűnőbb módon jelezni (vö. 196–197. o.).

I. kötet:

4. o. A hiányzó rész (Dom. II. in Adventu: *Grad. Universi...* — Dom III. in Adventu: *Off. Deus tu convertens*) az esztergomi rítus szerint közölve: MNStr f 1–3.

5. o. *Intr. Gaudete*: ms. *prope est clivis után b*.

6. o. *Grad. Qui sedes*: a rövid, de zeneileg értelmes zárómelizma valószínűleg szándékos egyszerűsítés eredménye. A hosszú formát lásd MNStr f 3^v.

6. o. *Comm. Dicite*: ms. *pusilanimis*.

6–7. o. A hiányzó rész (Dom. III. in Adventu: *Comm. Dicite...* — Sabb. *Quatuor Temp.*: *Hy. Benedictus es*) az esztergomi rítus szerint közölve: MNStr f 4–7^v. A *Benedictus es* itt csak szöveggel, kottás változatát lásd 45. o., Futaki *graduale* f 37–38 átírata.

9. o. *Intr. Memento*: ms. *populi sui*.

10. o. *Grad. Hodie scietis*: a versus incipitje a szintén. 2. tónusú típusdallamra alkalmazott *Grad. Excita domine* versúsára utal (*Qui regis*, lásd MNStr f 7). E tételnek a kódex egyik elveszett folióján kellett szerepelnie.

12. o. *All. Dominus dixit*: az első jubilus vsz. nem zenei, hanem technikai okok miatt hiányos (rossz helykiszámítás), kiegészítéséhez vö. *All. Hec dies*, 137. o. A versust záró jubilus kiegészítése szintén az *All. Hec dies*-ből.

15. o. *All. Dies sanctificatus*: jubilus kiegészítés az *All. Tu puer*-ből, 264. o.

18. o. *Grad. Benedictus dominus*: ms. *justiciam* fölött a dallam végig terccel lejjebb (kulcs-hiba).

18. o. All. *Jubilate*: az alleluja-jubilus pontos alkalmazása a versus végén nem ajánlható, mert analog források variált jubilust hoznak (vö. MonMon VII: p. 255., Klo f 26). Az esztergomi rítus költés forrásai rövidített lejegyzést adnak, így e hagyománykör dallama nem rekonstruálható.

20. o. All. *Dominus regnavit*: sic, a negyedik tónusú alleluja és a nyolcadik tónusú versus illesztése a kopista hibája. Az allelujadallamot helyesen lásd pl. Alleluja. *Hec dies*, 137. o., ugyaninnen a versus zárójubilusának kiegészítése.

21. o. Comm. *Dicit Dominus*: ms. *Ihesus*.
22. o. Grad. *Timebunt gentes*: zárómelizma kiegészítése a Grad. *Unam pecii* alapján, vö. 36. o.
28. o. Intr. *Esto michi*: ms. *refugii-nál refugy*.
30. o. Off. *Benedictus es*: ms. *labiis-nál labys*.
33. o. Tr. *Domine non secundum*: ms. szövegrakás bizonytalan az első szóban.
35. o. Comm. *Acceptabis*: ms. *oblationis*.
36. o. Grad. *Unam pecii*: ms. *pecii* helyett *pecy*.
37. o. Grad. *Angelis suis*: ms. *viis* helyett *vys*.
37. o. Tr. *Qui habitat*: ms. *viis* helyett *vys*.
41. o. Grad. *Protector noster*: zárómelizmája a Grad. *Unam pecii* alapján közölve, vö. 36. o.
50. o. Tr. *Dixit dominus*: zárómelizmája a Tr. *Deus, Deus meus* alapján közölve, vö. 95. o.
51. o. Off. *Benedicam domino*: ms. *nec commovear*.
56. o. Grad. *Ad dominum*: ms. *labiis* helyett *labys*.
76. o. Comm. *Lutum fecit*: ms. *abii* helyett *aby*.
79. o. Off. *Factus est*: ms. *liberator-nál* szöveg és dallam illesztése pontatlan.
98. o. Grad. *Exurge, Domine*: ms. *iuditium*.
101. o. Grad. *Ne avertas*: a két zárómelizma kiegészítése a Grad. *Ab occultis* alapján, 62. o.
104. o. Hymn. *O redemptor*: ms. *redemptor, summe carmen*.
105. o. Comm. *Dominus Ihesus*: ms. *fatiatis*.
109. o. Tr. *Eripe me*: ms. *sub labys*.
111. o. *Popule meus*: ms. *spetiosissimam*.
112. o. Ant. *Dum fabricator*: ms. *filij Dei*.
113. o. Hymn. *Laudes omnipotens*: ms. *pariterque pys*.
114. o. Hymn. *Inventor rutili*: ms. *qua redyt*.
115. o. Tr. *Vinea facta*: ms. *domus Israel* helyett *dominus Israel*.
119. o. Lit. *Kyrie*: ms. *insidys, iudicy*.
123. o. Ant. *Cum rex*: ms. *preciperat*.
127. o. Grad. *Hec dies*: melizma kiegészítése a Grad. *Ab occultis* alapján, 62. o.
127. o. All. *Pasca nostrum*: ms. *epulemur* folyamatosan, külön verzus-jelölés nélkül.
128. o. Off. *Terra tremuit*: ms. *iuditio*.
130. o. Grad. *Hec dies. Dicant nunc*: ms. *redemti*.
135. o. Grad. *Hec dies. Benedictus*: melizma kiegészítés a Grad. *Ab occultis* alapján, 62. o.
136. o. Comm. *Data est*: ms. *et Filij*.
142. o. Intr. *Cantate domino*: ms. *dexteram eius*.
143. o. Comm. *Dum venerit*: ms. *iuditio*.
147. o. Off. *Viri Galilei*: ms. *assumptus*.
148. o. All. *Ascendens Christus*: jubilussal vö. MNStr f 163 (kódexünk feljegyzése ebből, erős zenei variáns lévén, ki nem egészíthető).
155. o. All. *Loquebantur*: ms. *varys*.
156. o. All. *Laudate Dominum*: vö. MNStr f 173^v, elkezdett jubilussal.
160. o. Comm. *Quotiescumque*: ms. *Quotiescumque*.
163. o. A hiányzó rész (Dom. II. in aestate: Comm. *Cantabo Domino*... — Dom. III. in aestate: Comm. *Ego clamavi*) az esztergomi rítus szerint közölve: MNStr f 178^v–179.
165. o. Comm. *Unam pecii*: ms. *pecy*.
166. o. Comm. *Circuibo*: ms. *ymolabo*.

167. o. All. *Magnus dominus*: nem eldönthető, hogy hiányosan lejegyzett, vagy egyszerűsített-e a jubilusdallam. Vö. MNStr f 182^v.
169. o. Grad. *Domine dominus*: a zárójubilus kiegészítése a Grad. *Unam pecii*-ből, 36. o.
170. o. All. *Exultate*: ms. a második verzus kezdetét (Sumite) ponttal és nagy kezdőbetűvel jelzi. Két verzus-jelölést és két egyenértékű iniciumot ad pl. GrSc f 132, míg más esztergomi források (MNStr f 185^v) tagolatlanul egybe írják a két verzust.
173. o. All. *Domine refugium*: ms. *factus est*.
173. o. Intr. *Protector noster*: ms. *atrys tuis*.
176. o. Intr. *Iustus es*: ms. *iuditium*.
178. o. Intr. *Exultate Deo*: ms. *iuditium*.
179. o. Comm. *Aufer a me*: ms. *contentum*.
181. o. Off. *Sanctificavit*: ms. *sacrificium*.
183. o. Grad. *Domine refugium*: progenie melizmája Grad. *Ab occultis* alapján korrigálva, 62. o.
184. o. Off. *Vir erat*: ms. *temptaret*.
184. o. Comm. *In salutari tuo*: ms. *iuditium*.
185. o. Grad. *Ecce quam bonum*: a harmadik szakasz zárómelizmájának kiegészítése a második szakasz alapján bizonytalan. Csak az szől mellette, hogy analog forrásokban a második és harmadik zárószakasz hosszabb jubilusa azonos (Klo f 134, Pat f 153).
187. o. Grad. *Liberasti nos*: ms. *In eo laudabimur*.
- 187–188. o. A hiányzó rész (Dom. XXIV. in aestate: Off. *De profundis*... — *Dedicatio ecclesiae*: All. *Benedic domine*) az esztergomi rítus szerint közölve: MNStr f 201–202, vö. GrFu f 204^v–205 (átírása: 62–64. o.).

II. kötet:

190. o. A hiányzó rész (Festum Simonis et Judae: Intr. *Mihi autem*, Grad. *Nimis honorati*, All. *Non vos me*, Off. *In omnem terram*, Comm. *Vos qui secuti*) az esztergomi rítus szerint közölve: MNStr f 288^{r-v}, f 251^v, f 319^v. Az ide tartozó töredékről lásd a 65–66. oldalt.
193. o. A hiányzó rész (In commemoratione mortuorum Intr. *Requiem*, Grad. *Requiem*, Tract. *Absolve*) az esztergomi rítus szerint közölve: MNStr f 312^v–313^r, f 316^v–317^r, GrFu f 207^v, átírása: 66. o.
193. o. Tr. *Absolve Domine*: ms. *Te lucis eterne*.
193. o. Off. *O pie Deus*: ms. *bestys*.
194. o. A hiányzó rész (In commemoratione mortuorum: Off. *O pie Deus*, vsz. Comm. *Amen dico* és/vagy Comm. *Animas de corpore*, Comm. *Lux aeterna*) az esztergomi rítus szerint közölve: MNStr f 313^v, f 317^v.
195. o. Off. *Domine Jesu*: ms. *Redemptor*.
196. o. Comm. *Tuam Deus*: a repetenda jelzése a kódexben ponttal történt.
197. o. Intr. *Os iusti*: ms. *iuditium*.
197. o. Grad. *Domine prevenisti*: ms. *Vitam pecyt*. A zárómelizma kiegészíthető a Grad. *Benedicta et venerabilis* végéről (270. o.).
200. o. All. *Vitam peciit*: ms. *pecyt*.
201. o. Comm. *Magna est*: ms. *imponens*.
201. o. Intr. *Statuit ei*: *sacerdocy*.
203. o. Grad. *Specie tua*: ms. *Spetie*.
203. o. All. *Specie tua*: ms. *Spetie*.
204. o. Intr. *Loquebar*: ms. *testimonys*.
205. o. Grad. *Audi filia*: ms. *spetiem, spetie*.
205. o. All. *Audi filia*: ms. *spetiem*.
208. o. All. *Specie tua*: ms. *Spetie*. A jubilus nem hiányosan lejegyzett változat, hanem zenei variáns.

209. o. A hiányzó tételek (Vigilia s. Andreae: Comm. *Dicit Andreas*, Festum S. Andreae: Intr. *Mihi autem*, Grad. *Constitues*, All. *Dilexit Andream*, Off. *In omnem terram*, Comm. *Venite post me*) közölve az esztergomi rítus szerint: MNStr f 295, f 288, f 250, f 295^v, f 251^v, f 296.
211. o. A hiányzó tételek (De conceptione Beatae Virginis: All. *Conceptio gloriosae*, Off. *Filiae regum*, Comm. *Diffusa*, Festum s. Luciae: Intr. *Dilexisti*, Grad. *Dilexisti*, All. *Diffusa*, Off. *Offerentur regi*, Comm. *Diffusa*, Vigila s. Thomae: Intr. *Ego autem sicut oliva*) közölve az esztergomi rítus szerint: e kiadásban: 303. o. (az All. *Nativitas gloriosae*-ban az első szó cserélendő), 204. o., MNStr f 298, e kiadásban: 202. o., MNStr f 297^v, f 321^v, e kiadásban: 206. o., MNStr f 298, f 278.
212. o. All. *Iam non estis*: a kódex lejegyzésében keveredik a *d*-transzpozíció (*b*-vel, vö. MNStr f 319^v) és az *é*-transzpozíció (Klo f 163). Előadás esetén az *Alleluja*-incipit (7 hang) nagyszekundddal feljebb éneklendő.
214. o. Grad. *Exiit sermo*: ms. *Exyt*.
214. o. All. *Hic est discipulus*: a jubilus kiegészítése az All. *Tu puer*-ből, 264. o.
214. o. A hiányzó tételek (De s. Stephano: Off. *Elegerunt...* — De s. Johanne: Intr. *In medio*) közölve az esztergomi rítus szerint: MNStr f 14^{r-v}.
215. o. Comm. *Exiit sermo*: ms. *Exyt*.
216. o. Off. *Anima nostra*: ms. *contritos*.
219. o. All. *Post partum*: Ugyanez a dallam *d*-n záró jubilussal: All. *Prophete sancti*, 9. o., vö. 291. o.
219. o. Intr. *Ecce advenit*: ms. *iuditium*.
231. o. Tr. *Audi filia*: ms. *spetiem*.
234. o. Grad. *Adiuvabit eam*: a zárómelizma kiegészítése a Grad. *Unam pecii* szerint, 36. o.
244. o. All. *Angelus Domini*: jubilus kiegészítése a 129. oldalról.
245. o. All. *Subveni mater*: jubilus kiegészítése az All. *Surrexit pastor* szerint, 247. o.
250. o. All. *Primus ad Syon*: a verzus végére sztereotip graduale (!) melizma való (vö. MNStr f 319^v), melyet a Grad. *Ecce sacerdos*-ból pótolunk, vö. 201. o.
252. o. A hiányzó tételek (Festum Philippi et Jacobi: Intr. *Exclamaverunt*, All. *Stabunt iusti*, Off. *Confitebuntur caeli*, Comm. *Tanto tempore*, Inventio s. Crucis: Intr. *Nos autem*, All. *Salve crux sancta*, All. *Dulce lignum*) közölve az esztergomi rítus szerint: MNStr f 230, f 230^v, e kiadásban: 247. o., MNStr f 231, e kiadásban: 99. o., MNStr f 231^v.
256. o. Grad. *Clamaverunt iusti*: zárómelizma kiegészítése a Grad. *Unam pecii* szerint, 36. o.
263. o. Grad. *Priusquam te formarem*: a zárómelizma kiegészítése a 36. oldalról.
265. o. A hiányzó tételek (Festum Johannis et Pauli: Grad. *Ecce quam*, All. *Haec est vera*, Off. *Gloriabuntur*, Comm. *Et si coram*, Festum Ladislai regis: Intr. *Os iusti*, Grad. *Domine praevenisti*, Off. *Veritas mea*, Comm. *Beatus servus*) közölve az esztergomi rítus szerint e kiadásban: 185, 254, 190. o., MNStr f 247^v; e kiadásban: 197, 199. o. Szent László miséjének az esztergomi források többségében saját allelujája volt, de többféle szöveg- és dallammegoldással, így ez a tétel nem meghatározható.
266. o. Grad. *In omnem terram*: ms. *V/ Celi enarrant* fölött 9 hang terccel följebb hibás kulcsrakás miatt. Az első szakasz zárlatához vö. Grad. *Ab occultis*, 62. o.
273. o. Grad. *Exultabunt sancti*: az első szakasz zárlatához vö. Grad. *Ab occultis*, 62. o.
281. o. All. *Virga Yesse*: ms. *yma sumus*.
284. o. Intr. *Cognovi Domine*: ms. *iuditia*.
285. o. Grad. *Dispensit, dedit*: ms. *seculi* fölött a melizma kiírt részének két utolsó hangja *e*, *c*. Korrigálva és kiegészítve a Grad. *Ab occultis* alapján, 62. o.
288. o. Comm. *Qui michi ministrat*: ms. a *minister meus erit* szakasz hibás kulcsrakás miatt terccel följebb.
289. o. Grad. *Os iusti*: ms. *iuditium*, *et non supplantabuntur* hibás kulcsrakás miatt terccel följebb.
291. o. All. *Post partum*: a jubilus kiegészítése az All. *Prophete sancti* alapján, 9. o. A tétel *c*-n záródó jubilussal: 219. o.
293. o. All. *O gloriosa*: ms. *spetiosa*. A verzus tropussal átszöve (*Maria candens lilium* stb.).

294. o. All. *Salve virga*: ms. *obtime*. Tropizálva (*Ante thronum Trinitatis* stb.).
294. o. All. *Salve Maria*: ms. *sotia beatis*. Az *Alleluja*. *Salve Maria* dallama terccel följebb írva (hibás kulcsrakás).
297. o. Intr. *Gaudeamus*: ms. *assumptione*.
298. o. Grad. *Propter veritatem*: ms. *spetiem*.
298. o. All. *Assumpta est*: ms. *assumta*, *celum* fölött dallam egy szekunddal följebb.
305. o. Grad. *Christus factus est*: a zárómelizmát lásd a 103. oldalon.
310. o. All. *Ego sum pastor*: jubilus kiegészítése az All. *Mirabilis Dominus*-ból, 310. o.
311. o. All. *Sancti tui*: a jubilus kiegészítése az All. *Elegit te* alapján, 312. o.
312. o. A hiányzó kottás tételek (Colomani mr.: Grad. *Gloria et honore*, továbbá a kódex commune-tételeket összesítő táblázata szerint All. *Beatus vir qui*, All. *Justus ut palma*, All. *Laetabitur iustus*) kiadva MNStr f 293^v, f 319^v, f 321, f 320. A kottázott tételeken kívül az elveszett folion rubrikáknak is kellett lenniük.
313. o. All. *Adducentur regi*: a verzus dallamának zárata a kódexben fennmaradt variánsok alapján nem kiegészíthető (vö. All. *Veni Domine*, 9. o., All. *Paratum cor*, 176. o.), a jubilus hagyományozása nem egységes. Vö. MonMon VII: p. 6.
314. o. All. *Iste sanctus*: jubilussal lejegyezve MNStr f 321.
329. o. *Gloria-intonáció*: folytatásához vö. a 327. oldalon induló Gloriát.
333. o. *Gloria-intonáció*: folytatásához vö. a 331. oldalon induló Gloriát.
337. o. *Gloria-intonáció*: folytatásához vö. a 335. oldalon induló Gloriát.
344. o. A hiányzó tételek (*Sanctus*, *Agnus „de virginibus”* és *Sanctus „de beata virgine dominicis diebus”*) közölve a Futaki graduale szerint, vö. 76–77. o.
349. o. Sequ. *Grates nunc*: a kódex nagy kezdőbetűkkel három részre tagolja a darabot (*Grates nunc*, *Nos liberavit*, *Huic oportet*).
354. o. Sequ. *Johannes Jesu Christo*: ms. *Quem solum*.
360. o. Sequ. *Sonent plausus*: ms. *Sonet plausus*, *Colocenses*.
363. o. Sequ. *Concentu parili*: ms. *spetiosa*.
368. o. Sequ. *Surgit Christus*: a „*Dic Maria...*” inicium háromszor a *quid vidisti, contemplando crucem Christi?* verssel folytatandó, negyedszer a *quid fecisti, postquam Jesum amisisti?* strófával. A tétel végéhez a *Victime paschali* sequentiának *Dic nobis Maria*-val induló versei illesztendőek, vö. 367. o.
371. o. Sequ. *Corona sanctitatis*: ms. *spetialis*, a tétel utolsó 6 hangja nagyszekunddal följebb.
373. o. Sequ. *Martyr milesque Christi*: ms. *sacrophago*, *Datiano*.
377. o. Sequ. *Rex omnipotens*: ms. *redemto*.
379. o. A hiányzó tételek (Sequ. *Rex omnipotens* és Sequ. *Summi triumphum*) az esztergomi rítus szerint kiadva MNStr f 338^v és f 339, vö. Rajeczky B. 1956: I/34a és I/37. sz.
379. o. Sequ. *Summi triumphum*: kontrafaktum a *Martyr milesque* szekvenciára, így a tétel hiányzó első fele zeneileg rekonstruálható magából a kódexből, vö. 373. o.
387. o. Sequ. *Lauda Sion*: ms. *Quantum potes*, *tantum lauda*, *fatiendum*, *spetiebus*, *spetie*.
395. o. Sequ. *Nove laudis attollamus*: ms. *favum*, *regem laudant*, *Pannonie*, *offitio*, *contemptores*.
400. o. Sequ. *Petre*, *summe*: ms. *medicinam* fölött dallam terccel lejjebb, *Ad acem*.
401. o. Sequ. *Decet huius*: ms. *partus namque tis nos pia*.
404. o. Sequ. *Celi enarrant*: ms. *Gretiam*, *spetiosi*, *redemtis*.
408. o. Sequ. *Laus tibi Christe*: ms. *redemptor*, *Hanc*, *Christe*, *proselicam*.
412. o. Sequ. *Laurenti*, *David magni*: ms. *proditos*.
418. o. Sequ. *Nativitas Marie virginis*: ms. *accingentur*.
421. o. Sequ. *Laudes crucis*: ms. *crucem laudant*, *offitio*, *benefitia*.
425. o. Sequ. *Summi regis archangele*: ms. *et potestas*.
431. o. Sequ. *Stirps regalis*: ms. *ligna*, *huic antiquo*, *puer hinc honores patris*.
437. o. Sequ. *Catherine virginis*: ms. *laudentem*.

438. o. Sequ. *Jocundetur plebs*: ms. *spetialis, sotiata, patrocinia*.
441. o. Sequ. *Plausu chorus*: ms. *spetiale, Ritus bovis, mundo decus*.
446. o. Sequ. *O beata beatorum*: ms. *Dum sint torti* fölött három hang terccel lejjebb, *contentum*.
447. o. Sequ. *Quem invisibiliter*: ms. *virtutum radiis* terccel följjebb.
449. o. Sequ. *Dilectus Deo*: ms. *dilexerit eam, beatis, fatiem*.
452. o. A hiányzó tételek (Sequ. *Virginis venerandae* és Sequ. *Quam dilecta*) az esztergomi rítus szerint kiadva MNStr f 361, f 362, vö. Rajeczky B. 1956/1982: Suppl. I/19. sz. és Rajeczky B. 1956: II/13. sz.
455. o. Sequ. *Mittit ad virginem*: ms. *iuditium*.
457. o. Sequ. *Letabundus exultet*: ms. *profudit chorus*.
459. o. Sequ. *Virgini Marie laudes*: ms. *victime paschali*.
460. o. Sequ. *Mane prima sabbati*: ms. *O Maria Magdalene*.
465. o. A hiányzó tétel az esztergomi rítus szerint kiadva MNStr f 350, más forrásokból vö. Rajeczky B. 1956: I/2. sz. (a *Missale Notatum Strigoniense* verziója sem az összkiadás első kötetében, sem a *Supplementum*ban nincs átírva).

Forrás- és irodalomjegyzék (rövidítések)

A) Magyarországi források:*

AntBuda	C 1. Budai antiphonale. XV. sz. vége. Pozsony (Bratislava, Szlovákia), Archiv Mesta EC Lad. 6. Töredéke: F 146, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, A 23/III és V.
AntStr	C 8. Esztergomi antiphonale. XV. sz. Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár Mss I. 3. — Töredéke: F 40. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, K 483 (T 308).
AntZagr	C 55. Zágrábi antiphonale. XV. sz. vége. Zagreb, Metropolitanska Knjižnica (Bibl. Univ.), MR 1.
Batth	C 52. Batthyány graduál (magyar nyelvű, protestáns karkönyv). XVII. sz. eleje. Gyulafehérvár (Alba Iulia, Románia), Batthyány Könyvtár, Ms. I. 40.
BU 35	C 70. Ágostonos remeték gradualéja. XIV. sz. 1. fele. Budapest, Egyetemi Könyvtár, Cod. lat. 35.
BU 123	C 68. Ferences graduale. XIV. sz. 1. fele. Budapest, Egyetemi Könyvtár, Cod. lat. 123.
Czest	C 46. Pálos cantuale. XV. sz. vége. Czestochowa, Pálos kolostor, 583 R. I. 215.
Göttw 234	M 22. Pálos missale. XV. sz. 1. fele. Göttweig, Stiftsbibliothek, 234 (olim: 217/1. 234).
GrBr	C 38. Brassói graduale. XVI. sz. eleje. Nagyszeben (Sibiu, Románia), Brukenthal Múzeum, jelzet nélkül, tárlóban.
GrFelv	C 49. Felvidéki graduale. XIV. sz. Gyulafehérvár (Alba Iulia, Románia), Batthyány Könyvtár, R. I. 96.
GrFu	C 45. Futaki Ferenc gradualéja. 1463. Istanbul, Topkap Seray, Nr. 2429.
GrGy	C 123. Gyöngyösi graduale (Gyöngyösi Szántó András kézírata). 1618—23. Budapest, Egyetemi Könyvtár, A 114.
GrKasssa	C 25—26. Kassai graduale I—II. XVI. sz. eleje. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Clmae 172/a-b.
GrKol	C 51. Kolozsvári graduale. XVI. sz. eleje. Gyulafehérvár (Alba Iulia, Románia), Batthyány Könyvtár, Mss. I. 1.
GrNy	C 79. Nyitrai graduale. XVI. sz. eleje. Pozsony (Bratislava, Szlovákia), Státny Slovensky Ustredny Archiv, Káptalani Könyvtár, 67 (olim: Knauz 71).
GrPa	C 102. Patai graduale. XVI. sz. 1. fele. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Fol. Lat. 3522.
GrPaul 1	C 124. Pálos graduale. XVII. sz. közepe. Országos Széchényi Könyvtár Zeneműtára, Ms. Mus. 7240.
GrPaul 2	C 110. Pálos graduale. 1748. Esztergom, Szemináriumi Könyvtár, 33-i-6.
GrSc	C 84. Szepesi Graduale. 1426. Szepes (Spiš, Szlovákia), Káptalani Könyvtár, Ms. Mus. 1.
GrTra	C 37. Erdélyi graduale. 1534. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Fol. Lat. 3815.
GrUl	C 5. „Ulászló graduale”. XVI. sz. eleje. Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár, Mss. I. 3.
GrZagr	Zágrábi graduale. XIV—XV. sz. Zagreb, Archiv Jugoslavenske Akademije Znanosti i Umjetnosti, III d 182.

* (A rövidítés után zárójelben Szendrei J. 1981 katalógus szígláit adjuk.)

IntZagr	C 57. Zágrábi intonarium. XV. sz. vége. Zagreb, Metropolitanska Knjižnica (Bibl. Univ.), MR 10.
MissOP	M 23. Domonkos missale. XIV. sz. eleje. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Clmae 318.
MissQu 1499	Missale Quinqueecclesiense. Velence, 1499. (Nyomtatvány)
MissPá	M 6. Pálóczi György (esztergomi) missaléja. XV. sz. eleje. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Clmae 359.
MissStrig 1498	Missale Strigoniense. Velence, 1498. (Nyomtatvány)
MissStrig 1511	Missale Strigoniense. Velence, 1511. (Nyomtatvány)
MissZagr 1511	Missale secundum chorum et rubricam almi episcopatus Zagradiensis ecclesiae. Velence, 1511. (Nyomtatvány)
MNStr	C 17 és 98. Esztergomi hangjegyes missale. XIV. sz. eleje. Pozsony (Bratislava, Szlovákia), Archiv Mesta EC Lad. 3. és EL 18. Kiadva: Musicalia Danubiana 1. (Lásd: Szendrei J.—Rybarič, R. 1982.)
MNZagr	C 47. Zágrábi hangjegyes missale. XIII. sz. eleje. Németújvár (Güssing, Ausztria), Klosterbibliothek, I/43.
MR 133	M 9. Zágrábi missale. XIV. sz. Zagreb, Metropolitanska Knjižnica (Bibl. Universitatis), MR 133.
MR 165	C 64. „Hartwick Agenda”. XI—XII. sz. Zagreb, Metropolitanska Knjižnica (Bibl. Universitatis), MR 165.
MR 168	Zágrábi missale. XIV. sz. Zagreb, Metropolitanska Knjižnica (Bibl. Universitatis), MR 168.
MR 170	Topuskoi György zágrábi missaléja. 1495. Zagreb, Metropolitanska Knjižnica (Bibl. Universitatis), MR 170.
Óvár	C 113. Óvári graduál (magyar nyelvű protestáns karkönyv). XVII. sz. eleje. Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára, R 504.
OrdAgr	Ordinarius secundum veram notulam sive rubricam almae ecclesiae Agriensis. Krakó, 1509. Újra kiadta: Kandra K. in: Adatok az egri egyházmegye történelméhez III. Eger, 1905.
OrdStr	Ordinarium Strigoniense. Velence, 1520. (Nyomtatvány)
OrdSc	Ordinarius Strigoniensis ad usum Praepositurae Scepusiensis. XV. sz. Budapest, Egyetemi Könyvtár, Clmae 73/1. Kiadva: Dankó, J. 1893: p. 485—571.
OszK Mny 1	C 19. Pray kódex (Sacramentarium OSB). XII. sz., XIII. századi bejegyzésekkel. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, MNy 1.
Öreg	C 126. „Öreg graduál” (magyar nyelvű protestáns karkönyv), Gyulafehérvár, 1636. (Nyomtatvány)
PassStr	C 10. Esztergomi passionale. XV—XVI. sz. Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár, Mss. I. 178.
ProcZagr	C 61. Zágrábi processionale. 1698. Zagreb, Metropolitanska Knjižnica (Bibl. Univ.), MR 108.
PsaltBuda	C 7. Budai Psalterium. XV. sz. vége. Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár, Mss. I. 3c. Töredéke: F 43. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, K 480 (T 296).

B) Külföldi források:*

Adm	Admonti graduale. XII—XIII. sz. Wien, ÖNB Cod. 1909.
All 5	Ausztriai (St. Pölten) graduale. XII. sz. Wien, ÖNB Cod. 1821.
All 21	Délnémet vagy ausztriai graduale. XIII—XIV. sz. Wien, ÖNB Cod. 1925.
Bam	Seonban írt cantatorium. 1024 előtt. Bamberg, Staatsbibliothek, Msc. lit. 7.
Cha	Bretagne-i graduale. X. sz. Chartres, Bibliothèque municipale 47 (megsemmisült). Kiadva: PalMus II.
Ept	Echternachi sacramentarium és antiphonarium. XI. sz. 1. fele. Darmstadt, Hessische Landes- und Hochschulbibliothek Hs. 1946. Kiadva: Staub, K. H.—Ulveling, P.—Unterkircher, F.: Echternacher Sakramentar und Antiphonar. Graz, 1982.
Col	Kölni egyházmegyei graduale. XV. sz. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Clmae 259.
Einsiedeln 121	Délnémet graduale. XI. sz. eleje. Einsiedeln, Stiftsbibliothek, Cod 121. Kiadva: PalMus 4.
Gall 359	St. Galleni cantatorium. X—XI. sz. Sankt Gallen, Stiftsbibliothek, Cod 359. Kiadva: PalMus II/2.
Gn	Gneznoi graduale. 1536. Gniezno, Bibl. Archidioec. Ms. 195.
GrCist	Ciszterci (Heinrichau) graduale. 1381—87. Wrocław, Bibl. Universitatis, Ms I. F. 416.
Ked	Quedlinburgi graduale. XII—XIII. sz. Berlin, Öffentliche Wissenschaftliche Bibliothek, mus. 40078 (Z 78).
Klo	Klosterneuburgi graduale. XII. sz. Graz, Universitätsbibliothek, Cod 807. Kiadva: PalMus 19.
Kulm	Kulmi graduale. XIV. sz. Pelplin, Bibl. Sem. Duchownego, Rps L 35.
Magd	Magdeburgi (?) graduale. XIV. sz. Płock, Bibl. Sem. Duchownego, Rps. jelzet nélkül.
Mek	Melki (OSB) graduale. XIV. sz. Melk, Stiftsbibliothek, Cod. 109 (olim: 1056).
Montpellier H 159	Antiphonarium Tonale Missarum. XI. sz. Montpellier, Bibliothèque de l'École de Médecine, Codex H. 159. Kiadva: PalMus 7.
NAlt	Niederaltaichi missale plenarium. XI—XII. sz. Gniezno, Bibl. Capit. Ms. 149. Kiadva: Bieganski, K.—Woronczak, J. 1972.
Olb	Jan Olbracht (Krakkó) gradualéja. 1506. Kraków, Archiwum Kapitulne, Ms. 74, 75, 76 (olim: 42, 43, 44). Kiadva: Miazga, T. 1980.
Pat	Graduale Pataviense. Wien, 1511. Kiadva: Das Erbe Deutscher Musik Bd. 87. (Ed. Väterlein, Chr.) Kassel, etc., 1982.
Pra 1	Prágai („Arnestus”) graduale. 1364. Praha, Knihovna Metropolitní Kapituly P 7.
Pra 2	Prágai graduale. XV. sz. Wrocław, Bibl. Universitatis, B 1714.
Pra 3	Prágai missale. XIII. sz. Praha, Bibl. Universitatis, Ms I B 10.
Rat	Regensburgi (St. Emmeram) graduale. 1000 körül. Bamberg, Staatsbibliothek, Msc. lit. 6. Kiadását lásd MPG 2.
Sal	Salzburgi (St. Peter, OSB) graduale. XII. sz. Wien, ÖNB Ser. n. 2700.
Sec	Seckau graduale. XII. sz. Wien, ÖNB Cod. 13314.
Spi	Seoni graduale. XI. sz. Wien, ÖNB Cod. 1845.
Wis	Wislicai graduale. 1300 körül. Kielce, Bibl. Sem. Duchownego, jelzet nélkül.

* (Általában a Le graduel II. [lásd alább] betűjeleit alkalmazzuk, az ott nem szereplő forrásokat hasonló szíglákkal látjuk el.)

Wro 1	Wrocław graduale. XIV. sz. Wrocław, Bibl. Universitatis, I F 386.
Wro 2	Wrocław graduale. 1416. Wrocław, Bibl. Universitatis, Ms. 7566.
Wro 3	Wrocław (Vinzensstift) graduale. XV. sz. Wrocław, Bibl. Universitatis, I F 387.
Yrx	Saint-Yrieix-i graduale. XI. sz. Paris, Bibl. Nationale, lat. 903. Kiadva: PalMus 13.
Zig	Lipcsei (St. Thomas) graduale. XIII—XIV. sz. Leipzig, Universitätsbibliothek, St. Thomas 391. Kiadva: Wagner, P. 1930.
Zuc	Délnémet graduale. XII—XIII. sz. München, Bayerische Staatsbibliothek, clm 10086.

C) Idézett könyvek rövidítésjegyzéke:

AH 50	Analecta Hymnica L. Lateinische Hymnendichter des Mittelalters. Hrsg. Dreves. G. M. Leipzig, 1907.
AH 51	Analecta Hymnica LI. Die Hymnen des 5—11. Jahrhunderts... Hrsg. Blume, C. Leipzig, 1908.
Balogh J. 1955	Az esztergomi Bakócz kápolna. Budapest.
Balogh J. 1956	La Capella Bakócz di Esztergom. Acta Historiae Artium 3, 1—198.
Balogh J. 1983	Giulio Clovio Magyarországon. Művészettörténeti Értesítő XXXII, 129—142.
Berkovits I. 1941	Miniatori Ungheresi nel Dictionnaire des Miniaturistes. Corvina (Rassegna Italo-Unghere) — Archivio. Anno III. Fasc. 1. 36—61 (=256—281.) o.
Berkovits I. 1948	Főszékesegyházi könyvtár. In: Magyarország műemléki topográfiája. I. Összeállította Genthon István. Budapest, 291—371.
Berkovits I. 1965	Magyar kódexek a XI—XVI. században. [Budapest]. Ugyanez angolul: Illuminated Manuscripts in Hungary. New York—Washington, 1969.
Bieganski, K.— Woronzak, J. 1972	Missale Plenarium Bibl. Capit Gnesnensis Ms 149 I—II. Antiquitates Musicae in Polonia vol XI. Warszawa. A fenti NAlt forrás kiadása.
Bomm 1929	Bomm, U.: Der Wechsel der Modalitätsbestimmung in der Tradition der Messgesänge im IX. bis XIII. Jahrhundert und sein Einfluss auf die Tradition ihrer Melodien. Einsiedeln, 1929.
Bosse	Bosse, D.: Untersuchung einstimmiger mittelalterlicher Melodien zum „Gloria in excelsis Deo“. Regensburg, 1955.
CT I	Jonsson, R.: Corpus Troporum I. Tropes du propre de la messe — 1. Cycle de Noël. Stockholm, 1975.
Csapodi Cs. 1961	Mikor pusztult el Mátyás király könyvtára? Magyar Könyvszemle, LXXVII, 399—421.
Csapodi Cs. 1963	Mikor szűnt meg Mátyás király könyvfestő műhelye? Magyar Könyvszemle, LXXIX, 27—42.
Csapodi Cs. 1983	Bakócz Tamás, a humanista. Reneszánsz füzetek 57. Budapest. 59—66.
Csapodi Cs. 1985	Catalogus collectionis codicum Latinorum et Graecorum. K 393—K 500. Budapest.
Csapodi Cs.—Csapodiné Gárdonyi K. 1988	Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt. I. Budapest.
Dankó J. 1875	De ortu progressuque capellae Bakácsianae commentariolum. Strigonii.
Dankó J. 1880	Történelmi, műirodalmi és okmánytári részletek az esztergomi főegyház kincstárából. Esztergom.
Dankó J. 1893	Vetus Hymnarium Ecclesiasticum Hungariae. Budapest.

- Dobszay L. 1978 A „Budai Antifonále” megtalált töredékei. In: *Zenetudományi Dolgozatok*. Budapest. 35—39.
- Dobszay L. 1985 *The System of the Hungarian Plainsong Sources*. *Studia Musicologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 27, 37—65.
- Engels, S. 1987 *Einige Beobachtungen zur Liturgie und den liturgischen Gesängen im mittelalterlichen Salzburg*. *Musicologica Austriaca* 7, 37—57.
- Fraknói V. 1889 *Erdődi Bakócz Tamás élete*. Budapest.
- GradCist *Graduale Cisterciense*. Westmalle 1934.
- GradOP *Graduale juxta ritum Sacri Ordinis Praedicatorum*. Romae 1936.
- GradRom *Graduale Sacrosanctae Romanae Ecclesiae...* Romae, 1908.
- GradTr *Graduale Triplex seu Graduale Romanum...* Solesmis, 1979.
- Härtling, M. 1963 *Der Messgesang im Braunschweiger Domstift St. Blasii* (Handschrift Niedersächsisches Staatsarchiv in Wolfenbüttel VII B Hs 175). Regensburg.
- Hesbert 1967 *Dom Hesbert, R. J.: Antiphonale Missarum Sextuplex*. 2. kiadás, Rome.
- Hoffmann E. 1925 *Középkori könyvkultúránk néhány fontos emlékééről*. *Magyar Könyvszemle* XXXII, 28—51.
- Hoffmann E. 1929 *Régi magyar bibliofilek*. Budapest.
- Huglo, M. 1970 *Les listes alléluatiques dans les témoins du graduel romain*. In: *Speculum artis musicae*. Festgabe f. Heinrich Husmann. Hrsg. von H. Becker u. R. Gerlach. München, 219—227.
- Husmann, H. 1962 *Zur Stellung des Messproprium der Österreichischen Augustinerchorherren*. *Studien zur Musikwissenschaft. Beihefte der Denkmäler der Tonkunst in Österreich*. Bd. 25. Festschrift für Erich Schenk. Graz—Wien—Köln, 261—275.
- Hutter, J. 1930 *Česká notace. Nota choralis*. Prag.
- Knauz N. 1865 *A magyar egyház régi szokásai*. *Magyar Sion* 3, 401—403.
- Kniewald, D. 1944 *Iluminacija i notacija zagrebačkih liturgijskih rukopisa*. In: *Rad Hrvatske Akademije Znanosti i Umjetnosti*. Zagreb.
- Kniewald, C. 1959 *Officium et Missa de Conceptione et Nativitate BMV secundum consuetudinem veterem Zagrabiensem*. *Ephemerides Liturgicae* LXXIII, 3—21.
- Kódexek 1985 *Kódexek a középkori Magyarországon. Kiállítás az Országos Széchényi Könyvtárban*. Budapest.
- Könyvkiállítási Emlék 1882. Budapest.
- Körmendy K. 1979 *A Knauz-hagyaték kódextöredékei és az esztergomi egyház középkori könyvtárának sorsa*. Budapest.
- Landwehr-Melnicki *Landwehr-Melnicki, M.: Das einstimmige Kyrie des lateinischen Mittelalters*. Regensburg, 1955.
- Le graduel *Le graduel romain. Édition critique par les moines de Solesmes. II. Les sources*. Solesmes, 1957.
- Lexikon für Theologie und Kirche Hrsg. Buchberger, M. Freiburg im Breisgau, 1930.
- Lipphardt, W. 1961 *Die mittelalterliche Choralnotation (Neumen)*. In: *MGG* 9, Sp. 1611—1628.
- LU *Liber Usualis Missae et Officii...* Parisiis, etc. 1954.
- Magyar Életrajzi Lexikon Főszerkesztő: Kenyeres Á. Budapest, 1981 (3. kiadás).
- Marosszéki, S. 1952 *Les origines du chant cistercien. Recherches sur le réforme du plainchant cistercien au XIIe siècle*. (*Analecta Sacri Ordinis Cisterciensis VIII.*) Citta del Vaticano, 1952.
- Mezey L. 1983 *Fragmenta latina codicum in Bibliotheca Universitatis Budapestinensis*. Budapest.
- MonMon I *Monumenta Monodica Medii Aevi, Bd. I. Hymnen. I. Die mittelalterliche Hymnenmelodien des Abendlandes*. Hrsg. Stäblein, Br. Kassel, etc. 1956.

- MonMon II Monumenta Monodica Medii Aevi, Bd. II. Die Gesänge des altrömischen Graduale Vat. lat. 5319. Hrsg. Stäblein, Br.—Landwehr-Melnicki, M. Kassel, etc. 1970.
- MonMon IV Monumenta Monodica Medii Aevi, Bd. IV. 1—2. Missale Carnotense (Chartres Codex 520). Hrsg. Hiley, D. Kassel, etc. 1992.
- MonMon VII Monumenta Monodica Medii Aevi, Bd. VII. Alleluia-Melodien (I) bis 1100. Hrsg. Schlager, K. Kassel, etc. 1968.
- MonMon VIII Monumenta Monodica Medii Aevi, Bd. IX. Alleluia-Melodien (II) ab 1100. Hrsg. Schlager, K. Kassel, etc. 1987.
- MPG 2 Die Handschrift Bamberg Staatsbibliothek Lit. 6. Monumenta Palaeographica Gregoriana 2. Münsterswarzach, é. n.
- MZt Magyarország Zenetörténete. I. Középkor. Szerk. Rajeczky B. Budapest, 1988.
- Ott 1985 Ott, K.—Fischer, R.: Offertoriale Triplex cum versiculis. Solesmis.
- PalMus 4 Le codex 121 de la Bibliothèque Einsiedeln (X—XIe siècle), Antiphonale Missarum Sancti Gregorii. (Ed. A. Mocquereau.) Solesmes, 1894. (A fenti Einsiedeln 121 részleges kiadása.)
- PalMus 11 Antiphonale Missarum Sancti Gregorii, Xe siècle, Codex 47 de la Bibliothèque de Chartres. (Ed. A. Ménéger.) Tournay, 1912. A fenti „Cha” jelzésű kódex kiadása.)
- PalMus 12 Antiphonaire Monastique XIIIe siècle. Codex F 160 de la Bibliothèque de la Cathédrale de Worcester. (Ed. A. Mocquereau.) Tournay, 1922.
- PalMus 13 Le Codex 903 de la Bibliothèque Nationale de Paris (XIe siècle). Graduel de St. Yriex. (Ed. Dom P. Ferretti.) Tournay, 1925. (A fenti „Yrx” jelzésű forrás részleges kiadása.)
- PalMus 18 Le Codex 123 de la Bibliothèque Angelica de Rome (XIe siècle), Graduel et Tropaire de Bologne. (Ed. J. Froger.) Berne, 1969.
- PalMus 19 Le Manuscrit 807 Universitätsbibliothek Graz (XIIe siècle). Graduel de Klosterneuburg. (Ed. J. Froger.) Berne, 1974. (A fenti „Klo” jelzésű kódex kiadása.)
- PalMus II/2 Cantatorium, IXe siècle, No 359 de la Bibliothèque de St. Gall. (Ed. A. Mocquereau.) Tournay, 1924. (A fenti „Gall 359” jelzésű kódex kiadása.)
- Paucker, G. M. 1986 Das Graduale Msc. Lit. 6 der Staatsbibliothek Bamberg. Regensburg.
- Radó P. 1941a Index codicum manu scriptorum liturgicorum regni Hungariae. Budapest.
- Radó P. 1941b Esztergomi könyvtárak liturgikus kéziratái. Pannonhalma.
- Radó P. 1973 Libri liturgici manuscripti bibliothecarum Hungariae et limitropharum regionum. Budapest.
- Radocsay D. 1975 Az utolsó budai miniátorok. In: Magyarországi reneszánsz és barokk. Szerk.: Galavics G. Budapest. 137—152.
- Rajeczky B. 1956 Melodiarium Hungariae Medii Aevi I. Hymni et Sequentiae. Budapest. 2. kiadás: 1976.
- Rajeczky B. 1956/1982 Melodiarium Hungariae Medii Aevi I. Hymni et Sequentiae. Pótkötet — Supplementband. Budapest.
- Rajeczky B. 1977 Kontrafaktor in den Ordinarium-Sätzen der ungarischen Handschriften. Studia Musicologica Academiae Scientiarum Hungaricae 19, 227—234.
- Répertoire Répertoire de manuscrits médiévaux contenant des notations musicales. Sous la direction de Solange Corbin. III. Bibliothèques Parisiennes, par Madeleine Bernard. Paris, 1974.
- Schallaburg '82 Matthias Corvinus und die Renaissance in Ungarn 1458/1541. H. n. 1982.
- SchlagKat Schlager, K.: Thematischer Katalog der ältesten Alleluia-Melodien. München, 1965.

- Stäblein, Br. 1975
Szendrei J. 1980
Szendrei J. 1981a
Szendrei J. 1981b
Szendrei J. 1983
Szendrei J. 1985a
Szendrei J. 1985b
Szendrei J. 1988a
Szendrei J. 1988b
Szendrei J. 1989
Szendrei J. 1990
Szendrei, J.—
Rybarič, R. 1982
Szendrei J.—Dobszay
L.—Rajeczky B. 1981
Szigeti K. 1962
Szigeti K. 1969
Thannabaur
Török J. 1859
Wagner, P. 1930
Zagrebl
Zagreb2
- Schriftbild der einstimmigen Musik. Leipzig.
A Pray-kódex vonalrendszeres kottái. Zenetudományi Dolgozatok. Budapest. 183—213.
A magyar középkor hangjegyes forrásai. Műhelytanulmányok a magyar zenetörténethez 1. Budapest.
Újabb azonosított hangjegyes töredék. Zenetudomány Dolgozatok. Budapest. 33—46.
A magyar notáció története. Műhelytanulmányok a magyar zenetörténethez 4. Budapest.
Kottás kódextöredékek a magyar középkorból. Kiállítás az MTA Zenetörténeti Múzeumban. Budapest.
Choralnotation als Identitätsausdruck im Mittelalter. *Studia Musicologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 27, 139—170.
Choralnotationen in Mitteleuropa. *Studia Musicologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 30, 437—446.
Die Geschichte der Graner Choralnotation. *Studia Musicologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 30, 5—234.
A Szent István alleluják dallamai. Zenetudományi Dolgozatok. Budapest. 7—35.
Tropenbestand der ungarischen Handschriften. *Cantus Planus, Papers read at the Third Meeting Tihany of the International Musicological Society Study Group, Hungary, 19—24 September 1988.* Budapest. 297—325.
Missale notatum Strigoniense ante 1341 in Posonio. *Musicalia Danubiana* 1. Budapest.
Magyar Gregoriánus. *Cantus Gregorianus ex Hungaria.* Budapest.
A magyar középkor zenei emlékei Szombathelyen. *Vasi Szemle*, 64—73.
Mátyás király liturgikus kódexei. *Magyar Könyvszemle* 268—273.
Thannabaur, P. J.: *Das einstimmige Sanctus der römischen Messe in der handschriftlichen Überlieferung des 11. bis 16. Jahrhunderts.* München, 1962.
Magyarország prímása. Pest.
Das Graduale der St. Thomaskirche zu Leipzig. Leipzig.
Minijatura u Jugoslaviji. *Muzej za Umjetnost i Obrt.* Zagreb, 1964.
Riznica zagrebacke katedrale. *Muzejski prostor.* Zagreb, 1983.

The Designation of the Codex

Volume 12 of the series *Musicalia Danubiana* makes the two-volume codex of the Cathedral library of Esztergom, *MSS I. 1* accessible in transcribed form to scholars and performing musicians alike. When deciding on the title of the volume the contents of the codex was focused on in the first place and the intention was to point out that this work had meant to put in writing in the outgoing 15th and the early 16th centuries the liturgical and musical usage of the church of Esztergom, the 'mother and head' of all Hungarian churches in a representative manner.

By that we have departed from the customary designation of the codex, i. e. 'Bakócz Gradual' which used the name of the person for identification who had allegedly commissioned the present source. Upon the disputes concerning this issue we shall come back later. In the preamble let me mention that Tamás Bakócz (Bakács or Bakocs in another spelling, b. at Erdöd, Szatmár 1441 and d. at Esztergom, 1551)¹ was one of the most significant personalities of the age of the Hungarian Renaissance, a dignity of the Church with exceptionally strong character who took pleasure in spending his immense fortune he had acquired through personal efforts to patronize the arts. He is of peasant, moreover serf origin. He started his studies in the Dominican monastery of Szatmárnémeti and continued at the universities of Cracow and Padova. It was King Matthias who noticed his talent and made him first member of the chancery (1474), then provost of Titel (1480) and finally his own secretary (1483—90). His various church offices include: Bishop of Győr from 1486 to 1491, Bishop and chief chancellor of Eger from 1491 onwards and, in 1497 Archbishop of Esztergom. He was created cardinal in 1500 and even received the title patriarch of Constantinople in 1507. In 1512—13 he was staying in Rome as one of the prospective successors to the vacant papal throne. It was in Rome that his career — marked by an uninterrupted row of successes so far — suffered a blow and, after the failure experienced there, started to decline. The new pope, Leo X charged him with organizing a crusade. This movement started by Bakócz ended in the peasant rising headed by György Dózsa in Hungary, and this meant a personal failure for the Archbishop as well. After the death of King Ulászló II (1516) Tamás Bakócz lived in seclusion at Esztergom. The most remarkable monument of his patronage of arts is the Bakócz Chapel² begun in 1506 at the southern aisle of the St Adalbert Cathedral at Esztergom in Renaissance style made of red marble. He richly provided the chapel he meant to be his burial-place as well with liturgical books.³

The title of the present edition has the advantage of calling the attention to the contents of the codex left, for the most part, out of consideration in earlier literature. At the same time it lends itself for an everyday, practical designation. In addition to the *Graduale Strigoniense* the *Bakócz Gradual* can be used as an alternative in the future too. The long tradition of this name, moreover certain factual arguments to be discussed in detail later all speak in its favour.

* * *

The Gradual is held at the Cathedral library of Esztergom,⁴ Ms I. 1 a-b.⁵

¹ Fraknói, V. 1889. *Magyar életrajzi Lexikon* 1981, vol. I. p. 77.

² Balogh, J. 1955.

³ István Werbőczy testified to the treasures of the Bakócz chapel in 1522, among them to 'antiphonarys, Gradualibus, psalterys, missalibus'. Cited by Balogh, J. 1955. p. 87.

⁴ József Dankó and Vilmos Fraknói indicated the treasury of the Cathedral of Esztergom as the whereabouts of the codex, cp. Dankó, J. 1880, No. LIII and p. 109. Fraknói, V. 1889, p. 188.

⁵ The shelf-mark of the codex appears in literature differently. Radó, P. 1941a, No. 142: 'Sine signatura'. Radó, P. 1941b, No. 6: 'without shelf-mark'. Berkovits, I. 1948, No. 9: no shelf-mark is given. The Gradual is cited, similar to other codices, without shelf-mark by Schallaburg '82, Catalogue No. 575 (Gy. Török). Radó, P. 1973, No. 171: MS. I. 1. Based partly on this: Kódexek 1985, Catalogue No. 186 (Szendrei, J.). Szendrei, J. 1981a, C. 15: Mss I. 1 and Mss I. 3b (information on the spot). Similarly Körmendy, K. 1979, p. 25: Ms. I. 1. and Ms. I. 3b. Csapodi, Cs.—Csapodiné Gárdonyi, K. 1988, No. 1185: MSS. I. 1a. The library of the Basilica now uses the shelf-mark given in the present volume.

It is written on parchment and has two volumes: the first consisting of 202 folios, the second of 256 folios. Some folios are missing in both volumes. The measurements of the first volume are 760×599 cm, those of the second 844×620 mm.⁶

Scriptura gotica textualis formata.

Both volumes have seven staves of four lines of 41 mm width on each page, undivided. The make-up area measures 540×420 mm. On pages where no illumination was planned to the margin the script is closed down by a frame of 12 mm width drawn up to the edge of the folio on both sides in which the letter clef of the notation and the custos can be found.

The Gothic notation is a mixture of the Messine Gothic and Hungarian (Esztergom) set of signs and is the work of two hands.

The binding of volume 'a' measures 808×607 mm (interrupted at the spine), that of volume 'b' 884×645 mm. It is a brown leather binding with wooden boards, blind tooling and decoration in Gothic style from the late 15th century or the turn of the 15th and 16th centuries. The first, 'a' volume was restored and so the original stitching and casing in of boards can no more be seen. The parchment inner endpapers are new; the first half title with the text of the donation is a separate membrane. It must have been intended so originally and was added to the beginning of the codex in the middle of the 16th century only.

Both volumes are decorated by the same three Gothic stamps: the vine-like tool, the fleuron (or acorn stamp, which is hardly discernible), and the rosette alternated with a 'ragged staff' tool. The composition of the board decoration is identical in both volumes. The middle field of the upper cover is divided by vertical stripes in both volumes, the middle field of the lower cover is divided into lozenges by intersecting diagonal lines.

There are Gothic vine-like tools in the vertical stripes of the middle field of the front cover of the first volume, below and above the middle field fleurons (or acorns). On the lower cover board the vine-like tools appear in the border surrounding the middle field. The mounts of the first volume are copies made subsequently, modelled after the original ironwork of the second volume.

On the upper cover of the second volume, between two blank borders there is a border with the vine-like tool already mentioned. The middle field is divided into eleven stripes, every second being intervoven with a rosette alternated with a 'ragged staff' too, or rather a roll. This roll forms a frame around the middle field of the back board which is decorated by vine-like tools stamped into the lozenges divided by diagonals.⁷

A quire comprises three double folios, i. e. one bundle has six folios.

Users have made no subsequent entries.

The 1555 deed of donation which transferred the Gradual to the possession of the Church of Esztergom can be read in both volumes. The text on the verso of the membrane of poorer quality stuck before the first folio of the first volume runs as: *Hoc Graduale in honorem et gloriam Dei Optimi Maximi donavit Ecclesiae suae Strigoniensi Reverendissimus in Christo pater dominus Nicolaus Olahus Archiepiscopus Strigoniensis Primas Hungariae etc. Anno domini Millesimo quingentesimo quinquagesimo quinto*. On f 2^v of the second volume there is: *Reverendissimus Dominus Nicolaus Olahus Archiepiscopus donavit me Ecclesiae suae Strigoniensi*.⁸

Illumination: Volume I has one finished, three unfinished and one drawn border decorations, two completed, three large-sized drawn initials depicting a scene, altogether 225 smaller, partly finished, partly unfinished painted initials and 49 drawn initials as well as blank spaces for several further initials. Beside the initials smaller ornamented foliages can be seen in the margin in 39 instances. The

⁶ According to No. 171 of Radó, P. 1973, the first volume measures 77×60 cm, the second one 83×62 cm. At No. 9 in Berkovits, I. 1948 the measurements are given as 760×605 mm and 850×620 respectively. The same figures appear in Csapodi, Cs.—Csapodiné Gárdonyi, K. 1988, No. 1185. The measurements indicated in the present volume were taken on the spot. The folios within the same volume are not always completely identical in size, a difference of 1 or 2 mm may occur.

⁷ The binding was investigated by and the description was worded by Dr. Marianne Rozsoncai. I wish to express my grateful acknowledgements to her.

⁸ In the manuscript *etc* can also be read at the end of the entry.

second volume has no finished illuminations, only blank spaces for the initials in the most varied sizes. Even the initials of the lowest rank in customarily simple execution are missing. Wide border in the margin is planned in one single case only (f 60^v).⁹

In the first volume the coat of arms of the Erdődy—Bakócz family decorated by the bishop's mitre is painted several times: on ff 1^r and 11^v (completed), on ff 8^v, 20^v (sketch) as well as Bakócz's coat of arms without the ecclesiastic badge on f 1^r (twice), f 12^r (elaborated in both instances).

The fragments forming part of the codex are held in the library of the Hungarian Academy of Sciences, Budapest, K 479 (earlier T 44) — pieces of the earlier folio CCXIV missing from the first volume — and at the Institute for Musicology of the Hungarian Academy of Sciences, Budapest, C 1765—a fragment of the earlier folio IV of the second volume.¹⁰ See facsimiles No. 1 and 2.

* * *

Above the first line of music on the recto side (i. e. within the frame marking the make-up area), in the right-hand corner the folios are numbered with red Roman numerals in the copyists' hand. For reasons unknown this folio numbering is missing at the beginning of the first volume (up to the original f 54). The volumes were provided with new folio numbers in this century entered with number stamp in the upper right-hand corner of the recto pages (outside the make-up area). Since the old folio numbering is defective and inconsistent, reference to these new numbers will be made in the present edition even though they are not faultless either. For facilitating orientation the old and new folio numbers are collated below:

Volume I:	New folio	Earlier folio
	1	—
	----- lacuna -----	
	2—3	—
	----- lacuna -----	
	4—44	—
	45	54
	46—62	55—71
	62bis!	72
	63—124	73—134*
	125	unnumbered!
	126—134	135—143
	135	145! (numbering error)
	136—177	146—187*
	----- lacuna (1 folio) -----	
	178—201	189—212
	----- lacuna (2 folios) -----	
	202	215

* The earlier ff 86 and 149 are not written out.

⁹ Cp. Berkovits, I. 1948, p. 312ff: the author considers 62 initials as being completed. She even mentions drawn sketches in the second volume which could, however, not be found.

¹⁰ K 479: five pieces of various size of a folio, a membrane of an almost third folio and four smaller strips a) 303×72 mm, b) 248×60 mm, c) 130×80 mm, d) 210×260 mm, and a smaller strip that has neither musical notation nor writing on it. For the identification of the fragments and the transcription of the contents see Szendrei, J. 1981a, pp. 33—46. See also Szendrei, J. 1981a, F 469 (discussed under the earlier shelf-mark T 44) and Szendrei, J. 1985a, No. 55. Csapodi, Cs. 1985. The new shelf-mark, K 479 appears here for the first time. — C 1765 is a folio fragment with minor lacunae measuring 202×158 mm acquired in 1990 from private property. As the traces of the incisures and foldings show it was used for binding a small book of 134×75 mm, then removed from it a long time ago.

Volume II:	1—2	1—2
	----- lacuna (2 folios) -----	
	3—5	5—7
	----- lacuna (1 folio) -----	
	6	9
	----- lacuna (1 folio) -----	
	7—20	11—24
	----- lacuna (1 folio) -----	
	20bis	26
	21	27
	----- lacuna (1 folio) -----	
	22—24	29—31
	25—45	33—53
	46	55! (erroneous numbering)
	47	55bis
	48—64	57—72
	----- lacuna (2 folios) -----	
	65—76	75—86
	77—117	89—129
	----- lacuna (1 folio) -----	
	118—120	131—133
	121—122	— (charts)
	123—152	— (Kyrial)
	153—181	— (Sequentiary)
	----- lacuna (probably 1 folio) -----	
	182—245	— (Sequentiary continued)
	----- lacuna (probably 1 folio) -----	
	246—256	— (Sequentiary continued, interrupted)

The Date and Provenance of the Codex

The two-volume, large-sized Gradual attracted the attention of scholars back in the 19th century already.¹ It was displayed at the 1882 book exhibition of Budapest,² an event which marked the beginning of modern scholarship into codices. For this remarkable occasion medieval Hungarian codices could be gathered for the first and last time in the history of scholarship from Hungarian territories being more or less identical in size with medieval Hungary. Shortly after the exhibition, in 1889 Vilmos Fraknói published a book on the life and work of Tamás Bakócz, Archbishop of Esztergom, in which he tried to elucidate the significance of the Gradual for the history of culture.³ Works by József Dankó printed in 1880 and 1893 discuss the codex within the framework of the first comprehensive survey of the medieval Hungarian liturgical source material.⁴ The designation of the codex as *Bakócz (Bakócs) Gradual* started to gain ground and spread under the influence of this 19th-century publication and has remained in general use since then.⁵

Art historians deserve credit for the next decisive steps taken towards a better understanding of the codex. By evaluating the achievements of the 19th-century scholarship the relevant studies by Edit Hoffmann (published in 1925, 1929)⁶ offered a high level analysis of the work of the first miniaturist of the Gradual which can be recognized on other records too, thus in a missal of Zagreb (No. 354) and on later letters patent granting armorial bearings. Traces of the artist's hand left on the sources of the most varied type were identified by means of critical analysis of style. It was also Edit Hoffmann who called attention to the 'miniaturist's monogram'⁷ which is still undeciphered. For Hoffmann it was evident that the person commissioning the painting was no other than Tamás Bakócz, Archbishop of Esztergom. She must have been influenced in this assumption by the fact that the miniaturist was active at Buda. Though Edit Hoffmann supposed that the first miniaturist of the codex worked between 1515 and 1521 she did not raise the question why the painted pages had Bakócz's coat of arms without the cardinal's insignia due to the one-time Archbishop created cardinal in 1500, should the ascribed date be acceptable. Most probably she had in view that since other contemporary family coats of arms she was familiar with proved extremely variable, less firmly established on the records⁸ the coat of arms of Bakócz with the mitre, which appears several times on the pages of the present codex, could also be acceptable in the case of the cardinal as well.

The art historian Ilona Berkovits who was also a remarkable analyst of the ornamentation of the codex took a different stand (1941, 1948, 1965).⁹ She accepted the identification of the works of the 'Bakócz monogram painter' by means of critical analysis of style. Through dating the deeds with coat

¹ Török, J. 1859, pp. 298–302. For the rest of the 19th century literature see Berkovits, I. 1948, pp. 318–320.

² Könyvkiállítási emlék 1882, p. 51, No. 175. Only the first folio of the first volume was displayed in a frame, the codex came notwithstanding to be considered as the most precious item of the exhibition.

³ Fraknói, V. 1889, p. 188, the relevant catalogue of the objects of art and pictures can be found on pp. 217–220.

⁴ Dankó, J. 1880, pp. 109–110. Dankó, J. 1893, p. 107. cp. p. 105.

⁵ The first miniaturist of the present Gradual also illuminated a Missal which is in possession of the treasury of the Cathedral of Zagreb (No. 354). In the missal he painted the same kind of Bakócz coat of arms as in the Gradual. Flóris Rómer and József Dankó attributed this coat of arms to one of Tamás Bakócz's nephews who were both bishops of Zagreb (János Erdődy between 1514–1518, Simon Erdődy between 1519–1543). They did not raise the issue, however, that the Gradual of Esztergom must have eventually been commissioned by one of these bishops of Zagreb, and not by the Primate.

⁶ Hoffmann, E. 1925, pp. 28–51. Hoffmann, E. 1929, pp. 177–182.

⁷ Hoffmann, E. 1925, p. 29, but see already in Dankó, J. 1893, p. 105.

⁸ Cp. e. g. Hoffmann, E. 1925, pp. 38–39. The author writes of another low-born church dignitary as follows: 'He may have received the coat of arms already in his capacity as bishop which would explain why it has got a perhaps not completely accomplished form.'

⁹ Berkovits, E. 1941, pp. 16–17, 24. Berkovits, I. 1948, pp. 291–371. Berkovits, I. 1965, pp. 83–86.

of arms figuring among his works she also determined the artist's time of service (1515—1525). Berkovits put the two volumes of the Gradual between 1519 and 1525¹⁰, that is later than any of the previous attempts at ascribing date which is partly due to her concept concerning the person giving the commission. Accordingly, Tamás Bakócz could only have used a variant of the coat of arms decorated with cardinal's hat after 1500. The Bakócz coat of arms with the mitre depicted repeatedly in the Gradual must belong to some other member of the family. Ilona Berkovits held the view that this member of family was Simon Erdődy, nephew of Tamás Bakócz, Bishop of Zagreb from 1519 onwards. The archbishop must have had the Gradual made for him (thus the coat of arms is that of the presumptive possessor). Moreover, in her work of 1965 Berkovits already wrote: 'for the cathedral of Zagreb' (p. 84) without giving her reasons for this important new moment, though this qualification raises the Gradual to a higher rank from the estate of the property of the bibliophile dignitaries of the Church. She may have avoided mentioning it because she was unaware of the difference between the two destinations in contemporary terms. At any rate, Tamás Bakócz died in 1521. This theory thus postulates that the miniaturist did not stop working then but gives no explanation when and under what circumstances work on this unfinished codex — as far as illumination is concerned — was abandoned.

Ilona Berkovits' train of thought was continued by one of the most prominent authorities of Hungarian codex scholarship of our days, Csaba Csapodi (1893).¹¹ According to him even Ilona Berkovits was far from being consistent in the question of the person commissioning the codex. If Tamás Bakócz had anything to do with the codex, even in the capacity of the donator, his cardinal's coat of arms ought to appear somewhere, at least at the side of the other, episcopal coat of arms indicating the possessor. We would search in vain for that. Thus Csapodi claims that Bakócz did not even commission writing the codex. It was Simon Erdődy, Bishop of Zagreb who did it. The coat of arms represented there his, and Tamás Bakócz, the Archbishop of Esztergom had nothing to do at all with the Gradual. As he writes, it would be desirable to give expression to this fact in the designation as well, by putting an end to calling it 'Bakócz Gradual'. According to Csaba Csapodi the painting of the Gradual was not abandoned in 1521 because of the death of the archbishop Bakócz as Edit Hoffmann suggested but in 1526 when the royal chancery, which the miniaturist belonged to as embazoner, fled as a result of the battle of Mohács.

Parallel with the research performed by art historians the Gradual was also investigated by scholars of the history of liturgy and music. In the knowledge of works by Edit Hoffmann and Ilona Berkovits the expert in codices and liturgy historian Polikárp Radó first wrote about the Gradual in 1941¹² and discussed not only its ornaments and miniatures but outlined in brief its contents as well. He invariably spoke of a Gradual Bakócz had commissioned. He ascribed it, possibly partly on paleographical grounds, to an earlier date than the art historians when he remarked of the script: 'humanist ornamental writing from the late 15th century'.¹³ According to him Tamás Bakócz had commissioned the codex as the Bishop of Eger yet, before being created cardinal in 1500. When he became Archbishop of Esztergom (in 1497 or 1498 as others suppose) he left it back in Eger half completed. Radó maintains that the Gradual was allegedly taken from Eger to Nagyszombat, the see of the chapter, following the flight from Esztergom by Miklós Oláh, who was also Bishop of Eger (1548) prior to being raised to the rank of the Archbishop of Esztergom in 1553. Oláh is supposed to have donated the two-volume codex to the chapter of Esztergom which had originally been made for the church of Eger, and

¹⁰ Berkovits, I. 1948, p. 312, cp. Berkovits, I. 1965, p. 84. The author's concept was also influenced by the opinion of the Croatian scholars, see the comprehensive survey in Kniewald, D. 1944, pp. 79—81. For historical reasons and aspects of critical analysis of style Julius Clovius, the person suggested by the Croatian scholars could not have been the miniaturist of the Bakócz codices as it had already been established by Edit Hoffmann (Hoffmann, E. 1929, p. 180 and Hoffmann, E. 1925, p. 48).

¹¹ Csapodi, Cs. 1983, pp. 59—66.

¹² Radó, P. 1941b, offprint, No. 6. Radó, P. 1941a, No. 142 and Radó, P. 1973, No. 171.

¹³ Radó, P. 1941b, offprint, pp. 21—22.

not for that of Esztergom. According to Radó the Gradual could not have been made for the cathedral of Esztergom because in that case it should have long been in the possession of the chapter in 1555.¹⁴ This theory evades the matter of the episcopal coat of arms: if namely the codex was written *before* 1500 no cardinal's hat can be expected among the insignia of Tamás Bakócz.

Recent scholarship into the codex analyzes the liturgical contents, the musical characteristics and the notation in their mutual relationship.¹⁵ What made this immense progress possible is the accelerated rate of discovery and study of the relevant Hungarian sources of the Middle Ages in the meantime so that the characteristic features of the Gradual could always be compared with the entire surviving material of tradition. In the course of this elaboration the sequences of the second volume were published,¹⁶ the fragments of one torn out folio each of both volumes could be identified¹⁷, and more precise relationships among certain items of the repertory came to light.¹⁸ The outcome and summary of this research into the codex itself seems to be less exact than the findings of the history of art. According to this the origin of the Gradual can be put around the turn of the 15th and 16th centuries. It contains the Mass liturgy according to the rite of Esztergom and can be considered as the last remarkable evidence of this rite. It must have served its function in the choir of the cathedral of Esztergom dedicated to the Blessed Virgin Mary and St Adalbert. Its musical notation resembles the musical script of the Buda and Esztergom records of those days. In the matter of the use of the coat of arms further research is needed, taking into consideration these factors as well.¹⁹

Jolán Balogh, the eminent scholar of the Hungarian Renaissance art came back upon the unsettled questions related to the Gradual in 1983.²⁰ She traced in detail and analyzed the work of the miniaturist's hand and established that the items in the style of the 'monogram painter' are partly shop works by his pupils. She raised again the possibility that had already emerged once in the 19th century that the Gradual could have been made for the Bakócz Chapel of Esztergom, a reasoning allegedly supported by the Annunciation depicted on the first page (Maria Annunciata being the titular saint of the Chapel). Simon Erdődy had the codex made between 1519 and 1521 for the beloved chapel of Tamás Bakócz, out of gratitude.

On preparing the present edition the binding of the codex was investigated by Dr. Marianne Rozsondai who performs research into the history of Hungarian and Central European book binding. She added the following evaluation to the description of the binding (see p. 98): 'The Gothic stamps of the two volumes are variants of wide-spread, originally German motifs of Nuremberg and Augsburg. Such stamps were also used in Southern Poland, Lower Austria and on the territory of larger Hungary. Though I have been unable to find a stamp of completely identical incision it is not out of the question that the Bakócz Gradual was bound in Hungary, either in Esztergom or Buda. In my opinion this work is one of the few surviving Hungarian items of Gothic bindings. As regards the time of binding it must be remarked that the Hungarian book-binding was much in the spell of the Italian Renaissance after 1500 so that it is *almost excluded* that the out-of-fashion Gothic binding of the Bakócz Gradual was made in the tens or twenties of the 16th century.

* * *

So far the various statements concerning the origin and nature of the codex have been based for the most part on the investigations of one particular discipline. In the introduction to the publication of the source we must attempt now to offer some kind of overall view. The theses given below after careful consideration of the relevant literature and based on my own research will necessarily include

¹⁴ Radó, P. 1941b, offprint, p. 26. Nevertheless, the codex could not have gone over from the archbishop's possession to that of the chapter automatically. It may well be that the donation was delayed for some reasons, for example the unfinished state of the illumination, and that this delay assumed excessive proportions.

¹⁵ Szendrei, J. 1981a, pp. 32, 60, 166. MZt pp. 229—230. Dobszay, L. 1985, pp. 39—41 and facsimile No. 10.

¹⁶ Rajeczky, B. 1956.

¹⁷ See note 10 of the previous chapter.

¹⁸ Based on the comparative musical analysis of the repertory of all surviving medieval Hungarian graduals, see MZt pp. 246—425.

¹⁹ Cp. the literature in footnote No. 15 as well as comprehensively in: Kódexek 1985, Catalogue No. 186 (J. Szendrei).

²⁰ Balogh, J. 1983, pp. 129—142. To the same subject see previously Radocsay, D. 1975, pp. 137—152.

well-nigh certainties, mere probabilities, undecided matters and negative statements. This train of thought will make reference to analyses at large which the reader can later check in the subsequent chapters of the introduction.

1. As far as contents are concerned the Gradual is markedly conservative. The fashionable items of the late Middle Ages are represented only exceptionally, as samples. Thus the contents would allow to date it even earlier than the turn of the 15th and 16th centuries. (In the parish codices of the bourgeois towns of the 'borderland' a much more colourful material is presented in the 14th century already, with an outlook on the customs of the Central European region far beyond the Hungarian border.) Conservatism of such an extent is, of course, not a matter of age in the first place but rather that of inclination. Nevertheless, it cannot be left out of consideration when the date is being established.

2. The investigation of the contents of the codex (the liturgical and musical aspects including) reveals that it agrees with the tradition of Esztergom, and is contrasting with that of Zagreb on essential points. To reject the idea of its destination for Eger as suggested by Radó is rendered more difficult by the fact that the customs of Eger belonging to the province of Esztergom can far less be distinguished from those of the archiepiscopal see than in the case of Zagreb. However, some minor factors (most of all the cult of St Adalbert) speak against the association of the codex with Eger.

3. The script and the notation of the Gradual can be dated by and large with equal right to the last decade of the 15th century and the first decade of the 16th century. Nevertheless, because of the extremely disciplined overall impression of the script I would rather incline to accept the earlier dates though it is obvious that the script may appear much older due to the consciously accepted and very strict stylization. It is a certainty and speaks in favour of an earlier date that as we progress in the 16th century the overall image of the script in the liturgical codices of the region gets more and more relaxed, much more loosened and flexible than the script of this Gradual, and this holds not only for private notation but large-sized codices as well. In the noted choir books originating in the workshop of Buda both the script and the musical notation are of subtler lineation which cannot deny the inspiration of the cursive script.

4. If I understand well, the *beginnings* of the activity of the miniaturist, the 'monogram painter' at Buda are uncertain. Ilona Berkovits put the date between 1515 and 1525 on the basis of the letters patent granting armorial bearings provided with date. There is no evidence whatsoever that the ornamentation of the two liturgical codices attributed to him was not made some years earlier than when the first letter patent granting armorial bearings was painted. No date was namely entered on the previous genre. What kind of evidence is there to prove that the two jobs, painting codices and letters patent granting armorial bearings were carried out by the same person simultaneously, and not in two subsequent periods. One cannot even join Edit Hoffmann in asserting that Tamás Bakócz (governor of the diocese of Zagreb from 1510 to 1514) was so much satisfied with the illumination performed by the 'monogram painter' for the Missal (No. 354) bequeathed to the church of Zagreb by the deceased Sir György of Topuszko that he commissioned him with ornamenting the two-volume Gradual as well. What if the chronological order was just the other way round? Consequently, I do not consider it convincing to date the origin of the Gradual simply after the 'embrazoning' period of the miniaturist even if there must have been some connection between the miniaturists' workshop and the emblazoners of the chancery. At any rate, this consideration is only relevant if the identity of the miniaturist of the Bakócz Gradual, the Missal and the letters patent granting armorial bearings supported purely by arguments of style criticism is accepted as an undeniable evidence, and if the similarity is not explained by the relationship of the trend or workshop (workshops).

5. The title of the present edition also reveals my opinion in the question of date. Accordingly, the writing down of the codex (text and music inclusive) could have started at the turn of the century, before 1500. The Gothic binding supplies evidence for it. The question is when the work of the miniaturist followed that of the scribes of words and music. It is highly improbable that the first miniaturist worked in a bound codex.

6. One cannot leave the genre, i. e. the destination of the codex out of consideration. The large-sized two-volume codex could only have been used in the choir of the cathedral, i. e. at the central 'service' post of a body celebrating a grandiose sung liturgy. Codices of this kind were not made for

the private collection of humanistic bibliophile pontiffs, to serve as private property. Thus the liturgical contents prove to offer a non-negligible, important aspect in assessing the circumstances of the origin of the codex. A book intended for corporate use must agree in contents with the singing practice of the community that chants from it. In the late Middle Ages certain Hungarian cathedrals consciously insisted on their own customs and traditions. Both Esztergom and Zagreb were such places. In addition to manuscript music entries we can find title inscriptions suggestive of the various customs, such as 'nota seu thonus Zagrabiensis', 'nota seu melodia ecclesie Strigoniensis'.²¹ Zagreb was even more steadfast in adhering to her own liturgical usage than Esztergom. As is well known the cathedral of Zagreb could retain its medieval rite up to the 18th century in spite of the definitely aggressive Romanization after the Council of Trent. This adherence shows clearly the possibility to express her Croatian identity through the independent, own liturgical tradition. He who weighs the role of a notated codex with the living liturgical music life in mind will find impossible to accept the notion that the choir of the cathedral of Zagreb, i. e. a body taking part in the liturgy, should be presented with a Gradual of Esztergom intended for use in the choir at the end of the Middle Ages. In Zagreb this book would have been put into the treasury at most, had it not been other types of books which were stored there. The size of the Gradual is large because many people sing from it at one and the same time from a relatively great distance. Its measurements serve as an expression of wealth, dignity and luxury in the second place only. This Gradual could have been used for singing and celebrating the liturgy exclusively at Esztergom or, at best, at the see of some smaller bishopric completely dependent on her. All this was evident for Miklós Oláh yet.

In my opinion the genre, function, contents and destination of the book exclude the possibility of its having been ordered by a bishop of Zagreb for use at the cathedral of Zagreb. This would have been simply an insult towards his own chapter. Why should he have commissioned a *Graduale Strigoniense*, particularly since Bishop Osvát Thuz provided the cathedral of Zagreb with ornamented choir-books made according to their own *revised* Zagreb tradition in the outgoing 15th century. If an additional Gradual was badly needed, it would have been a Zagreb one! Or is it possible that Simon Erdődy let these monumental works made for his own use, for his own pleasure? Hardly.

Jolán Balogh's assumption that the Gradual was ordered by Simon Erdődy, Bishop of Zagreb for the Bakócz Chapel at Esztergom makes already allowance for the Esztergom rite of the codex. This assumption cannot be refuted with absolute certainty though there are very strong arguments of contents, features of execution against it. From the representation of the Annunciation in the medallions of the ornament in the margin of the first page Jolán Balogh infers that the codex was meant for the Chapel Maria Annuntiata. It is evident, however, that the two pictures should not be interpreted regardless the context, i. e. independently from their connection with Advent. The angel and the Blessed Virgin Mary are accessory figures on the page starting the Advent period, their scene represented the main topic of the Advent season in the late Middle Ages. (The Advent sequences speak of nothing else but the Annunciation, for example.) It is thus not the presentation of the patron saint but giving the Advent atmosphere. At the same time, the workshop making the Gradual definitely reckoned with the distinctive presentation of the title of the place of destination. The designer of the Gradual indicated precisely which church the Gradual was intended for. In the Sanctorale section of the second volume only the Mass of one single saint would have been provided with abundant illuminations: that of St Adalbert.²² The place left blank for the ornamentation is even then significant if the miniatures could not be finished. The feast of St Adalbert in spring (April 23rd, f 60^v see Facs. No. 3) would have started with an ornamented page just like the first page of the first book. The planned wealth of border in the margin allows for example here and on the first page of the first volume of the codex the placement of five music lines only, instead of seven. If fate had willed it so that the codex could have been illuminated according to the original design, the execution of the St Adalbert Mass would make the destination of the codex evident for all. Even so we ought to notice the evidence of a 'page left strangely blank'. With regard to the intended quantity of ornaments the Mass of Annunciation (March 25th) does not rise above the

²¹ MZt p. 270, note 47.

²² The chief patron of the Cathedral of Esztergom was the martyr bishop Adalbert: *compatronus deinde primarius* cum B. M. V Assumpta (cp. Radó, P. 1973, p. 15).

rest of the Marian Masses. The importance of the feast of St Adalbert is demonstrated by a fastidious procedure of construction: the saint's own alleluias are not such simple components in the Communis type of Mass of *De sanctis in tempore paschali*. After the presentation of the Communis material the items selected and compiled in honour of St Adalbert and the own alleluias are written down separately with the emphasized beginning mentioned.

The foregoing suggest the St Adalbert Cathedral as place of destination. But even the contents of the codex refer to cathedral and not to chapel use. It includes processions and pontifical ceremonies celebrated explicitly for large audience which never took place in a chapel, and hardly in parishes. It is unlikely that an immense codex, from which one could only sing in a cathedral, should have been placed in a chapel.²³

* * *

It was a person with mitre distinguished by the Erdődy—Bakócz coat of arms who had the Gradual written for the church of *Esztergom*. It is hard to believe that he was a bishop of Zagreb. The Gradual was intended for use at a *cathedral*, and not at a church of lesser rank, and particularly not for a private treasury. The bishop's coat of arms was thus, according to the plan, the armorial bearings of the *donator* and *not* the possessor. The reason why the Gradual did not immediately reach the place intended for by the bishop is that it was not completed, its production was 'in progress' for decades. Is it not possible that Tamás Bakócz had this Gradual written in 1498—99, at any rate before 1500 as a simple Archbishop of Esztergom yet, and started to have it ornamented right before being created cardinal, and that he let it abandon due precisely to this event? If the possibility of the miniaturist's activities at Buda around 1500 can be precluded on grounds of evidence of the history of art with absolute certainty, then we must proceed, in my opinion, with research into the matter of the coat of arms. The theory involving Zagreb is not valid for this book.

As far as I know no evidence for the beginnings of the miniaturist's activities survives. The curious thing is that he was not an itinerant foreign artist travelling all over the world but a Hungarian master accomodating himself to Italian trends as well. He must have been brought up at a workshop of Buda — thus who would dare to claim that his productive years lasted only ten years? In the light of the above I do believe that the only explanation of all facts that holds ground is that Tamás Bakócz had commissioned writing the codex for Esztergom right at the moment when he became archbishop, and let it drop soon when he was created cardinal. On considering this whole matter we should keep in mind that the Bakócz coat of arms depicted on the altar of the Bakócz Chapel at Esztergom displays no kind of bishop's or cardinal's insignia in spite of the fact that the construction of the Chapel started in 1506. The question arises whether the coat of arms was really used consistently.

The codex can be regarded as up-to-date not only with regard to make-up but destination and contents as well. The high church dignitaries in King Matthias's entourage passing for strongholds of humanism and patrons of arts are tokens of the intention to promote the cause of the early Hungarian tradition, particularly from the second half of the 15th century onwards. The humanist spirit manifests itself in a kind of conscious, almost philological exaction and the intention to return to the sources (in this case to the primary sources of the local liturgy). The object of this studiousness is the *mos patriae* and, together with it, the traditional chant material as it appears in the usage of the local church. The manner of editing, the removal of errors, the requirement to perpetuate it in a worthy form and the urge to understand the handed down form are all consequences of the humanistic spirit and mentality. It was in this spirit and at this time that the Zagreb usage came to be revised and made a fair copy of (Osvát Thuz), that the revised custom of Esztergom was published in print (by the suffragan Mihály), and that the illuminated choir-books with the reliable notation of the melodies were made (Antiphonal of Várad). János Gosztonyi, Bishop of Győr made the professor of great renown,

²³ This statement is not meant to underestimate the value of data regarding the liturgical books which belonged to the the Bakócz Chapel (cp. footnote No. 3. in the previous chapter and Csapodi, Cs. 1983, pp. 65—66). The antiphonaries and graduals mentioned in several contexts have unfortunately not survived! It is, however, *sure* that they were notated manuscript codices and *not* printed books as Csaba Csapodi assumes (p. 65). No printed antiphonaries or graduals were made according to the Esztergom rite, and the Bakócz Chapel was definitely following that rite.

J. Chlichtoveus of the university of Paris write textual commentary to these items immediately before the Mohács Disaster. The last outstanding representative of this 'conservative humanism' will be Miklós Oláh in the middle of the 16th century.²⁴

The circumstances leading to the emergence of the codex in Nagyszombat are still veiled in mist. It cannot be excluded that the Gradual remained at Buda until passing into the hands of that Miklós Oláh²⁵ who still knew what to do with it. This implies that on taking over the archbishopric of Esztergom Miklós Oláh carried out the planned donation personally, and handed over the Gradual to the chapter as the archbishop's gift. However, it is also possible that Miklós Oláh first met the codex at Nagyszombat only after it had been stowed away to safety on an unknown route.

This is naturally no more than mere conjecture. What remains certain is that the Gradual could only have been used for a short time. Until 1555 it was essentially incomplete, after that time the chapter was already in exile at Nagyszombat where the codex was worked on by the miniaturist of Miklós Oláh for a while. At any rate, living conditions started to change slowly, and the time of abandoning the rite of Esztergom approached. Nevertheless, we may assume some years of use at Nagyszombat, though the inside folios are to such an extent unused that they could be new, and lack any kind of later entries customary in liturgical books. As a matter of fact, it is by no means a chance that the codex got from the repertory of church implements to the library of the cathedral chapter and, together with them, to its present location when the chapter returned to Esztergom.

²⁴ MZt p. 423 (L. Dobszay).

²⁵ Miklós Oláh (1493—1568) was educated at the court of King Ulászló II. He was first canon of Pécs, than of Esztergom, the secretary of King Lajos II, then after 1526 of the widowed Queen Mary whom he accompanied to the Low Countries in 1527. After 1542 he returned from the Low Countries to Hungary once for all. Bishop of Zagreb (1543), bishop of Eger (1548) and, from 1553 onwards, archbishop of Esztergom and holder of several secular dignities in addition.

The Miniatures of the Codex (Gyöngyi Török)

Tamás Bakócz was an outstanding representative of the generation of erudite church dignitaries living and working in the late 15th and early 16th centuries who let the Renaissance taste gain ground in the works of art made for the church as well. The best-known evidence of his patronage of arts is the chapel in honour of the Annunciation (*Maria Annunciata*) constructed in Renaissance style at the side of the old cathedral of Esztergom between 1506 and 1512. He intended it to be his burial place. The chapel has remained intact and one of the most significant monuments of the Renaissance architecture in Hungary to this day. The primate patronized arts on a large scale to which not only the design and the generous supplies of the chapel¹ mentioned testify but the other constructions he initiated, his vestment, chalice and jewels as well.² The immense, two-volume Gradual must also be viewed in this context which, on the evidence of the coat of arms entwined organically with the ornamentation in several places, was commissioned by the primate for use of his own church, the St Adalbert Cathedral of Esztergom. This is born evidence of — as demonstrated recently by Janka Szendrei — by the projected but unfortunately never realized large-scale initial for the feast of St Adalbert in the second volume.³

Characteristic of the Primate's commission is the high artistic pretension in this instance as well. The miniaturist of f 1^r which displays craftsmanship of the highest standard was a well-identifiable artist heading a larger workshop. Through its style this workshop whose activity reached perfection in painting letters patent granting armorial bearings at the time of the Jagello kings appears to be the direct continuation of the illumination of King Matthias' time and furnishes a good instance of the introduction and further development of the Italian forms in Hungary.⁴

Edit Hoffmann called the leading miniaturist, who left his hitherto undecipherable signature in the missal of the treasury of the cathedral of Zagreb (No. 354) he was working on, as the 'Bakócz monogram painter'. Several attempts have been made to identify him with Giulio Clovi. This has proved to be entirely without foundation because the two masters have a completely different style as Jolán Balogh has recently called the attention to.⁵ The date of his working on the codex is much debated, I am inclined to put it around 1510.

Compared to the strict construction of the Corvinus manuscripts the 'Bakócz monogram painter' works with a light, delicate touch. The putti, nereides and particularly the ornament with vine and flowers characteristic of him appear fully identical with the ornamentation of the Bakócz Gradual in a larger group of letters patent granting armorial bearings. The attachment to the Italian forms can best be seen in the two medaillons of f 1^r depicting the Annunciation, and in the initial 'A' on the same page which shows King David in prayer. The latter picture also bears evidence of the artist's remarkable landscape painting skills. Though the type of angel in the Annunciation still bears reminiscences of Leonardo's painting of a similar subject made c. 1470 and displayed at the Uffizi, in the demonstration of the perspective of air the northern influence is rather detectable. The letter resting on succulent leaves and surrounding the figure of the praying King David is definitely of Lombardian origin, and a whole set of identically high standard initials of the Gradual are related with this style.

¹ Balogh, J. 1956, pp. 1—198.

² After King Matthias' death the Primate attempted to obtain the best part of the King's treasures of art. Thus he came into possession of one of the King's throne draperies and his Calvary. For his bibliophilic inclinations see in greater detail: Hoffmann, E. 1929, pp. 177—182.

³ Kódexek 1985, catalogue No. 186. See also pp. 103—105. in the present introduction.

⁴ Hoffmann, E. 1929. Schallaburg '82, p. 530 (Gy. Török).

⁵ Hoffmann, E. 1929. Balogh, J. 1983, pp. 129—142. Zagreb 1, pp. 20, 21, 293. Zagreb 2, pp. 87, 217.

The steady drawing of some of the unfinished initials is in the very same hand, and provides at the same time a typical example of miniature painting. The initial 'P' with the scene of the Nativity (f 11^v) could occupy a worthy place in the history of the Hungarian art of drawing since it demonstrates excellently the stylistic features of the 'Bakócz monogram painter'. Coming after his drawing in sequence was the reddish priming to be put under the goldfoil which could also have been applied by another member of the miniaturists' workshop. The gold-foil should have been laid on after that (as an instruction in the upper left-hand margin substantiates), and painting would have been performed following the gilding only.

By that we have arrived at the most striking problem of the decoration of the Gradual: to the presence of several miniaturists of different attainments working with a time delay. Apart from f 1^r just discussed the miniature of f 8^v depicting the Holy Trinity, and the ornamentation on f 11^v are also in the style of the Bakócz monogram painter. The same style appears on letters patent granting armorial bearings issued at the chancery of Buda between 1514 and 1525.⁶ Several less talented pupils tried to imitate this style in the Gradual, too, but they rather serve as an example of the process how the set of ornamental motifs of the Renaissance assumed popular character.⁷

* * *

In order to offer the reader at least a rough survey of the illuminators, the list of the pictures is arranged in groups according to the hands working on the codex as established so far. The folio numbers refer to volume I as in volume II the space left blank for the miniatures has remained so.

1/A. *Miniatures by the Bakócz monogram painter*: they are the ornaments and initials on the most lavishly decorated pages containing the greatest number of figural representations, scenes, marginal ornaments and initials as well.

Ff 1^r, 8^v (only the initial 'D' with the portrayal of the Holy Trinity!), f 11^v (here the medaillons and the lozenges reflect fairly northern features; the master's style shows the same kind of duality in the Missal of Zagreb as well).

1/B. *Bush drawings by the Bakócz monogram painter*: they are sketches; these miniatures were either completed by others, or left unfinished.

Ff 10^r, 15^r, 17^r, 19^r, 20^v, 23^r, 25^r, 29^r, 33^{r-v}, 34^r, 35^r, 38^v, 39^{r-v}, 40^r, 41^v, 43^v, 44^r, 45^v, 48^v, 49^v, 51^{r-v}, 53^{r-v}, 72^v, 73^{r-v}, 82^{r-v}, 83^v, 84^{r-v}, 85^{r-v}, 88^r, 89^v, 90^{r-v}, 93^r (the initial 'N'), 95^r, 96^r, 99^r, 104^r (the initial 'I'), 104^v, 105^v, 106^{r-v}, 107^{r-v}, 108^v, 109^r, 110^{r-v}, 111^{r-v}, 113^v, 114^v, 115^r, 116^v, 118^r, 120^r, 121^v, 123^{r-v}, 125^r, 126^r, 127^v, 128^r, 130^r, 133^v, 134^{r-v}, 136^r, 137^r, 138^r, 139^v, 188^{r-v}, 189^v.

2. *The Bakócz monogram painter's assistant* painted decorated initials following the master's style most faithfully.

Ff 1^v, 2^r, 3^{r-v}, 4^{r-v}, 5^r, 5^v (with the added ornament in the margin), 6^{r-v}, 7^{r-v}, 8^r, 8^v (only the initial 'I' and the upper border), 9^v, 12^r, 13^v (with the added vine ornament), 15^r, 16^{r-v}, 75^v, 76^r, 77^r, 78^v, 79^{r-v}, 80^{r-v}.

3. *The popular painter 'A'* (c. 1520): mainly with green and white colouration.

Ff 8^v (extreme and lower borders, unfinished), 11^r, 21^{r-v}, 28^r, 30^r, 31^r.

4. *The popular painter 'B'*

Ff 12^v, 18^v, 93^r (the initial 'B').

5. *The popular painter 'C'* worked later; he used mainly blue and green colours.

Ff 13^r, 14^{r-v}, 18^r, 20^r, 22^v, 23^v, 24^{r-v}, 26^{r-v}, 27^{r-v}, 28^v, 29^v, 32^{r-v}, 34^v, 38^r, 40^v, 41^r, 42^{r-v}, 44^v, 45^r, 46^{r-v}, 47^r, 48^r, 50^{r-v}, 52^{r-v}, 54^v, 55^{r-v}, 56^{r-v}, 57^{r-v}, 58^{r-v}, 59^v, 60^{r-v}, 61^{r-v}, 62^r, 62bis^{r-v}, 63^r, 64^v, 65^v, 66^{r-v}, 67^{r-v}, 68^{r-v}, 69^{r-v}, 70^{r-v}, 71^{r-v}, 72^r, 74^{r-v}, 77^v, 78^r, 81^v, 86^{r-v}, 87^{r-v}, 88^v, 91^{r-v}, 92^{r-v}, 94^v, 96^v, 98^r, 100^r, 101^r, 126^v.

6. *Popular painter with the monogram I. K.*

Ff 10^v, 99^r (the initial 'P'), 103^v (the marking I. K.), 104^r (the initial 'P' in several hands), 104^v, 141^r.

7. *Miklós Oláh's draughtsman*, 1557.

F 139^r, 141^v, 142^r (MDLVII), 142^v, 143^r.

⁶ Schallaburg '82, p. 527ff.

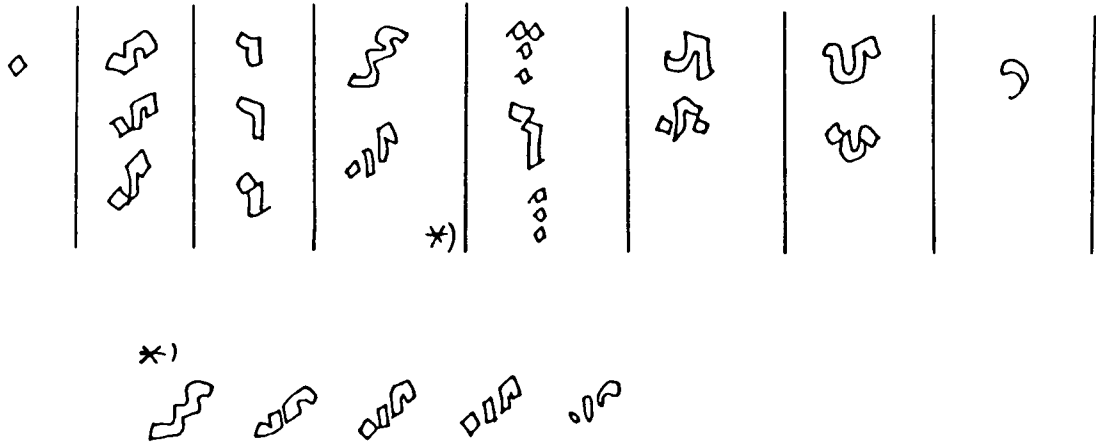
⁷ For the detailed description of the ornamented folios see Berkovits, I. 1948, pp. 312—320.

The Notation of the Codex

Like most of the ornamented codices of Eastern Europe written in the late Middle Ages for diocesan use the Bakócz Gradual is provided with Gothic notational signs. The *technique* of the musical script agrees with the notational technique of the time being widely diffused north of the Alps, ranging from the Rhine to Lemberg and Kronstadt.

On surveying the *system* of Gothic notes it strikes you immediately that the notation within this great geographic extension is "eastern" in nature, i. e. it is characterized by a markedly *Messine* set of neumes customary in the Middle German, Czech, Polish, Hungarian and, by that time, also in the Austrian dioceses.¹ The stylized separate virga of the western German dioceses (the so-called "hook-neume") is for example completely missing. In its stead, the successors of the *Messine tractulus* (lozenge or rhomboid) are exclusively used as basic syllabic signs. The "eastern type" Gothic notational signs are based on the neume systems mixed of the German and *Messine* notations to a different proportion each, or compiled of *Messine* and other signs in some places. It also occurred that a purely *Messine* notation was taken possession of with Gothic pen-strokes. As a result, the overall impression of this music picture is much more loose and dissolved everywhere than that of the contemporary western German or of some northern notations.

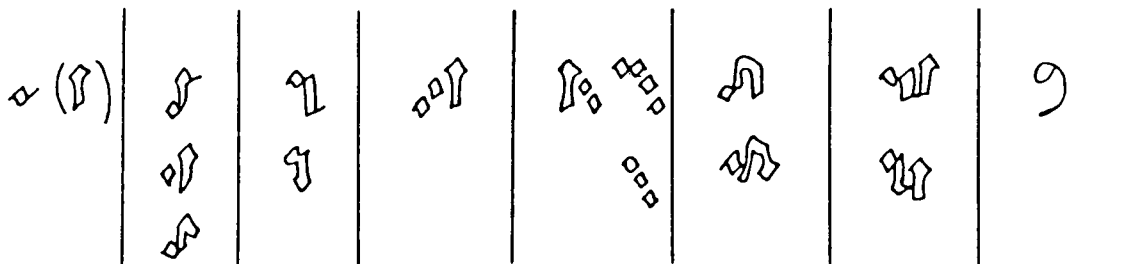
The question arises whether the musical notation of this codex should simply be regarded as a Gothic notation of *Messine* character. It is certain that such a statement would be much rather a superficial generalization than a precise definition as the scope of the "eastern type" Gothic notations embraces several clearly detached notations as far as form is concerned.² The individual variants can be characterized by *entire set of signs*. The systems or sets of signs were handed down and remained stable for centuries and depended on the given cultural sphere.

Ex. 1. The signs of the Esztergom notation

¹ Cp. *Le graduel*, pp. 58, 183; *Répertoire*, pp. 137, 140, 143; Wagner, P. 1930; Stäblein, B. 1975, p. 68; Härting, M. 1963; Lipphardt, W. 1961; Hutter, J. 1930.

² Szendrei, J. 1988a; Szendrei, J. 1985b.

Ex. 2. The signs of the "Messine-Gothic" notation

Based upon a detailed analysis of the set of neumes the musical script of the Bakócz Gradual can be defined as a mixture of the elements of the 12th-century "Hungarian" (Esztergom) notation (cp. Ex. 1)³ and of the 13th-century Central European "Messine-Gothic" notation (cp. Ex. 2).⁴ In short, it may be termed as the *Messine-Gothic and Hungarian mixed notation*.⁵

In Hungary the two musical scripts mentioned as sources were used side by side from the early 14th century onwards in a distribution following the subtle inner stratification of the network of institutions cultivating music. In the case of the Messine-Gothic notation this meant a period of import whereas the Hungarian notation reached one of the peaks of its development after two centuries of local practice. Both notations were kept alive chiefly by institutions functioning within the dioceses: this fact may have given rise to the possibility of interdependence. While the Hungarian notation was mostly cultivated in the network of early scriptoria going back to the Arpadian age (before 1301), the Messine-Gothic notation came to be the most favoured script of the new institutions of the recent settlements starting to prosper in the course of the 14th century, that is very frequently of the lately established schools and scriptoria of national character. It is as if the settlers had brought it along ready-made to be introduced into the "new" towns of the early Angevin period ... This historical situation facilitated that the two musical scripts retain their independence. It must have meant an important factor in the evolution of writing that there emerged a new layer of codex scribes in the regions where the Messine-Gothic notation was used. The social standing of these scribes, the copyists of musical script was different from and moderner than any of their preceding counterparts in Hungary: the professional, secular scribes of text and music (*Stuhlschreiber, cathedralis scriptor*) placed themselves at the commissioners' service, first and foremost of towns, as a kind of independent craftsmen.

As the geographical boundaries of the Hungarian notation — one of the two related musical scripts getting close to each other, in one common circulation — coincided with the medieval frontiers of the country⁶ the mixed notation could not have emerged anywhere else but within these boundaries. And though in principle the possibility cannot be ruled out that by the late Middle Ages a neume system developed in the scriptoria of Hungary should crop up farther, outside the country's territory, no evidence has been found in comparative analyses so far. *All* codices using Messine-Gothic and Hungarian mixed notation have proved to be of Hungarian provenance both with regard to rite and the musical tradition.⁷

Traces of the mutual influence of the two notations can already be observed in the sources of the late 14th century. The contact first showed in the sphere of the *technique* or the musical script. The additive writing manner in which the neumes are constructed from loosely joined elements had been known in some Hungarian notational scriptoria from the early 13th century onwards. This technique

³ Szendrei, J. 1983, pp. 11–90, 122–151, 163–191, facsimiles on pp. 195–308. The same in German: Szendrei, J. 1988b, pp. 5–234. Szendrei J.—Rybarič, R. 1982, pp. 46–63.

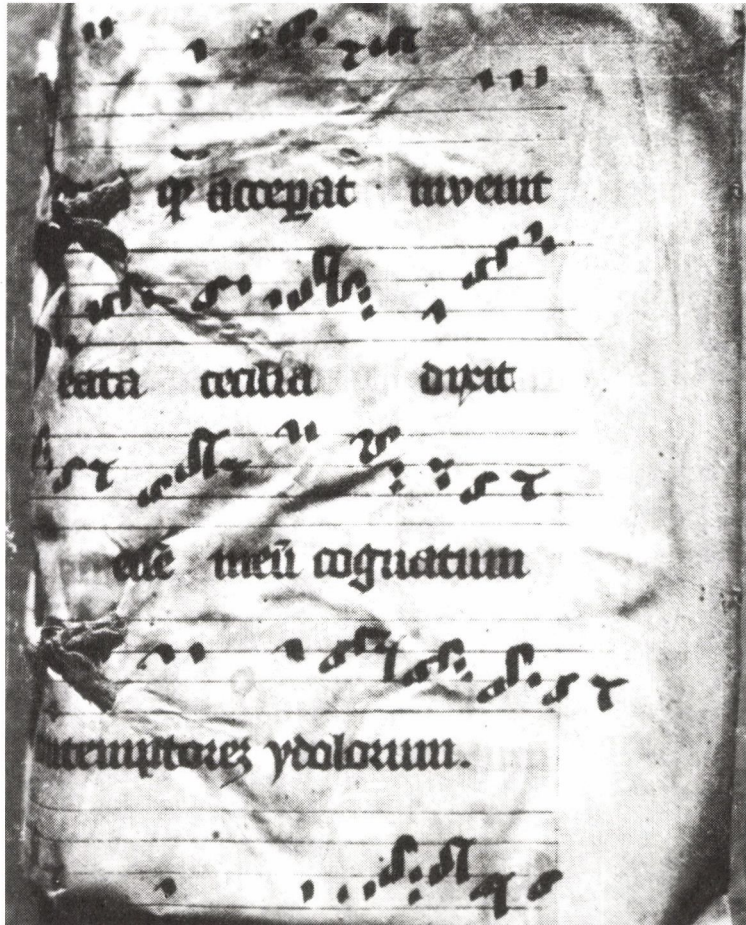
⁴ Cp. the literature listed in notes 1 and 2 and, with regard to the Hungarian situation, also Szendrei, J. 1988b, pp. 111–126 as well as MZt pp. 201–204. (Szendrei, J. *A metzigóti notáció*).

⁵ For the description of this notation see Szendrei, J. 1983, pp. 76–80; Szendrei, J. 1988b, pp. 150–167; MZt pp. 204–206.

⁶ Cp. the literature listed under 2 and 3.

⁷ Cp. Szendrei, J. 1981a, pp. 30–34.

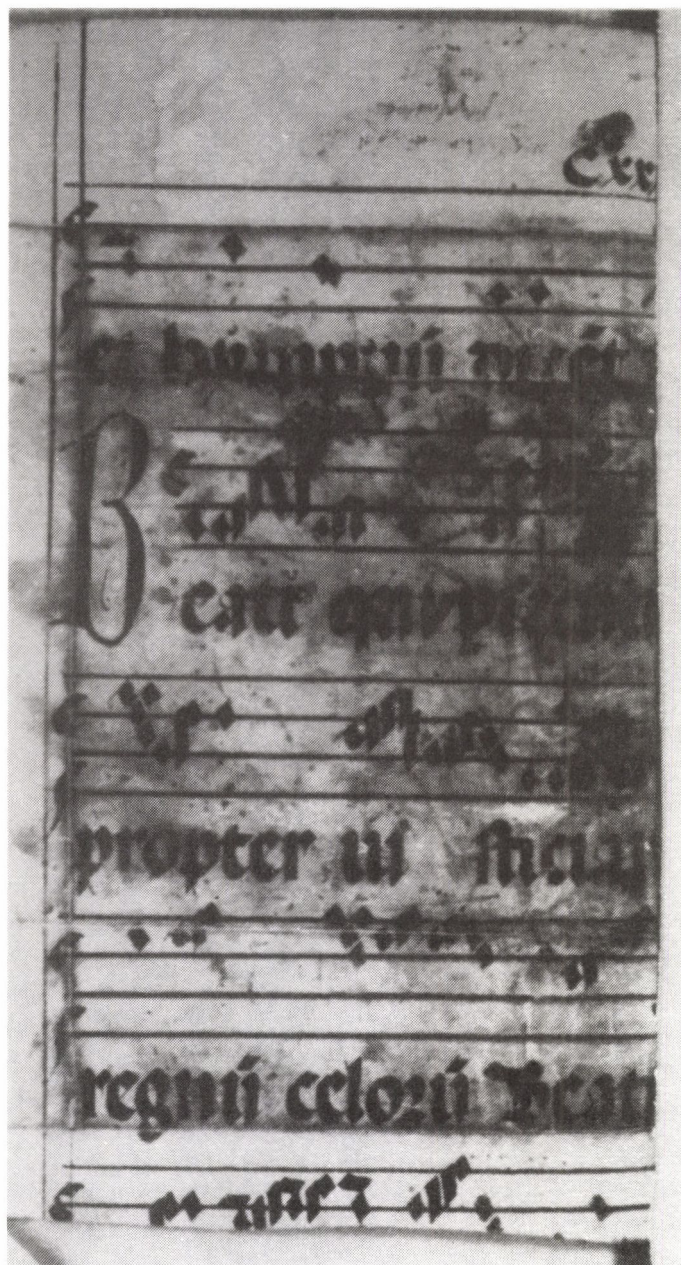
gained more and more ground in the 14th century and, what is more essential, the concrete sequence of writing motions started to adapt itself increasingly to that of the Messine-Gothic notation everywhere.⁸ This sequence of motions allowing a fast and, at the same time, regular script did not change the composition of the neumes of the earlier notation for a while, yet prepared the way for it. Then simultaneously with the technique the slant and the neume structures of the Messine-Gothic notation grew familiar and applicable as well. A structural change in the neume forms of the Hungarian notation first started to be perceptible when the musical scribes had to solve the problem of the increasing size of note heads. Due to the lack of space the points, which were supposed to be vertically aligned, could not be placed under each other in the required manner without difficulty whereas the recently introduced related notation offered an adequate solution for it. In some of the old scriptoria the vertical point rows of the compound signs of the musical notation got aligned to the right while the separate *climacus* started almost exclusively with two points of equal height remained vertical in structure (cp. Ex. 3).⁹ In other places the original form of the separate *climacus* suffered loss to some extent: the last *postpunctum* shifted to the right of the rests (cp. Ex. 4).¹⁰ And finally, after all these trials an unambiguous decision was made: from that time on all point rows depicting a melisma of descending melodic motion tend *to the right*. As a result, the slant of the script and the notational structure changed, and from the elements of the Messine-Gothic and the Hungarian notations a specific system of mixed signs emerged (cp. Ex. 5).

Ex. 3. Antiphonary from Hungary, 14th c.

⁸ Cp. Szendrei, J. 1988b, pp. 120—121, 151—152, 169.

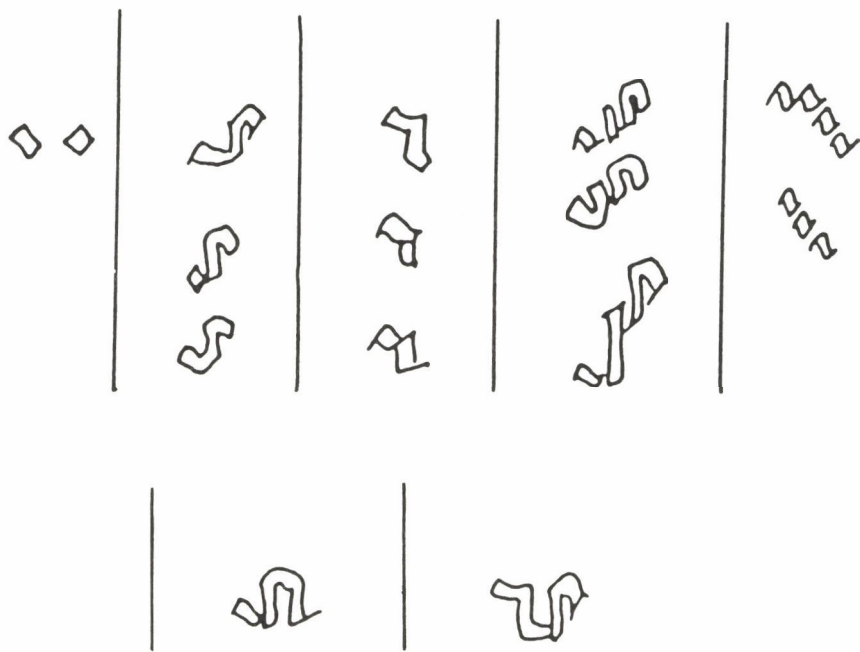
⁹ Postpuncti leaning eventually to the right and retaining the vertical alignment of the independent climacus at the same time can be found in the *Antiphonal* from the 14th century, Budapest, University Library, shelf mark *U. Fr. I. m. 216* (cp. Mezey, L. 1983, p. 185; the notation is insufficiently defined there); *Missale notatum* from the 14th century, Archives

Ex. 4. Antiphonary from Hungary, 15th c.

of Pannonhalma, binding of the 1585–1588 registry of István Pisky, castellan of Tihany (cp. Szendrei, J. 1988b, p. 99, F 345, Ex. 11e); *Antiphonal* from the 14th century, Pozsony/Bratislava, Slovenské narodné Muzeum, *Mus. I. II* (cp. Szendrei, J. 1988b, p. 101, F 606, Ex. 11h); the facsimile reproduced here is taken from the *Antiphonal* (15th century) Güssing, Bibliothek der Franziskaner, cover of the 4/68 print (cp. Szendrei, J. 1981a, F. 502, a section of the series F 349, F 496–507, cp. Szendrei, J. 1988b, p. 100, F 496, Ex. 11f: here the separate *climacus* of vertical structure can also be read on another folio of the same codex).

¹⁰ See e. g. *Antiphonal* from the 15th c., Budapest, National Széchényi Library, the binding of *Fol Lat 958/XI* (cp. Szendrei, J. 1988b, p. 157, F 85, Ex. 29b); *Antiphonal* from the 15th c., Budapest, Library of the Hungarian Academy of Sciences, *T 8* (Szendrei, J. 1988b, p. 157, F 45, Ex. 29c). Particulars of the example given: *Antiphonal*, 15th c., Budapest, Hungarian State Archives *E 159/1571/20*, Szendrei, J. 1981a, F 332, from a Transylvanian codex identical with F 45.

Ex. 5. The signs of the mixed notation

It is difficult to say which notational peculiarities predominate in this mixed system of signs. The slant of the script derives from the Messine-Gothic notation. There is only one basic neume left whose origin can exclusively be found in the Hungarian notation: it is the *scandicus* tied even in the case of second steps. In addition to this essential *structural* element which is extant in *every* source with mixed notation (and without which it would be a purely Messine-Gothic musical script) we may differentiate accessory elements as well which, though originating in the Hungarian notation, refer only to the drawing, the stylization on the one hand and are not equally characteristic of every source with mixed notation, on the other (e. g. the proportions of the *clivis* sign of a second step). Although it would not have been necessary, the two notations merged in a way that the markedly German neume structures not alien to the Messine-Gothic notation either were omitted in the emerging new system of signs. (The *scandicus* does not end in a virga and the *climacus* does not begin with it.) An attempt at describing the characteristic features of the outcome, the mixed notation will reveal that the slant of the script is German while the system of signs is composed of Messine neumes (Hungarian *and* Messine German source) and of one Italian neume (Hungarian source). The manner of stylization is heterogeneous because certain scriptoria adopted the Hungarian notational tradition, others would rather join the Messine-Gothic one.

Sources bearing evidence of the process at the end of which the Messine-Gothic and Hungarian mixed notation received its final shape started to appear around the beginning of the 15th century.¹¹

¹¹ The list of these sources can be found on p. 139 of Szendrei, J. 1981a (the two 14th-century sources given there show a still unsettled mixture of signs, in C 49 the mixed notation was entered later, and C 38 as well as 43 were erroneously included in the list).

The most significant sources written in mixed notation include an antiphonal from Esztergom and a gradual fragment very close in its realization to this antiphonal (C 8 and F 225),¹² the so-called Futaki Gradual dating from 1463 and originating probably in Buda (C 45),¹³ the "Buda Psalter" and the Antiphonal also from Buda which is provided with number 1 in Knauz's catalogue (C 7 and C 1),¹⁴ the musical script of a supplementary section of the Gradual Ulászló from the same region (C 5)¹⁵ and a Passionary for use from Esztergom (C 10).¹⁶ Their evidence is supplemented by the manuscript musical entries of certain fragmentary sources, most of all of missals whose degree of stylization at times almost reaches that of the notated codices.¹⁷ The musical script of the Bakócz Gradual fits in organically with the scope of the works mentioned (cp. Ex. 6).

In addition to the items listed originating in all probability from the region around Buda and Esztergom the branch of the script tradition deserves particular attention that had its beginnings in the reformed codices of Osvát Thuz, bishop of Zagreb (Antiphonal and Intonary, C 55 and C 57).¹⁸ Compared to the style of Buda and Esztergom the mixed notation in the choir books of Zagreb was carried out differently and definitely more flexibly (cp. Ex. 7).

¹² Esztergom, Cathedral Library *Mss. I. 3*, a fragment is held in Budapest, Library of the Hungarian Academy of Sciences, *T 308*; another fragment is also in Budapest, University Library, *U. Fr. I. m. 236*. Cp. Szendrei, J. 1981a: C 8 and F 40 as well as Mezey L. 1983, p. 198 (the provenance of the fragment is not mentioned here and the definition of the notation is mistaken). On the proper relationship between the Antiphonal volume and the two fragments see Köröndy, K. 1979, pp. 79–82. A gradual surviving in fragments must have been made in the scriptorium of the antiphonal, see the binding of Inc. 387, Budapest, National Széchényi Library (Szendrei, J. 1981a: F 225). Monuments of a related scriptorium from the early years of that century are the binding of *Index Prothocoli Anni 1592*, Szombathely, State Archives and the binding of *Processus Liquidationis 1734*, Szombathely, Chapter Library: two folios of the same gradual served as cover. Cp. Szigeti, K. 1962, pp. 66–67.

¹³ Istanbul, Topkap Seray, No. 2429, Szendrei, J. 1981a, C 45.

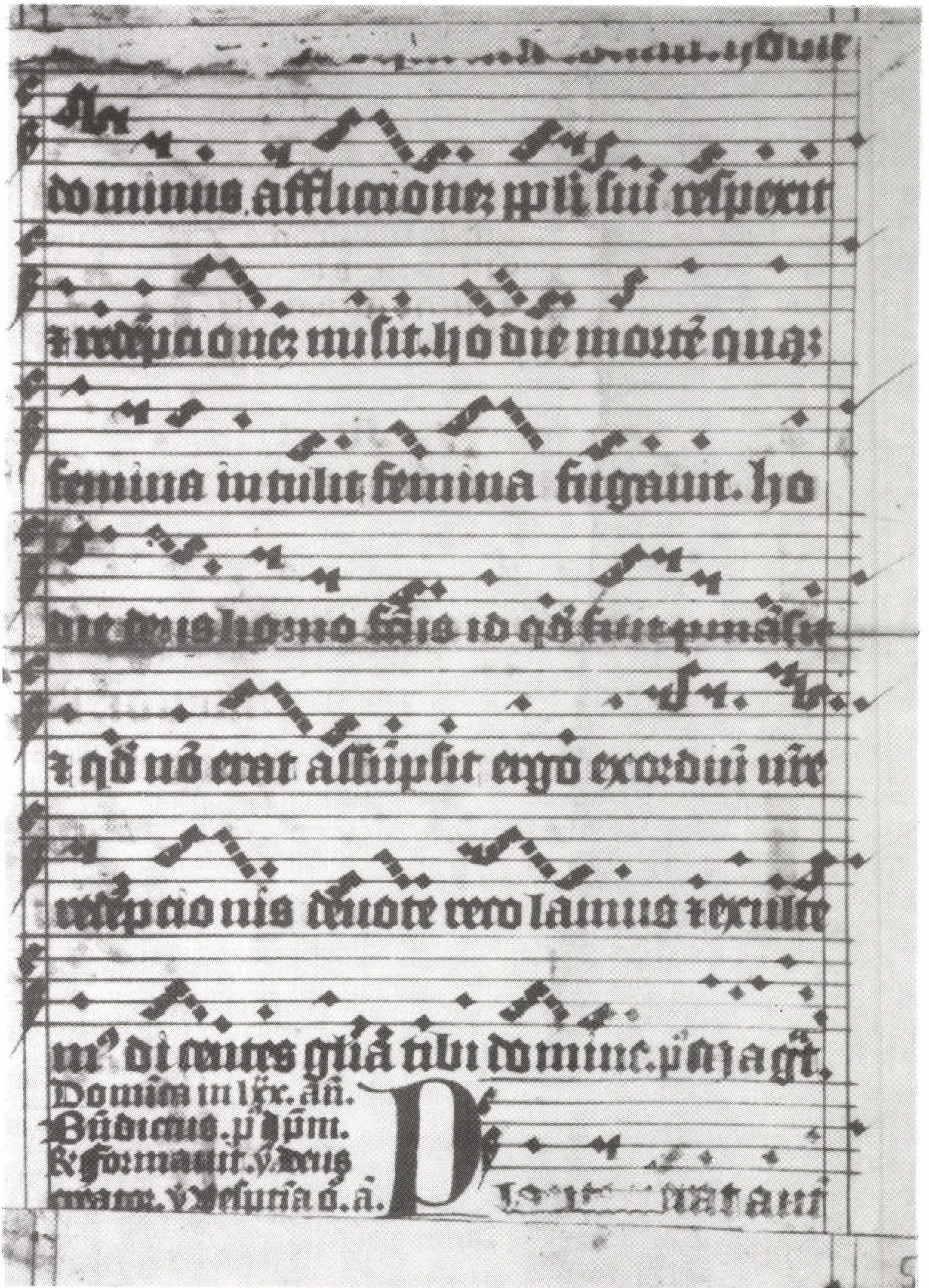
¹⁴ Esztergom, Cathedral Library, *Mss. I. 3c*, its fragment is held in the library of the Hungarian Academy of Sciences, Budapest, *T 296*, cp. Szendrei, J. 1981a: C 7 and F 43; Pozsony/Bratislava, Archiv Mesta, *EC Lad. 6*, its fragments are held in the National Széchényi Library under *A 23/III* and *V*, cp. Szendrei, J. 1981a: C 1 and F 146, cp. Dobszay, L. 1978, pp. 35–39.

¹⁵ Esztergom, Cathedral Library, *Mss. I. 3* (sic, cp. footnote 12!), Szendrei, J. 1981a: C 5. The addition with mixed notation by the users of the codex can be read on f. 264.

¹⁶ Esztergom, Cathedral Library, *Mss. I. 178*, cp. Szendrei, J. 1981a: C 10.

¹⁷ See e. g. *Missale Strigoniense*, Venezia 1498 (National Széchényi Library, *Inc 181*, membrane copy); *Missale Quinqueecclesiense*, Venezia 1499 (National Széchényi Library, *Inc. 989*, membrane copy: in both instances a manuscript notation on printed lines; *Missale Zagrabiense*, Venezia 1511 (National Széchényi Library *RMK III. 176*): manuscript notation on stitched in added pages, cp. Szendrei, J. 1981a: M 53, M 43, and M 58.

¹⁸ Zagreb, Metropolitanska Knjižnica *MR I* and *MR 10*, cp. Szendrei, J. 1981a: C 55 and C 57.

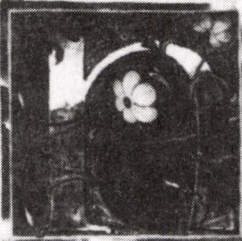

Ex. 6a. Antiphonary from Esztergom, mid 15th c.

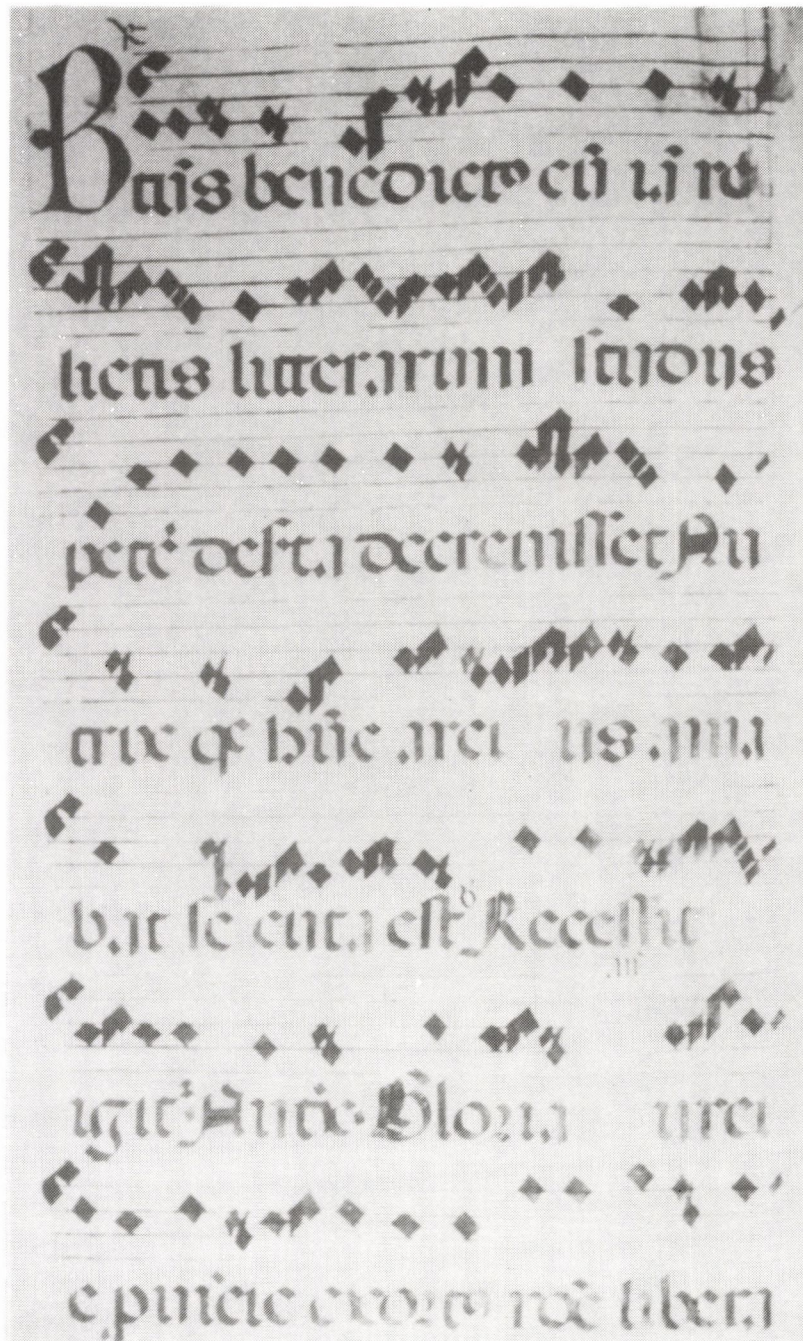
sus obumbrabit tibi et superius e-
 us operabis. **S**icut circumdabit
 te uitas eius non timebis anno
 re nocturno. **I**gnis in uolante
 pedem in uigilio pambulante in uen-
 tis in uigilia et demoratio in uen-
 dia. **E**adem in uigilia
 re tuo in uigilia et demoratio in uen-
 dia aduersis tuis tibi autem non ap-

Ex. 6b. Gradual from Hungary, written by Franciscus de Futak, 1463

reret filium suū p̄mogenitum p̄. **A**
Quoniam tuus est nobis.
 atoremus p̄. **V**enite. **D**omin
 filius m̄s es tu ego hodie genui te. **Q**uoniam
Quoniam sponsus d̄ns p̄cedens te thalamo
 suo p̄ Celi enā. **D**iffusa est gr̄a in labijs tui
 p̄pt̄ea b̄ndixit t̄e deus in eternum. **C**ruentia
Concede nobis celorum rex te
 uirgine nasci dignatus ē ut
 hōiem potum ad regna celestia reuo caret
 gaudet exercitus anglorum. **Q**uia salus et

Ex. 6c. Antiphony from Buda, 15/16th c.

Ex. 7. Antiphony from Zagreb, late 15 th c.

The sources available from the 16th and 17th centuries show that the mixed notation must have been known in a wider circle than it can be deduced from the late medieval sources. Relevant documents have emerged, even if sporadically, from the whole territory of Hungary. Works including Gregorian chant in the vernacular written for liturgical practise of the Protestant church deserve to be mentioned.¹⁹

¹⁹ See e. g. Batthyány Gradual, early 17th c., Gyulafehérvár (Alba Julia), Batthyány Library, Ms. I. 40; Óvári Gradual, early 17th c., Debrecen, Library of the Reformed Church, R 504 (Szendrei, J. 1981a: C 52 and C 113).

The blending of the signs of the Messine-Gothic and Hungarian notational systems and the development of the writing technique preparing the way for the "standardization" of the individual neume elements came about probably as a result of applying cursive and half-cursive notation in copying song-books for every-day use or making secondary musical entries in the course of the 14th-century notational practice yet. The thus established mixed notation appeared already as the musical script of the representative, ornamented codices. The Antiphonal of Esztergom, Futaki's Gradual, the Psalter and Antiphonal of Buda, the codices from Zagreb and most of all the Bakócz Gradual contain stylized codex script and musical notation. The late medieval choir-books and particularly the *increased size* of the individual notes seem to have been important factors in the evolution of the new notation. The mixed notation did not cease to function as the musical script of the ornamented codices until the ornamented codices themselves reached the point of disappearing. It was only in the 16th and 17th centuries that this notation started to become more and more the cursive script of cantor's books, graduals and antiphonals of less pretentious outlook.²⁰

The original function of the mixed notation meant no more and no less than that this late off-spring of the history of medieval notation in Hungary supplemented the last missing subsection in the history of the early notation of Esztergom. The earlier notation of Esztergom which had been relegated to the field of every-day cursive writing and assumed more and more shorthand character did not become a really large-sized, stylized musical script of the codices in the late Middle Ages anywhere.²¹ Though it functioned as a means of musical *script* it did not meet the requirements of *reading* music together from a distance. So much so that the monumental song-books of Hungary dating from the turn of the 15th and 16th centuries were frequently ordered abroad, in a foreign scriptorium and notated in a foreign (Czech, Messine-Gothic and square)²² musical script. The most important central scriptoria, however, chose another way to satisfy the demand that the archaic and "every-day" notation of Esztergom left unsatisfied. They kept on experimenting until they arrived at the mixed notation which was a new set of signs but based on specific Hungarian antecedents, and conceived exactly in the function of this non-existing "monumental Hungarian notation". It is by no means a chance that this mixed notation reappeared in printed form in the 17th century, at the late beginnings of the Hungarian music printing in Transylvania.²³

* * *

The question arises what kind of notational style and manner of musical script are represented by the Bakócz Gradual, compared to the earlier mentioned Hungarian codices of the time, written in mixed notation. The investigation of these matters may take us nearer to identifying the *scriptorium*.

The analyses reveal that this notation, whose structure could be precisely defined, is standing fairly *alone* among the rest of the sources with mixed notation, as far as the concrete execution is concerned. The reason is that the various neume elements slightly differ in size in a way not encountered anywhere in the works notated in identical musical script. The scribe did not strive for shaping the various notes uniformly, for example lozenge-like, but elongated a certain portion of the horizontally placed elements in a very carefully designed manner. In addition to lozenge he frequently used formations resembling an obliquely placed rhomboid to indicate notes, and distributed them so that the neumes should have an asymmetrical shape almost without exception. The lower note of the *pes* is a lozenge, the upper one a rhomboid; the upper note of most *clivis* signs is lozenge-, the lower one rhomboid-shaped. A deviation can occasionally be found in the case of the *clivis* with a second step:

²⁰ See e. g. the Hungary Gradual written by András Gyöngyösi Szántó (1618–1623), Budapest, University Library, A 114 or the Zagreb Processional (1698), Zagreb, Metropolitanska Knjižnica, MR 108 (Szendrei, J. 1981a: C 123 and C 61).

²¹ The Order of St Paul developed from it a large-sized codex notation in the 18th c. only, cp. Szendrei, J. 1988b, p. 149.

²² Czech notation is used e. g. in the Ulászló Gradual, early 16th c.; Messine-Gothic notation is applied in the Gradual of Kolozsvár (Cluj), before 1528 (Szendrei, J. 1981a: C 5 and C 51). The ornamented codices written with square notation are the rituals of curial division intended for use at the court, cp. Szigeti, K. 1969, pp. 268–273.

²³ Öreg Gradual (Old Gradual), Gyulafehérvár (Alba Julia), 1636 (it is a normative collection of the Gregorian chant tradition of the Reformed Church, in Hungarian).

by applying one of the favourite gestures of the Hungarian notation its first element becomes an elongated oblique rectangle whereas the second has the form of a lozenge closely tied at the point. The enumeration could be continued with the other neumes as well. Neither the *scandicus* (a lozenge at the bottom and an elongated closing element at the top), nor the shape of the *porrectus* or *torculus* (consisting of a lozenge-shaped first note and an oblique rhomboid last note) is symmetrical. Identically shaped components can be observed in the case of the *climacus* alone: they are all lozenges. But even this symmetry turns out to be misleading. In the Gradual all independent *climacus* signs sung to one syllable each start with two points of equal height (even the signs deriving from the *climacus* and beginning a group of notes), and the two initial lozenge-points are joined by a thin hook. Tying these two elements reinforces the unity of the double element: the two points form *one* component which implies that the overall impression of the normal form of the *climacus* can be said to be asymmetrical too.

The scribe of the musical notation of the Bakócz Gradual did not bring about this exquisite and fairly complicated play of the neume elements for its own sake. It stood in the service of a specific *style* fitting in organically with the Hungarian tradition of musical notation. As is generally known the late medieval notations of the monumental codices strived for a standardized and geometrically precisely drawn image of the notes, laying thereby the ground for music printing, in harmony with the technical potentialities later on. In the scriptorium of the Bakócz Gradual the form ideal of the music picture was inspired by the manuscript tradition of the previous centuries, most precisely by the Hungarian notational heritage. The signs in the surviving musical sources with Hungarian notation show a strikingly *dense* arrangement and a drawing quality (accordingly, the role of the *lines* predominates), and they seem to create the impression of a *cursive writing* by means of stylization as well. This is not only a manner of design but has an importance for and was probably inspired by the contents: it is accompanied by the careful, conservative preservation of the *neume structures*. When the designer of the music of the Bakócz Gradual decided for a complicated solution patched from asymmetrical elements he was obviously intent on satisfying the traditional demand for notation. And he did succeed: the non-standardized elements lent themselves for constructing a musical image both dense and articulated. In the writing process the elements were so densely and naturally joined that they gave the overall impression of a musical script of tying technique as if a cursive writing were carried out with thick brush strokes.

The endeavour of the musical scribes to achieve a flexible flow of writing on the parchment — even if constructed from stylized elements — is nothing new at the turn of the 15th and 16th centuries in Hungary. According to our present state of knowledge, Franciscus de Futhak, a professional copyist of musical notation succeeded first of all the predecessors in solving a similar task in the most accomplished manner and with perhaps the most resembling method back in 1463 already (cp. Ex. 6.). His approach came near the method of the scribe of the Bakócz Gradual in that he achieved the impression of cursive writing by elongating the horizontal elements of the neumes. However familiar the notational style of the Bakócz Gradual may appear to us in the light of the sources a completely identical realization cannot be found anywhere else. This fact is certainly bewildering because this codex was evidently made in a scriptorium of professional musical scribes which had definitely been established for copying more than one single work. Concerning its size and high pretensions the Gradual might have been "unique" among the commissions which could have ranked much higher in importance than the generally copied items, and for this reason it was perhaps worth designing its notation separately. In this sense we may perhaps consider the co-existence of *codex notations stylized to a different degree each* in one and the same workshop, according to the grade of representation. We know for sure that Franciscus de Futhak was using, for example, several kinds of musical scripts; apart from the orderly designed mixed notation of the main text he inserted in his Gradual flexible, half-cursive Hungarian notation in the same place in his own hand.²⁴ Should my presumption prove true that the scriptorium in which the Bakócz Gradual was written was familiar with other methods of producing musical scripts in a codex as well one would not be tempted to assign the provenance of the codex to a completely

²⁴ Facsimile in Szendrei, J. 1981a, No. 50 and 51, pp. 244—245.

unknown workshop impossible to localize. The *scriptorium of Buda* where the majority of the known contemporary codices with mixed notation was produced may have been capable of establishing the individual style of this prominent piece.

Conclusive evidence of the scriptorium of Buda is not available though. Only hypotheses and sometimes contradictory arguments can be listed. Due to the peculiar, to our present state of knowledge unique manner of the stylization of the notation no scriptorium can be definitely claimed to be its place of origin.

If, however, we scrutinize not only the writing manner and the way of stylization of this notation but the logic of the selection from various neume forms as well, moreover, the concrete grouping of neumes we find differences between the musical notation of this codex and of other items originating in the scriptorium of Buda. It is conspicuous that the *climacus* and the descending groups of notes in general have a stereotyped beginning with two points of equal height which is *not* characteristic of the works of Buda. Of the contemporary codices with mixed notation only the so-called Passional of Esztergom treats the descending neumes in the same manner, and even ties the initial notes of identical height of the *climacus* beginning with two points and a tiny hook. As to the method of stylization this codex cannot be compared to the Gradual as it was made for every-day use and not for festive occasions, and thus its notation stands close to the cursive writing. Is it possible that the choice of neumes will provide a more unambiguous clue for identifying the scriptorium than the manner of writing? Nothing proves better that such a style of writing descending note groups was not alien to Esztergom than the musical notation of the *Missale Notatum Strigoniense* made in Esztergom at the beginning of the 14th century.²⁵ Here the main part contains only *climacus* signs started with two points and descending melismas beginning with double points aligned in the downwards vertical direction of the script of the Hungarian notation, the predecessor of the mixed notation. Unfortunately enough no ornamented codices with mixed notation and with definitely identifiable provenance are known to survive from the late medieval Esztergom. Thus nothing can corroborate the presumption of a possibly unknown scriptorium of Esztergom though the "selection of signs" of this notation may prove to be an important argument.

It also speaks in favour of leaving this question open that no evidence concerning the late-medieval state of the musical script of the ornamented codices survives from many of the outstanding Hungarian cathedrals in which the rite of Esztergom was essentially adopted (Győr, Eger). As a result there is only a very restricted material available for purposes of comparison. More detailed analyses could be performed with the notations of the Zagreb codices alone, the outcome of which proved to be nevertheless negative so that no Zagreb scribe can be thought to have written the Bakócz Gradual.

* * *

The Gradual is notated on four red lines. Mostly C and F letter clefs are used and in general there is only one clef at the beginning of the staves. Within the lines there occurs frequently a change of clefs (no ledger lines can be found). The widely used form of the *custos* is very characteristic though on some folios of the first volume²⁶ a sign can be observed. For the moment no explanation of this alternation presents itself. Taking the extensive stylization of the musical notation into consideration it cannot be safely claimed that the folios using a different *custos* form are in the hand of another

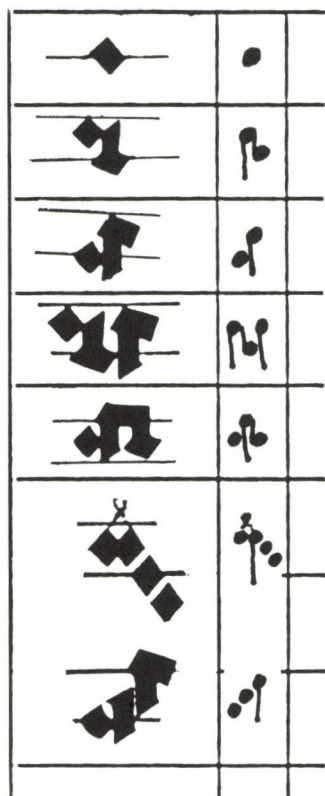
²⁵ See *Musicalia Danubiana I*. My opinion of the notational customs of Esztergom in the narrow sense of the word is reinforced by the evidence of the Pálóczi Missal from the first quarter of the 15th c. which is definitely of Esztergom origin (Budapest, National Széchényi Library, *Clae* 359, cp. Szendrei, J. 1981a: M 6 and facsimile, p. 242). In it the partly cursive Hungarian notation survives with the first signs of the transition to mixed notation (postpuncti tending accidentally to the right) and, just like in the early *Missale Notatum Strigoniense* or the Bakócz Gradual, the separate *climacus* signs begin with a doubling joined with a hair-thin loop in a stereotyped manner.

²⁶ Ff 1–10, 13 at first, 13 for the second time, 15, 75–91.

musical scribe. The second form of the *custos* was customary both in the Hungarian and the Messine-Gothic notations, mostly in the northern regions of Hungary.²⁷ The scribe made the notation more precise by applying tiny *b rotunda* written in thin strokes.

* * *

The notation of the Gradual appears in this edition in the following graphic solution:

Ex. 8. The transcription of the neumes

The example shows that for purposes of transcription present-day note heads were selected as they seemed to provide the most adequate means for indicating the precise position of notes. The frequently applied method has not been adapted, however, according to which modern, stemless note heads placed at an identical distance each are joined with slurs of various sizes to express the original grouping of notes. This method of transcription is completely alien to indicating note groups in medieval notations and is considerably more ahistorical than using points instead of note heads. The practical counter-arguments are even more worth considering since the music picture of slurred notes is difficult to be taken in with one glance — much more difficult than the original — and in the case of complicated, extensive items slows down reading definitely due to its disorientating effect. The possibility of using the square notation of the present-day liturgical books has not even emerged as it would mean a historically preposterous, false approach to transcribe the Gothic notation in such a way.

²⁷ The typical *custos* form of the Gradual was widely used in the Hungarian liturgical books and accompanied several kinds of notations. The rarer *custos* form was customary, for that matter, only in a narrower circle, mostly in the northern parts of the country, in the Hungarian and Messine-Gothic notations. (See e. g. Szendrei, J. 1981a: sources F 360, F 586, C 84, F 290, F 299, F 283, F 308, F 252, F 300, F 301, F 66, F 73, F 302). The frequent use of this sign can be observed outside the borders of the medieval Hungary, in the scriptoria of the German towns of Silesia. The 'northern' connection does not mean that Esztergom was excluded. On the contrary, since the territory of the diocese extended far to the north of the town the cathedral and its chapter had always been open to cultural influences of the northern neighbours. It is definite that the musical scribes of Esztergom were familiar with the rarer *custos* form in question even though the *Missale Notatum* cannot bear evidence of this fact because there no *custos* was used yet. In the Pálóczi Missal this sign occurs already sporadically (cp. f 88^v).

In the Gothic notational technique of the Bakócz Gradual the combination of notes which has a bearing on the contents in the Gregorian chant is expressed by thick strokes, so to say 'ligatures' in a special sense, and by subtle changes of distance between the notes. It was with this aspect in mind that the indication of note groups by means of vertical lines and the uneven spacing of the horizontal arrangement has been chosen for the present transcription. This system of transcription has already proved suitable for transcribing the music of Gothic codices in several instances²⁸ and is supposed to be the most adequate tool for this purpose in general. All the more so as its structure, the position of the notes compared to one another within the basic neumes agrees almost completely with the structure of the medieval Messine-Gothic notation. A deviation crops up in the case of the *clivis* alone: the transcribed version derives from the accent form (in this instance from the *German* accent neume) while the other important *clivis* form of the Messine-Gothic notation, i. e. the rectangular *clivis* of Metz begun with a *tractulus* did not receive a separate music picture. The set of neumes in the Bakócz Gradual comprises the rectangular *clivis* only which corresponds to the sign in the present transcription started with a thin stem. Since the Gradual was written with mixed and not purely Messine-Gothic notation the transcription differs even in the case of the *scandicus* in that it divides the slurred *scandicus* signs of the codex into two dots plus *virga*. The larger note groups of the codex painted with thick ligatures so as to meet are demonstrated by closely placed note heads and thin vertical neume stems. The original clefs, changes of clefs and the markings of line ends have been omitted since they have no relevance for the contents.

²⁸ Cp. e. g. Szendrei J.—Dobszay L.—Rajeczky B. 1981.

The Contents of the Codex

This two-volume codex originates in the late medieval liturgical practice of *Hungary* and was meant to collect and note down the Mass chants of the whole church year for purposes of the Hungarian liturgical practice. The Hungarian destination is born evidence of by elements which appear striking at first sight, such as the cult of the Hungarian saints, their presence in All Saints' Litany on Holy Saturday (vol. I) as well as in the Sanctorale on the appropriate days (vol. II4. The Hungarian saints' own items occur also in the set of sequences of volume II (St Ladislaus: *Novae laudis attollamus*; St Stephen: *Corde, voce, mente pura*; St Emerich: *Stirps regalis, proles regis*). Apart from the Hungarian saints the selection in the Sanctorale conforms to the overall picture established through the analysis of numerous Hungarian liturgical sources (see for example Radó, P. 1973, p. 17, and the calendar of Esztergom included in the appendix of Dankó J. 1893).

It is not only on the basis of the Sanctorale that the Hungarian provenance of the codex can be claimed with complete certainty. The repertory of the present Gradual shows several items of chant considered to be Hungarian in the light of scholarship so far, thus for example the tract for the Third Wednesday in Lent in the section Temporale (*Rex regum*) which had been present in the liturgy of Hungary from the 13th century onwards and which has not surfaced abroad so far. The sequence *Omnes una celebremus* (for Sundays during the year), furthermore the various ordinary and alleluia items such as the 4th mode (!) alleluia *Dominus regnavit* seem to be Hungarian characteristics.

The question arises whether the contents of the Gradual may be closely related to any of the Hungarian liturgical systems. A thorough investigation of the issue is all the more justified as in scholarly literature the thesis of a possible Zagreb origin of the codex has also emerged which leaves the considerations of contents unheeded.

The detailed analysis of the material reveals that as far as contents are concerned the Gradual follows the rite of Esztergom in every respect, and within this it can be put into the group of the most significant, most characteristic sources. The *Missale Notatum*, a representative, relatively early source of the Mass rite of Esztergom from the first half of the 14th century now held in Bratislava is quite close to it. (The *Missale Notatum* was published in vol. I of the series *Musicalia Danubiana*). They are so closely related that the present-day singer may supplement from it the lacunae of the Gradual now discussed. Its contents agree largely with the Mass liturgy of the Order of St Paul which derives from the early rite of Esztergom, and has preserved the 13th-century state in many cases in a more archaic condition than the available sources of Esztergom. Deviations from the late 15th-century printed *Missale Strigoniense*, which is evidently based on traditional manuscripts but shows traces of the hand of a humanistic editor in some places, are few in number. On evaluating the sporadic differences we must keep in mind that in its continuous practice the liturgical body used the notated books, and that the books without music, thus also the printed missal, have merely a complementary role, serving for the most part the private Masses. However normative the printed missal was meant to be (and in effect is!) the representative choir books are generally more reliable, and have higher source value.

In the range of sources the alleluia repertory and the arrangement of the alleluias of Easter time and of Sundays after Pentecost represent, among others, a close liturgical connection. In the Gradual, the 14th-century *Missale Notatum* of Esztergom, the missal of the Order of St Paul and, with minor deviations also in the printed missal of Esztergom¹ these sets of items appear in the following order:

¹ See the present source as well as the relevant data of MNStr, MissStrig 1511 and Göttw 234. The same arrangement can be found in several missals of the Esztergom rite.

Easter week

- feria 2: Angelus Domini + Respondens; Nonne cor nostrum
(the latter is a spare item coming first in the Gradual but missing with the Paulines and in the printed missal of Esztergom.)
- feria 3: Surgens Jesus
- feria 4: Christus resurgens
(the alleluia of feria 3 and 4 is mixed up in the printed missal)
- feria 5: In die resurrectionis
- feria 6: Crucifixus surrexit
- Sabbato: Haec dies; Laudate pueri + Sit nomen Domini

Sundays after Easter

- Dominica 1: Angelus Domini descendit
Post dies octo
(With the Paulines the alleluia 'In die resurrectionis' is given in the first place by the rubrics.)
- Dominica 2: Surrexit pastor bonus
Ego sum pastor bonus
- Dominica 3: Surrexit Dominus et occurrens
Modicum et non videbitis
- Dominica 4: Surrexit Christus et illuxit
Vado ad eum
- Dominica 5: In die resurrectionis
Usquemodo non petistis

Sundays after Pentecost

1. Verba mea
2. Domine Deus meus
3. Deus iudex
4. Diligam te
(In the order of the alleluias on the 3rd and 4th Sundays uncertainty can be felt. In the *Missale Notatum* both alleluias had originally been entered on the 4th Sunday, later, however, the item *Deus iudex* was cancelled. In the printed missal the sequence of the two items got reversed. The sequence of the Gradual is probably identical with that of the printed missal but the 3rd Sunday is torn out and the *Deus iudex* can be read at the 4th Sunday.)
5. Domine in virtute tua
6. In te Domine speravi
7. Magnus Dominus et laudabilis
(The alleluia for this Sunday in the printed missal is *Omnes gentes* and, as a result, *Magnus dominus* and the entire subsequent set were shifted a week further.)
8. Eripe me de inimicis
9. The decet hymnus + Replebimur
(The second verse is missing in the Gradual.)
10. Attendite popule meus
11. Exsultate Deo adiutori
12. Domine Deus salutis
13. Domine refugium factus

14. Venite exsultemus + Praeoccupemus faciem
15. Quoniam Deus magnus Dominus
16. Domine exaudi orationem
17. Paratum cor meum
18. In exitu Israel + Facta est Judaea
19. Dilexi quoniam exaudivit
20. Dexteram Dei fecit
21. Qui confidunt in Domino
22. De profundis clamavi
23. Qui sanat contritos

On collating these sets of alleluias in a wider area we notice a considerable variability.² Minor deviations and modifications can be detected even within the diocese of Esztergom in the late Middle Ages, particularly among towns striving for independence. It is particularly in the knowledge of these possibilities of variation that the sources showing stable correspondence among each other in this respect must be considered as representatives of an identical sphere of tradition. The above listed set of alleluias seems to be part of the 'Esztergom' custom in the narrowest sense of the word, and to adhere to it at the turn of the 15th and 16th centuries when the Gradual was written must have meant a conscious act of preserving tradition.

On the evidence of the Sanctoriale it may be claimed with complete certainty that the Gradual originated in a liturgical centre under the authority of the archdiocese of Esztergom. The reason why there is little hope that some conclusive evidence might emerge for a nearer definition of the codex is because the bishoprics of the Esztergom province do not reveal substantial differences in the cult of the saints, or at least, they cannot be established on the strength of the surviving sources. Nevertheless, references to the archiepiscopal centre itself, i. e. to the cathedral destination of the codex are the far richer material for the feast of St Adalbert than customary and its outstanding role in the compilation of the book. It can also be asserted almost for sure that the codex we have to do with was a book of chants for pontifical services which may be divined not only from the exceptional, ornamented execution but supported by the description of chants as well which are necessary for the pontifical ceremonies only (such as e. g. *O redemptor sume carmen*).

Since scholarship into codices and the history of art have raised the issue of the possible Zagreb origin of the Gradual, it is imperative to compare the contents of the present codex with the characteristic features of the liturgical practice of Zagreb. The episcopate of Zagreb was established by King St Ladislav in about 1092, and received its first liturgical books from the by then functioning Hungarian dioceses. When the archbishopric Kalocsa-Bács came into being Zagreb became its suffragan. Though liturgical sources are scarce from Zagreb in the 12th-13th centuries and prove insufficient for drawing conclusions, their number increases considerably from the 14th century onwards. At this time, particularly during the episcopate of the saintly Dominican Bishop Augustine, the liturgy of the diocese and the cathedral received their final form.³ The 14th-century liturgical books of Zagreb were made in agreement with the customs carefully considered in the course of the internal reform and precisely fixed in rubrics (being partly *Nachschrift*, and partly *Vorschrift* in character). They are completely identical and do not leave any room for variation. Their contents have stood the test of usage and time: the 14th-century form of the use of Zagreb remained valid until the end of the Middle Ages, and even beyond that for a considerable period of time.⁴ In the following let us survey the differences of the Gradual from this consistently retained late medieval Mass liturgy of Zagreb:⁵

² Cp. e. g. Husmann, H. 1962; Hesbert 1967, pp. LXII—LXXIX; Schlagkat pp. 25—29; Bieganski, K.—Woronczak, J. 1972, pp. 41—53; Huglo, M. 1970; Paucker, G. M. 1986, pp. 43—55; Engels, S. 1987, etc.

³ On the person of Bishop Augustinus Casotti OP (1303—1322) see *Lexikon für Theologie und Kirche I* (Freiburg im Br.: 1930), p. 834; on his liturgical reform Kniewald, C. 1959, p. 5 ('libros liturgicos novae redactioni subiecit').

⁴ Knauz, N. 1865.

⁵ For purposes of comparison the source MR 133 regarded as a good representative of the Zagreb rite as well as the sources MR 168, MR 170, GrZagr, MissZagr 1511 were used.

In the octave of Christmas, in the high Mass of the Circumcision of Our Lord, the sources of Zagreb prescribe the item *Alleluja Multipharie* while the sources of Esztergom repeat here the Christmas Mass (for which reason the Gradual does not hold any chant for this Mass at all).

On Friday in Easter week the alleluia verse is *Crucifixus surrexit* in the sources of Esztergom and *Surrexit Altissimus* unanimously in those of Zagreb. This latter item appears nowhere in the sources of Esztergom, not even on another day but was already included in the 13th-century *Missale Notatum* of Zagreb, though assigned to Thursday in Easter week yet.

On Easter Monday the two-verse *Angelus Domini* + *Respondens* are sung according to the Esztergom rite and, as a supplement, there is the item *Alleluja Nonne cor nostrum*. In the sources of Zagreb only the latter can be found on the appropriate place from the 14th century onwards. (The *Missale Notatum* of Zagreb retained the Esztergom usage of earlier origin, thus the late medieval stable order of Zagreb must be part of the 14th-century reform.

Concerning the sequence of alleluias on Sundays after Easter the Zagreb and Esztergom systems deviate consistently from each other.

Esztergom	Zagreb
Dom. 1: Angelus Domini Post dies octo	Post dies octo Surrexit Dominus
Dom. 2: Surrexit pastor bonus Ego sum pastor bonus	Pascha nostrum Surrexit pastor bonus
Dom. 3: Surrexit Dominus et occurrens Modicum et non videbitis	Surrexit Christus Modicum et non videbitis
Dom. 4: Surrexit Christus Vado ad eum	In die resurrectionis Vado ad eum
Dom. 5: In die resurrectionis Usquemodo non petistis	Angelus Domini Usquemodo non petistis

As the distribution of repertories among the various liturgies is fairly variable at this season yet, systems which are consistent in spite of this are considered as having a greater determinative value.

In the Esztergom rite the arrangement of the alleluia verses of the week after Pentecost is so that on the first place a variable, on the second a permanent alleluia (*Veni sancte*) is given. In contrast, the usage of Zagreb — similar to the solution found more frequently abroad as well — puts the permanent alleluia first (*Emitte Spiritum*) and the variable one second. (Here the Pauline Friars, however, follow the custom represented by Zagreb.) The repertory of the variable items overlap only partly in the two usages.

On the feast of the Holy Trinity the alleluia verse *Honor, virtus* became established in the book of Esztergom and the *Benedictus es* in Zagreb. For Corpus Christi the rite of Esztergom prescribes the singing of the widely used item *Cibavit* as introit while in Zagreb the introit *Ego sum panis vivus* was sung.

When comparing the two rites the above set of alleluia verses for the Sundays after Pentecost seem to be more similar. Nevertheless, the consistent appearance of minor deviations help distinguish the two usages in this case as well. They are:

Esztergom	Zagreb
Dom. 7: Magnus Dominus	Omnes gentes
Dom.20: Dexter a Dei	Laudate Dominum
Dom.21: Qui confidunt in Domino	Dexter a Domini
Dom.22: De profundis	Qui confidunt
Dom.23: Qui sanat	De profundis

A further difference is that in the 'surplus' Masses after Pentecost the form starting with the introit *Dicit Dominus* is repeated in Zagreb, and in Esztergom the form belonging to the introit *Si iniquitates*.

Consistent differences can be observed in the celebration of saints, too. In the rituals of Zagreb the establishment of the cult of some special saints can be found from the 14th century, i. e. the years of the liturgical reform onwards. They either did not figure at all in the liturgical usage of the medieval Hungarian archbishoprics or had a less significant commemoration only. Such a 'saint of Zagreb' is in the first place the Dominican martyr Petrus († 1252, canonized in 1253) on whose feast (April 30th, with the Dominicans April 29th) the missals of Zagreb prescribe an own alleluia verse to non-liturgical words (*Martyr Petre sidus vespertinum* or *Felix es fructu triplici*). A feast of this kind is naturally the anniversary of Augustine, Bishop of Zagreb, a Dominican monk (August 3rd). Given the case that the final establishment of the liturgy of the Zagreb diocese took place under the influence of the Dominicans in the 14th century, the cult of the outstanding personalities of the preaching order received greater emphasis than in the rest of the Hungarian dioceses (see e. g. the alleluia propria on the feast of St Dominic).

It is due to this reform that the hierarchy of feasts and the rubrics containing them were carefully elaborated which served not only practical purposes and satisfied the criteria of manageability but, as it was based on the consideration of contents, highlighted certain cults and pushed others into the background. The classification of feasts in the rituals of Zagreb is not identical with that of the rituals of Esztergom, and the terms of classification vary too. (For example Gervase and Prothase are *solemnitas* at Zagreb; the October feast of Dionysius episcopus — and not martyr! — is a *solemnitas*; the prophet Elijah is, in agreement with the custom of the archbishopric of Kalocsa *solemnitas*, etc.) By means of these and other features, the Sanctorale of Zagreb can be unambiguously identified and separated from Esztergom.

In the Sanctorale of the liturgical books of Esztergom St Adalbert, the con-patron of the Cathedral occupies an outstanding role: he is celebrated on two occasions (April 23rd and November 6th) and for the feasts several own alleluias were made. The cult of Adalbert, which was retained by the Hungarian dioceses as well, was ostentiously refused in Zagreb where only one of his feasts was accepted and yet on a lower rank than the feast of St George (who was celebrated with an own alleluia at Zagreb present here from the 13th century onwards.)⁶

The patron saints of the cathedral of Zagreb are St Stephen, king of Hungary and the canonized Hungarian kings (Stephen, Emeric, Ladislav). The three saints were celebrated in none of the Hungarian medieval dioceses — not even at Esztergom perhaps — as solemnly as at Zagreb. There the feast day of Ladislav celebrated in June is *totum solemne* with an octave, moreover, even the July feast is a *solemnitas* (Depositio Ladislai). Both feasts of Stephen (the May and the August ones) are commemorated with an octave, and Emeric, who was honoured by the title 'dux Slavoniae' as well, is also represented by two feasts, the November one having an octave.

The rituals of Esztergom stand out not only by omitting Zagreb's 'own' saints; the two ecclesiastical centres differ also in the internal hierarchy of the cult of saints common all over Europe. To mention some examples only: though the feast of St Nicholas is a *solemnitas* at Zagreb, it has no material of its own. On the other hand, at Esztergom the variant adapted to St Nicholas of a beautiful alleluia of Lothringian origin was handed down for centuries: *Sancte Nicolae, tu dulcedo* (see p. 209). On the other hand, Esztergom did not know the specific alleluia and tract items for the feast of the Conversion of St Paul (Zagreb: *Magnus sanctus Paulus — Tu es vas*). The series could be continued. At Esztergom the alleluias for the Masses of Mary Magdalen and John the Baptist became established differently from Zagreb. (On the latter feast the alleluia of two verses *Tu puer + Ipse praeibit* was sung at Esztergom; at Zagreb, beside the well-known *Inter natos*, the more modern *O Baptista Christi testis*.) Contrary to Zagreb the 'de nive' Mass of the Blessed Virgin Mary (see p. 281) celebrated on August 5th at Esztergom pushed into the background the commemoration of St Dominic. The feast of the Visitation of the BMV received a remarkably rich liturgical material at Esztergom by the end of the Middle Ages (pp. 270—273). Further typically Esztergom features of the Gradual will be shown up later, on presenting the contents of the Gradual item by item.

⁶ All. *Georgius Christi martyr*, MNZagr f 201^v.

In the foregoing only the most striking features were picked out from the analysis collating the rite of the Gradual and the rites of Esztergom and Zagreb. Nevertheless, they bear completely out that the Gradual belongs to the Esztergom and not the Zagreb rite. In the late Middle Ages these two, Zagreb and Esztergom, must have been the farther apart within the Hungarian church organization with regard to liturgical customs so that it is practically impossible to mix them up. Zagreb adhered consciously to its own medieval liturgy — which was even edited for purposes of print in the late 15th century — up to the 18th century.⁷ And since the Gradual was not meant for private Masses, it is completely inconceivable that a Gradual of Esztergom could have been used for the pontifical ceremonies of Zagreb in the early 16th century.

Polikárp Radó's theory about the provenance of the codex from Eger⁸ deserves serious consideration. The rites of Eger and Esztergom did not differ so markedly as those of Esztergom and Zagreb. In the Middle Ages Eger was a suffragan of the archiepiscopal see of Esztergom. Nevertheless, with regard to contents the codex could be set apart from the late medieval diocesan sources.⁹ There are some minor differences of contents. What is striking in the first place is that the day of St John the apostle, the patron of Eger ranks among the highest feasts according to the Ordinary of Eger (and consequently, the rubric of the Gradual of Pata also mentions him as patron), and even the feast of the apostle in May ('ante portam latinam') is emphasized and celebrated with a sequence of its own. In contrast, the Bakócz Gradual keeps with the European customs when celebrating that day. On the other hand, the feast of St Adalbert, patron of Esztergom which was meant to be the most illuminated page of the Bakócz Gradual is only a 'festum tabulatum' in the Ordinary of Eger when the choir is directed by pupils only ('scholares regunt') which is one of the lowest degrees. The 'historia propria' of St Adalbert can be sung, but only 'if you have it in your book', and in the Mass his own prosa or the one prescribed for Easter should be read ad libitum. The Bakócz Gradual celebrates the feast of the translation of St Adalbert in November according to the custom of Esztergom which is unknown both in the Ordinary of Eger and the Gradual of Pata. It is also sure that if nobody else than at least the miniaturist worked on this codex at Buda and not at Eger.

* * *

The liturgical analysis has revealed that the Gradual is a witness of the rite of Esztergom not only in the widest but also the narrowest sense of the word. It can be ranked with the codices representing the main line of the Esztergom tradition. It is a codex that must have served the custom of the church preserving this tradition in the most steadfast and the purest way possible. The arrangement of the contents, the repertory and the layout of the codex show that the church of destination must have been the Cathedral of Esztergom itself.

This is corroborated by the musical investigations as well. As demonstrated above, the type of notation and the individual features of the Gradual fit in well with the group of codices to be located in the central region of the country.

The same stands for the chant variants as well. The Hungarian practice had been part of the Gregorian pentatonic ('German') dialect probably from the adoption of Christianity but demonstrably from the early 12th century onwards. The chant variants to be safely read after the introduction of the staff notation prove that the domestic 'main line' enforced the taste of this dialect better than any of the neighbouring churches. By stressing the notes *f* and *c* (and *b flat* in other contexts) the melodies receive a large-scale, sort of comprehensive form (in contrast to the detailed, meticulously elaborated melody line of the diatonic dialect), bringing the large form clearly into relief. The enforcement of skeleton notes is of such proportions that these melodies appear at times almost as representatives of a recitative primary notion — though flexible, ornamented, yet reduced to the essence — (e. g. chants in the second and fourth modes). On another occasion the pushing into the background of small motions results in the extension of intervals and the growth of the melodic force. In the early Hungarian sources

⁷ On the 16th to 18th-century liturgical books of Zagreb see Kniewald, C. 1959.

⁸ Radó, P. 1941b, p. 26; Radó, P. 1973, pp. 511—512.

⁹ GrPa, OrdAgr, of a later period: GrGy, and from farther away because of the international influences: GrKassa.

In the pentatonic variants are exclusive. The so to say 'moderately pentatonic' variants resembling the versions of the neighbouring territories, and examples of the diatonic dialect characteristic of Southern and Western Europe represented by certain monastic orders appear in Hungary in the codices of the border regions later, in the 14th and particularly the 15th centuries.¹⁰

The Gradual is a most typical specimen of the main Hungarian melody forms. Its closest variants can be documented from the *Missale Notatum* of Esztergom dating from a century and half earlier, i. e. from the codex that is the most classical surviving evidence of the rite of Esztergom. Of the late medieval codices the variants of the Graduals of Nyitra and Pata made for parochial use can be cited as being the most related: they are of modest get-up and characteristic of the conservative common practice. Compared to them the present Gradual shows more diatonic variants in some places (of which it cannot be established whether they are to be attributed to the age of the codex or the influence of the separate traditions exported and thus emerged in Hungary by then). The differences of details cannot overshadow, however, the musical affiliation of the Gradual. The *Missale Notatum* traces the tradition laid down in the Gradual back to the early 14th century. Some earlier fragments and the connection with the Pauline liturgy established in the 13th century allow us to surmise that it is perhaps the tradition consolidated during the liturgical reform of Esztergom in the late 12th century that led through dozens of perished manuscripts to the late 15th-century editors, and was finally noted down in the Gradual.

It is namely evident that the codex came about as the result of a conscious work of editing. The persons placing the order and performing clerical work were equally aware of the fact that they were going to create a representative document of the tradition of a highly prestigious, moreover of the most authoritative church centre of the country, meeting the high artistic demands of the time on an up-to-date level, even if they must have been unaware that this Gradual would become a monument, the last item of this tradition. In the knowledge of the customs of those days it is to be supposed that for solving this task the editors had gathered reliable codices as models and, by collating them with the living practice of the chapter of Esztergom, they established the final text.

In spite of the fact that the Gradual is a conservative specimen of a by then three hundred year-old practice, the time when it was made left its mark on it. In the first place, on the style of the layout of the book: on the artistic realization, on the writing of letters and the notational technique. But it left its mark on the repertory as well since it contains the typical late medieval extensions (tropes, alleluias, ordinaries). And finally it left its mark on the chants as well. Much as the sequence of pitches is reliable and congruent with that of the *Missale Notatum* (the only difference being that the earlier source seems to be astonishingly more pentatonic at times), the division of the neumes, the contraction of the notes into groups, and the separation of these groups became already blurred. This uncertainty and the sometimes objectionable restructuring (which is counterbalanced in the present transcription by additional signs for the present-day singer) have sometimes only paleographical reasons. When we see that within a long melisma of 10 to 15 notes the notes follow continuously, and the separation of the smaller groups is not evident, we may think that the music reflects the characteristic features of the performance, that the melodies disintegrated step by step into individual notes and the comprehensive groups started to lose their musical significance.

In sum it may be claimed that through the present volume the reader gets a notion of the ancient Mass chant practice of the most significant Hungarian liturgical tradition in a late but representative notation. Compared to the European music history it is a late source originating in the 'time of decay' of the Gregorian chant. Its edition is mainly justified by the fact that through it the reader will not only have a late 15th-century book at his disposal but also the document of the ancient liturgical music tradition of the church of Esztergom. Together with the earlier tradition documented in the *Missale Notatum* we now have two witnesses of the same practice in our hands. The deficiencies of the two sources

¹⁰ Sources of the 'borderline region' preserving moderately pentatonic melodic variants and drawn into the comparison are GrFelv, GrKol, GrBr, GrKassa and the variants of GrUl are also similar; of the local sources of the diatonic melody tradition the graduals BU 35 and BU 123 were used which represent the curial rite.

can be supplemented from one another (see the substantial lacunae of the *Missale Notatum* in the Lent period and the missing one or two pages of the Gradual throughout the codex). At the same time two periods of the same tradition can be compared.

* * *

For the sake of facilitating orientation in the codex the arrangement of the Gradual is given below with the recent printed page numbers

Vol. I: Temporale (pp. 4—188 in the edition)

After the inner endpaper with particulars of the donation by Olah (see facsimile on p. 3 of Vol. B) the codex begins with the introit of the first Sunday in Advent in an illuminated letter. Unfortunately, several torn out pages cause *lacunae* in the Advent period.

f 1—1^v Dominica I Adventus, introitus; the gradual item breaks off, then after a *lacuna*
ff 2—3^v from the offertory of Dominica II Adventus to the communion of Dominica III; there follows another lacuna, then
ff 4—8^v from the hymn of Quattuor temporum, Sabbato to the Vigil of Nativity.
ff 8—13^v Nativity (with the three Masses).

Here the codex shows a specific arrangement: after Christmas, following immediately the Communion of the third Mass comes the Sunday in the octave of Christmas (started in the middle of the page!), then right away, again without lacunae but with continuous notation, the Temporale continues with Sunday in the octave of Epiphany. Though there are sporadic examples of carrying over to the Sanctorale the feasts of saints falling into the octave of Christmas, it is quite strange and something with no plausible explanation how the Mass of January 1st and 6th got to the Sanctorale, too (vol. II). Thus:

f 13^v—14^v Dominica infra Octavam Nativitatis
ff 14^v—16 Dominica infra Octavam Epiphaniae
ff 17—20^v Dominica I—II post Octavam Epiphaniae
ff 20^v—27^v Dominica Septuagesima, Sexagesima, Quinquagesima
ff 27^v—34 feria 4 in die Cinerum, then feriae 5, 6 Sabbato
ff 34—38 Hebdomada I Quadragesimae
ff 48^v—57^v Hebdomada II Quadragesimae
ff 57^v—69^v Hebdomada III Quadragesimae
NB. The new folio numbering is erroneous: 62bis comes after 62, then 63!
ff 69^v—82 Hebdomada IV Quadragesimae
ff 82—83^v Hebdomada V Quadragesimae (Tempus Passionis)
ff 93^v—111 Dominica Palmarum, feriae 2, 3, 4
ff 111—116^v feria 5 in Cena Domini
ff 116^v—123^v feria 6 in Parasceve
ff 123^v—134 in Sabbato Sancto
ff 134—141 Dominica Paschae
ff 141—151^v Hebdomada Paschae
ff 151^v—158 Dominicae I—V post Pascha
ff 158—165 Litania major, Vigilia Ascensionis, Ascensio, Vigilia Pentecostes
ff 165—171 Pentecostes cum octava
ff 171—175^v Festum Trinitatis, Festum Corporis Christi
ff 175^v—201^v Dominicae I—XXIV 'in aestate'
NB. After f 177^v, at the communion of Dominica II, the codex breaks off and continues after one folio lacuna with the communion of Dominica III.
NB. ff 192—194^v: Quattuor temporum
NB. After f 201, at the offertory of Dominica XXIV there are two folios of lacunae, then the codex continues with the Mass of Dedicatio.
f 202—202^v Dedicatio (offertory, communion).

Sections of the two folios missing between f 201^v and f 202 came to light on fragments held in the Library of the Hungarian Academy of Sciences, shelf mark K 479 (earlier: T 44). These fragments contain a shorter portion of the Gradual beginning with the words *Locus iste* and longer sections of the alleluias *Vox exultationis* and *Benedic Domine domum*.¹¹

The volume apparently ends with f 202. The lacunae listed earlier make up about 7 folios altogether.

Volume II: Sanctorale, Kyrial, Sequentiary

The most mysterious trait of editing the book is that in contrast with the accepted custom the Sanctorale begins at the end of October.¹² In medieval practice the commonest arrangement was to commence the Sanctorale more or less simultaneously with the first week in Advent, with the apostle St Andrew (November 30th) but a beginning conforming to the calendar year, that is with January also occurs. No analogies for the procedure applied in the Gradual are known anywhere else and, concerning the reason of the decision, we are in the dark. The explanation is by no means to be sought in an error of binding because the folio numbering and the list concluding the Sanctorale reveal unambiguously that the volume had originally started with October 27th.

ff 1—2 Vigilia Ss. apostolorum Simonis et Judae

Following this two folios are missing which contain the chants for the festival of the apostles. A fragment of one of the two folios (the one-time f 4) has recently been found and the library of the Institute for Musicology of the Hungarian Academy of Sciences has acquired it.¹³ On the folio the following items can be read:

(Festum S. Simonis et Judae): gradual *Nimis honorati* (only the closing melisma); alleluia *Non vos me elegistis* (the beginning of the alleluia only); offertory *In omnem terram* (the beginning).

ff 3—7^v Vigilia Omnium Sanctorum; Festum Omnium Sanctorum

ff 5^v—9^v Commemoratio Mortuorum; with two Masses. Two folios (one after f 5 and another after f 6) are missing (the former must have contained the end of the introit, the gradual and the beginning of the tract of the first Mass, the latter the end of the offertory and the beginning of the communion).

ff 9^v—20bis the feasts in November (Emericus, Translatio Adalberti, Martinus, Briccius, Elizabeth, Caecilia, Clemens, Katherina, Vigilia Andreae, Andreas). In the course of the new foliation the number 20 was given twice (20—20bis). After f 20 there comes one folio *lacuna*, with the end of the Communion of Vigilia Andreae and the entire high Mass to the middle of the communion.

ff 20bis—28^v the feasts in December (Nicolaus, Conceptio BMV, Thomas apostle, Stephanus protomartyr, Johannes apostle, Ss. Innocentes, Sylvester). After f 21^v one page is missing (which must have contained the end of the Mass of the Conception of the BMV, the proper items of Lucia and the Vigil of Thomas the apostle). Similarly, there is one folio *lacuna* after f 24^v (with the end of the offertory and the communion of the feast of St Stephen, martyr and the beginning of the introit of St John, apostle and evangelist).

ff 29—40 the feasts in January (De beata Virgine, Epiphania, Paulus Eremita, Marcellus, Prisca, Fabianus et Sebastianus, Agnes, Vincentius, Conversio Pauli). As already mentioned in connection with volume I the feasts on January 1st and 6th were included here, in the Sanctorale, contrary to custom. The Mass 'de beate Virgine' should be considered as the first Mass of January 1st while the second, 'de Circumcisione' Mass is not written out in any of the volumes because it agreed with the 3rd Mass of Christmas.

¹¹ Cp. p. 158.

¹² It started on October 27th with the Vigil of the apostles Simon and Judas and not with the Vigil of All Saints on October 31st as written in Radó, P. 1941b, p. 24 and Radó, P. 1973, p. 512.

¹³ C 1765, cp. p. 161.

- ff 40—51 the feasts in February (Purificatio BMV, Blasius, Agatha, Dorothea, Valentinus, Kathedra Petri, Mathias ap.).
- ff 51—56^v the feasts in March (Thomas Aquin., Gregorius, Benedictus, Annuntiatio BMV).
- ff 56^v—64^v the feasts in April (de Beate Virgine Tempore Paschali, de sanctis TP, Adalbertus, Georgius, Marcus, Vitalis).
- ff 64^v—67^v the feasts in May (Philippus et Jacobus app., Inventio S. Crucis, Johannes ante portam latinam, Nereus et socii, Potentiana, Helena regina, Urbanus, Inventio dextrae regis Stephani, Petronella). After f 64^v two folios are missing with the end of the introit of the apostles Philip and James, with the rest of the chants of this Mass and with the first items of the Mass *Inventio Crucis* up to the middle of the alleluia.
- ff 67^v—81 the feasts in June (Marcellinus et Petrus, Quirinus, Bonifatius, Primus et Felicianus, Barnabas, Basilides et Cyrinus, Gervasius et Prothasius, 10000 milites, Vigilia Johannis Baptistae, in die Johannis Baptistae, Johannes et Paulus, Vigilia Petri et Pauli, in die Petri et Pauli, Commemoratio Pauli). Following f 76^v there is a lacuna of about two pages containing the end of the gradual of the martyrs John and Paul and the subsequent items of the Mass.
- ff 81—107^v the feasts in July (Vigilia Visitationis BMV, Festum Visitationis, Octava Petri et Pauli, Octava Visitationis, Processus et Martinianus, Kylianus et socii, Septem fratres, Benedictus, Margaretha, Divisio apostolorum, Andreas et Benedictus, Alexius, Praxedis, Maria Magdalena, Apollinaris, Vigilia Jacobi ap., Festum Jacobi, Anna mater Domini, Depositio Ladislai regis, Felix et socii).
- ff 107^v—121^v the feasts in August (Vincula Petri, Stephanus papa, Inventio corporis Stephani prothomartyris, Maria de Nive, Sixtus, Transfiguratio Domini, Sabina, Ciriacus et socii, Vigilia Laurentii, Festum Laurentii, Tiburtius, Eusebius, Vigilia Assumptionis BMV, Assumptio, Octava Laurentii, Stephanus rex, Vigilia Bartholomaei ap., Festum Bartholomaei, Genesius, Augustinus, Decollatio Johannis Baptistae, Felix et Adauctus). Attached to the Vigilia Assumptionis the codex includes seven Marian alleluias, and there are also two alleluias on the feast of the Assumption.
- ff 121^v—128 the feasts in September (Egidius, Emericus dux, Nativitas BMV, Gorgonius, Prothus et Jacinthus, Exsultatio Crucis, Lampertus, Vigilia Matthaevi ap., Festum Matthaevi, Gerardus, Cosmas et Damianus, Venceslaus, Michael archangelus, Hieronimus). For the feasts Nativitas BMV and Michael archangelus the Gradual contains one added alleluia each.
- ff 128—132 the feasts in October (Remigius et socii, Franciscus, Stanislaus, Sergius et Bacchus, Dyonisius et socii, Colomannus, Callixtus, Gallus, Lucas, 11000 virgines, Severinus, Demetrius). After f 117^v there comes a lacuna of about one page, the new (printed) numbering runs, however, continuously.
- ff 119—120^v three alleluias with appendix (de apostolis).

In the present codex a smaller portion of the feasts of saints is provided with all chants of the Mass. Most feasts have only one to three items, and a in third group of feasts merely the rubrics refer to the item to be sung. The Gradual has no separate *commune sanctorum* part; the various items are notated on their first occurrence, and later on a rubric makes reference to them. After the conclusion of the *proprium sanctorum* the scribe included a distinct list making up for the separate *commune* section. It is published here in agreement with the original which means that the references to folios relate to the earlier (partly defective) foliation of volume II and do not differentiate recto and verso. The reader may convert these numbers to the new foliation and the page numbers of the transcribed volume, respectively, by means of a table on p. 000. Where after the title no folio number is given, the reference to it is missing in the codex as well. The rubrics are reproduced with normalized spelling throughout and the abbreviations are written out without any special marking. The inclusion of the table is useful because it offers an overall view of the repertory by complementing the lacunae of the codex as well.

f 121—122^v:

	Commune sanctorum qui carent propriis
	Primo in vigilia unius apostoli:
(Introitus)	Ego autem sicut 28
Graduale	Justus ut palma 29
Offertorium	Gloria et honore 16
Communio	Magna est gloria 17
	In vigilia plurimorum apostolorum
(Introitus)	Intret in conspectu 1
Graduale	Vindica Domine 1
Offertorium	Exsultabunt sancti 5
Communio	Posuerunt mortalia 81
	In die sancto
(Introitus)	Mihi autem 3
Gradualia	Constitues eos 25
	Nimis honorati 3
	In omnem terram 89
Alleluja	Caeli enarrant
	Non vos me elegistis 4
	Isti sunt amici 132
	Per manus autem apostolorum 133
	Jam non estis 133
Offertoria	Mihi autem 90
	Constitues eos 92
	In omnem terram 4
Communia (!) ¹⁴	Amen dico vobis 5
	Vos qui me secuti 4
	Ego vos elegi 98
	Ego sum vitis 72
	De uno martyre
Introitus	Laetabitur justus 15
	In virtute tua Domine 15
	Justus non conturbabitur 120
	Justus ut palma 109
Gradualia	Gloria et honore
	Posuisti Domine 16
	Beatus vir qui 56
	Justus ut palma 29
	Justus non conturbabitur 110
	Gloria et honore 129
Alleluja	Laetabitur justus 130
	Posuisti Domine 79
	Justus ut palma 130
	Justus germinabitur 52
	Beatus vir qui 130

¹⁴ In the table the unusual form 'communia' is used. Its singular 'communium' is given in Vol I. f 8, in front of the item *Revelabitur gloria*; in the rest of the occurrences there are abbreviations in the codex to indicate this genre.

Offertoria	In virtute tua Domine 79 Gloria et honore 16 Desiderium animae Posuisti Domine 79 Justus ut palma 33
Communia (!)	Qui vult venire 46 Magna est gloria 17 Posuisti Domine 110 Qui mihi ministrat Laetabitur justus 70
Introitus	De martyribus Sapientiam sanctorum 80 Intret in conspectu 1 Sancti tui Domine 66 Clamaverunt 77 Multae tribulationes 82 Judicant sancti 96 Salus autem 97 Laudate pueri 98 Ecce oculi Domini 75 Loquetur Dominus 82 Justi epulentur 99
Gradualia	Timete Dominum 5 Gloriosus Deus 42 Justorum animae 80 Ecce quam bonum 86 Clamaverunt 78 Vindica Domine 1 Exsultabunt sancti 96 Anima nostra 24 Timete Dominum 6
Alleluja	Vox exsultationis 129 Haec vera fraternitas est (!) 77 Fulgebunt justi 43 Justi epulentur 81 Sancti tui Domine benedicent 129 Gaudete justi 67 Sancti tui Domine floreant 71 Mirabilis Deus 128 Justi autem in perpetuum 128 Sancti et justus 67
Offertoria	Anima nostra 98 Mirabilis Deus 97 Gloriabuntur 2 Confitebuntur 68 Repleti sumus 72 Exsultabunt sancti 5 Laetamini in Domino 7
Communia (!)	Multitudo languentium 43 Justorum animae 2 Gaudete justus 68

	Posuerunt mortalia 81
	Quicumque fecerit 99
	Et si coram hominibus 87
	Anima nostra 97
	Ego vos elegi 98
	Dico autem vobis 100
	Ego sum vitis 72
	Signa eos qui 106
	Quod dico vobis 121
Introitus	De confessoribus
	Statuit ei Dominus 17
	Sacerdotes tui 36
	Sacerdotes ejus 101
	Sacerdotes Dei 59
	Os justi meditabitur 13
	Justus ut palma 109
Gradualia	Ecce sacerdos 17
	Sacerdotes ejus 102
	Juravit Dominus 23
	Inveni David 41
	Justus ut palma 29
	Domine praevenisti 14
Alleluja	Os justi meditabitur 110
	Amavit hunc 76
	Justus germinabit 52
	Juravit Dominus 18
	Elegit te Dominus 131
	Serve bone 41
	Iste sanctus 132
	Justus ut palma 130
	Vitam petiit 16
Offertoria	Inveni David 36
	Veritas mea 15
	Justus ut palma 33
	In virtute tua 79
	Desiderium animae
	Posuisti Domine 79
Communia (!)	Posuisti Domine 110
	Beatus servus 15
	Domine quinque talenta 26
	Fidelis servus 59
	Semel juravi 100
	Amen dico vobis 5
Introitus	De virginibus
	Gaudeamus 27
	Loquebar de testimoniis 20
	Dilexisti justitiam 18
	Me exspectaverunt 43
	Vultum tuum 37
	Cognovi Domine 105

Gradualia	Dilexisti justitiam 28 Propter veritatem Specie tua 19 Adjuvabit eam 54 Diffusa est gratia 37 Audi filia et 21
Alleluja	Audi filia et 22 Egregia sponsa 77 Adducentur 131 Aemulor enim 131 Veni electa 54 Specie tua 20 Specie tua 24
Offertoria	Offerentur regi 28 Offerentur regi 22 Fili regum in 20 Diffusa est gratia 52
Communia (!)	Diffusa est gratia 28 Feci iudicium 42 Quinque prudentes 44 Simile est regnum 20 Confundantur 22 Dilexisti justitiam 101 Principes persecuti 105
Alleluja	De evangelistis: Dorsa eorum 125 Primus ad Syon 71

In the Gradual the table of *commune* is followed without title inscription by the collection of ordinaries (Kyrial) and then, after the inclusion of one blank page (verso) by the Sequentiary:

ff 123—144 ^v	Kyrie + Gloria pairs of items
ff 144 ^v —152	Sanctus + Agnus pairs of items

After f 148 there is a lacuna of about one page. F 152^v is blank.

ff 153—256 ^v	Sequentiary (Adventus, Nativitas with two sequences, Stephanus prothomartyr, Johannes Innocentes, Epiphania, Conversio Pauli, Purificatio BMV, Resurrectio with three sequences, Adalbertus, Georgius, Inventio crucis, Ascensio with two sequences, the end of the first and the beginning of the second are missing due to the one-page lacuna between ff 181 ^v and 182; Pentecostes with two sequences, Trinitas, Corpus Christi, 'in dominicis diebus', Johannes Baptista, Ladislaus rex, Petrus et Paulus, Visitatio BMV, Divisio apostolorum, Maria Magdalena, Laurentius, Assumptio BMV, Stephanus rex, Nativitas BMV, Exsultatio crucis, Michael archangelus, Festum omnium sanctorum, Emericus, Martinus, Catherina, Elisabeth; de apostolis, de evangelistis, de uno martyre, de martyribus, de confessoribus, de uno confessore, de una virgine, de virginibus, in dedicatione; Marian sequences for Advent, the Christmas season, two Marian sequences for Easter, then the codex breaks off in the middle of a commonly used Marian sequence).
-------------------------	--

One can assert that eleven pages are definitely missing in the second volume and five to six pages may eventually miss at its end.

The Liturgical and Musical Features of the Gradual

In this chapter the items found on first investigation to be different from the well known solutions in liturgical or musical sense are discussed. They have been collated with the most important Hungarian sources on the one hand, and some outstanding foreign sources on the other. For the list of abbreviations see p. 186—189.

Vol. I. Temporale (Advent and Christmas)

4. Intr. Ad te levavi. The music incipit starting on *d* and continuing with two pes signs occurs frequently in the tradition with pentatonic dialect. It is characteristic of the Esztergom books and the German as well as the Czech codices (e. g. Klo, Ked, Zig, Pat, Pra 1 cp. Härting, M. 1963, fig. 6, etc.). See also GradTr, p. 15: the Metz and the German notational sources differ here with regard to melody variants as well.

4. Grad. Universi—Off. Deus tu convertens. The two incompletely surviving items and the torn out pieces of the repertory missing between them can be read according to the Esztergom tradition in MNStr, ff 1—2^v. The melismata of Grad. *Universi* seems to be simplified in the present codex in the light of the version found in MNStr.

5. Intr. Gaudete. In the Middle Ages the Hungarian diocesan codices prescribed the singing of *Et pax Dei*, the continuation of the words by St Paul begun in the introit instead of the psalm verse. This custom cannot be found in the German diocesan sources (where the psalm *Benedixisti* comes after the introit, cp. also the earliest sources, Hesbert 1967, pp. 6—7) but occurs in the Czech and Polish diocesan codices (e. g. Pra 3, but see Pra 1: *Benedixisti*), the monastic tradition of the German speaking lands (Mek, f 3^v), the North-Italian and French as well as the Cistercian and Dominican liturgies (GrCist f 3^v, MissOP, f 7^v).

6. Off. Benedixisti. In the melody variant of Esztergom (see also MNStr, f 3^v) the pentatonic features are more elaborated than in the average pentatonic traditions (cp. Klo, Ked, Zig, Pat, Pra 1 etc.).

6. Comm. Dicite pusillanimes—Hy. Benedictus es. See MNStr, ff 4—7^v. The Missale Notatum contains only the words of the canticle *Benedictus es* (f 7^v, as part of the reading). For this reason a complete version is shown according to GrFu (f 37—38):

Be- ne- di- ctus es Do- mi- ne De- us pa- trum no- stro- rum. Et
lau- da- bi- lis et glo- ri- o- sus in se- cu- la. Et be- ne- di-
ctum no- men glo- ri- e tu- e quod est san- ctum. Lau- da- bi- le et

glo-ri-o-sum in se-cu-la. Be-ne-di-ctus es in tem-plo
san-cto glo-ri-e tu-e. Et lau-da-bi-lis. Be-ne-di-ctus es
su-per thro-num san-ctum re-gni tu-i. Et lau-dabilis. Be-ne-
di-ctus es su-per sce-ptrum re-gni di-vi-ni-ta-tis tu-e. Et
lau-da-bilis. Be-ne-di-ctus es qui se-des su-per Che-ru-bin, in-
tu-ens a-bys-sos. Et lau-da-bilis. Be-ne-di-ctus es qui am-
bu-las su-per pen-nas ven-to-rum et un-das ma-ris. Et
lau-da-bilis. Be-ne-di-cant te o-mnes an-ge-li et san-cti tu-
i Lau-da-bi-lem et glo-ri-o-sum in se-cu-la. Be-ne-
di-cant te ce-li et ter-ra ma-re et o-mni-a que in e-is

sunt Lau-da-bi-lem, Be-ne-di-ctus es in o-mni-bus o-pe-ri-
 bus tu-is Et lau-da-bi-lis. Glo-ri-a Pa-tri et Fi-li-o et
 Spi-ri-tu-i San-cto Lau-da-bi-li et glo-ri-o-so in se-cu-
 la. Si-cut e-rat in prin-ci-pi-o et nunc et sem-per et in
 se-cu-la se-cu-lo-rum a-men Lau-da-bi-lis et glo-ri-o-sus
 in se-cu-la. Be-ne-di-ctus es Do-mi-ne De-us pa-trum no-stro-
 rum. Et lau-da-bi-lis et glo-ri-o-sus in se-cu-la.

In this item the biblical verses are selected and the melody applied relatively freely, in agreement with the local tradition. Compared to the rest of the Mass chants the variability of the text is exceptionally great.

9. Intr. Memento nostri. Introit for the fourth Sunday in Advent of the Frankish-Roman rite. Its first source is the *Antiphonarium Missae* of Compiègne from the 9th century, of which this is the only item written in neumes (cp. Hesbert 1967, p. 11). As far as the number, distribution and movement of the notes are concerned the melody variants noted down in the pentatonic dialect region agree with the version of Einsiedeln 121 (PalMus 4, f 2), one of the most carefully neumed codices which is collated in GradTr (p. 29) with the completely different variant in staff notation (the latter without an indication of source). Instead of the seemingly original psalm verse *Confitemini* of the introit, several medieval sources, among them the present Gradual as well as MNStr contain the verse *Peccavimus cum patribus*.

9. All. Veni Domine. The strong pentatonic features and the consistently carried through tonality resulted in a strange melody variant. Nevertheless, the apparently new formation stands closer to the neumed variant of the cantatory of St Gall in many respects (number of notes, syllable underlay) than the reading in GradTr adjusted to it (cp. e. g. the section *et noli tardare*, cp. MNStr f 8^v).

9. **All. Prophete sancti.** The scribe must have meant this alleluia item written in the second place on the fourth Sunday for the votive Marian Mass in Advent, see thus in the printed Missal of Esztergom (II: f 312) and the Gradual of Nyitra (f 3). The piece is a contrafactum of All. *Post partum*, cp. SchlagerKat No. 164, MonMon VII: p. 387, in the present codex pp. 219 and 291.

10. **Comm. Ecce virgo.** This item may have appeared with music on Wednesday of the Advent ember days, cp. MNStr ff 5 and 9.

10. **Grad. Hodie sciētis.** The second section of the piece (*Qui regis*, with reference only) figured fully written out all through and provided with music in the Mass of the Saturday of the Advent ember days (Grad. *Excita Domine*, see MNStr ff 7 and 9^v).

11. **Off. Tollite portas.** The last two note groups of the final melisma are not possible slips of the pen, in spite of the fact that their variants written a major second higher are also known (cp. e. g. Ott 1985, p. 15, the same interval relationships transposed to *d*: Pat f 10, Klo f 11, BU 123, f 23, BU 35, f 18, etc.). The version found in the present Gradual is represented in several Hungarian sources (e. g. MNStr f 9^v, GrPa f 11): it can be regarded either as a genuine musical variant or a remnant of another transpositional tradition (*g-h* skeleton notes instead of *c-a*). The carefully put flat sign of MNStr seems to favour the previous explanation.

13. **Grad. Benedictus.** The melody of this item is a variant of a responsorium prolixum of identical words, cp. Pal Mus 12, p. 48.

13. **All. Dominus regnavit.** A melody known only from Hungarian sources so far, a peculiarity of Esztergom and some of the dependent traditions, cp. MNStr. f 11^v, GrTra f 2, GrPa f 12. The Pauline friars preserved it even in the 18th century, cp. GrPaul 2 f 11.

17. **Grad. Speciosus forma.** The variant reciting on *b flat* and ending on *d* was most common in the medieval Hungarian sources, even among the sources with curial rite. (See also Pat f 17, Zig p. 24, Klo f 22^v, Pra 1 f 50^v etc.) Cp. on the other hand GradTr p. 54: cadence *e*, for the mode variants see Bomm, 1929 p. 118.

17. **Intr. Vultum tuum—Comm. Vidimus stellam.** For the Masses of Oct. Nat. and Epiph. Domini see pp. 218—221.

19. **Off. Jubilate Deo omnis terra.** A variant in the third mode which Bomm 1929, p. 168—169 knows only from a remark in the tonary of Frutolf, beside the wide-spread variant in the fifth mode (see e. g. GradTr p. 259). See also MNStr f 21^v, Klo f 26, Zig p. 29, Pat f 19^v, Ked f 29^v, Pra 1 f 57^v etc.: third mode with *flat* signs, thus this variant of mode can be said to be characteristic of the pentatonic dialect region.

20. **All. Dominus regnavit, exultet.** The error of the music scribe of the codex (alleluia melody in the 4th mode, versus in the 8th mode, cp. p. 22.) reflects the choice between two kinds of tradition. In certain groups of the Hungarian codices All. *Laudate Deum omnes angeli* of the fourth mode is prescribed in the given function, that is to Intr. *Omnis terra* (MNStr, GrPa) while in another group *Dominus regnavit exultet terra* of the eighth mode (MissStrig 1511 f 22). The music scribe must have used a more archaic (?) specimen copy in which an alleluia of the fourth mode stood in this place, and only the meeting with the text of the versus incited him to notate the other item in the eighth mode. The following Sunday (Dom. II. post Oct Epiph., Intr. *Adorate Deum*) the other, so far unemployed item of the pair of alleluias was used.

23. **Off. Dexterā Domini.** In the MNStr the transposition of the item in the second mode ends on *a* (cp. GradTr p. 267), in Pat, Klo, Pra 1 on *d*. In the present Gradual it ends on *g* with *flats* within the progression (see also GrNy f 19^v, GrPa f 22).

23. **Comm. Mirabantur omnes.** It can be precisely matched with the version of the codex Einsiedeln 121 which is not given in GradTr because there had been no melody samples in square notation (GradTr p. 267, E: mel. simplicior). The simple melody in the first mode was universally used to the given words in the area of the pentatonic dialect. See PalMus 4, p. 69, MNStr f 24^v, Pat f 22, Zig p. 32, Klo f 33^v, Ked f 33^v, Pra 1 f 65^v etc. For the ornamented melody variant in the seventh mode of the Gradual Romanum see PalMus 13, p. 42.

25. Off. Bonum est. The beginning of the item with *g-b flat* is not a scribal error but a musical variant traceable in the MNStr as well (f 26^v).

26. Intr. Exurge, quare obdormis. The text variant of the present source and of the other medieval Hungarian Graduals (*oblivisceris tribulationis nostrae*) which deviates from the words in the Graduale Romanum (*tribulationem nostram*) can already be found in the codex Einsiedeln 121, see GradTr p. 92; also the boundary of the psalm section agrees. These text variants are for the most part characteristic of the Gregorian pentatonic dialect region, cp. Klo ff 40^v—41, Ked f 36^v, Pra 1 f 70^v, while in the South-French (Aquitanian) sources the text variant included in the Graduale Romanum can be read (cp. PalMus 13, p. 60).

30. Ant. Exaudi. In the rite of Esztergom (and most of the European rites) this is the first chant of the ceremony of the imposition of the ashes, cp. MNStr f 30. The rite of Zagreb proves to be particular in this respect from the 14th century onwards and contrasts sharply with, among others, the rite of Esztergom by prescribing an extremely peculiar sequence of items: *Inmutemur, Juxta vestibulum, Exaudi* (MR 133, MR 168, MissZagr 1511).

31. Ant. Inmutemur. This antiphon of the ceremony of the imposition of ashes is musically utterly varied all over Europe, even the notations of the diocesan codices of Hungary disagree. The variant of the Gradual which, by transposing the melody at the word '*ieiunemus*' with the leap of a fifth into another layer ends it in the first mode written on *g*, agrees with the solution found in MNStr (f 30^{r-v}, where a reference to the repetition of the antiphon after each psalm verse occurs) but has German parallels as well (cp. Zig p. 38). Several local graduals offer different solutions.

31. Ant. Juxta vestibulum. The variant starting on *c* and ending on *b* associates again the present source with MNStr (f 30^v, but see also Zig, Pat). The rest of the Hungarian graduals offer different solutions.

33. Tr. Domine non secundum. An item documented nowhere in the early sources of the Mass liturgy but widely spread in the 11th century (see already Ept f 84^v, NAlt p. 52, cp. also PalMus 18, f 62, from Bologna).

34. Off. Exaltabo te. The majority of the Hungarian sources choose the present transposition to *a* (among others already the Missale Notatum of Zagreb from the 13th century, f 51^v), while the MNStr includes a second mode written on *d* (f 32^v, in which it is followed by a late Pauline gradual (GrPaul 1). The transposition of the item is varied all over Europe.

40. Comm. Scapulis suis. In the first line there is a variant built on the melodic nucleus *f-g-b flat* which is already available in the early 13th-century sources (MNZagr f 56^v) but occurs elsewhere, too, in the pentatonic dialect area, cp. Zig p. 45, Col f 25^v, Pra 1 f 97. (A different transposition standing closer to the GradRom. appears in: Klo, Pat, Ked).

41. Off. Revela oculos. The opening words according to the prominent early sources of the Mass liturgy and the GradRom are: *Levabo oculos*, cp. Hesbert 1967, pp. 54—55, GradTr p. 78. In contrast, the opening characteristic of the South-German, East-German, Hungarian, Czech and Polish traditions is the one which can be read in the present codex as well, cp. Klo, Pat, Zig, Ked, NAlt, Olb, Pra 1 etc. The earliest examples of this latter version are the readings of the St Gall sources with neumes (the Gall 359 Cantatory, cp. PalMus II/2, pp. 47—67, see furthermore in the codex Einsiedeln 121: cp. PalMus 4, p. 105, as well as Rat, cp. MPG 2, p. 21). The West-German sources retain the beginning *Levabo oculos* (Ept, Col etc.).

42. Intr. Domine refugium. The proper distribution of the psalm verse is given in the printed Missale Strigoniense (division after '*orbis*', see f 36). The reason why in the present codex the psalm tone is mistakenly adapted to the text lies most probably in the confusion resulting from the relevant late modification of the tradition. Originally only a shorter section of the psalm was attached to the introit: *Priusquam montes fierent / aut formaretur terra et orbis*, thus the distribution of the melodic formula was completely different (cp. GradTr p. 80). The reading of the codex Einsiedeln 121 can be found in staff notation in MNZagr f 57^v. This document shows that there had originally been only a short psalm section in this place in the Hungarian liturgical practice as well. Even the Gradual of Ferenc Futaki (1465) was familiar with it: the codex contains the verse with later emendations (GrFu f 33^v).

43. Comm. Dum invocarem. The text variant (the opening word *Dum* instead of the wide-spread *Cum*) may be the miniaturist's decision because all other Hungarian graduals start the item with the opening word *Cum* which was widely used all over Europe.

43. Intr. Reminiscere. A conspicuous example of the melody variation towards pentatony: a musical variant coming near the folk songs in simplicity.

44. Tr. De necessitatibus. Though this item is omitted from the recent editions of the GradRom it does not belong to the late repertory. In the earliest, non-musical sources of the Mass liturgy (Hesbert 1967, pp. 56–57) it figures with the inscription *responsorium graduale*, i. e. in another genre, yet mostly with three verses of the later tract. The term can be traced in the earliest notated sources of St Gall as well, even if the neumes make it unambiguous that it is a tract melody (PalMus II/2, pp. 48–68, PalMus 4, pp. 108–109, cp. GradRom p. 85). In the early sources the correct designation of genre could have been disturbed by the special occasion of the ember days (and by the possibility of several graduals).

45. Off. Meditabar. The opening word variant (*Meditabar* instead of *Meditabor* in the GradRom) is common in the South-German, East-German and Central-European sources (PalMus II/2, pp. 49–69, PalMus 4, p. 109, Klo, Ked, Zig, Pat, NAlt, Rat, Pra 1, etc.).

46. Off. Inmittit Angelus. The opening word variant (*Inmittit* instead of *Inmittet* that can be read in the GradRom and the Offertoriale Triplex as well, cp. Ott 1985, p. 101) is common both in the oldest sources of the Mass liturgy and the earliest notated South-German manuscripts (Hesbert 1967, pp. 58–59, PalMus II/2, pp. 50–70, PalMus 4, p. 111. Rat f 22^v), consequently it must have been widely used in the late Middle Ages.

47. Grad. Salvum fac. The distribution of the melody notes above the first word is doubtful. The present transcription contains the literal reading of the codex. It is however more probable that the first *four* notes of the melody are to be sung to the first syllable. The comparison of notations taken from the most varied sources supports this presumption. What makes the decision difficult is that the piece proves variable within the same tradition with regard to melody, the neume division of the various notations, and to transposition. In the graduals of Hungary the transposition to *d* is also known in addition to the present transposition to *a* (GrFu, f 36^v, a completely different distribution of melody on the first word) and even a mixture of the two occurs (MNZagr, f 62).

48. Comm. Erubescant et conturbentur. In the notated sources of Hungary this item is consistently transposed to *b* from the 13th century onwards (while in Klo, Pat, Zig, Pra 1 the transposition is on *e*). The incipit of the melody differs in the eastern and western Gregorian traditions (cp. GradTr p. 85), the diocesan sources of the region correspond to the early St Gall version.

49. Tr. Laudate Dominum. The present transcription follows faithfully the codex in which the placement of the final syllable is a unique solution. The rest of the notated Hungarian sources puts the syllable *num* on the last *g a g f* group.

50. Tr. Dixit Dominus mulieri. This item does not exist in the earliest extant sources of the Mass liturgy yet; it acquired wide recognition in the 11th century, after the Mass formuale meant for the second Sunday in Lent became stable (as a secondary entry it is already available in the Gall 359 Cantatory, cp. PalMus II/2, p. 22, and Bam, f 8). It did not spread evenly: e. g. Ept, NAlt, Zuc and Yrx incorporated it organically in the corpus while Klo neglected it. In the GradRom it is missing altogether.

51. Off. Benedicam Domino. This incipit was preserved in the eastern group of codices while in the west *Benedicam Dominum* gained ground.

54. Intr. Deus in adiutorium. One of those rare examples in which the Hungarian melody tradition *does not* fit in with the German musical variants. The first line of this item is notated in the GradRom a fourth higher, and this solution is also given in Klo, Zig, Pat, Ked and Zuc. The version of the present Gradual which is, in my opinion, more convincing from tonal point of view is supported by all Hungarian notated sources. The reading in Yrx, i. e. a source representing the Aquitanian tradition around Limoges agrees with it. (Pra 1 f 125^v: a variant written on *c* without inner transposition).

54. Off. Precatus est Moyses. The text variant *animi tui* (instead of *animae tuae*) which can be shown up in the tradition of Hungary from the 13th century onwards is known sporadically elsewhere too. Cp. e. g. Pat f 39^v, Yrx p. 89, Pra 1 f 128).

56. Off. Domine in auxilium. This variable item must have been induced in the GradRom with a misreading (cp. Hesbert 1967, pp. 66—67). Its tonal interpretation differs in the various traditions, cp. Bomm 1929, pp. 154—158. While the extant German sources establish the item whose conclusion is indicated at the word *eam* throughout in the eighth mode written on *c* or *g* (Zuc, Pat, Klo, Zig, Ked, Pra 1), this happens exceptionally in the codices of Hungary (GrFu f 42^v). In the MNStr (f 49^v) just like in the present Gradual the lower *c* is reached but still inflected to *d* which results in a reading in the second mode that suits, for that matter, the whole melody musically. The rest of the Hungarian diocesan sources also establish the item in the second mode, the most convincingly perhaps the Misale Notatum of Zagreb from the 13th century, with a longer melisma and transposed to *a* (f 71). Bomm 1929 met this reading in the second mode with the Dominicans only (cp. GradOP p. 320) which must have been preceded and backed by an extensive French diocesan tradition. The variant in the second mode of the gradual of the South-French Benedictine monastery St. Yrieix (Yrx p. 91) also supports this fact. The notation standing close to the version of the GradRom which repeats the first line at the end of the piece and results in the sixth mode occurs in Hungary among the documents with curial rite (Franciscan, Hermits of St Augustin, cp. BU 123, BU 35).

57. Intr. Lex Domini. The melodic variant including also the cadential tone and differing from GradRom agrees at the words *fidele / sapientiam* (cp. GradTr p. 864) not only with the neumed reading of the codex Einsiedeln 121 but also with the reading of the early German codices in staff notation (Klo, Zuc, Zig), in addition to the majority of the diocesan sources of Hungary.

57. Grad. Bonum est confiteri. Compared to the reading of GradRom it varies considerably: the melody appears a fourth higher above the words *Bonum est* which makes the tonal affiliation (fifth mode) more unambiguous. The same phenomenon occurs with the gradual melodies of identical type on several occasions in the present codex. Nevertheless, this procedure cannot be considered as an invention of this codex. In the light of the other notated Mass chant books (cp. MNZagr f 72^v, GrFu f 43, etc.) it may be termed as a variant of Hungary, the peculiarity of which is further reinforced by the circumstance that it could not be detected in the available German and Czech traditions (Klo, Zig, Pat, Zuc, Ked and Pra give the transposition of GradRom). Marosszéki, S. knows of a similar musical variant in the Cistercian practice (Marosszéki, S. 1952, pp. 62—69, cp. Graduale Cisterciense, p. 115). This cannot be, however, compared with the codices of Hungary since it clearly bears the sign of a later formation by starting the graduals in question on *f* and winding up from there in the course of the first syllable to *c*. It is probable that this solution is, in fact, a conscious development carried out in the spirit of the Cistercian Gregorian reform, as Marosszéki supposes it, too. The Hungarian diocesan codices did not take over the Cistercian Gregorian chant in this instance either. They resemble it only approximately when they start the first motive of the graduals without *f*, with a marked, stressed *c* right away, that is the fifth of the piece. As a result of our comparisons it turned out that the musical variants corresponding to the tradition in Hungary are contained in the Old Roman tradition (cp. MonMon II, p. 154). There is no question of an individual case but of the stable form of the given typical melody: the items start on an exposed *c*, i. e. the fifth, and the connection with the well-known form takes place there. The historical explanation of this strange correspondence needs further investigations.

58. Intr. Oculi mei. The deviation of the melody containing the cadence above *miserere mei* is reinforced by further Hungarian sources (e. g. GrNy, GrPaul 1) as genuine musical variant.

58. Grad. Exurge, Domine, non. This item appears in the third mode in each of the available comparative sources, including the Hungarian ones. Nevertheless, the version found in the codex cannot be regarded as an erroneous notation or as one abbreviating the final melisma of the verses. Here a final cadence of independent melody is established by means of three new notes at the end of the first verse, and by more than three notes at the end of the second verse, thus the consciously constructed cadence on *g*, i. e. the eighth mode interpretation leaves no doubt. What makes it musically convincing is that a certain type of the third- and eighth-mode graduals is very close to each other, cp. e. g. with the gradual *Deus, vitam meam*, p. 61: 'real' eighth mode.

60. Comm. Passer invenit. Bomm 1929 already called the attention to the variability and diversity of the tonal interpretation of this item (pp. 105—109). The notations in Hungary did not stick to one

single solution either but include third mode melodies written on *e* (GrFu f 45), first mode variants as well as strange mixtures and varied transpositions.

60. Intr. In Deo laudabo. The word variant of the psalm (*bellans* instead of *impugnans*) which agrees with the reading of the codex Einsiedeln 121 is present in the other sources of Hungary as well (cp. GrFu f 45^v). In spite of that, we cannot speak simply of an 'eastern' tradition as the German and Czech comparative materials (Klo, Pat, Zig, Ked, Pra 1) do not have it.

64. Tr. Rex regum. So far this item has been detected in Hungarian diocesan sources only. It is most probably a local creation of the 13th century (cp. MZt pp. 358—360).

65. Intr. Salus populi. Both the GradRom and the South- and East-German as well as the Czech codices drawn into the comparison ranked it with the fourth mode and add a corresponding psalm melody to it. In contrast, the present codex indicates third mode. This is regarded as a different tradition and not an error because the rest of the local Hungarian diocesan graduals also prescribe third mode (MNZagr f 77^v, GrFu f 48^v) and the interpretation is supported by South-French analogies as well, cp. Yrx p. 97.

66. Off. Si ambulavero. The word variant *extendisti* is available in the printed missal of Esztergom, cp. f 56^v, while the notated rituals have various solutions here (*extendes*, *extendens* etc.).

67. Comm. Tu mandasti. An item written a major second higher than usual, in the seventh mode instead of the fifth in the neighbouring German and Czech traditions as well as in the majority of the diocesan graduals of Hungary (cp. Bomm 1929, p. 55). Nonetheless, the variant of the present codex cannot be called a late medieval 'Romanized' version because the melodic variant itself is an extreme example of the pentatonic dialect. It is not excluded that the codex preserves the most archaic notation of the rite of Esztergom. The same transposition can namely be observed in a later Pauline gradual which proves to be extremely conservative with regard to music (GrPaul 1). The Pauline friars preserved in many respect the old layer of the musical customs of Esztergom.

67. Intr. Fac meum. Compared to the GradRom there is a word variant here (*in bono*) which can be traced to the earliest sources of the Mass liturgy without any geographic restrictions.

67. Grad. In Deo speravit. The word variant in comparison to GradRom reads: *clamabo*, cp. Hesbert 1967, p. 73. In the sources of Hungary (MNZagr, GrFu, etc.) this variant became typical while the Czech and German codices (the western ones included, see e. g. Ept) handed down *clamavi*. *Clamabo* has French counterparts (cp. e. g. Yrx p. 98).

68. Comm. Qui biberit aquam. In the Hungarian tradition a variant written on *f* and to be read with *b* flat (understood as fifth mode) is also extant (GrTra f 33).

68. Intr. Verba mea. The psalm verse (*Rex meus et Deus meus*) differs from the verse in the GradRom (*Quoniam ad te orabo*, see also in GradTr p. 83) and, together with it, from the chosen verse of most of the comparative sources (Klo, Pat, Zig, Ked, Yrx, Cha, Ept, Rat, Col, Pra 1, etc. agree with GradRom). On the other hand, each relevant diocesan source of Hungary contains the verse *Rex meus* either as short as the present codex (e. g. MNZagr f 80^v) or distributed this text over the first half of the melody and continuing the text of the psalm (*Quoniam ad te orabo*) in the second melody section (e. g. GrTra f 33). That the short variant is the 'original' solution which lets the *Rex meus et Deus meus* sing as demonstrated by the method followed in GrFu (f 50) which provides the second section of the psalm melody with an 'external' text and not with words taken from psalm No. 5 (*Rex meus* is continued here with *Beati qui habitant in domo tua, Domine*, which is evidently a subsequent patching). The rare selection of verse of the Hungarian sources (*Rex meus*) which is, for that matter, quite natural as it simply continues the psalm words started in the antiphony uninterrupted can be found in the surviving earliest sources of the Mass liturgy (Hesbert 1967, p. 73), thus the notion of local formation can be ruled out. The western model could have been a relatively little researched South-German monastic tradition different from that of St Gall. The verse *Rex meus* is namely available in NAlt (p. 67), Spi, the Benedictine codex 109 of Melk as well as in a Polish diocesan gradual associated probably with NAlt (Wis).

69. Comm. Nemo te condemnavit. This is an individual melody differing from the one included in the GradRom which agrees with the reading of the codex Einsiedeln 121 (GradTr p. 124). This item

in the second mode written on *g* contains ornaments instead of the simple Communio in the eighth mode. While the item in the eighth mode spread all over Europe (Klo, Pat, Zig, Ked, Rat, Pra 1, Sal, Sec, All 21, Adm, All 5, Cha, etc., Yrx gives two further individual melodies instead of the one in the eighth mode, the text of one being also a variant, cp. PalMus 13 p. 100), the second-mode melody of our Gradual is extremely rare. Examples of it originate essentially in the same circle where the parallels of the Introit *Verba mea* come from: NAlt, but this time Ept, Spi, Mek, Wis as well. Of the notated Mass sources of Hungary the traditional codices contain this second-mode melody (MNZagr f 82^v, written on *d*, GrFu f 50^v, written on *a*) whereas in the peripheral graduals made for town use — and naturally also in the codices of curial rite — the version in the eighth mode occurs.

71. Intr. Deus, in nomine tuo. This item which underwent considerable transformation musically in agreement with the tendencies of the pentatonic dialect received a psalm verse different from what the GradRom attaches to it (GradTr p. 117). The verse *Averte mala* (in the printed missal of Esztergom *Avertantur mala*, cp. f 62) can already be identified in the codex Einsiedeln 121: Rat, Pat and Pra 1 also have it. In addition, this introit came to be associated with several psalm distributions back in the Middle Ages. Of them the *Quoniam alieni* is widely spread and figures also among the earliest sources of the Mass liturgy (Hesbert 1967, p. 45, cp. Ept, NAlt, Ked, Yrx, Cha, etc.) but *Deus exaudi orationem* is also frequent (Klo, Zig). The sources of Hungary differ in the choice of the verse.

72. Comm. Ab occultis. The transposition to *e* of the codex diverges not only from the version of the GradRom (transposition to *b*) but from most of the medieval notations as well (Pat, Zig, Ked, Pra 1: *b*; Klo: *e*). Of the Hungarian sources the GrFu (f 52^v) transposes to *b*, the MNZagr starts in the same register and ends with a melody variation on *c* and forms thereby mode six.

72. Intr. Exaudi, Deus. The application of the psalm has been variable from the earliest sources of the Mass liturgy onwards (Hesbert 1967, pp. 76–177, cp. GradTr p. 116) For the variant in the present codex see GrFu f 53, MissStrig 1511 f 63^v.

73. Grad. Exurge, Domine, fer opem. The variant of the Gradual is handed down stably in the diocesan codices of Hungary (cp. MNZagr f 85, GrFu f 53) and agrees by and large with the reading on the South German, Czech territories (Pat, Zig, Ked, Klo, Pra 1). In contrast to the third-mode notation of the GradRom (GradTr p. 114) this version is formally in the first mode, and sections of it are in another transposition. For the distribution of the relevant tradition see Bomm 1929, p. 116ff.

73. Off. Expectans expectavi. Contrary to the fifth-mode melody of the GradRom (GradTr p. 328) the South- and East-German as well as the Central European diocesan traditions (Pat, Zig, Klo, Ked, Wis, Wro 1, Gn, Pra 1 etc.) contain a variant in the third mode which differs from the fifth mode — apart from the usual differences of the pentatonic dialect — mainly because of the last two notes being put a minor second lower. (Several versions apply subtle modifications around the beginning of the piece already which enhance the impression of the third mode, such as e. g. starting on *g* instead of *a*). The diocesan sources of Hungary and the present Gradual accomodate themselves to this domain (in contrast to the graduals of curial rite). The reading of the Gradual (*carmen Deo nostro* instead of the generally accepted *hymnum Deo nostro*) which is already present in the MNZagr of the 13th century (f 86) and can be read, for that matter, in the translation of psalm No. 39, *Expectans expectavi* of the Vulgata, needs further research since it is unknown in the liturgical traditions surveyed.

75. Off. Benedicite gentes. An item handed down with textual variants. The version *Dominum Deum nostrum* of the present Gradual (cp. Hesbert 1967, p. 77, GradTr p. 231) is contained in the printed missal of Esztergom (f 66^v), while in the medieval Hungarian sources of the Mass liturgy the variant *Domino Deo nostro* was commonly used (MNZagr, GrFu, GrBr, GrKol, etc.) which is already extant in the codex Einsiedeln 121 (p. 155) and occurs in numerous German, Czech sources (Rat, Klo, Ked, Pat, Pra 1).

77. Off. Domine, ad adiuvandum. The first-mode melodic variant and the textual variant of the codex are commonly used in the southern and eastern parts of the pentatonic dialect region of the Gregorian chant (Klo, Pat, Zig). They can be found in the rest of the Hungarian diocesan graduals as well, but with a more original division of neumes in general (cp. e. g. MNZagr f 89). This version can be compared to the reading of the codex Einsiedeln 121 (PalMus 4, p. 158, GradTr p. 94 has a confused record), and to the notation of Rat and NAlt. This movement appears to be extremely variable (cp.

Bomm 1929, pp. 150—152), though the melodic and textual variants do not necessarily go together. The Cistercian tradition preserves e. g. a first-mode melody with a different textual variant, however (Graduale Cisterciense p. 146).

78. Comm. Videns Dominus. The eighth-mode variant of the present codex written on *g* seems to be a stable formation in the Hungarian tradition according to local diocesan graduals (MNZagr f 90^v, GrFu f 56^v). It cannot be considered to be identical with the common South- and East-German solution (GradRom, Pat, Zig, Klo, Ked: first mode written on *d*), its parallel has not surfaced thus far. Bomm 1929, p. 75 also calls attention to the variability of the movement.

79. Off. Factus est Dominus. The cadence *g* at the words *firmamentum meum* of the item is not a unique solution, see also MNZagr f 91^v. The other Hungarian sources (e. g. GrFu) form at this point an *f* cadence in conformity with the GradRom and the German sources representing its environment (Klo, Zig).

91. Off. Confitebor tibi, Domine in toto corde. The text has been variable since the earliest sources (Hesbert 1967, pp. 82—83) in a way that affects the position of the melodic cadences as well. In the Hungarian diocesan tradition, first and foremost in the notated sources, *retribue servo tuo viam* is most widely characteristic (cp. Pat, in Zig the same, corrected from *vivam*), the *vitam* of the present Gradual is unique according to our present state of knowledge. (In the printed Hungarian sources it appears with the words *ut/et vivam*).

82. Comm. Hoc corpus. In the majority of the notated sources the item is transposed to *g* (MNZagr, GrFu, GrNy, GrBr, GrPa). The special transposition to *c* of the present Gradual has, however, its own tradition with the Pauline friars and thus the possibility of an ancient Esztergom tradition cannot be excluded (cp. GrPaul 1, Göttw 234).

84. Comm. Redime nos. The textual variant (*nos, nostris* as opposed to the *me, meis* reading of the GradRom) is present in the other sources of Hungary and the neighbouring regions as well (GrFu, MissStrig 1511, Klo, Pat, Pra 1) but not exclusively, as the other variant also occurs in an almost identical circle (MNZagr, NAlt, Ked, Zig, Wis).

84. Intr. Liberator meus. The word variant of the psalm (*virtus* instead of *fortitudo* of the GradRom) predominates in the South- and East-German as well as in the Central European sources (Klo, Pat, Zig, Ked, Pra 1, Wis, Hungarian diocesan graduals, etc.). Characteristic of the same region is the shorter psalm section corresponding to the reading of the codex Einsiedeln 121 (GradTr p. 128), see also in the Hungarian tradition, e. g. GrFu f 61^v. The printed Missale Strigoniense, f 74^v agrees with the psalm adaptation of the present codex which seems to be a subsequent 'rounding-off'.

86. Intr. Omnia que fecisti. The selection of the psalm *Magnus Dominus* has been a universally accepted custom from the earliest sources of the Mass liturgy onwards (Hesbert 1967, pp. 84—85).

87. Intr. Miserere mihi Domine ... tribulor. The melodic variant of the codex which differs from GradRom not only in minor details but also on the cadential points (*tribulor, inimicorum meorum*) is already extant in the MNZagr (f 97), thus it can be said to be characteristic of the stable musical practice of a wider range. In the codices of the neighbouring regions only the first of the two occurrences of the melodic variants can be found (Klo, Pat, Zig, Ked, Pra 1, Wis, as well as some Hungarian codices).

88. Off. Benedictus es Domine. The cadential variant of the melody (above *justificationes tuas*) which sounds a second lower than the reading of GradRom can be found in other Hungarian codices and Pat, Pra 1 as well.

89—94. On the Hungarian rite of the Palm Sunday procession see MZt pp. 407—417 (by L. Dobszay).

90. Ant. Cum audisset. A variable item both with regard to tonality and the manner of notation. The present Mixolydian variant is characteristic of the diocesan sources of Hungary (MNZagr, GrFu, etc.).

92. Hymn. Gloria laus. The last two verses are reversed in the present codex compared to the rest of the Hungarian sources and the well-known form (cp. the MissStrig 1511 f 82^v, GrFu, MNZagr). This must be considered as an existing variant, not an error; the item is identically notated in Wis f 82.

93. Ant. Pueri Hebraeorum tollentes. In the codex the entry of the chorus after the intonation is indicated at *Obviaverunt* by capital letter after the dot similar to the other Hungarian sources (e. g. GrPa).

93. Ant. Pueri Hebraeorum vestimenta. The entry of the chorus according to the codex comes at *Et clamabant*.

94. Intr. Domine, ne longe. The shorter form of the psalm (cp. GradTr p. 133) is preserved in the South-German and other Central European sources unto the late Middle Ages in different ways (Ked, Klo, Pat, Zig, Pra 1, Wis). The Hungarian graduals contain, on the other hand, the present, longer form (GrFu, printed Missale Strigoniense, GrNy).

94. Gr. Tenuisti manum. At the beginning of the verse section the melody is transposed a major second higher, from *bonus* to the first five notes of the group above *rectis* inclusive. This portion of the item thus bends to the third mode. In addition, the turns preparing the final cadence and ornamented with a tritone appear to be characteristic. To our present knowledge the melodic variant of the Gradual is without parallels: it could be found neither in a wider area nor in the Hungarian sources (unfortunately, the 14th-century MNStr is defective in this place).

95. Tr. Deus, Deus meus. Though the melodic variant (ad insipientiam *mih*) compared to the GradRom is rare, it emerges sporadically in other sources as well (Ept, Pat, Pra 1, Wis, and graduals from Hungary).

98. Intr. Judica Domine nocentes me. The tonal variability of this item (fourth mode in the GradRom) was already pointed out in Bomm 1929. (Both the length and the division of the psalm are varying.) In the graduals of Hungary and the diocesan sources of the neighbouring regions (Ked, Pat, Zig, Klo, Wis, Magd, Pra 1) the introit is in the *seventh* mode. The variant in the present codex excels by means of musically completely justified through-composed last word. This melodic variant has not been found anywhere else yet.

99. Grad. Ego autem. The melodic variant differing from the GradRom in several places — even in cadences — has its approximately similar kindred in the pentatonic dialect area.

100. Off. Custodi me, Domine. Though Bomm 1929 has no knowledge of the tonal variability of the piece, the melody which is in the first mode in the GradRom as well as in the South-, East-German and Central European diocesan sources (Pat, Zig, Ked, Wis, Magd, Pra 1, and also the Hungarian sources in the 'borderline' regions: GrKol and GrFelv) appears in the chief Hungarian sources just as in the present edition in the fourth mode (cp. MNZagr, GrFu, GrTra), see the analysis by László Dobszay in MZt pp. 349—350. The fourth-mode tonality is reinforced by the melodic variant.

101. Tr. Domine exaudi. In the fourth verse the textual variant *sicut fenum* is probably the scribe's error and it stands for the commonly used *sicut fumus* which can be read in the rest of the Hungarian sources as well.

104. Hymn. O Redemptor sume carmen. Cp. MonMon I, No. 1025, AH 51, p. 80. The chant accompanying the consecration of chrism, a ceremony interpolated into the Canon of the Mass on Holy Thursday (cp. OrdAgr p. 63) is extant mostly in the pontifical rituals (since the consecration of chrism is the bishop's function), thus its notation can rarely be found. In the source material of the Hungarian liturgy only one notated item survives in addition to the present one (Zagreb, MR 165). The text of the two sources does not agree completely: the version in the present Gradual is two strophes longer (second verse: *Adsit nostris pater votis*, third verse: *Adsit flamen sacrosanctum*). One of them, the *Adsit nobis* can be found in Pra 1 and Wis as well; in the former put to the fourth place. AH 51 knows them from two English sources representing the Sarum rite (two verses quoted in reversed order, cp. pp. 80—82). The history of these two added verses (both the possibility of their Norman origin and the way how they got into our source) needs further study.

105—106. Ant. Ante diem festum—Mandatum novum. Chants accompanying the ceremony of the washing of feet.

106. Hymn. Tellus ac ethera. Processional hymn sung when returning from the site of the washing of feet. According to OrdAgr (p. 64) this is the opening song of the ceremony which involves that the sequence of songs differs in Eger and Esztergom. The order of chants in the present Gradual agrees with the one given in the printed Missale Strigoniense. For the text of the hymn see AH 51, p. 77. The

variants of the Gradual (*Sanator* instead of *Lavator*, the reversal of the verses *Trux lupe, Juda* and *Nexi solvuntur*) are not characteristic of all Hungarian sources; GrFu does not contain them, for example.

109 Tr. Eripe me. The present codex omits the verse *Et funes extenderunt* coming after *Qui cogitaverunt supplantara* (cp. e. g. GrFu f 82^v, MissStrig 1511). It cannot be decided whether it is an incidental error or a deliberate abbreviation. The 16th-century GrNy contains no more than two verses of the tract *Eripe me* (f 41^v).

111—113. The chants of bringing in, unveiling and the devotion of the Cross on Good-Friday, cp. MNStr f 110^{vff}, OrdAgr p. 66.

113. Hymn. Laudes, omnipotens. The chant of the sacramental procession introducing the Holy Communion. Cp. MNStr f 112^v, OrdAgr p. 67, GrFu f 85, MissStrig 1511 f 109, AH 50, p. 239. While the GrFu has the full text and contains other textual variants in some places (e. g. *Tangimus* instead of *Pangimus*) the choice of verse (four instead of eight) of the MissNot and the printed missal, moreover of the Pauline sources (Czest, Göttw 234) and the Transylvanian Gradual agrees completely with the form found in the Gradual. The same tradition appears further shortened by one verse in GrNy f 43. The German, Prague and Polish comparative sources do *not* contain this item.

114. Hymn. Inventor rutili. The first chant of the ceremony on Holy Saturday, for its liturgical use see OrdAgr p. 68. For the text see AH 50, p. 30, MonMon I, Mel. 1001—1003. The printed Missale Strigoniense (f 111), the GrFu and the MNZagr have a fairly complete text (in addition to the present codex), a selection of four verses can be found in MNStr (f 114), and three verses in GrNy (f 44). The verse *Sunt de spiritibus* taking mostly the second place in our sources (and missing in the early MNZagr yet) is known by AH 50, p. 32 from a Prague source (cp. Pra 1 f 281). In the German liturgical books of our neighbourhood it is not contained.

117. Hymn. Rex sanctorum angelorum. Chant for the procession to the baptistry, cp. OrdAgr p. 68. Litany in verse, for the text see AH 50, p. 242. In the sources of Hungary, but also in Pra 1, it is a permanent item meant for this function and even the selection of words is relatively stable, cp. MNStr f 122, GrFu f 93, MissStrig 1511 f 125^v. The notated South-German, East-German and Polish sources of comparison do not give it here but at the procession to the baptistry on the Vigil of Pentecost (Pat, Zig, Klo, Wis).

119. Litania. Cp. OrdAgr p. 69. For the archaic litany melody of the medieval Gregorian chant of Hungary which is also to be found on the neighbouring German and other Central European territories cp. MZt p. 278 and music example No. 14. In the extremely short list of saints Adalbert occupies an outstanding role which is not at all characteristic of all Hungarian graduals (neither GrFu nor GrNy mentions Adalbert).

122. Tropus. Jam domus (sic!) optata. All. Confitemini. The 'restitution' of the alleluia on Holy Saturday was made more solemn by the introductory trope. This item can be considered as a rare one as it occurs in a few European sources only (cp. CT I, p. 33, see also Klo f 101^v, Pra 1 f 303 as a trope of the verse) and originates probably in Regensburg. In Hungary it survives in the Esztergom and the closely related sources, see MZt p. 397, Szendrei, J. 1990, p. 298. The textual variant of this item from Eger can be established on the concordant evidence of OrdAgr and the GrPa (cp. OrdAgr p. 69) which is not identical with the specifically reshaped variant of the present Gradual. The Zagreb sources avoid this item consistently.

Vol. I. Temporale (Eastertide)

122—126. The chants of the Easter procession, cp. MNStr ff 139^v—140^v.

124. Tropus. Triumphat Dei Filius. On the Hungarian use of this late medieval item so frequent in Central Europe see MZt p. 397, cp. Szendrei J. 1990, p. 317.

125. Resp. Sedit angelus. In the music practice of the surrounding German and other Central European dioceses the textual variant *Crucifixum in carne* occupies the first place (cp. Pat, Zig, Ked, Klo, Pra 1, some Hungarian codices of the borderline regions) while in the central Hungarian sources the variant of the present Gradual predominates (Rat has the same).

126. Resp. Christus resurgens. It does not emerge clearly from the codex what place it was supposed to take in the liturgy. It is probably an item meant already for the Vespers as the Gradual of Kassa, which has it in the same place, remarks (GrKassa new f 191^v: *Ultimo in Vesperis Christus Resurgens* — troped).

130. Comm. Surrexit Dominus. The transposition is variable: in our environment *c* predominates (cp. GradRom), Klo has *g* and Pra 2 *a*, the MNStr and GrFu (the latter: *apparuit Simoni Petro*) write the piece on *f* corresponding to the present source (but the MNZagr has *c*).

130. Intr. Aqua sapientiae. Compared to the version of GradRom several significant variant notes can be observed (*illis, exaltabit eos*, the final of the penultimate *alleluja*) which are consistently used in the sources of Hungary (MNStr, MNZagr, GrFu — transposed to *c*) but missing in the sources of the neighbouring regions (Zig, Pat, Klo, Pra 2, Wis).

131. All. Surgens Jesu. See the same melody with a longer jubilus on p. 168: All. *Eripe me*.

132. All. Christus resurgens. The third-mode variant of the present codex is contained only in MNStr (f 144^v and a late Pauline gradual (GrPaul 1) while the rest of the Hungarian sources have a variant in the first mode written on *a* in agreement with the Central European and North-Italian environment (Klo: first mode written on *d* just like in the GradRom). It cannot be excluded that this item has a third-mode reading elsewhere too (though not mentioned by Bomm 1929, and MonMon VII either!). Nevertheless, in the Hungarian liturgical practice it seems to have been cultivated in a narrow range of tradition of Esztergom only (the Pauline tradition belongs to it in many a respect).

133. Comm. Christus resurgens. In general, the Hungarian graduals read it in the sixth mode (Pat: written on *f*, Pra 2: on *c*, Klo: written on *g*, cp. GradRom).

133. Intr. Victricem manum. The melodic variants affecting the main notes are commonly available in the notated sources of Hungary (MNZagr, MNStr, GrFu) as opposed to the solutions found in Klo, Pat, Zig, Pra 2, Wis. In the text *muti* can be read instead of *mutum* in a wider circle, even in the German codices mentioned (see also Rat, NAlt, Wis). The choice of psalm in the Gradual may be a recent suggestion: it has parallels in the GrFu and the printed MissStrig 1511 (f 155) while the two early notated missals contain the psalm *Cantate*.

134. All. In die resurrectionis. This is a problematic item with regard to notation and tonal definition. It must have been the presence of the two kinds of thirds that caused problem, cp. Bomm 1929, p. 130, MonMKon VII, pp. 219–221. The Hungarian tradition itself is divergent. The MNStr establishes, in agreement with the Italian (!) custom, a first mode written on *d*, while the gradual of the collegiate chapter of Szepes belonging to Esztergom has seventh mode (f 104^v). Corresponding to the seventh-mode variant the present Gradual starts on *g*, then transposes the jubilus a second higher and reaches the first mode written on *a*. No counterpart of this perhaps deteriorated, from passage to passage transposing variant has been found yet.

134. Off. In die sollemnitatis. It is a variable item both musically and with regard to the way of recording (cp. Bomm 1929, p. 166, GradTr p. 210). The melodic variant of the present codex and the use of the seventh mode is characteristic of the notated Hungarian sources (MNZagr, GrFu, cp. Pat, Zig). The *partly* identical transposition of the MNStr (f 146^v) shows the difficulties of putting the piece into writing.

136. All. Crucifixus surrexit. This item can rarely be found in Europe, cp. SchlagKat No. 59, and MonMon VII, p. 94; in addition to the sources listed there Klo, Pat also know it. A notated parallel from Hungary is MNStr f 147.

136. Off. Erit vobis. It is a variable item both musically and with regard to the manner of recording; its assignment to modes varies too (cp. Bomm 1929, p. 160). The sixth-mode variant predominates in the, dioceses of Hungary as well as in the neighbouring German and other Central European dioceses (GrFu, GrSc, probably also MNZagr f 139, cp. Pat, Zig, Klo, Wis etc.). MNStr f 147 has a melody variant standing close to it: at the word *legitimum* the melody descends similar to the sixth-mode ones, though one second less than those (the main note is *g* instead of *f*), then the melody of the last alleluia with a very long melisma modulates wellnigh back to the starting position of the eighth mode, then follows the end in *g*. The version of GrKol runs through essentially the same tonality but in a somewhat simpler way. Pra 2 arranges the low section around the main tone *f*, its final cadence is *g*.

The present codex shows a *purer* eighth mode: at the word *legitimum* it remains in the register *g-a-c* and reaches easily the final cadence *g*. Here the low portion is missing completely from the melody, the section *legitimum* lies a fifth respectively a fourth higher than usual. By doing so the present Gradual produced a completely logical and well-balanced melody whose equivalent could not be shown up anywhere else yet. For the item see MZt p. 351.

138. Comm. Omnes qui in Christo. The cadential notes differing from the GradRom occur in general — with minor deviations — in the pentatonic variant area (cp. e. g. Zig).

138. All. Post dies octo. SchlagKat No. 385 cites it from French and Italian sources only. In the German and other Central European diocesan materials there are hardly any examples of it (Wro 2 f 187), and even among the Hungarian sources only a restricted group representing an unbroken tradition prescribes this item in this function, i. e. the printed Missale Strigoniense, the MNStr, a late Pauline Gradual (GrPaul 1) and the Gradual of Pata from the diocese of Eger. In agreement with its Italian-French origin this item is extant in the ritual books of the curial rite (there naturally in the diatonic melodic dialect).

139. All. Surrexit pastor bonus. This item, not included in the GradRom and documented mainly in German sources (already Gall 359 knows it), occurs in all relevant Hungarian codices. In Central Europe, thus also in Hungary, several contrafacta were made on it. See SchlagKat No. 169, MKonMon VII, p. 492.

139. All. Ego sum pastor bonus. This contrafactum of the *Mirabilis dominus*, cp. MonMon VII, p. 312 is common in the diocesan sources of Hungary.

141. All. Surrexit dominus et occurrens. See MonMon VII, p. 488, cp. MNStr f 150^v, MissStrig 1511 f 160, the latter shows a liturgical distribution identical with that of the Gradual.

141. All. Modicum et non. The contrafactum of All. *Justus ut palma*. MonMon VII, p. 276, SchlagKat No. 38 give it only from Italian sources. See also MNStr f 151^v, GrFu f 110^v, MissStrig 1511 f 160, Pra 2 f 128^v, Wis f 115^v.

141. All. Surrexit Christus et illuxit. MonMon VIII, p. 511 (only from two German sources), cp. MNStr f 152^v, MNZagr f 142.

142. All. Vado ad eum. A contrafactum of All. *Justus ut palma*. SchlagKat No. 38 gives it only from Italian sources (around Ravenna), in the diocesan sources of Hungary, however, it was commonly used, cp. MNStr f 152^v, MNZagr f 143, GrFu f 111^v, MissStrig 1511 f 161 etc. See also Pra 2 f 129^v, Wis f 117^v.

143. Comm. Dum venerit Paraclitus. The variant differing considerably from the GradRom reappears consistently in a group of Hungarian sources, see already on f 143 of the 13th-century MNZagr, cp. MNStr f 153. On the basis of the melodic sections lying a second higher than the variant of the GradRom (see e. g. the initial motif) it could be ranked with the eighth and not the seventh mode. The surrounding German sources differ from it (their first motif ends on *f*, thus their inclusion in the eighth mode is adequate, cp. Klo, Pat, Zig, but also GrFu!), but Bomm 1929 knows of a seventh-mode version, cp. p. 84.

143. All. Usquemodo non petistis. The contrafactum of All. *Justus ut palma*. According to SchlagKat No. 38 it is known only from an Italian source, but see Pra 2 f 130^v, Wis f 118. It is widely represented in the Hungarian diocesan sources, see MNZagr, GrBr, GrNy, GrPa, GrTra, MNStr, GrFu, GrKol, GrSc, MissStrig 1511 f 162. This time the Gradual includes the jubilus in a shorter form (the penultimate note group being omitted). As the melody appears for the third time on the subsequent Sundays, the idea of a shortened notation may eventually be considered yet; in that case the jubilus ought to be sung through (see e. g. All. *Vado ad eum*, p. 142). This manner of shortening is, however, unusual, when the final motif is written out after an omitted section. The other sources unambiguously shorten the notation of this item but in a completely different way: they abandon the jubilus shortly after the indication of the intonation, counting evidently on a continuation from memory. It may well be that at the time of the notation of the present Gradual the jubilus had already had a variant sung actually shortened, with the omission of inner motifs. Accepting this possibility means that the variant of the codex has not been emended, and we have left it to the performer to sing either the full jubilus with the help of the other versions in the codex or the shortened form.

144. Comm. Cantate Domino. Instead of the transposition to *a* of the GradRom the Hungarian diocesan sources and the well-known German codices contain this item in the second mode written on *d* (Klo, Pat, Zig, Pra 2, Wis). The two *alleluia* melodies added to the end of the item represent an itinerant motif which may appear at the end of other items of similar mode as well (cp. e. g. Intr. *Exaudi, Domine*, p. 149).

145. All. Confitemini Domino. This is evidently a variant of the *All. Confitemini Domino* for Holy Saturday (cp. p. 122), but the two forms must have separated *before* the recording of the Gregorian chant yet! Cp. GradTr p. 239.

145. Comm. Petite et accepitis. This item varies even within the Hungarian tradition both with respect to melody and the manner of notation (transposition to *a* or *d*, cp. MNStr f 154^v).

146. The processional material of the Rogation days is included in a shortened form in the other late medieval graduals as well, see e. g. GrFu f 119^v, an archaic full form is preserved in MNStr ff 155—161^v.

146. All. Omnes gentes. The melody, its notation and the modal assignment of this item vary throughout Europe, cp. Bomm 1929, p. 137. The present Gradual has a first-mode variant written on *d*; nevertheless, it is not identical with the first-mode piece written also on *d* in GradTr p. 298. The melody of the verse is transposed a major second higher to the syllables *Omnes gentes plaudite manibus, jubila-*, thus it receives a Phrygian touch. Written a second lower the same melody turn could only be written with *e flat*. The transposition of the present codex is neither a unique solution nor a late medieval deterioration: the musical scribe of the 13th-century MNZagr did the same (cp. f 145). The rest of the relevant sources follow the example of MNStr (f 162) which uses first mode written on *a*, solves the Phrygian turns with *flat* and omits transposition from the melody.

147. Off. Viri Galilaei. Compared with GradRom the deviation of the melody above the first *celum* (cp. MNStr f 162) can already be observed in the codex Einsiedeln 121 (cp. GradTr p. 237) that contains the repetition of the motif more and more articulated, slowed down.

148. Intr. Viri Galilaei. In the earliest sources of the Mass liturgy the selected psalm was *Omnes gentes* (Hesbert 1967, pp. 120—121, cp. GradTr p. 235, similarly Klo, Pat, Zig, NAlt, Pra 2, MNStr f 162^v). The present Gradual includes *Cumque intuerentur* and so do most Hungarian sources (printed Missale Strigoniense 1511, GrBr, GrNy, GrPa, GrFu, GrKol, MNZagr). Yrx prescribes the same.

148. All. Ascendens Christus in altum. Cp. printed Missale Strigoniense f 165. The relatively rare *alleluia* verse appears with three different melodies in the Hungarian sources, the most common one being the version of the present Gradual: see also MNStr f 163 (with full jubilus), GrFu f 122^v, GrPa f 65^v (without jubilus). In the German and Czech codices of the neighbouring regions it is missing (Pat, Zig, Klo, NAlt, Rat, Pra 2, but appears in Wis); and as the list of sources of SchlagKat No. 97 shows it was mainly used in Lorraine and the French region though its occurrence on the South-German territories was documented very early. MonMon VII, p. 17 presents the close of the verse melody a fifth higher which is also supported by the evidence of other sources (cp. MonMon VII, p. 586). It is thus understandable that the transposition of the versus melody back to the tonic takes place at various points in the sources: this act formed part of the *performing manner* and not of the composition. The MNStr returns from the fifth layer to the tonic at the word *hominibus*, in the present codex this happens at *dedit dona* already.

149. Intr. Exaudi, Domine... tibi dixit. This item of uncertain tonality (cp. Bomm 1929, p. 35) is notated in the Hungarian sources most variedly. MNStr f 164 stands close to the reading of GradTr p. 241 though the melody is based on *d* and not *a*, and many flat signs are added. Again the present codex seems to be somewhat deteriorated in comparison: the opening motif reminding markedly of the *third* and not the first mode is transposed a major second higher, as if to a position according to the third mode, then at *qua clamavi* is taken back to the *d* tonality. This process conforms to a stable tradition: the 13th-century MNZagr contains this piece already in exactly the same form (f 147, cp. GrFu f 122).

150. Off. Emitte Spiritum tuum. The variant of the musical cadence at *creabuntur* is missing in the rest of the notated Hungarian sources.

151. Intr. Spiritus Domini. Its psalm in the earliest sources of the Mass liturgy (Hesbert 1967, pp. 124–125) is the *Exurgat Deus* (cp. GradRom) and one of its verses relating to Pentecost (*Confirma hoc*) must be sung *ad repetendum*. In the medieval notated sources, thus also in the Hungarian tradition, this selected verse has become fixed.

152. All. Spiritus Domini. The printed Missale Strigoniense assigns it also to this day (p. 169^v). For the item cp. SchlagKat No. 206, edition with music: MonMon VII, p. 463.

153. All. Paraclitus Spiritus. Cp. MNStr f 169^v, MissStrig 1511 f 170. On the melody: SchlagKat No. 77, cp. MonMon VII, p. 266.

154. Intr. Deus, dum egredieris. Besides the textual variant of GradRom (*egredereris*) the present *egredieris* (Hesbert 1967, pp. 126–127) has been known since the earliest sources of the Mass liturgy and is widely characteristic of the Hungarian sources (cp. also in Rat, Klo, Pat).

154. All. Dum compleverunt. The MNZagr (f 153) from the 13th century assigns it to the same day, melodic variant being MNStr f 169^v. For the melody see SchlagKat No. 38.

155. All. Loquebantur. According to SchlagKat Nos. 149 and 268 the text is usually sung to other melodies (thus also in the GradRom). Consequently, the adaptation of the melody (SchlagKat No. 274, published in: MonMon VII, p. 277.) to the text *Loquebantur* is not documented in the complete edition (but see already MNStr f 171^v). This pairing of text and melody originates in Regensburg (München Clm 14083, f 76^v).

156. Comm. Spiritus ubi vult. In contrast to the eighth-mode reading of the GradRom the present item in the sixth mode figures in the codices of Hungary, cp. e. g. MNStr f 172. This was also known elsewhere on the territory of the pentatonic dialect, cp. Klo, Pat, Pra 2, Wis. Bomm 1929 is unfamiliar with the variation of the mode.

156. Intr. Caritas Dei. The choice of psalm found in the Gradual agrees with that of the codex Einsiedeln 121, cp. GradTr p. 248, see also MNStr f 172 (so in the other diocesan sources of Hungary as well). That corresponds to the earliest rubrics, cp. Hesbert 1967, pp. 128–129.

Vol. I. Temporale (Post-Pentecostal Period)

157. Intr. Benedicta sit. In the Hungarian sources the psalm text is generally the same as in the present Gradual while on the very first surviving Hungarian notated record (an insert with notes in the codex Pray from the early 13th century: OSzK MNy 1 f 99^v) it occurs precisely as in the codex Einsiedeln 121, with datives (GradTr p. 371).

157. Grad. Benedictus es. Ever since the earliest Hungarian notated entry in the Codex Pray from the early 13th century this item was handed down in our codices in the present form, i. e. differently from the GradRom. The versus *Benedictus es in throno* became stable in the earliest sources of St Gall already, cp. PalMus II/2, p. 22.

158. All. Honor, virtus. Since its inclusion in the Codex Pray at the beginning of the 13th century (OSzK MNy 1 ff 116^v–117, facsimile in: Szendrei, J. 1980, p. 212) this item was continuously employed in the codices of Hungary (cp. e. g. MNStr f 175, MNZagr f 156^v, GrFu f 128, MissStrig 1511 f 175^v, etc.). It has not been found in the complete edition of alleluias, nor is it represented in the German and other Central European traditions of our environment.

158. Intr. Cibavit eos. This melodic variant differing substantially from the GradRom, particularly towards the end of the item, is a typical version of the main Hungarian sources (cp. MNStr f 168^v, GrFu f 129). A table of variants of this piece is included in MZt pp. 352–353 (by L. Dobszay).

159. All. Caro mea, first version: this late medieval composition inserted into the Gregorian repertory is unknown in the MNStr yet, but see e. g. GrFu f 129^v. It cannot be found in the complete edition of alleluias.

159. All. Caro mea, second version text adopted to the melody of SchlagKat No. 274; this combination of text and melody has not been found in the complete edition of alleluias, cp. MonMon VIII, p. 842. However, the relevant Hungarian practice is of more lasting validity as MNStr f 176 also bears out and the item occurs in the sources of the neighbouring German and Czech territories as well (Pat, Zig, Pra 2).

160. Off. *Sacerdotes incensum*. It is a contrafactum of the Off. *Viri Galilaei* (cp. p. 147). This solution is contained in the central Hungarian sources only, the sources of the border regions prescribe a piece in the fourth mode employed in Central Europe elsewhere, too. Cp. MZt pp. 356—357.

160. Comm. *Quotiescumque*. A contrafactum of the Comm. *Factus est repente*, cp. p. 152.

162. Comm. *Cantabo Domino*. For the full form of the item according to the rite of Esztergom see MNStr f 178^v. The following items are also missing: Intr. *Respice in me*, the rubric of the Gradual (probably *Jacta cogitatum*), the alleluia (probably *Diligam te*) and the rubric of the offertory (*Sperent in te*). The MNZagr from the 13th century has exactly the same set of items (f 165^{r-v}) and so does the MissStrig 1511 (f 179^{r-v}). The order in the MNStr is somewhat modified because of the inversion of the place of the two alleluias.

163. Comm. *Ego clamavi*. For the entire piece see MNStr f 179. This variable item survives in several modes (Bomm 1929, p. 103). Though in the Hungarian singing practice the eighth-mode variant of the GradRom is also represented (GrFu f 132^v) the sixth-mode form notated in the present codex was commonly used. (Klo, Zig, Pra 2 contain a variant in the eighth mode, Pat includes a first-mode variant.)

163. All. *Deus iudex justus*. Its mode assignment was not consistent, cp. Bomm 1929, p. 144. According to literature the sixth-mode variant of the present codex written on *c* is supposed to be a rarity. The form in the eighth mode written on *g* was wide-spread. In the early source material only Montpellier H 159 recorded this alleluia in the sixth mode written on *c* (see also Bomm 1929 and MonMon II, pp. 644—645). This solution is rare among the Hungarian sources, too, only the MNStr (f 179) and a late Pauline Gradual (GrPaul 1) have it in addition to the present codex; the rest of the graduals notate eighth mode.

166. Comm. *Circuibo*. An item handed down with several variations of mode, cp. Bomm 1929, pp. 58 and 96. Even the Hungarian sources vary: transposition on *c* occurs in the present codex, the MNZagr, and the GrFu; the MNStr writes the piece on *g*.

166. Intr. *Omnes gentes*. For the choice of psalm see GradTr p. 297.

167. All. *Magnus Dominus*. Among the Hungarian records this item is documented only in a group of closely related sources that preserves an 'archaic' tradition. It survives in the MNStr written on *g* with flat signs as key signature (f 182^v), in a late Pauline Gradual (GrPaul 1) and the present codex written on *d*. For the piece which was rarely put on staves see MonMon VII, p. 680ff; according to this survey the early German sources (particularly the ones belonging to St Emmeram of Regensburg!) are familiar with the present short text of the versus (for the long one see among others the GradRom), whereas the transposition to *d* occurs in the Italian and French sources (Ravenna, Pistoia, Chartres).

167. Off. *Sicut in holocaustum*. For the word variant (*holocaustum* instead of *holocausto* in the GradRom) see already Hesbert 1967 pp. 180—181.

168. All. *Eripe me*. For the same melody with a shorter jubilus see: All. *Surgens Jesus*, p. 131.

168. Intr. *Ecce Deus*. The word variant (*disperge* instead of *disperde* of the GradRom and the earliest sources) occurs repeatedly in the codices of Hungary (thus see also in the printed Missale Strigoniense).

169. All. *Te decet*. The majority of the notated sources include this alleluia with two versus, see e. g. MNStr f 184. Parallel with it the shortening started already at an early date, e. g. the MNZagr does not notate the melody of the second versus. The jubilus at the end of the versus cannot be mechanically supplemented from the end of the alleluia. For one thing, because it is a richer melody as MNStr shows it and the other, because it cannot be decided whether it was actually sung or not: the short form to be read in the present codex emerges in numerous sources of the outgoing Middle Ages.

170. All. *Attendite popule meus*. The melody is published in MonMon VII, p. 24, cp. SchlagKat No. 224. This item of variable transposition is written on *f* or *c* in the Hungarian sources (*c* appears besides the present Gradual in the MNZagr).

170. All. *Exultate Deo*. The codex preserves the memory of the double versus yet which is born out by the initial capital letter in the passage *Sumite* and the full stop before it. Among the sources examples of both the recording of double versus and of a contractional form can be found.

171. Grad. Benedicam Domino. Compared with the GradRom and the published early sources of the Mass liturgy (where *Benedicam Dominum* can be found) the codices of Hungary hand down a word variant (*Domino*) which was widely used (Klo, Pat, Zig). Both the notation of the melody and its assignment to mode varied considerably (Bomm 1929 does not cite it). The most striking difference is that about two thirds of the versus lie a fourth higher in GradRom. In this respect the Hungarian tradition agrees uniformly with the sources of our environment (Klo, Pat, Zig). Concerning the shaping of cadences and, together with it, the assignment to modes, however, different solutions can be observed. While the MNStr and the German and Czech sources of comparison close the first verse on *a* and the final verse on *g*, the present Gradual ends the first verse on *c*. This breaking off could be interpreted as a contingency, a deterioration resulting from the shortened notation of the melisma. On the other hand, it could have been a conscious decision because the thus emerged closing melodic figure is a stable final cadence in another context, and occurs in the Hungarian sources of the most varied age (MNZagr, GrBr) not by chance, I suppose. Both versions remain within the seventh mode. There is another solution in the material: the GrFu (f 136^v) treats the cadence *a* of the first verse as a fundamental. Accordingly, the whole piece ends on *a* after a rounding off by means of a relatively long stereotype melodic progression in the first mode. So far no parallels have been found.

172. Comm. De fructu. This item is notated most variedly (Bomm 1929 p. 60). The majority of the sources end on *c* just as the present Gradual. There are, however, examples written on *g* and fitting in with the eighth mode (GrFu f 137).

177. Off. Oravi Deum meum. The word variant *super sacrificium* is not characteristic of our sources, *super sanctuarium* being commonly used. The *super servum* version of the MNZagr calls attention to the fact how variable this place is. Even the transposition of the melody can be manifold. In the Hungarian sources the ending on *e* or *b* is most common while Pat notates the melody on *a* with flat signs. The various transpositions affect not only the piece as a whole but cause the most varied transfer of smaller sections of the melody and the change of their position compared to each other. This proves to be the source of further melodic variants.

177. Comm. Vovete et reddite. The present *d* transposition is characteristic of the Hungarian sphere of tradition (this time MNStr has a unique solution) but the word variant (*nostro* instead of *vestro*) proved to be unique.

178. Intr. Exultate Deo. In the Hungarian diocesan codices it appears notated both on *f* and *c* (*c*: GrFu, MNZagr).

178. Comm. Comedite pingua. This item has a variable tradition even in the Hungarian codices: the MNZagr forms it e. g. to an item of the third mode (f 178^v) instead of the wide-spread eighth-mode version. The closest parallel of the present Gradual is again the MNStr (cp. e. g. the line *sanctus enim dies* which lies a second lower than usual: it is probably a variant attributable to purely musical reasons).

179. Comm. Aufer a me. This is an item of variable recording and melody, cp. Bomm 1929, p. 78. In the Hungarian sources the transposition to *a* occurs frequently (thus already in the MNZagr). The *d* contained also in the present Gradual which is apparently a more archaic feature in the German and other Central European sources of our surroundings (Klo, Wis) proves to be rare. The notation of GrBr fitting into tetrardus, changing in fact only the final cadence to *g* is musically not alien to these forms of second mode either. The form in the fourth mode of the MNStr (f 193^v) is completely unique, no complete parallel has been found so far.

180. Comm. Mense septimo. This variable piece survives in different tonal interpretations, see Bomm 1929, pp. 69 and 87. According to the majority of the Hungarian graduals as well as to German, Czech and Polish codices (Wis) it is an item in the eighth mode on *g*. GrBr forms the final cadence differently and arranges the piece into a second mode written on *a*. A transposition to *c* occurs only in the present Gradual and the MNStr (the question is whether by doing so a tritus melody is thought of).

180. All. In exitu. Facta est. For the assignment to mode of this item see Bomm 1929, p. 131, published in MonMon VII, pp. 222—224, cp. SchlagKat No. 52 (and 217?). In the Hungarian diocesan sources the jubilus ends on *g*, *c* or *f*, the melody of the versus ends a major third higher than the ca-

dence, if there is no jubilus at these points. The question is namely whether the jubilus has to be repeated at the end of the versus. Attention to this possibility must be drawn because of analogies abroad: Klo f 155^v starts e. g. the jubilus in the case of both versus. The piece is less variable than one would think. Due to the manifold transpositions there was, however, no adequate method to grasp it theoretically. The melodic motion, the system of principal notes suggest *fourth* mode, yet the final is variable, which is not an unusual phenomenon with such an archaic melody. Something similar could be observed e. g. with the *All. Post partum*.

181. Off. Sanctificavit Moyses. The final cadence and the tonal interpretation of the item vary. The version in the fifth mode which can be read in the GradRom existed in our region as well (Zig). Besides, the melody was widely sung in the third mode with the final cadence *e* (MNStr, MNZagr, GrKol, GrNy, GrPaul 1, cp. Pat, Klo) but the reading in the first mode closing on *d* was also common (in Hungary, apart from in GrFu, GrBr, GrSc, and the present codex, cp. Wis, Gn, Pra 2, cp. MonMon IV, f 277). The inner motif transposition of the present codex which once may have served to avoid *b flat* occurs in Hungarian codices but is not characteristic of them.

181. Comm. Tollite hostias. The German, Czech and Polish sources of our surroundings — though they belong to the pentatonic dialact area — keep the item in the fourth mode while the Hungarian ones go further in variation and arrive at the sixth mode (the same applies to MNStr, MNZagr, GrFu, etc.).

182. All. Dilexi, quoniam. Published in MonMon VII, p. 122, cp. SchlagKat No. 307.

183. All. Qui confidunt. Published in MonMon VII, pp. 405—407, cp. SchlagKat No. 159. The variants corresponding to the melody of the present codex to a greater extent which starts with the standard initial of the first mode seem to be general in the neighbouring German-speaking lands (Pat, Klo, Zig).

187. All. Qui sanat. Published in MonMon VII, p. 417, cp. SchlagKat No. 202.

187—188. Off. De profundis—All. Benedic Domine. The codex is damaged and defective at the section where the Mass for the Dedication of Church was added to the material of Sundays after Pentecost, see the same section in: MNStr ff 201—202. Some parts of the detached folio can be found in the collection of fragments of the Library of the Hungarian Academy of Sciences (MTA) (Szendrei, J. 1981b). See the folio fragment patched together from four pieces among the facsimiles. By means of the melody sections surviving on fragments it could be established that the present Gradual contains one more alleluia in the Mass for the Dedication of Church than the MNStr. This alleluia, the *Benedic Domine* continues after the lacunae on the next intact folio of the bound codex, see p. 188 of the present edition. This item could be detected in an identical function in the GrFu (f 204^v) as well. In order to render the edition more useable the following example displays the melody from the GrFu too, comparing it with the music of the fragment and the complete codex. The transcription of the fragment (GrFu ff 204^v—205; K 479 (T 44), cp. Szendrei, J. 1981b, p. 45):

The image shows three staves of musical notation with Latin lyrics. The first staff has a common time signature 'C' and the lyrics 'Lo- cus i- ste a De- o fa- ctus est... etc.'. The second staff has a common time signature 'C' and the lyrics 'V. De- us, cu- i ad- stant an- ge- lo- rum cho- ri'. The third staff has a common time signature 'C' and the lyrics 'ex- au- di pre- ces'. The notation consists of black dots for notes on a five-line staff, with stems and beams connecting them.

ser-vo-rum tu-o-rum

Al-le-lu-ja

V. Vox ex-sul-ta-ti-o-nis et sa-lu-

tis ... etc.

Al-le-lu-ja. V. Be-ne-dic Do-

mi- ne do- mum i- stam quam e-

do- mum

di- fi- ca- sti no- mi- ni tu- o ve- ni- en- tem

in lo- cum i- stum ex- au- di pre-

ces in ex- cel- so so- li- o glo- ri- e tu-

e ut cunc- ta se be- ne- fi- ci- a le- ten-

tur in- pe- tras- se.

188. Off. *Domine Deus in simplicitate*. Bomm 1929, p. 158 is familiar with sixth and seventh-mode variants of the item while the Hungarian sources, the present Gradual including, close it in the first mode. (There is, of course, no question of a genuine first mode: the melodic movement is characteristic of the early layer of the sixth mode and the ending itself varies.) In the Central European (mainly Czech) material the ending with a lower *c* cadence is also frequent (cp. Zig).

Vol. II. The Sanctoriale

189. Intr. *Intret in conspectu*. The items adapted from the *Commune sanctorum* are usually included in the present codex with full musical notation at the feast where they first occur. Thus this item is never notated at the Vigil of the apostles Simon and Judas as we have no other graduals where the *Sanctorale* would commence with this feast. Here only references in rubric to the text incipit and the page number can generally be found — the beginning of some of the feasts in January — where the item is written out. The fact that all *Commune* items to the feast of the apostles Simon and Judas are notated at the beginning of the second volume of the Bakócz Gradual suggests, among other things, that this specific opening of the *Sanctorale* was a conscious decision made already at writing the book. This implies that the sequence of the repertory was not decided on binding the book, nay, the scribe's work was determined by the editor.

189. Grad. *Vindica Domine*. In the section *sanctorum tuorum* there is a melodic variant above *tuorum* whose parallel could not be detected in the local tradition. At first sight this seems to be a scribal error, the erroneous anticipation of the melody above *tuorum* at *servorum tuorum*. Yet we had no right to consider it as such, and to amend it, because the melody of the first two syllables above the first *tuorum* reveals that it is not a recent copying error but a musically integrated, recognized new cadence whatever its origin should be.

190. Comm. *Iustorum anime*. The scribe did not start the Introit of the feast in the last three blank staves at the end of the movement for the evident reason to be able to commence it on the subsequent *recto* with due emphasis. The genuine opening of the second volume to be emphasized is, in reality, not the Vigil but the beginning of the *day* itself, and so it is probable that ornaments were also planned to this page. This is why Bishop Miklós Oláh could have the second, shorter entry of donation written in the space left blank at the end of the Vigil Mass.

190. One of the most significant pages of the codex where the emphasized beginning of the *Sanctorale* with the chief Mass of the apostles Simon and Judas ought to be. This page and also the subsequent one have been lost (for its fragment which surfaced see p. 99. and facsimile Nr. 2a/b). It included the Intr. *Mihi autem* (cp. MNStr f 288), the Grad. *Nimis honorati*, the All. *Non vos me*, the Off. *In omnem terram* as well as the beginning of the Comm. *Vos qui secuti* (MNStr f 288^{r-v}, f 251^v, f 319^v). Some notes of three of these items survive on the fragment of the (earlier) f 4:

Ni- mis ho- no- ra- ti sunt...

... mul- ti- pli- ca- bun- tur.

[c]

Al-le-lu-ya

[c b]

In om-nem ter-ram

om-nem ter

ex-i-vit so-nus e-o-rum et in ---

om-nem ter

nus e-o-rum et

192. All. *O quam gloriosum est regnum*. It is the contrafactum of *O consolatrix pauperum*, see p. 292, cp. MonMon VIII, p. 310 ff. The complete edition does not contain this text (cp. MonMon VIII, pp. 709–711), nor could it be found in the Czech and Polish sources. However rare it is in the Hungarian tradition it still crops up (cp. GrSc f 212^v, at the bottom, GrNy f 114, MissStrig 1511 f 278).

193. Intr. *Requiem eternam*—Tr. *Absolve Domine*. Apart from certain portions of these two items the lost folio probably contained the Grad. *Requiem*, too. Since the Tr. *Absolve* does not figure in the MNStr the reading of GrFu (f 207^v) is given here:

Ab-sol-ve Do-mi-ne a-ni-mas e-o-rum

ab om-ni vin-cu-lo de-li-cto-rum x. Et gra-ci-

a tu- a il- lis sug- cur- ren- te me- re- a- mur

e- va- de- re in- di- ci- um ul- ci- o- nis \surd Ac lu- cis

e- ter- ne be- a- ti- tu- di- ne per- fru-

i.

193. **Off. O pie Deus.** For the entire piece see MNStr f 313^v, cp. GrSc f 216^v. In Central Europe it was a widely used item, its notation survives in various transpositions (the Czech and Polish sources being written on *g*). In addition to the continuation of the Offertory the last folio must have contained the Comm. *Amen dico* and/or the Comm. *Animas de corpore* as well as the Comm. *Lux eterna*. For the intact form of these items see MNStr f 317^v.

198. **All. Sprevit thorum.** An item not recorded in the complete edition of alleluias (MonMon VIII). In the local sources it may be traced to the 15th century which implies that it is evidently a local work. Its melody is all but stable: according to the notation found in GrFu (f 203^v) it is close to *O consolatrix pauperum* though it can hardly be called a contrafactum, if for no other reason than for the extremely different length of text (cp. MZt p. 370 by B. Rajeczky). The variant of the present source was inspired only by its key and motifs. By elaborating the range above the fifth and by transposing motifs to the compass above the fifth there emerges a new composition here. GrPa and GrUl contains a similar melodic variant.

200. **All. Vitam peciit.** It is rare both in the Hungarian and the Central European sources. See MonMon VIII, pp. 568, 831. It appears to be of Lorraine origin (the provenance of the Berlin source is insecure).

202. **All. Beatus vir sanctus Martinus.** The seemingly modern item developed from an old melody. MonMon VII, p. 45 (SchlagKat No. 396) lists it in the seventh-mode material and is mostly familiar with its transpositions to *g* and *c*. The Italian sources predominate, German and Central European sources are not indicated. The alleluia is transposed in the Hungarian sources to *f*, in some codices of the borderline region to *c*; it is widely known (the text also in MissStr 1511 f 280). The *All. Honor virtus* (p. 158) is a rare contrafactum made to the same melody.

203. **Grad. Specie tua.** The first line of this item lies a fifth higher than that of the widely known melody (GradTr p. 411, so also the Central European sources). It is not a unique variant but a specific, probably archaic form of this type of melody, cp. Grad. *Ad Dominum* (p. 56), Grad. *Anima nostra* (p. 216) and Szendrei, J.—Rybarič, R. 1982, pp. 43—44.

203. **All. Specie tua.** This pairing of text and melody is, according to our present knowledge, unique in our tradition (for the common solution found in the sources see p. 208). This melody which could not be found in the complete edition is, however, available in a Gradual of Prague (Pra 2: f 241).

204. **Comm. Simile est regnum.** The melodic variant above *comparavit* cp. with GradTr p. 519, see the variant in the codex Einsiedeln 121.

205. **All. Audi filia.** SchlagKat Nr. 222, the contrafactum of *Domine in virtute* (cp. p. 164).

206. **Intr. Dicit Dominus.** This choice of psalm can be traced to the earliest sources of the Mass liturgy and is widely used in Central Europe as well (Hesbert 1967, p. 166, cp. GradTr p. 625). MNStr has this item exceptionally with stronger variants (f 293).

207. **All. Tu es sacerdos.** This text which is, for that matter, extremely rare in Central Europe is coupled with different melodies in our sources. The melody given in the Gradual (SchlagKat No. 239) is unique among the Hungarian sources.

208. **Comm. Dicit Andreas.** An intact variant according to the rite of Esztergom is MNStr f 295. On the subsequent missing folio the chief Mass of St Andrew must have been partly in rubrics and partly — as in the case of the gradual and the alleluia — in notation. Cp. MNStr ff 295^v–296.

209. **Comm. Venite post me.** Cp. GradTr p. 267 and MNStr f 296. The excessive melodic difference in the middle of the melody (*at illi relictis*) divides the surviving melodic notations into two main variant groups. In the Hungarian tradition, but also in the sources of the neighbouring regions, both versions are represented. The variant of the Gradual (cp. Pat) is contained in Hungary in GrBr, GrKol, GrFu, MNZagr. This variant is given in its complete form from GrFu (f 195^v):

The image shows three staves of musical notation in square neumes on a four-line red staff. The first staff begins with a 'C' time signature. The lyrics are: 'Ve- ni- te post me, fa- ci- am vos pi- sca- to- res ho- mi- num;'. The second staff continues with the lyrics: 'at il- li re- li- ctis re- ti- bus et na- vi, se- cu- ti sunt'. The third staff ends with the lyrics: 'Do- mi- num,'. The notation consists of square neumes with stems, some with flags, and rests. The lyrics are written in a Gothic script below the staves.

209. **All. Sancte Nicolae.** The item possibly of Lorraine origin (SchlagKat No. 199) is extremely rare in Europe but forms an organic constituent of the repertory of the Esztergom usage in Hungary and the usages dependant on it (see MissStrig 1511 f 204, MNStr f 296^v, GrFu f 195, etc.).

211. **All. Concepcio gloriose.** The adaptation of All. *Nativitas gloriose* (p. 303) for the feast of December 8th. On the missing folio the liturgy of the Conception of BMV and St. Luca as well as the beginning of the introit of the Vigil of the feast of the apostle Thomas have been lost (cp. MNStr f 278). The order could be restored, see the Critical Notes.

212. **All. Jam non estis.** See MonMon VII, p. 252, SchlagKat No. 197, cp. MNStr f 319^v. The item which is in the third mode in the German and other Central European sources is clearly given in the first-mode reading in MNStr (f 319^v); the same variant in the first mode can be read on p. 315 of the present Gradual. The present notation is an incomplete solution hesitating between the two readings. In the Hungarian sources conforming better to the Central European practice (e. g. GrKol) even the purely third-mode variant can be found. In literature the tonal variability of this item is not recorded though it would be worth researching since the first-mode reading may refer to a more archaic origin than the third-mode, or to Italian origin.

213. All. Video celos apertos. Closely related Esztergom sources (cp. MNStr f 14) and a late Pauline Gradual (GrPaul 1) adapt the text to this melody whose original words are *Domine in virtute* (SchlagKat No. 222, cp. in the present volume pp. 164, 205 and 278). The present adaptation of text is utterly rare. Of the early sources of SchlagKat it is contained only in a Cantatory of St Emmeram, Regensburg (Clm 14322).

214. Off Elegunt apostoli—Intr. In medio. For the lost items see MNStr f. 14^{f-v}.

216. Grad. Anima nostra. The first line of melody of this item lies a fifth higher than the one in general use, cp. Grad. *Specie tua* (p. 203), Grad. *Ad Dominum* (p. 56).

219. All. Post partum. According to SchlagKat No. 164 this is a fourth-mode melody, cp. MonMon VII, p. 387. The final of the jubilus in the present source is *d* or *c*, cp. pp. 9, 291, 315 which is characteristic of the majority of the Hungarian codices. Similar to the Czech and Polish sources two Hungarian graduals interpret the item in the fourth mode (GrBr, GrSc): they are both notated without a jubilus. The second-mode variant is transposed to *g* with an accidental *b* in GrFu.

219. Intr. Ecce advenit. The inclusion of the feast of Epiphany (January 6th) into the Sanctorale is so extraordinary that, according to our present knowledge, it must be taken for a recent editing error. It is probable that the reediting of the model for the Gradual started much earlier, at the feast of the protomartyr St Stephen. The Masses of both the martyr Stephen and of St John the apostle as well as the Holy Innocents must have formed part of the Christmas Temporale in the sample codex since this is the generally accepted way of arrangement even in the printed Missale Strigoniense and the Hungarian graduals of the 16th century. The editor let these three feasts be transferred to the Sanctorale volume. On the other hand, he left the Sunday Mass in the octave of Christmas (Intr. *Dum medium*) in the Temporale though it must have been beside them. Next to be written then came those sections which had been in the Sanctorale in the sample copy as well — this is what the Mass of Pope Sylvester bears evidence of (p. 217). The copyist put here the Marian Mass (Intr. *Vultum tuum*) of Circumcision Day (Jan. 1st) from the Temporale again which may be due to the fact that he had forgotten to change over in time, before Epiphany yet. This editing manoeuvre leaving behind visible traces had one more negative consequence. The Bakócz Gradual does not even have a reference to the Mass of St Thomas the martyr (December 29th), the reason of which may lie in sorting out the material of the Temporale, in transferring it section by section to the other part and, simultaneously with it, in inserting the original repertory of the Sanctorale to the newly entered material. This Mass, the expression of the cult of one of the important saints for Esztergom, must have been included in the sample as part of the Temporale without notes (cp. MNStr f 16^v). The 'cut' in contents by the editor took place at precisely this point and the rubrics line got lost. There are Hungarian codices though that start the Sanctorale with exactly the day of St Thomas Becket (GrFu, Antiphonal of Istanbul). If the Gradual had been modelled on such a copy the feast would probably have enjoyed greater attention during copying. The Sanctorale of the specimen copy would have begun here with the day of St Sylvester, the way it did in the case of MNStr as well (cp. f 203^v).

220. All. Vidimus stellam. Instead of the usual standard melody in the second mode this is the sixth-mode melody of SchlagKat No. 222 (cp. e. g. p. 213 in the present volume). This adaptation of text documented by two further Hungarian graduals (GrPat f 17, GrPaul 1) is not recorded in the complete edition of the alleluias and is also unknown in the Czech and Polish sources.

221. All. Serve bone. The item known, according to SchlagKat No. 326, from two Italian sources only is a generally accepted piece of the Hungarian alleluia repertory (cp. MNStr f 321, GrFu f 186^v). The variant on f 160^v of Pat reminds us that it cannot have been unknown on South-German territories either.

222. Comm. Feci iudicium. The text variant compared to the reading of the GradRom (*viam iniquam* instead of *viam iniquitatis*) is traceable since the earliest sources of the Mass liturgy (Hesbert 1967, p. 31).

223. All. Fulgebunt iusti. The middle section of the piece (from *in arundinetis* onwards) recorded under 41 in SchlagKat (cp. MonMon VII, p. 568) is transposed to the level of the fifth in some Italian, South-French and South-German sources (cp. GradTr p. 460) as opposed to the widely characteristic

form (MonMon VII, p. 186). The Hungarian sources also join this 'transposing' tradition (MNStr f 320^v: the word *discurrent* receives a melody lying a fifth higher, cp. Klo, Wis, etc.).

225. All. Levita hic sanctus Vincentius. The words of the versus are unknown in the complete edition, they are not included in any other Hungarian notated sources either, moreover, we have been unable to find them in the Czech and Polish materials for the time being. For the melody see SchlagKat No. 396; in the present codex this item has several contrafacta (cp. e. g. pp. 158, 202).

227. Intr. Letemur omnes. Introduced in the late Middle Ages ad libitum this is an own introit of the day, appropriate to the occasion. In the Zagreb practice it is a regular item, in the other sources it occurs rarely. (See also in the Polish sources, e. g. Wro 1 f 241; Kulm f 81^v etc.). According to the rubric of GrFu (f 154^v): *nota quod aliqui legunt pro officio Scio cui credidi, alii vero istud sequens officium.* In this codex even the place of the psalm is taken by a freely worded text (*Exultent angeli*). In Zagreb a third solution is given: *De illustratione.* The melody of the introit antiphon is the contamination of two different introits. The first half of the melody follows *Venite benedicti* (p. 132), the second half *In virtute tua* from the middle (cp. p. 235, *qua beatus = et super*).

228. All. Tu es vas. SchlagKat No. 38. This is the contrafactum of All. *Justus ut palma.* Compared to the Hungarian and the other Central European sources the melody is an exceptional device (since they adapt the text to a basic melody in the third mode, cp. MNStr f 322^v). SchlagKat quotes this combination of text and melody from French sources.

231. All. Adorabo ad templum. SchlagKat No. 382, cp. MonMon VII, p. 672. Its function is not completely stable. In the liturgical books of Zagreb it appears inserted into the song material of Dedication, in the books of Esztergom mainly on the Feast of the Purification of the Virgin Mary (cp. MNStr f 216^v, printed Missale Strigoniense f 215^v, the MNZagr from the 13th century and GrPa follow here Esztergom). The closing of the versus melody in the present codex refers to the omission of the jubilus.

234. All. Veni electa. SchlagKat No. 10: *Surrexit dominus et occurrens*, cp. the contrafactum of p. 141. This adaptation of words is unknown in the complete edition, it could not be found in the Czech-Polish sources either, and proves to be rare among Hungarian sources (cp. GrFu f 202).

235. All. Tu virtutum tumba. MonMon VIII, p. 537, in the Hungarian source material it can be met only sporadically.

235. Intr. In virtute tua. The choice of psalm (*Magna est gloria*) can be claimed to be general in the South-German and Central European sources.

237. Grad. Exaltent eum. All Hungarian diocesan sources adapt this text to a standard second-mode melody (*Justus ut palma*) and allocate this item to the feast of the Cathedra Petri, cp. printed Missale Strigoniense, f 218^v.

239. Tract. Ecce vir prudens. According to our present knowledge this item is not documented in the other Hungarian sources.

240. Tract. Hodie sanctus pater Benedictus. See also MissQu 1499, f 178^v.

245. All. Subveni mater pia. The contrafactum of All. *Surrexit pater bonus*, cp. p. 247 and SchlagKat No. 169.

246. Comm. Regina mundi. The final 'itinerant' alleluia should be adjusted to this piece belonging to the Marian Commune in Easter time only (cp. MNStr f 266).

247. All. Sancti et iusti. SchlagKat No. 391: an item known from French sources only (yet probably a remoter variant of the All. *Multifarie*, cp. *ibidem* No. 389). In the Hungarian repertory it is frequently documented (MNStr f 320^v, GrFu f 164).

248. All. Presul Adalberte. This item which could not be identified in the complete edition of alleluias is an individual formation from the motifs of *O consolatrix pauperum*. It is rare in the Hungarian sources too (see also e. g. GrPa f 95^v), and could be found in the Czech and Polish sources, either.

249. All. Sancte Adalberte. This item cannot be identified in the complete edition of alleluias. The text is partly of Commune in character and could also be used with other names. No parallel has so far been found.

250. All. Sanctus martyr Georgius. This item could not be found in the complete edition of alleluias. Of identical musical language is e. g. MonMon VIII, p. 204 and, in the Hungarian repertory,

the All. *Presul Adalberte* (cp. p. 248) also uses this motif, in addition to several items. Its completely identical correspondence appears in GrPa f 96^v.

251. All. In die resurrectionis. This first-mode recording is the form traditionally used in Hungary, cp. MNStr f 146. For a different transposition and variant each see p. 134.

251. All. Sancti tui, Domine, florebunt. For this rare item see SchlagKat No. 272, cp. MNStr f 320^v.

252. Comm. Ego sum vitis vera. According to Bomm 1929, p. 66 it is known in the seventh, eighth and fourth modes. For the present fifth-mode variant see also MNStr f 230. In the graduals of Hungary eighth tones written both on *g* and *c* occur (GrSc, GrKol).

252. Intr. Exclamaverunt—All. Dulce lignum. For the missing items see MNStr ff 230—231 as well as pp. 247, 99 of the present codex. The rare All. *Salve crux* adapted to the Italian melody of SchlagKat No. 244 must have preceded here just as in MNStr (f 231^v) the All. *Dulce lignum* because the printed Missale Strigoniense (f 227) indicates the same sequence.

253. Comm. Nos autem. The item not included in the GradRom can be documented on this feast since the earliest sources of the Mass liturgy (Hesbert 1967, p. 117).

254. All. Hec est vera fraternitas. Though this item is known, according to SchlagKat No. 348, from an early Italian source only, it forms a steady element of the repertory of the Hungarian liturgy (cp. MNStr f 320, GrSc f 196, etc.) and emerges sporadically in the Polish sources as well (cp. e. g. Miazga, T. 1980, p. 151).

254. All. Amavit hunc sanctum. This item not listed in the complete edition of alleluias is the contrafactum of All. *Beatus vir sanctus Martinus* (SchlagKat No. 396, from Italian, English and French sources). In the Esztergom rituals this melody appears in transpositions both to *f* and *c*, and several other contrafacta were also made to it (cp. e. g. pp. 202, 225 and 158 of the present volume). The All. *Amavit hunc* was a popular quasi-Commune item applied on the feasts of the Hungarian saints as well.

256. Grad. Clamaverunt iusti. The last line (*spiritu salvabit*) of the seventh-mode piece (cp. GradTr p. 454) survives a minor second lower in the sources of Hungary belonging strictly to Esztergom (cp. in addition to the present source e. g. MNStr f 238^v, GrSc f 164), and thus closes on *f* instead of *g*. The melodic section concerned sounds identical with the stereotype closing line of the fifth-mode standard gradual melody.

256. All. Pretiosa est. This item, No. 282 of SchlagKat, could not be found in any further notated Hungarian sources.

257. All. Gloria et honore. In the complete edition of alleluias this item could not be identified (several eighth-mode melodies of Italian origin occur with these words). We have not found it with exactly the same form in the Hungarian sources either. GrFu (f 193) starts with this melody but doubles its length. GrKassa (II/f 125) gives the same short text for the verse, the melody is, however, of fourth mode.

258. Off. In virtute. According to Bomm 1929, p. 180 it is read in the sixth and seventh modes. In the Hungarian sources mainly the sixth mode, written mostly on *f* and less frequently on *c*, can be read (*f*: MNStr, GrBr, *c*: GrKol, GrSc).

264. All. Tu puer. Ipse preibit. The history of this two verse item deserves and needs further research (cp. GradTr p. 571: with one verse, even that lacking an early source, Ept f 197^v has the melody with one verse). The second verse does not figure in the relevant index of SchlagKat p. 63; on the other hand, according to pp. 134—135 of Hesbert 1967 this text is born evidence of the only, earliest own alleluia verse of the feast. Though the two-verse variant is rare, it still occurs both in the Hungarian and the Central European traditions (cp. GrFu f 168^v—169, MNStr f 245, in the first Mass of the day, the feast has here two formulae, apart from the Vigil). This item may be a remnant of the material of the first Mass in the present Gradual.

264. All. Inter natos. The contrafactum of SchlagKat No. 397, cp. e. g. pp. 216, 298. The printed Missale Strigoniense indicates this item alone for the feast (f 236^v).

265. Grad. Ecce quam bonum. Cp. p. 185. For the other missing items see Critical Notes. For the Alleluia of the Mass in honour of St Ladislaus see MZt, p. 368 (by B. Rajeczky).

267. Comm. Simon Johannes (sic). According to Bomm 1929, p. 110 this movement is known in the sixth and eighth modes. In the Hungarian sources both versions can be found. The melody of the middle section (from *plus his* onwards) varies considerably and in many different ways, even the transposition shows variety (*c, g, f*). The reading of MNStr f 249 agrees by and large with the variant found in the present source.

268. All. Tu es Petrus. Beatus es Simon. The use of two verses had been a continuous feature of the Hungarian sources from the beginnings, and was generally accepted at the end of the Middle Ages as well.

268. All. Solve jubente. SchlagKat is familiar with other melodies to this text; the melody could not be identified in the complete edition for the time being. The place of the alleluia in the liturgy is first of all the day of Vincula Petri (cp. p. 281, see also MNStr f 260, GrFu f 175, GrPa f 102^v).

269. All. Sancte Paule. The complete edition of alleluias lists this text with other melodies and is familiar with its strong text variants only. The melody is that of All. *Qui confidunt* (SchlagKat No. 159, cp. MonMon VII, pp. 405–407, p. 183 in the present volume), its combination with this versus occurs only in our region. This item can be demonstrated in all relevant Hungarian sources from the 13th century onwards, cp. Pra 2 f 199 v.

271. All. Ave stillans melle alvearium. See MonMon VIII, pp. 80, 600. It is contained in the late Hungarian graduals only; on the other hand, the printed Missale Strigoniense has it (f 242).

272. All. O preclara stella maris. This versed text does not figure in the complete edition of alleluias. In Hungary it occurs in certain 15th-century graduals (such as GrFu f 174^v).

272. All. O Maria mater Christi. See MonMon VIII, pp. 345, 724–725. The printed Missale Strigoniense incorporated it into its material (f 242).

276. All. Inventa una preciosa. MonMon VIII, pp. 243, 673–674. It is already present in the MNStr (f 322^v) which is one of the earliest sources of this movement as well as in later graduals (such as GrFu f 176, GrPa f 101^v).

278. All. Maria hec est illa. The contrafactum (text variant) of SchlagKat No. 222, it is continuously recorded in Hungary from the 13th century onwards (MNZagr f 220, MNStr f 256^v, GrFu f 174, GrPa f 101^v).

279. All. O oliva caritatis. This is the contrafactum of *O consolatrix pauperum*, cp. MonMon VIII, pp. 703–711.

281. All. Virga Jesse. MonMon VIII, pp. 560–562, 822–830. This item was very popular in Central Europe, different functions being assigned to it in our sources. The printed Missale Strigoniense prescribes it to the same day (f 251^v).

282–283. Missa de transfiguratione Domini. This new Mass composition of the day documented from the 15th century replaced in some of the sources the earlier liturgical order selected item by item. Though the words of these movements are stable and taken over to the printed Missale Strigoniense as well, the melodies differ basically from source to source. GrFu contains an introit and a gradual in the first mode, an alleluia in the seventh mode, and another communion in the sixth mode (ff 176–177). The solution found in GrTra is also independent musically. The introit is e. g. the contrafactum of *Ecce advenit*. An introit melody which is identical with that of the Bakócz Gradual appears in the Gradual of Pata (f 103), but the All. *Candor est* is musically different. See also the OrdAgr (p. 169).

284. Comm. Principes persecuti. The size of the item agrees with that of the neumed sources indicated on p. 530 of GradTr and not with the size of GradRom. This longer variant is documented since the earliest surviving sources of the Mass liturgy (Hesbert 1967, p. 155).

285. Comm. Signa eos. According to Bomm 1929 it occurs in the seventh and fifth modes but the present variant starting with *c* and ending on *g* is also known (see also MNStr f 262^v which is an even purer eighth mode). This variant is wide-spread in the German and Central European sources.

287. All. Levita Laurentius. The contrafactum of *In die resurrectionis* listed on p. 130 of Bomm 1929 in the first and seventh modes. In the Hungarian tradition it is variable musically, in the recording as well (cp. pp. 134, 251). On the strength of the description of the codex this version could also be interpreted as one of seventh mode, GrFu displays e. g. an undoubtedly seventh-mode variant (f 179). The earlier sources (such as MNStr, MNZagr) make the music picture more precise by the frequent

use of the *b* sign and form a transitional variant towards first-mode examples which may demonstrate the sounding identity of the piece notated with a variety of key notes.

291. All. Post partum. The description of the Vigil Mass of the Assumption of the BVM is followed, without any system, by a whole series of alleluias in honour of Mary, evidently for the various Votive Masses. The item written in the first place and adapting a new melody to old words is represented in the complete edition of alleluias by GrUl only, cp. MonMon VIII, pp. 407 and 745, thus one can assume local or Czech formation in this instance. (Cp. GrPa f 92).

292. All. O Maria rubens rosa. See MonMon VIII, pp. 351—353, 727—733. It is represented in several Hungarian graduals not registered here (GrSc, GrFu, GrKassa etc.).

292. All. O consolatrix pauperum. MonMon VIII, pp. 310—311, 703—711. In the Hungarian sources it is widely used from the 14th century onwards.

293. All. O gloriosa mater Christi. MonMon VIII, pp. 331—332, 716—718. The Hungarian sources containing the alleluia with the trope *Maria candens lilium* include Szendrei, J. 1990, p. 316. The item was also used without tropes (GrBr, GrFu).

294. All. Salve virga florens Aaron. Cp. MonMon VIII, pp. 466—467, 780—784. In the Hungarian tradition this item occurs to several independent melodies. The variant of the Bakócz Gradual is only very remotely related to the versions presented in the MonMon (different key, modified text, peculiar troping) but is essentially identical with the form of some Hungarian sources (for the enumeration see Szendrei, J. 1990, p. 36).

294. All. Salve Maria decus pietatis. Cp. MonMon VIII, pp. 449—450, 775—776, published from GrUl. Apart from this we do not know it from any Hungarian source.

295. All. O Maria virgo pia. MonMon VIII, pp. 355—358, 733—734, see also Miazga, T. 1980, p. 153; cp. GrFu in the appendix without folio numbers.

296. All. Felix es sacra virgo Maria. MonMon VIII, pp. 176, 639—641, cp. Miazga, T. 1980, p. 151. In addition, it is contained in several graduals of Hungary and can be traced even in the 17th century (GrPaul 1).

296. Off. Recordare virgo mater. This item which was widely popular all over Europe can be traced in the Hungarian notated sources since the early 13th century (codex Pray). For the enumeration of the additional sources of the present troped version see Szendrei, J. 1990, p. 316.

298. All. Assumpta est Maria. SchlagKat No. 397. Cp. pp. 264 and 216 in the present volume.

298. All. Transit ad ethera. Though contained in several Hungarian sources (such as GrSc, GrPa, GrZagr) it could not be found in the complete edition of alleluias.

300. All. O rex et apostole Stephane. This is the contrafactum of All. *O consolatrix pauperum*, cp. MonMon VIII, pp. 310—311, see p. 292 of the present volume. The complete edition does not contain these words related with Stephan. For the relevant situation of sources in Hungary see Szendrei, J. 1989, pp. 7—35.

300. All. O sanctitatis speculum. The contrafactum of All. *O consolatrix pauperum*, cp. MonMon VIII, p. 710. It figures in several sources of Hungary, adapted always to Augustine. With the Pauline Friars it was still used in the 18th century.

302. Comm. Quod dico vobis. According to Bomm 1929 this item survives in the fourth, seventh and fifth modes. The present version in the second mode appears, apart from the Bakócz Gradual, in some other sources (GrPaul 1, in MNStr f 272 the last motif being ornamented with *b flat*, in GrKol the whole piece is transposed to *g* with an accidental *b*).

302. All. Sprevit thorum. See p. 198.

303. All. Nativitas gloriose. SchlagKat No. 274. This musical setting of the words can be found in each Hungarian source.

304. All. Nativitas gloriose. This piece was not found in the complete edition of alleluias. It occurs, however, in other Hungarian sources as well (e. g. MNStr f 322^v, GrSc f 210, GrFu f 188^v, everywhere with a long jubilus).

306. All. Dorsa eorum. MonMon VIII, pp. 149—150, 626—628. In the Hungarian sources it is continuously handed down from the 13th century onwards (MNZagr) partly in notation on *g*, as in the Gradual, and partly transposed to the key note *c*.

306. Gerardi episcopi. For the feast of Bishop Gerard of Csanád, martyr, cp. printed Missale Strigoniense, f 268^v.

308. All. Concussum est mare. SchlagKat No. 274; it is generally known with these words both in the Hungarian and the German and other Central European sources.

308. All. Concussum est mare. This melody could not be found in the complete edition of alleluias and we do not know of any Hungarian sources either.

310. All. Ego sum pastor bonus. SchlagKat No. 128, cp. p. 139 of the present volume (a variant). All relevant Hungarian sources have it. According to Schlager's catalogue this wording of the melody is customary on Italian and French territories.

310. All. Mirabilis Dominus noster. SchlagKat No. 128. This is another basic text of the previous melody (used exclusively in the German sources, cp. MonMon VII, pp. 312—313). In the Hungarian tradition it is less frequent (cp. MNStr f 320^v).

310. All. Iusti autem in perpetuum. A German melody documented, according to SchlagKat No. 212, from a few sources only. In the Hungarian tradition it is not general, but cp. MNStr f. 320^v.

312. Grad. Gloria et honore. For the reconstruction of the missing items see the critical notes, p. 184.

312. All. Elegit te Dominus. This contrafactum of SchlagKat No. 28 is not common in the Hungarian sources (cp. MNStr f 321).

313. All. Emulor enim vos. According to SchlagKat No. 45 this item is extremely rare, documented in two German sources only. It occurs in the Hungarian and other Central European sources sporadically (cp. MNStr f 321^v, Göttw 234 f 202^v, GrKassa II/f 136^v, cp. Miazga, T. 1980, p. 150).

314. All. Iste sanctus digne. SchlagKat No. 294. Cp. MNStr f 321 (with jubilus). It is a rare item in the Hungarian sources.

314. All. Isti sunt amici Dei. This item could not be found in the complete edition of alleluias. In Hungary it is already included in MNStr f 320, and is available in GrZagr, too (f 39).

315. All. Per manus autem. The melody of SchlagKat No. 164 appears in the present volume with different words (*Post partum virgo, Prophete sancti*). It is common in the Hungarian sources.

315. All. Jam non estis hospites. Cp. p. 212, a variant transposed to *e*.

Vol. II. The Kyrial

p. 317—347. In the Bakócz Gradual the Kyrial is placed, similar to all codices in Hungary and most of the late medieval codices abroad, in the appendix, notably between a very scanty collection of alleluias and the Sequentiary. With its 19 Kyrie, 12 Gloria, 12 Sanctus and 10 Agnus melodies the Gradual offers a fairly modest repertory displaying at the same time several interesting features. (By way of comparison let us mention that the Gradual of Ferenc Futaki has 30 Kyrie, 16 Gloria, 25 Sanctus and 25 Agnus items.)

The Kyrie and Gloria movements are coupled, and the beginning of the Gloria is indicated even if an item written out in full elsewhere is attached to the Kyrie. A striking trait of the Sanctus-Agnus movements is that except for the last one each Agnus is the contrafactum of the preceding Sanctus. A similar coupling of the two items is not unusual in the late medieval codices, yet it is certainly unparalleled that all Sanctus and Agnus items should form such pairs of variants. This implies also that the independent Agnus melodies of the other codices are missing here. (In one case a folio containing the end of the Sanctus, the Agnus belonging to it, and the beginning of the subsequent Sanctus was torn out of the codex which explains why there is one Agnus less.)

A second striking feature of the Kyrial is that while the gradual material of the codex in the narrow sense of the word, and mostly even the Sequentiary, are extremely traditional, agreeing greatly with the rest of the chiefly Esztergom-type codices this portion of the codex is a fairly independent composition with many fashionable melodies. This shows that the way of bequeathing the Kyrial, its mode of living differed considerably from those of the basic material and offered greater opportunities for innova-

tions, individual initiatives. In other words: the Kyrial had a lesser role in identifying the liturgical usage than the rest of the chant material.

The third characteristic is that a great deal of the items in current use in the Hungarian codices of those days, moreover internationally widely distributed ones are missing (to mention only two examples, the melody corresponding to the Sanctus Nr. 4 and the Agnus of the *Liber Usualis*) while the proportion of the items accepted only regionally, eventually in local sources or in the Bakócz Gradual exclusively, is fairly big. The lack of wide-spread melodies (and, in compliance with it, parallels with the *Liber Usualis* = LU) is particularly conspicuous in the case of the Sanctus-Agnus pairs of items.

In the Bakócz Gradual the items of the Kyrial are not provided with any kind of title inscription. The codex follows neither the most customary procedure (that is indicating the feasts on which they were normally sung) nor the method of differentiating the titles by name or words of a trope. Thus no conclusions can be drawn to the effect how the order was established, partly because the functional instructions of the other codices cannot be taken over due to the considerable differences of the repertory and partly because of the great number of deviations of succession.

In the following certain individual items will be compared to the repertory of the most distinguished local sources, first of all to MNStr, to GrFu and GrPa representing otherwise a closely related tradition. As regards international comparison the use of catalogues offering an excellent survey (such as Landwehr-Melnicki, M. 1955, Bosse, D. 1955 and Thannabaur, P. J. 1962) promises to yield more reliable results than the collation with some selected foreign sources. Owing to the above mentioned manner of coupling the Sanctus with the Agnus it sufficed to use the Sanctus volume. The position of the individual items in the *Liber Usualis* will also be indicated for the reader's convenience.

p. 317. Kyrie. It is widely distributed. LU II. Landwehr-Melnicki melody No. 48. MNStr f 323 (*Fons bonitatis*). In GrFu it is destined for the Marian Masses (trope: *Virginitatis amator*), but occurs also with tropes about St Catherine, the Holy Spirit, 'de novo sacerdote'. It is troped in GrPa as well (Szendrei, J. 1990, p. 317).

p. 317. Gloria. It is widely distributed. LU II. Bosse melody No. 56. MNStr f 324 (written on the final *b* as opposed to the final *e* in the Bakócz Gradual). In GrFu it is associated with *Magne Deus* and not with the above Kyrie.

p. 318. Kyrie. It is widely distributed on German and Eastern as well as Central European territories. LU V. Landwehr-Melnicki melody No. 78. In MNStr it is missing. GrFu includes it both with the trope *Magne Deus* (for high festivals) and without trope. It is present in GrPa with trope.

p. 318. Gloria. It is known mainly from German and Eastern as well as Central European sources, sporadically also from Italian and French ones. LU Ad libitum I. Bosse melody No. 24. MNStr f 324^v (a variant melody), in the GrFu associated with the above *Fons bonitatis*, in GrPa just as in the Bakócz Gradual with the Kyrie *Magne Deus*.

p. 320. Kyrie. It is widely distributed. LU IV. Landwehr-Melnicki melody No. 18. MNStr f 323 (*Cunctipotens*; similarly GrPa and GrFu, in the latter with the indication *communis ad omnia festa*).

p. 320. Gloria. It is widely distributed. LU XIV. Bosse melody No. 11. MNStr f 323^v, both in GrFu and GrPa coupled with the above mentioned Kyrie 'Cunctipotens'.

p. 322. Kyrie. It is widely distributed. LU XI. Landwehr-Melnicki melody No. 16. MNStr f 323 (a variant! with the inscription *Orbis factor*), in GrFu it is assigned for the feast of the apostles and evangelists.

p. 322. Gloria. It is construed from the above Kyrie melodies but unknown in LU. Bosse quotes it (melody No. 10) from a Klosterneuburg, a Rheinau and several Czech sources where it is written on *e* (i. e. in a transposition differing from the original melody!). In MNStr (f 325), GrFu and also GrPa it figures in pair with the above Kyrie.

p. 323. Kyrie. It is widely distributed. LU XII (transposed to *g!*). Landwehr-Melnicki melody No. 58 (also on *g*). It is not present in MNStr but occurs in GrFu on the feast *de uno martire* and other minor feasts. In the GrPa a 17th-century hand added 'Dominicale secundum Romanum' to its notation. Göttw 234 calls it "baxa".

p. 323. Gloria. It is widely distributed, though has somewhat less German sources. LU XI. Bosse melody No. 51. MNStr f 325^v. Both in GrFu and GrPa paired with the previous Kyrie.

p. 325. **Kyrie.** It is a characteristic item of the French and Italian sources but appears only rarely on German and other Central European territories. LU VIII. Landwehr-Melnicki melody No. 95. It is missing in MNStr yet, is included as a copy of the 17th-century repairer in GrPa. Known in GrFu under *Kyrie Kapolna*, moreover with a shorter variant inscribed *Minus Capolna*.

p. 325. **Gloria.** Neither LU nor Bosse have it. On f 326^v of MNStr it is transposed to *g* instead of *f*. In GrFu it can be read in a transposition to *f* and inscribed *de martyribus et de confessoribus* (but not coupled with the above Kyrie), and also in the hand of the 17th-century repairer of the GrPa.

p. 327. **Kyrie.** It is frequent on German territories (but less frequently documented in the French, North-Italian and Eastern as well as Central European regions). In LU it is unknown. Landwehr-Melnicki melody No. 96. It does not occur in MNStr but can be read in GrPa as well as GrFu with the inscription *aliud Kyrie de confessoribus*.

p. 327. **Gloria.** It is missing in LU while Bosse (melody No. 37) lists it mainly from Eastern as well as Central Europe (and with less sources from the German territory). It is unknown in MNStr but can be read in GrPa and GrFu (with an erroneous transposition of the intonation).

p. 328. **Kyrie.** In this form it is unknown in sources abroad, but cp. Landwehr-Melnicki melody No. 110. It is missing in MNStr and GrPa but occurs in GrFu with the inscription *de virginibus dicitur*.

p. 329. I. **Kyrie.** It is a relatively rare item documented with some sources only in Germany and eastwards. It is missing in LU. Landwehr-Melnicki has it as melody No. 126. It is also unknown in MNStr, GrFu, and GrPa.

p. 329. I. **Gloria.** It is an intonation, see p. 327.

p. 329. II. **Kyrie.** It is widely distributed. LU IX. Landwehr-Melnicki melody No. 171. On f 323^v of MNStr as well as GrFu: *de beate virgine post purificationem usque adventum Domini*.

p. 329. II. **Gloria.** It is widely distributed and appears as the pair of the previous Kyrie throughout. LU IX. Bosse melody No. 23. MNStr f 326^v. In GrFu it shows a transposition error.

p. 331. **Kyrie.** Apart from the Bakócz Gradual it is only known from GrFu where it appears with the inscription *de beate virgine in adventu Domini*.

p. 331. **Gloria.** It occurs mainly in German, Italian and eastern sources. LU II. Bosse melody No. 19. MNStr f 326 (a variant!), in GrFu it is attached to the Kyries of the Marian Masses.

p. 333. I. **Kyrie.** Bosse knows it from the Bakócz and Ulászló Graduals only (melody No. 116). According to the inscription in GrFu: *Kyrie Laetabundus de beata virgine post nativitatem Domini* (similarly in GrPa). This item is, in fact, a contrafactum of the sequence *Laetabundus* (cp. Rajeczky, B. 1977, pp. 230–231 and MZt pp. 374 and 377).

p. 333. **Gloria.** For the whole item of this intonation see p. 331.

p. 333. II. **Kyrie.** It is widely distributed. LU I. Landwehr-Melnicki, melody No. 39. MNStr f 323. According to GrFu *In pasca incipiens usque ad festum sancte trinitatis dominicalis et festivalis*.

p. 334. **Gloria.** It is a widely distributed item being the pair of the previous Kyrie throughout. LU I. Bosse melody No. 41 (=12). MNStr f 324. It is associated with the above Kyrie in GrFu as well.

p. 335. **Kyrie.** Landwehr-Melnicki knows it from the Kassa and Bakócz Graduals only (melody No. 201). According to GrFu it is *ferialis post pasca de beate virgine*, GrPa indicates it as *feriale tempore paschali*, in MNStr it is missing. According to Rajeczky, B. 1977, p. 230 (and MZt p. 374) it is the contrafactum of the sequence *Victimae paschali* (see on p. 367 of the present edition).

p. 335. **Gloria.** This is an item scattered geographically but documented only rarely. LU III. Bosse melody No. 21. MNStr f 324^v, in GrFu, GrPa the pair of the above Kyrie.

p. 337. I. **Kyrie.** Apart from the Bakócz Gradual it could be found neither in sources abroad nor in Hungary. Landwehr-Melnicki melody No. 168 also quotes it from here only. According to Rajeczky, B. 1977, p. 229 (cp. pp. 374–375 of MZt) it is a contrafactum of the Ascension sequence *Rex omnipotens* and of the Pentecost sequence *Sancti Spiritus assit nobis* (for the two sequences see pp. 377 and 381 of the present volume).

p. 337. I. **Gloria.** This is an intonation, for its full melody see p. 335.

p. 337. II. **Kyrie.** It is known from Hungarian sources only. LU does not have it while Bosse No. 137 quotes it from the Bakócz Gradual only. See also MNStr f 323, according to GrFu it is *a festo sancte trinitatis usque ad adventum dominicalis*, GrPa also assigns it for this period.

p. 337. II. **Gloria.** It is an item characteristic of the German, Eastern and Central European, and North-Italian territories. It is missing in LU and appears as melody No. 5 of Bosse. MNStr contains a variant (on f 325, transposed to *c*), in GrFu and GrPa it figures as the pair of the above Kyrie.

p. 339. I. **Kyrie.** It is a widely distributed item. LU XV and XVIII. Landwehr-Melnicki has it as melody No. 144. It is missing in MNStr. In GrFu it appears as *in adventu Domini dominicalis* but started on *b*. It is also present in GrPa.

p. 339. II. **Kyrie.** It is widely distributed. LU XVI, Landwehr-Melnicki melody No. 217. In GrFu it is *in quadragesima dominicalis et in quatuor temporibus ferialis*, it is also present in GrPa.

p. 339. III. **Kyrie.** It is known from Hungarian sources only. Landwehr-Melnicki quotes it from the Bakócz Gradual (melody No. 99), in the MNStr it cannot be found but appears both in GrFu and GrPa as *in missa defunctorum*.

p. 339. **Sanctus-Agnus.** They are documented on German territories and eastwards. Cp. Thannabaur melody No. 150. They are missing in MNStr. According to GrFu they are inscribed *in pasca festivalis, Rosomberg*. GrPa includes them with the inscription *solemne*.

p. 340. **Sanctus-Agnus.** Thannabaur knows only Hungarian sources (in addition to the Bakócz Gradual GrKassa, GrUl, see melody No. 148). It is missing in MNStr but is included in GrFu with the title *Küs Rosomberg*.

p. 341. **Sanctus-Agnus.** They are known on German territories and particularly eastwards (a variant of melody No. 185 of Thannabaur on p. 188). LU II. It is not included in MNStr and GrFu but is present in GrPa as *diebus festivis*.

p. 342. **Sanctus-Agnus.** In addition to the Bakócz Gradual Thannabaur quotes it (melody No. 119) from Kassa (Kosice) only. On f 327^v of the MNStr the Sanctus is given (coupled with different, individual Agnus items just as in the other cases), in GrFu the item is provided with the inscription *Jacet granum* as it is actually the contrafactum made for the responsory *Jacet* of the Office of St Thomas Becket (see Rajeczky, B. 1977, pp. 233–234 and MZt p. 381).

p. 342. **Sanctus-Agnus.** It is widely distributed. The Sanctus: LU VIII. Thannabaur: a variant of melody No. 116 appearing on p. 160. The Sanctus is given in MNStr with again another Agnus (f 327^v), in the GrFu it is *de apostolis*.

p. 343. **Sanctus.** Because of the lacuna of one folio this Sanctus is interrupted, and the Agnus is missing. It is known on German territories and eastwards. Thannabaur melody No. 19. In MNStr it is not included, in GrFu it is *de virginibus*. Also present in GrPa (the Sanctus defectively). The example given below contains these items in full as notated in GrFu:

The image displays four staves of musical notation in a square neumatic style, with lyrics written below the notes. Each staff begins with a clef and a common time signature (C). The lyrics are as follows:

San- ctus, San- ctus, San- ctus Do- mi- nus De-

us Sa- ba- oth. Ple- ni sunt ce- li et ter- ra glo- ri- a

tu- a. O- san- na in ex- cel- sis. Be- ne- di- ctus qui

ve- nit in no- mi- ne Do- mi- ni. O- san- na in ex-

sis. A-gnus De-i, qui tol-lis
 pec-ca-ta mun-di, mi-se-re-re no-bis. A-gnus
 De-i, qui tol-lis pec-ca-ta mun-di, do-na no-bis
 pa-cem.
 San-ctus, San-ctus, San-ctus Do-mi-nus
 De-us Sa-ba-oth, ple-ni sunt ce-li et ter-ra glo-ri-a tu-
 a. O-san-na in ex-cel-sis. Be-ne-di-ctus
 Ma-ri-e na-tus qui ve-nit in no-mi-ne Do-mi-ni.
 O-san-na in ex-cel-sis.

p. 344. **Sanctus-Agnus.** It is documented from German territories and eastwards. Thannabaur melody No. 182. In the MNSt it is not included, in GrFu both items are given for *de beate virgine dominicis diebus*.

p. 345. I. **Sanctus-Agnus.** It is widely known. LU XV. It is a variant of Thannabaur's melody No. 223. Though not represented in MNSt this pair of items occurs in GrFu with the inscription *diebus in quadragesima* while in GrPa it is inscribed as *de adventu*.

p. 345. II. *Sanctus-Agnus*. It is widely distributed. LU XVII. Variant of Thannabaur's melody No. 32 on p. 118. It is missing in MNStr but included in GrFu with the inscription *a festo sancte trinitatis incipiens usque adventum Domini Dominicalis*, and similarly in GrPa inscribed as *dominica in estate*.

p. 346. *Sanctus-Agnus*. It is probably a local composition (cp. MZt p. 381). Thannabaur (melody No. 121) knows the *Sanctus* from the Bakócz Gradual only. It is however, present in the GrFu with the inscription *in adventu Domini dominicalis*, in GrPa it is *in quadragesima* (the *Agnus* being a strong variant here!) while MNStr does not have it.

p. 347. *Sanctus-Agnus*. It is widely distributed though its present form is quoted in Thannabaur (melody No. 13) from this Gradual only. LU XVIII. It is missing in MNStr but given in GrFu as *in missa defunctorum* (probably also in GrPa in this function).

Vol. II. Sequentiary

pp. 348—465. In medieval Hungary the sequences were not collected and held in separate books (sequentiaries, posaries) from the 13th century onwards but noted down as appendices to graduals or without music to missals. Thus the last 'chapter' of the present codex is also a collection of sequences numbering 53 items. (For the addition of some missing items see the critical notes!) As this material was already published in a comprehensive edition of sequences (Rajeczky, B. 1956), and since the most essential information concerning the repertory of sequences can be come by in the *Analecta Hymnica* we can rest contented here with grouping the sequences of the codex and emphasizing some of them. The page number on which the item can be found in the present edition is followed by the serial number of the sequence in the *Analecta Hymnica* where the most important occurrences abroad can be looked up. Finally, the serial number in Rajeczky's collection (1956) marked with RB is given. (NB. With Rajeczky the old-type sequences are distinguished by I, the later ones by II.

In the Hungarian tradition the early 'Notkerian' sequences (*prosaes*) have preserved their predominance all through, at least in the liturgy of the great ancient feasts. Of the old-type sequences of the Bakócz Gradual the following ones are both internationally well-known and represented in the Hungarian sources:

p. 348. *Salve porta* (Advent). AH 53, 188. RB I. 32.

p. 349. *Grates nunc omnes* (Christmas). AH —. RB I. 19.

p. 350. *Eia recolamus* (Christmas). AH 53, 23. RB I. 14.

p. 352. *Hanc concordi famulatu* (Stephen protomartyr). AH 53, 345. RB I. 20. Nother's text. The melody = 'Petre summe' (p. 400).

p. 353. *Johannes Jesu Christo* (St John the apostle). AH 53, 226. RB I. 23. The melody = Laurenti David (p. 412).

p. 363. *Concentu parili* (February 2nd). AH 53, 171. RB I. 8. Notker's text.

p. 377. *Rex omnipotens* (Ascension). AH 53, 111. RB I. 34a. The melody = Sancti Spiritus (p. 381).

p. 381. *Sancti Spiritus* (Pentecost). AH 53, 119. RB I. 34. Notker's text. The melody = Rex omnipotens.

p. 385. *Benedicta semper* (Trinity). AH 53, 139. RB I. 3.

p. 393. *Sancti Baptiste Christi* (St John the Baptist). AH 53, 267. RB I. 33. Notker's text.

p. 412. *Laurenti David* (Lawrence deacon). AH 53, 283. RB I. 23. Notker's text. The melody = Johannes Jesu Christo (p. 354).

p. 413. *Congaudent angelorum chori* (Assumption). AH 54, 179. RB I. 9. Notker's text. Mainly in German and Italian sources.

p. 454. *Virginis venerande* (On the virgins). AH 53, 395. RB I. 9.

In the next group items with verse belonging to the second epoch of sequences were included which are similarly widely known:

- p. 367. *Victime paschali* (Easter). AH 54, 12. RB II. 21.
- p. 368. *Surgit Christus cum tropheo* (Easter). AH 54, 366. RB II. 21a. It is of German or French origin and occurs mostly in Italian, German and French sources.
- p. 370. *Mundi renovatio* (Easter). AH 54, 22. RB II. 25. Adam de St Victor's text. It occurs mainly in French and German sources. For the form variant of the Bakócz Gradual AH gives parallels of Prague, Salzburg, Engelberg, Augsburg.
- p. 384. *Veni Sancte Spiritus* (Pentecost). AH 5, 234. RB II. 19 and Supplementum II. 120.
- p. 387. *Lauda Sion* (Corpus Christi). AH 50, 584. RB II. 52. St Thomas Aquina's text.
- p. 421. *Laudes crucis attollamus* (The Holy Cross). AH 43, 188. RB II. 52. Adam de St Victor's text.
- p. 440. *Celi solem imitantes* (The apostles). AH 55, 6. RB II. 49. This item of French origin can be found all over Europe, though sporadically.
- p. 452. *Quam dilecta* (Dedication of Church). AH 55, 33. RB II. 13. It is probably of French origin which survives in French, English, German and Czech sources.
- p. 455. *Mittit ad Virginem* (Mary). AH 54, 296. RB II. 42. An item of French or English origin. The pair of verses 'Cujus stabilitas—Sed dator veniae' may be documented less frequently but distributed geographically.
- p. 457. *Letabundus exultet* (Mary). AH 54, 5. RB II. 40. The melody = *Catherinae virginis* (p. 437).
- p. 460. *Mane prima Sabbati* (On Mary in Eastertide). AH 54, 214. RB II. 9.

The following pieces in the old style are chiefly characteristic of the German (—northern Italian—Czech) region.

- p. 356. *Laus tibi Christe, Patris* (The Holy Innocents). AH. 53, 261. RB I. 24.
- p. 357. *Festa Christi* (Epiphany). AH 53, 50. RB I. 16. Notker's text. It survives mainly on German and northern Italian, sporadically also on other territories.
- p. 379. *Summi triumphum regis* (Ascension). AH 53, 114. RB I. 37. The melody = *Martyr milesque* (p. 373).
- p. 400. *Petre summe* (Peter and Paul). AH 53, 336. RB I. 29. Notker's text. The melody = *Hanc concordi* (p. 353). Outside the German-Italian region it is less widely popular.
- p. 404. *Celi enarrant* (The dispersal of the apostles). AH 50, 344. RB I. 7. Text by Godescalcus Lintpurgensis. It can be found in German sources.
- p. 408. *Laus tibi Christe qui es* (Mary Magdalen). AH 50, 346. RB. I. 25. Text by Godescalcus Lintpurgensis. It occurs in German sources.
- p. 425. *Summi regis archangele* (Michel the Archangel). AH 53, 312. RB I. 35. It occurs in German and Flemish sources.
- p. 450. *Exultent filie* (On a virgin). AH 50, 351. RB I. 15. Text by Godescalcus Lintpurgensis. It occurs in German sources.
- p. 462. *Ave preclara* (Mary). AH 50, 313. RB I. 2. Text by Herimannus Contractus. It occurs in German and Czech sources.

The following pieces of later style are also characteristic of the German (—northern Italian—Czech) regions:

- p. 375. *Quadriforme crucis signum* (The Holy Cross). AH 54, 197. RB II. 6a. It is of German origin available mostly in South-German, northern Italian and Czech sources. Verses 9—10 are omitted in the Bakócz Gradual.
- p. 437. *Catherine virginis votiva festa* (Catherine). AH 55, 230. RB II. 40. It has mostly South-German sources and is rare even in Hungary. The melody = *Laetabundus* (p. 457).
- p. 441. *Plausu chorus letabundo* (On the evangelists). AH 55, 9. RB II. 44. It is of South-German origin (St Florian) and has northern Italian, Bavarian, Swiss, and sporadically French sources.
- p. 444. *Spe mercedis* (On a martyr). AH 55, 14. RB II. 6. It is of South-German origin (Konstanz).

p. 446. *O beata beatorum* (On several martyrs). AH 55, 210. RB II. 26. From German and Czech territories.

p. 459. *Virgini Marie laudes* (On Mary in Eastertide). AH 54, 31. RB II. 211. There are German (and some French) sources, mainly Dominican.

In connection with the sequences of the following group references to strange correspondences from abroad can only be made which need an explanation in each case separately:

p. 360. *Sonent plausu letabundi* (The Conversion of St Paul). AH 8, 199. RB II. 17 and Supplementband II. 7. In Hungary it is fairly widely known (even with the Pauline Friars); abroad AH lists it only in the monastery of St Martial (Limoges). The last two verses are available in two Esztergom sources only.

p. 371. *Corona sanctitatis* (Adalbert). AH 54, 35. RE I. 10. In the Hungarian sources it is widely distributed, apart from them AH knows it only from Prague and a codex of St Emmeram in Regensburg from the 15th century, and assumes Slavic origin. Its Hungarian origin cannot be excluded either.

p. 373. *Martyr milesque Christi* (George). AH 53, 250. RB I. 26. In the Hungarian sources it is widely distributed; apart from them AH quotes some German sources only and assumes Slavic origin. The melody = *Summi triumphum* (p. 379).

p. 401. *Decet hujus cunctis horis* (Mary's visit). AH 48, 423. RB II. 35. This is a piece of the *Visitatio* liturgy made for Prague by Johannes a Jenstein, Bishop of Prague (+1400). Among the Hungarian sources it is not represented in MNStr and MissStrig 1511 but is present in GrFu.

p. 418. *Nativitas Marie Virginis* (Mary's Birth). AH 54, 288. RB II. 10. It is of French origin appearing in the sources in several places but only sporadically. The pair of verses 'Condoluit — Qui poterat' characterizes the French sources.

p. 427. *Gaudet ecclesia* (All Saints). AH 8, 86. RB II. 51. In the Hungarian sources the sequence assigned for this feast is usually *Omnes sancti Seraphim*. The item *Gaudeat* cannot be found in MNStr and MissStrig 1511 but figures in the printed Missal of Pécs, a Franciscan Gradual of Csiksomlyó and GrPa, GrFu. AH knows of its occurrence abroad, apart from the Hungarian sources, in Carmelite manuscripts only (?),

Finally, the following seven sequences of the Bakócz Gradual are considered to be of Hungarian origin according to our present state of knowledge:

p. 292. *Omnes una celebremus* (For Sundays during the year). AH 54, 268. RB II. 12. Though it occurs in an Olomutz, an Aquileian, a Salzburg and a Viennese Dominican source, it is, nevertheless, considered as an item of Hungarian origin by AH.

p. 395. *Nove laudis attollamus* (King Ladislaus). AH 55, 244. RB II. 52a. This is the contrafactum of *Laudes crucis attollamus*.

p. 415. *Corde, voce, mente pura* (King Stephen). AH 55, 346. RB II. 52b.

p. 431. *Strips regalis, proles regis* (Count Emerich). AH 9, 147, RB II. 16a. It figures in GrUl with a different melody.

p. 433. *Gloriosus Christus rex* (Martin). AH 34, 230. RB II. 38. AH lists it from a source of the Szepesség only. In addition to the Bakócz Gradual it can be found in GrFu as well.

p. 438. *Jocundetur plebs fidelis* (Elisabeth). It is missing in AH. RB II/6a. The other sources prescribe the item *Gaude Syon* for this feast.

p. 447. *Quem invisibiliter* (On the confessors). AH 9, 287. RB II. 14. AH lists only one Esztergom source and one of the Pauline Friars. In the Hungarian sources it is a generally accepted item. Thus it occurs not only in the Bakócz Gradual but MNStr, MissStrig 1511, GrFu, moreover GrUl as well.

Editorial

When preparing the present edition the chief endeavour was to make the music of the Gradual available in a form easy to read for all those interested, and to find for it a solution the closest possible to the original layout and graphic image of the codex. Whenever a choice between the literal meaning and the interpretation had to be made this double aim was considered to the best of my knowledge.

The material of the Gradual bound originally in two volumes, though not without problems concerning the arrangement of the volumes, is included here continuously. Minor deficiencies of the source have not been made up: when the musical items are interrupted because of a damage of the source an asterisk or a broken line warns you in the transcription. This is meant to demonstrate the present state of the codex. In order to make the reader get into possession of a relatively complete repertory of the medieval Hungarian graduals at long last, the available sources including at times the melodies themselves of the missing items have been indicated in the critical notes wherever possible. The material of the identified fragments of the codex has been reconstructed as good as it could be done (see the previous chapter).

The time-honoured method of the *division* of the repertory as found in this codex as well has been retained. According to it rubrics and abbreviated genre and title designations mark the musical items all along the church year, and the feasts of the saints. On transcribing the rubrics the textual additions in square brackets have sometimes been included for the sake of unambiguous information. To complement the designation of the feasts the terms of the *Missale Notatum Strigoniense* (cp. Mus Dan 1) have sometimes been called to help. The designation of the genre is given with identical abbreviations in each case which facilitates the survey of the structure. The scribe of the codex regarded it as superfluous in most cases, particularly when the introit and the alleluia were concerned, as the transcription of the feasts and the first word of the alleluia respectively inform us indirectly of the genre as well. The introductory antiphons of the Masses could be denoted by two different terms in the medieval Hungarian usage: *office* or *introit*. Since the latter term is used in some places of the present codex (f. I/99^v, p. 94, f. II/108^v, p. 300, f. II/51, p. 239, in rubrics) this has been carried through at the beginning of every Mass. Similarly, the frequently missing designation of the *trope* could be taken from the codex itself (f. II/105). Besides, deviations from the original wording of the rubrics must be mentioned in two aspects: the folio numbers have been omitted, and in the course of the transcription the text has been arranged homogeneously in short columns starting at the top. References given with Roman numerals in the rubrics of the codex allude to the original, defective foliation. As the present edition uses the up-to-date, continuous numbering and not the earlier reference-like differentiation, their presence here was considered to be disturbing. Nevertheless, references with folio numbers in the rubrics of the codex have been analyzed while reconstructing the original repertory of the codex. Though the original graphic layout of the text of the rubrics does not affect matters of contents it may still be characteristic of the customs and style of a scriptorium. Even a medieval Hungarian scriptorium is known in which the dense writing of rubrics leading from the bottom upwards became the rule. In the scriptorium of the Bakócz Gradual the instructions and headings written in red ink were arranged in the majority of cases in a descending line from the top, in narrow columns, almost touching each other. It was not completely consistent though: examples of an arrangement in long lines can be found along with the text to be read in ascending sequence.

On editing the *text* the most important decision to take was whether to retain the original orthography or not. In favour of retaining it was that the standardized spelling which facilitates understanding may safely be produced by anyone while a procedure the other way round is out of the question. If the standardized orthography had been accepted throughout (as in the case of the editorial additions) the authentic, original spelling of the codex could be neither reconstructed nor studied. A literal edition has been dispensed with for three reasons. The abbreviations have been written out in full and the names begin with a capital letter. The first letters of the text have been added without square brackets

throughout when it was evident that they had been left blank for the illuminator in the hope of an ornamented design but were not carried out after all. In the second volume of the codex the place of almost all initials has remained unfilled in. (The size of the *space* of the letters indicative of the rank of the feast could not be demonstrated.) And finally, the third tacitly added element is the modestly applied punctuation following and expressing merely the most essential division of the text without which the understanding and rendering of text would be more difficult. Apart from these cases deviation from the reading of the codex occurs when an obvious corruption of the text or an extremely strange, presumably distorted orthography could be found; but the original version is always included in the critical notes below. An editorial decision is also the division of the mediant of the psalms by means of colons so as to make the structure of the text salient.

In the edition of the *melodies* it has been attempted to adhere strictly to the codex. In places where the medieval scribe notated a standard melisma abbreviated, leaving it to the singer to continue it from memory, the continuation of the melisma is given in square brackets to facilitate the work of the present-day singer in instances when in the analogous places of the codex such a solution could be found (see also the critical notes). In void of such guarantees the melismas left unfinished have not been complemented whereas suggestions for the execution are sometimes given in the critical notes based on analogous sources. The notation of the late medieval alleluia compositions of the main text has not been changed nor has it been attempted to add a jubilus to their intonation because it was suspected that the frequently occurring short alleluia without jubilus of the present codex reflects the actual singing practice, that is refers to a change in the rendering of this genre. The only editorial addition to the notational image of the codex is the approximate, by no means detailed indication of its formal arrangement by introducing short lines of division covering the entire staff as well as double lines of division. This division connected with the grammatical construction of the text lies hidden in the material (in the case of *contrafacta* it has sometimes been altered according to the division of the text).

The reproduction of the original *music layout* and the authentic presentation of the melodies are two, mutually interdependent factors. When a decision in favour of transcribing the codex was made there ceased to be a possibility to publish the original musical notation as it appears in its integrity and which provides a comprehensive view of the history of culture of those days as well. This could only have been achieved if we produced a facsimile edition. To make up for the loss an attempt had to be made to retain the notational peculiarities of the codex in the transcription as well, so that the direct musical information should fall victim to this procedure to the least possible extent. As a result, the slant of the musical script as well as the extraordinary density of the original notation have been preserved the best they could be. The original musical script did not standardize the picture of the various notes and came thereby closer to demonstrating the groups graphically. Making allowances for up-to-date requirements the present transcription depicts each note identically. It follows from the above that if we want to preserve the expressive, graphic quality of the groups of notes the note heads must sometimes be aligned closer to each other than in the original. All the more so as the function of the Gothic "ligatures" is expressed in the present transcription by much thinner vertical lines than they were in the original. Their role is considered as essential both with regard to fidelity to the source and to good legibility and singability resulting from the possibility of the quick survey of music.

In the course of transcribing the music no substantial editorial modifications have been carried out. In the position of clefs alterations have sometimes been tacitly carried out with the aim to write down whole items without any changes of clef, if possible. In the original notation frequent changes of clef occur to avoid going beyond the four-line staff even in the case of wide-range melodies. Furthermore, the *custos* has been omitted since it has a sense only in the original layout of the page. Accidentals (such as *b rotundum* and seldom *b quadratum*) are given in three positions: (1) as a key signature of entire items when the musical copyist of the Gradual chose this solution or applied an accidental in almost each case within the piece, (2) to qualify certain individual notes or melody fragments in which case the scribe may eventually have put the accidental *after* the note concerned that has tacitly been changed to agree with present-day usage, and finally (3) above the staff in square brackets to govern a note or group of notes. In this instance the suggestions are based on the tonal relationships of the mu-

sic as well as on the carefully applied markings of the already published *Missale Notatum Strigoniense* dating from the 14th century.

Actual publishing corrections having a bearing on the contents had to be considered in connection with the neume combinations. The arrangement of the neumes as known from the early sources is disregarded in the Bakócz Gradual in much the same way as in the liturgical books with musical notation using late Gothic script. There this phenomenon frequently occurs due probably to the influence of writing technique. It manifests itself in carrying on writing continuously at points of division or, the other way round, in interrupting the flow of script at musically unjustified points. It has been deemed imperative to include an authentic reading of the codex with regard to music and late medieval orthography. For this reason the graphic image of the transcription has retained the combination of the neumes as found in the source. The suggestions relating to interpretation and being essential for performance — which can also be taken for corrections — are based mainly on earlier Hungarian sources, and to a lesser extent on the lessons of the *Graduale Triplex*; they are expressed by a sign outside the staff: is point of division; the note separated by parentheses denotes the beginning of a new group of neumes.

Another sign of interpretation employed outside the staff, though not correctional in character, is: which provides an important warning for the reader. This added sign appears above the tied *climacus* forms of the original notation in cases when on the evidence of comparative analyses these tied *climacus* signs have the meaning of a *pressus*. The distinction of contents of these graphically identical signs is imperative for the reader and performer.

The safe reading of *climacus*, the other ambiguous notational sign of the codex, started with two points of equal height is occasionally impossible by means of philological methods. It would be an anachronistic, unhistorical approach to supervise and reshape the versions found in the codex on the basis of the signs of another musical tradition, however precise it may be. The relevant notational tradition of Hungary reminds us strikingly that in this respect no homogeneous solution seems to prevail. In the interpretation of the *climacus* the codices show considerable freedom; there are at least as many instances when the same motif is notated with two points at the beginning as with one point. The situation greatly differs from the preceding one in that it is simply a matter of applying or omitting an agogic elongation which was probably left to the discretion of the performer. It can only be safely claimed that the *climacus* with two dots of equal height at the beginning, which was applied exclusively as a standard form in the present codex, does not mean that singing must start with prolongation in each case. No suggestions for execution have been given on the presumption that the wide range of performing possibilities of the codex must not be narrowed down.

The scribe of the Gradual indicated for the singers and performers of the liturgy the points of changes in some exceptional items where the choir must take over singing from a soloist, or group of soloists, at times from the officiating priest. This "marking" is mostly a dot in middle height of the letters after which the new passage starts with a capital letter. The original indication has been retained in the present edition (see e. g. p. 106: *Mandatum novum*, p. 122: *Vidi aquam*, p. 112: *Ecce lignum crucis*, pp. 93—94: *Pueri Hebreorum* etc.). In order to read the cases precisely it is, however, advisable to take into consideration the directions of the ordinaries and also other musical sources with an abundance of rubrics, as they are in general dramaturgically prominent places (OrdAgr, OrdStr, OrdSc, GrPa or GrFu). Some unusual points of alternation have been made more conspicuous by the addition of a cross (cp. pp. 196—197).

Volume I

p. 4. The missing section (Dom. II in Adventu: Grad. *Universi...* — Dom. III in Adventu: Off. *Deus tu convertens*) has been added to agree with the rite of Esztergom: MNStr ff 1—3.

p. 5. **Intr. Gaudete:** MS prope *est*, the b comes *after* the *clivis*.

p. 6. **Grad. Qui sedes:** the short closing melisma that makes nevertheless sense musically is probably the result of a deliberate simplification. For the long form see MNStr f 3^v.

p. 6. **Comm. Dicite:** MS *pusilanimes*.

p. 6—7. The missing section (Dom. III in Adventu: Comm. *Dicite...* — Sabb. Quatuor Temp.: Hy. *Benedictus es*) has been added to agree with the rite of Esztergom: MNStr ff 4—7. The *Benedictus es* is given here with words only; for the version with musical notation see p. 140., the transcription of ff 37—38 of the Futaki Gradual.

p. 9. Intr. *Memento*: MS *populi sui*.

p. 10. Grad. *Hodie scietis*: the incipit of the verse refers to the verse of Grad. *Excita domine* adapted to the typical melody of also the second mode (*Qui regis*, see MNStr f 7). This item must have occupied one of the lost folios of the codex.

p. 12. All. *Dominus dixit*: the first jubilus is defective probably for technical and not musical reasons (a miscalculation of space), for its addition see All. *Hec dies*, p. 137. The jubilus closing the verse has also been added from All. *Hec dies*.

p. 15. All. *Dies sanctificatus*: jubilus supplemented from All. *Tu puer*, p. 264.

p. 18. Grad. *Benedictus dominus*: above *iusticiam* the melody is a third lower throughout in the MS (an error of clef).

p. 18. All. *Jubilate*: an exact repetition of the alleluia-jubilus at the end of the verse cannot be recommended as in the analogous sources a varied jubilus occurs (cp. MonMon VII, p. 255, Klo f 26). The noted sources of the Esztergom rite give an abbreviated notation, thus the melody of this tradition cannot be reconstructed.

p. 20. All. *Dominus regnavit*: sic, the adaptation of the alleluia in the fourth mode to the verse in the eighth mode is the copyist's error. For the proper alleluia melody see e. g. alleluia. *Hec dies*, p. 137, from where the closing jubilus of the verse has also been added.

p. 21. Comm. *Dicit Dominus*: *Ihesus* in the MS.

p. 22. Grad. *Timebunt gentes*: the final melisma added on the basis of Grad. *Unam pecii*, cp. p. 36.

p. 28. Intr. *Esto michi*: *refugy* in the MS. at *refugii*.

p. 30. Off. *Benedictus es*: *labys* in the MS. instead of *labiis*.

p. 33. Tr. *Domine non secundum*: the text underlay is uncertain in the first word.

p. 35. Comm. *Acceptabis*: *oblationis* in the MS.

p. 36. Grad. *Unam pecii*: *pecy* instead of the *pecii* of the MS.

p. 37. Grad. *Angelis suis*: *vys* instead of *viis* of the MS.

p. 37. Tr. *Qui habitat*: *vys* instead of *viis* of the MS.

p. 41. Grad. *Protector noster*: the final melisma is given according to Grad. *Unam pecii*, cp. p. 36.

p. 50. Tr. *Dixit dominus*: the final melisma is given according to Tr. *Deus, Deus meus*, cp. p. 95.

p. 51. Off. *Benedicam domino*: *nec commovear* in the MS.

p. 56. Grad. *Ad dominum*: *labys* instead of *labiis* in the MS.

p. 76. Comm. *Lutum fecit*: *aby* instead of *abii* in the MS.

p. 79. Off. *Factus est*: the adjustment of text and melody is imprecise at the liberator in the MS.

p. 98. Grad. *Exurge, Domine*: *iuditium* in the MS.

p. 101. Grad. *Ne avertas*: the two final melismas have been added on the basis of the Grad. *Ab occultis*, p. 62.

p. 104. Hymn. *O redemptor*: *redemptor, summe carmen* in the MS.

p. 105. Comm. *Dominus Ihesus*: *fatiatis* in the MS.

p. 109. Tr. *Eripe me*: *sub labys* in the MS.

p. 111. *Popule meus*: *spetiosissimam* in the MS.

p. 112. Ant. *Dum fabricator*: *fily Dei* in the MS.

p. 113. Hymn. *Laudes omnipotens*: *pariterque pys* in the MS.

p. 114. Hymn. *Inventor rutili*: *qui redyt* in the MS.

p. 115. Tr. *Vinea facta*: *dominus Israel* instead of *domus Israel* in the MS.

p. 119. Lit. *Kyrie*: *insidys, iudicy* in the MS.

p. 123. Ant. *Cum rex*: *preciperat* in the MS.

- p. 127. Grad. *Hec dies*: the melisma has been added on the basis of Grad. *Ab occultis*, p. 62.
- p. 127. All. *Pasca nostrum*: *epulemur* continuously in the MS, without separate indication of the verse.
- p. 128. Off. *Terra tremuit*: *iudicio* in the MS.
- p. 130. Grad. *Hec dies*. *Dicant nunc*: *redempti* in the MS.
- p. 135. Grad. *Hec dies*. *Benedictus*: the melisma has been added on the basis of Grad. *Ab occultis*, p. 62.
- p. 136. Comm. *Data est*: *et Fily* in the MS.
- p. 142. Intr. *Cantate domino*: *dexteram eius* in the MS.
- p. 143. Comm. *Dum venerit*: *iudicio* in the MS.
- p. 147. Off. *Viri Galilei*: *assumptus* in the MS.
- p. 148. All. *Ascendens Christus*: with *jubilus* cp. MNStr f 163 (farther musical variant).
- p. 155. All. *Loquebantur*: *varys* in the MS.
- p. 156. All. *Laudate Dominum*: cp. MNStr f 173^v, with a *jubilus* just begun.
- p. 160. Comm. *Quotiescumque*: *Quotiencumque* in the MS.
- p. 163. The missing part (Dom. II. in aestate: Comm. *Cantabo Domino*... — Dom. III. in aestate: Comm. *Ego clamavi*) is given according to the rite of Esztergom: MNStr f 178^v—179.
- p. 165. Comm. *Unam pecii*: *pecy* in the MS.
- p. 166. Comm. *Circuibo*: *ymolabo* in the MS.
- p. 167. All. *Magnus dominus*: it cannot be decided whether the *jubilus* melody is defectively notated or simplified. Cp. MNStr f 182^v.
- p. 169. Grad. *Domine dominus*: the closing *jubilus* has been added from Grad. *Unam pecii*, p. 36.
- p. 170. All. *Exultate*: in the MS the beginning of the second verse (*Sumite*) is indicated by a dot and capital letter. Two indications of verse and two initials of equal value are given, e. g. GrSc f 132 while other sources of Esztergom (MNStr f 185^v) contain the two verses written undivided into one unit.
- p. 173. All. *Domine refugium*: in the MS *factus est*.
- p. 173. Intr. *Protector noster*: *atrys tuis* in the MS.
- p. 176. Intr. *Iustus es*: *iuditium* in the MS.
- p. 178. Intr. *Exultate Deo*: *iuditium* in the MS.
- p. 179. Comm. *Aufer a me*: *contentum* in the MS.
- p. 181. Off. *Sanctificavit*: *sacrifitium* in the MS.
- p. 183. Grad. *Domine refugium*: the melisma of *progenie* has been corrected on the basis of Grad. *Ab occultis*, p. 62.
- p. 184. Off. *Vir erat*: *temtaret* in the MS.
- p. 184. Comm. *In salutari tuo*: *iuditium* in the MS.
- p. 185. Grad. *Ecce quam bonum*: the addition of the closing melisma of the third section on the basis of the second section is uncertain. The only circumstance in its favour is that in the analogous sources the longer *jubilus* of the second and third closing sections is identical (Klo f 134, Pat f 153).
- p. 187. Grad. *Liberasti nos*: *In eo laudabimur* in the MS.
- p. 187—188. The missing section (Dom. XXIV. in aestate: Off. *De profundis*... — *Dedicatio ecclesiae*: All. *Benedic domine*) is given according to the rite of Esztergom: MNStr ff 201—202 and the Futaki Gradual, ff 204^v—205 (for the transcription see p. 158.).

Volume II

- p. 190. The missing section (Festum Simonis et Judae: Intr. *Mihi autem*, Grad. *Nimis honorati*, All. *Non vos me*, Off. *In omnem terram*, Comm. *Vos qui secuti*) is given according to the rite of Esztergom: MNStr f 288^{r-v}, f 251^v, f 319^v.

p. 193. The missing section (In commemoratione mortuorum Intr. *Requiem*, Grad. *Requiem*, Tract. *Absolve*) is given according to the rite of Esztergom: MNStr f 312^v—313^r, f 316^v—317^r, Futaki Gradual, f 207^v, its transcription: p. 163.

p. 193. Tr. *Absolve Domine*: in the MS. *Te lucis eterne*.

p. 193. Off. *O pie Deus*: in the MS. *bestys*.

p. 194. The missing section (In commemoratione mortuorum: Off. *O pie Deus*, probably Comm. *Amen dico* and/or Comm. *Animas de corpore*, Comm. *Lux aeterna*) is given according to the rite of Esztergom: MNStr f 313^v, f 317^v.

p. 195. Off. *Domine Jesu*: in the MS. *Redemptor*.

p. 196. Comm. *Tuam Deus*: the repetenda is marked with a dot in the codex.

p. 197. Intr. *Os iusti*: in the MS. *iuditium*.

p. 197. Grad. *Domine prevenisti*: in the MS. *Vitam pecyt*. The final melisma can be added from the end of Grad. *Benedicta et venerabilis* (p. 270).

p. 200. All. *Vitam peciit*: in the MS. *pecyt*.

p. 201. Comm. *Magna est*: in the MS. *imponens*.

p. 201. Intr. *Statuit ei*: sacerdocy.

p. 203. Grad. *Specie tua*: *Spetie* in the MS.

p. 203. All. *Specie tua*: in the MS. *Spetie*.

p. 204. Intr. *Loquebar*: in the MS. *testimonys*.

p. 205. Grad. *Audi filia*: in the MS. *spetiem*, *spetie*.

p. 205. All. *Audi filia*: in the MS. *spetiem*.

p. 208. All. *Specie tua*: in the MS. *Spetie*. The jubilus is not a defectively notated variant but a musical one.

p. 209. The missing items (Vigilia s. Andreae: Comm. *Dicit Andreas*, Festum S. Andreae: Intr. *Mihi autem*, Grad. *Constitues*, All. *Dilexit Andream*, Off. *In omnem terram*, Comm. *Venite post me*) are given according to the rite of Esztergom: MNStr f 295, f 288, f 250, f 295^v, f 251^v, f 296.

p. 211. The missing items (De conceptione Beatae Virginis: All. *Conceptio gloriosae*, Off. *Filiae regum*, Comm. *Diffusa*, Festum s. Luciae: Intr. *Dilexisti*, Grad. *Dilexisti*, All. *Diffusa*, Off. *Offerentur regi*, Comm. *Diffusa*, Vigilia s. Thomae: Intr. *Ego autem sicut oliva*) are given according to the rite of Esztergom: in the present edition p. 303 (in the All. *Nativitas gloriosae* the first word is to be exchanged), p. 204, MNStr f 298, in the present edition p. 202, MNStr f 297^v, f 321^v, in the present edition p. 206, MNStr f 298, f 278.

p. 212. All. *Iam non estis*: in the notation of the codex the *d* transposition using a *b* flat (cp. MNStr f 319^v) alternates with the *e* transposition (Klo f 163). When performed the *Alleluja* incipit (7 notes) should be sung a major second higher.

p. 214. Grad. *Exiit sermo*: in the MS. *Exyt*.

p. 214. All. *Hic est discipulus*: the jubilus has been added from the All. *Tu puer*, p. 264.

p. 214. The missing items (De s. Stephano: Off. *Elegerunt...* — De s. Johanne: Intr. *In medio*) are given according to the rite of Esztergom: MNStr f 14^{r-v}.

p. 215. Comm. *Exiit sermo*: in the MS. *Exyt*.

p. 216. Off. *Anima nostra*: in the MS. *contritos*.

p. 219. All. *Post partum*: The same melody with a jubilus ending on *d*: All. *Prophete sancti*, p. 9, cp. p. 291.

p. 219. Intr. *Ecce advenit*: *iuditium* in the MS.

p. 231. Tr. *Audi filia*: in the MS. *spetiem*.

p. 234. Grad. *Adiuvabit eam*: the closing melisma has been added to agree with Grad. *Unam pecii*, p. 36.

p. 244. All. *Angelus Domini*: the jubilus has been added from p. 129.

p. 245. All. *Subveni mater*: the jubilus has been added to agree with All. *Surrexit pastor*, p. 247.

p. 250. All. *Primus ad Syon*: to end the verse a stereotyped gradual (!) melisma is thought to be appropriate (cp. MNStr f 319^v) which has been added from the Grad. *Ecce sacerdos*, cf. p. 201.

p. 252. The missing items (Festum Philippi et Jacobi: Intr. *Exclamaverunt*, All. *Stabunt iusti*, Off. *Confitebuntur caeli*, Comm. *Tanto tempore*, Inventio s. Crucis: Intr. *Nos autem*, All. *Salve crux sancta*, All. *Dulce lignum*) are given to agree with the rite of Esztergom: MNStr ff 230, 230^v, in the present edition p. 247, MNStr f 231, in the present edition p. 99, MNStr f 231^v.

p. 256. Grad. *Clamaverunt iusti*: the final melisma has been added to agree with Grad. *Unam pecii*, p. 36.

p. 263. Grad. *Priusquam te formarem*: the addition of the closing melisma is taken from p. 36.

p. 265. The missing items (Festem Johannis et Pauli: Grad. *Ecce quam*, All. *Haec est vera*, Off. *Gloriabuntur*, Comm. *Et si coram*, Festum Ladislai regis: Intr. *Os iusti*, Grad. *Domine praevenisti*, Off. *Veritas mea*, Comm. *Beatus servus*) are given to agree with the rite of Esztergom: in the present edition pp. 185, 254, 190, MNStr f 247^v, in the present edition pp. 197, 199. The Mass for the feast of St Ladislaus had its own alleluia in the majority of the Esztergom sources with various text and melody versions so this item cannot be identified.

p. 266. Grad. *In omnem terram*: in the MS. nine notes are a third higher above *V/Celi enarrant* because of an erroneous placement of clef. To the cadence of the first section cp. Grad. *Ab occultis*, p. 62.

p. 273. Grad. *Exultabunt sancti*: to the cadence of the first section cp. Grad. *Ab occultis*, p. 62.

p. 281. All. *Virga Yesse*: in the MS. *yma sumus*.

p. 284. Intr. *Cognovi Domine*: in the MS. *iuditia*.

p. 285. Grad. *Dispersit, dedit*: in the MS. the two last notes of the written out part of the melisma above *seculi* are *e* and *c*. This has been corrected and added to agree with Grad. *Ab occultis*, p. 62.

p. 288. Comm. *Qui michi ministrat*: in the MS. the section *minister meus erit* is a third higher because of an erroneous placement of clef.

p. 289. Grad. *Os iusti*: in the MS. the *iuditium*, *et non supplantabuntur* is a third higher because of an erroneous placement of clef.

p. 291. All. *Post partum*: the jubilus has been added on the basis of All. *Prophete sancti*, p. 9. The item with jubilus ending on *c* is on p. 219.

p. 293. All. *O gloriosa*: in the MS. *spetiosa* can be found. The verse is troped (*Maria candens lili-um*, etc.).

p. 294. All. *Salve virga*: in the MS. *obtime*. Troped (*Ante thronum Trinitatis*, etc.).

p. 294. All. *Salve Maria*: in the MS. *sotia beatis*. The melody of *Alleluya. Salve Maria* is written a third higher (erroneous placement of clef).

p. 297. Intr. *Gaudeamus*: in the MS. *assumptione*.

p. 298. Grad. *Propter veritatem*: in the MS. *speti-tem*.

p. 298. All. *Assumpta est*: in the MS. the melody above *assumta, celum* is a second higher.

p. 305. Grad. *Christus factus est*: see the closing melisma on p. 103.

p. 310. All. *Ego sum pastor*: the jubilus has been added from All. *Mirabilis Dominus*, p. 310.

p. 311. All. *Sancti tui*: the jubilus has been added on the basis of All. *Elegit te*, p. 312.

p. 312. The missing musical items (Colomani mr.: Grad. *Gloria et honore*, as well as All. *Beatus vir qui*, All. *Iustus ut palma*, All. *Laetabitur iustus* according to the table of the codex listing the Commune items) are published in MNStr ff 293^v, 319^v, 321, 320. Apart from the notated items the missing folio must have contained rubrics too.

p. 313. All. *Adducentur regi*: the cadence of the melody of the verse cannot be added on the basis of the variant surviving in the codex (cp. All. *Veni Domine*, p. 9, All. *Paratum cor*, p. 176), the jubilus is not handed down homogeneously. Cp. MonMon VII, p. 6.

p. 314. All. *Iste sanctus*: notated with jubilus in MNStr f 321.

p. 329. For the continuation of the Gloria intonation cp. the Gloria beginning on p. 327.

p. 333. For the continuation of the Gloria intonation cp. the Gloria beginning on p. 331.

p. 337. For the continuation of the Gloria intonation cp. the Gloria beginning on p. 335.

p. 344. The missing items (*Sanctus, Agnus "de virginibus"* and *Sanctus "de beata virgine dominicis diebus"*) are given to agree with the Futaki Gradual, cp. p. 173.

p. 349. Sequ. *Grates nunc*: in the codex the piece is divided into three parts by using capital initials (*Grates nunc, Nos liberavit, Huic oportet*).

- p. 354. Sequ. *Johannes Jesu Christo*: in the MS. *Quem solum*.
- p. 360. Sequ. *Sonent plausus*: in the MS. *Sonet plausus, Colocenses*.
- p. 363. Sequ. *Concentu parili*: in the MS. *spetiosa*.
- p. 368. Sequ. *Surgit Christus*: the initium of *Dic Maria* is to be continued three times with the verse *quid vidisti, contemplando crucem Christi?* and for the fourth time with the strophe *quid fecisti, postquam Jesum amisisti?* To the end of this item the verses beginning with *Dic nobis Maria* of the sequence *Victime paschali* should be added, cp. p. 367.
- p. 371. Sequ. *Corona sanctitatis*: in the MS. *spetialis* can be found and the last six notes of the item are a major second higher.
- p. 373. Sequ. *Martyr milesque Christi*: in the MS. *sacrophago, Datiano*.
- p. 377. Sequ. *Rex omnipotens*: in the MS. *redemto*.
- p. 379. The missing items (Sequ. *Rex omnipotens* and Sequ. *Summi triumphum*) are published according to the rite of Esztergom in MNStr ff 338^v and 339, cp. Rajeczky B. 1956, pp. 146, 152.
- p. 379. Sequ. *Summi triumphum*: contrafactum to the sequence *Martyr milesque* so the missing first part of the item can be reconstructed musically from the codex itself, cp. p. 373.
- p. 387. Sequ. *Lauda Sion*: in the MS. *Quantum potes, tantum lauda, fatiendum, spetiebus, spetie*.
- p. 395. Sequ. *Nove laudis attollamus*: in the MS. *favum, regem laudant, Pannonie, offitio, contentores*.
- p. 400. Sequ. *Petre, summe*: in the MS. the melody above *medicinam* is a third lower, *Ad acem*.
- p. 401. Sequ. *Decet huius*: in the MS. *partus namque tis nos pia*.
- p. 404. Sequ. *Celi enarrant*: in the MS. *Gretiam, spetiosi, redemtis*.
- p. 408. Sequ. *Laus tibi Christe*: in the MS. *redemtor, Hanc, Christe proselicam*.
- p. 412. Sequ. *Laurenti, David magni*: in the MS. *proditos*.
- p. 418. Sequ. *Nativitas Marie virginis*: in the MS. *accingentur*.
- p. 421. Sequ. *Laudes crucis*: in the MS. *crucem laudant, offitio, benefitia*.
- p. 425. Sequ. *Summi regis archangele*: in the MS. *et potestas*.
- p. 431. Sequ. *Stirps regalis*: in the MS. *ligna, huic antiquo, puer hinc honores patris*.
- p. 437. Sequ. *Catherine virginis*: in the MS. *laudentem*.
- p. 438. Sequ. *Jocundetur plebs*: in the MS. *spetialis, sotiata, patrotinia*.
- p. 441. Sequ. *Plausu chorus*: in the MS. *spetiale, Ritus bovis, mundo decus*.
- p. 446. Sequ. *O beata beatorum*: in the MS. three notes are a third lower above *Dum sint torti, contentum*.
- p. 447. Sequ. *Quem invisibiliter*: in the MS. *virtutum radiis* is a third higher.
- p. 449. Sequ. *Dilectus Deo*: in the MS. *dilexerit eam, beatiss, fatiem*.
- p. 452. The missing items (Sequ. *Virginis venerandae* and Sequ. *Quam dilecta*) are published according to the rite of Esztergom in MNStr f 361, f 362, cp. Rajeczky B. 1956/1982, Suppl. p. 46, Rajeczky B. 1956, p. 180.
- p. 455. Sequ. *Mittit ad virginem*: in the MS. *iuditium*.
- p. 457. Sequ. *Letabundus exultet*: in the MS. *profudit chorus*.
- p. 459. Sequ. *Virgini Marie laudes*: in the MS. *victime paschali*.
- p. 460. Sequ. *Mane prima sabbati*: in the MS. *Maria Magdalene*.
- p. 465. The missing item is published according to the rite of Esztergom in MNStr f 350, from other sources cp. Rajeczky B. 1956, p. 54 (the variant of the *Missale Notatum Strigoniense* is transcribed neither in the first volume of the complete edition nor in the Supplementband).

List of Sources and Bibliography (with the abbreviations)

A) Sources from Hungary*:

AntBuda	C 1. Buda Antiphonary. Late 15th c. Pozsony (Bratislava, Slovakia), Archiv Mesta EC Lad. 6. Fragment: F 146, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár (National Széchényi Library), A 23/III. ind V.
AntStr	C 8. Esztergom Antiphonary. 15th c. Esztergom, Cathedral Library, Mss. I. 3. A fragment of this codex: F 40. Budapest, Library of the Hungarian Academy of Sciences, K 483 (T 308).
AntZagr	C 55. Zagreb Antiphonary. End of the 15th c. Zagreb, Metropolitanska Knjižnica (Bibl. Universitatis), MR 1.
Batth	C 52. Gradual "Batthyány" (Protestant choirbook in Hungarian). Beginning of the 17th c. Gyulafehérvár (Alba-Iulia, Romania), Batthyány Library, Ms. I. 40.
BU 35	C 70. Gradual of the Hermits of St Augustin. 1st half of the 14th c. Budapest, University Library, Cod. lat. 35.
BU 123	C 68. Franciscan Gradual. 1st half of the 14th c. Budapest, University Library, Cod. lat. 123.
Czest	C 46. Pauline Cantuary. End of 15th c. Częstochowa, Pauline Monastery, 583 R. I. 215.
Göttw 234	M 22. Pauline Missal. 1st half of the 15th c. Göttweig, Stiftsbibliothek, 234 (olim: 217/1. 234).
GrBr	C 38. Gradual from Brassó (Brasov, Romania). Beginning of the 16th c. Nagyszeben (Sibiu, Romania), Brukenthal Museum, without shelf-mark.
GrFelv	C 49. Gradual from Northern Hungary. 14th c. Gyulafehérvár (Alba Iulia, Romania), Batthyány Library, R. I. 96.
GrFu	C 45. Gradual of Ferenc Futaki. 1463. Istanbul, Topkap Seray, No. 2429.
GrGy	C 123. Gradual from Gyöngyös (manuscript of András Gyöngyösi Szántó). 1618—23. Budapest, University Library, A 114.
GrKassa	C 25—26. Gradual from Kassa (Kosice, Slovakia) I—II. Beginning of the 16th c. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár (National Széchényi Library), Clmae 172/a-b.
GrKol	C 51. Gradual from Kolozsvár (Cluj, Romania). Beginning of the 16th c. Gyulafehérvár (Alba Iulia, Romania), Batthyány Library, Mss. I. 1.
GrNy	C 79. Gradual from Nyitra (Nitra, Slovakia). Beginning of the 16th c. Pozsony (Bratislava, Slovakia), Státny Slovensky Ustredny Archiv, Chapter Library 67 (olim: Knauz 71).
GrPa	C 102. Gradual from Pata (today: Gyöngyöspata). 1st half of the 16th c. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár (National Széchényi Library), Fol. Lat. 3522.
GrPaul 1	C 124. Pauline Gradual. Middle of the 17th c. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár (National Széchényi Library), Music Collection, Ms. Mus. 7240.
GrPaul 2	C 110. Pauline Gradual, 1748. Esztergom, Library of the Seminary, 33-i-6.
GrSc	C 84. Gradual from Szepes (Spiš, Slovakia). 1426. Szepes (Spiš), Chapter Library, Ms. Mus. 1.
GrTra	C 37. Gradual from Transylvania, 1534. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár (National Széchényi Library), Fol. Lat. 3815.
GrUl	C 5. Gradual of King Ulászló. Beginning of the 16th c. Esztergom, Cathedral Library, Mss. I. 3.

* (The abbreviation is followed by the catalogue marks used in Szendrei, J. 1981.)

GrZagr	Zagreb Gradual. 14–15th c. Zagreb, Archiv Jugoslovenske Akademije Znanosti i Umjetnosti, III d 182.
IntZagr	C 57. Zagreb Intonary. End of the 15th c. Zagreb, Metropolitanska Knjižnica (Bibl. Universitatis), MR 10.
MissOP	M 23. Dominican Missal. Beginning of the 14th c. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár (National Széchényi Library), Clmae 318.
MissPá	M 6. Missal of György Pálóczy (Esztergom). Beginning of the 15th c. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár (National Széchényi Library), Clmae 359.
MissQu 1499	Missale Quinqueecclesiense. Venice, 1499. (Printed)
MissStrig 1498	Missale Strigoniense. Venice, 1498. (Printed.)
MissStrig 1511	Missale Strigoniense. Venice, 1511. (Printed)
MissZagr 1511	Missale secundum chorum et rubricam almi episcopatus Zagrabiensis ecclesiae. Venice, 1511. (Printed)
MNStr	C 17 and 98. Missale Notatum Strigoniense. Beginning of the 14th c. Pozsony (Bratislava, Slovakia), Archiv Mesta EC Lad. 3. and EL 18. Edition: Musicalia Danubiana 1. See: Szendrei, J.—Rybarić, R. 1982.
MNZagr	C 47. Missale Notatum Zagrabiense. Beginning of the 13th c. Németújvár (Güssing, Austria), Klosterbibliothek, I/43.
MR 133	M 9. Zagreb Missal. 14th c. Zagreb, Metropolitanska Knjižnica (Bibl. Universitatis), MR 133.
MR 165	C 64. Agenda of Bishop Hartwick. 11–12th c. Zagreb, Metropolitanska Knjižnica (Bibl. Universitatis), MR 165.
MR 168	Zagreb Missal. 14th c. Zagreb, Metropolitanska Knjižnica (Bibl. Universitatis), MR 168.
MR 170	Missal of György Topuskói, 1495. Zagreb, Metropolitanska Knjižnica (Bibl. Universitatis), MR 170.
OrdAgr	Ordinarius secvundum veram notulam sive rubricam almae ecclesiae Agriensis, Cracow, 1509. Reedited by Kandra, K. in: Adatok az egri egyházmegye történelméhez. (Documents on the History of the diocese of Eger), III. Eger, 1905.
OrdStr	Ordinarium Strigoniense. Venice, 1520. (Printed)
OrdSc	Ordinarius Strigoniensis ad usum Praepositurae Scepusiensis. 15th c. Budapest, University Library, Clmae 73/1. Edition in Dankó, J. 1893: pp. 485–571.
Óvár	C 113. Óvár Gradual (Protestant choirbook in Hungarian). Beginning of the 17th c. Debrecen, Library of the Calvinist Church, R 504.
OSzK Mny 1	C 19. "Codex Pray" (Sacramentary OSB). 12th c., with 13th–c. additions. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár (National Széchényi Library), MNy 1.
Öreg	C 126. "Öreg Graduál" ('Old Gradual', Protestant choirbook in Hungarian), Gyulafehérvár (Alba Iulia, Romania), 1636. (Printed)
PassStr	C 10. Esztergom Passionary. 15–16th c. Esztergom, Cathedral Library, Mss. I. 178.
ProcZagr	Zagreb Processionary. 1698. Zagreb, Metropolitanska Knjižnica (Bibl. Universitatis), MR 108.
PsaltBuda	C 7. Psaltery from Buda. End of the 15th c. Esztergom, Cathedral Library, Mss. I. 3c.

B) Sources from Abroad*:

Adm	Admont Gradual. 12th—13th c. Vienna, ÖNB Cod. 1909.
All 5	St. Pölten (Austria) Gradual. 12th c. Vienna, ÖNB Cod. 1821.
All 21	Gradual from Southern Germany or Austria. 13th—14th c. Vienna, ÖNB Cod. 1925.
Bam Cha	Cantatory written in Seon, before 1024. Bamberg, Staatsbibliothek, Msc. lit. 7. Gradual from Bretagne, 10th c. Chartres, Bibliothèque municipale 47 (destroyed). Edition: PalMus 11.
Ept	Echternach Sacramentary and Antiphony. 1st half of the 11th c. Darmanstadt, Hessische Landes- und Hochschulbibliothek Hs. 1946. Edition: Staub, K. H.—Ulveling, P.—Unterkircher, F.: Echternacher Sakramentar und Antiphonar. Graz, 1982.
Col	Gradual from the Cologne diocese. 15th c. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár (National Széchényi Library), Clmae 259.
Einsiedeln 121	Gradual from Southern Germany. Beginning of the 11th c. Einsiedeln, Stiftsbibliothek, Cod 121. Edition: PalMus 4.
Gall 359	St. Gallen Cantatory. 10th—11th c. Sankt Gallen, Stiftsbibliothek, Cod 359. Edition: PalMus II/2.
Gn	Gradual from Gniezno, Bibl. Archidioec. Ms. 195.
GrCist	Cistercian Gradual from Heinrichau. 1381—87. Wrocław, Bibl. Universitatis, Ms I. F. 416.
Ked	Quedlinburg Gradual. 12th—13th c. Berlin, Öffentliche Wissenschaftliche Bibliothek, mus. 40078 (Z 78).
Klo	Klosterneuburg Gradual. 12th c. Graz, Universitätsbibliothek, Cod 807. Edition: PalMus 19.
Kulm Magd	Gradual from Kulm. 14th c. Pelplin, Bibl. Sem. Duchownego, Rps L 35. Magdeburg (?) Gradual. 14th c. Płock, Bibl. Sem. Duchownego, Rps. without shelf-mark.
Mek	Melk (OSB) Gradual. 14th c. Stiftsbibliothek, Cod. 109 (olim: 1056).
Montpellier H 159	Antiphonarium Tonale Missarum. 11th c. Montpellier, Bibliothèque de l'École de Médecine, Codex H. 159. Edition: PalMus 7.
NAlt	Missale Notatum from Niederaltaich. 11th—12th. c. Gniezno, Bibl. Capit. Ms. 149: Edition: Bieganski, K.—Woronczak, J. 1972.
Olb	Gradual of Jan Olbracht (Cracow), 1506. Kraków, Archiwum Kapitulne, Ms. 74, 75, 76 (olim: 42, 43, 44). Edition: Miazga, T. 1980.
Pat	Graduale Pataviense, Vienna, 1511. Edition: Das Erbe Deutscher Musik Bd. 87. (Ed. Väterlein, Chr.) Kassel etc., 1982.
Pra 1	Gradual of Archbishop Arnestus (Prague). 1364. Prague, Knihovna Metropolitní Kapitulny P 7.
Pra 2	Prague Gradual. 15th c. Wrocław, Bibl. Universitatis, B 1714.
Pra 3	Prague Missal. 13th c. Prague, Bibl. Universitatis, Ms I B 10.
Rat	Gradual from Regensburg (St. Emmeram). Around 1000. Bamberg, Staatsbibliothek, Msc. lit. 6. For the edition see MPG 2.
Sal	Salzburg (St. Peter, OSB) Gradual. 12th c. Vienna, ÖNB Ser. n. 2700.
Sec	Seckau Gradual. 12th c. Vienna, ÖNB Cod. 13314.
Spi	Seon Gradual. 11th c. Vienna, ÖNB Cod. 1845.
Wis	Gradual from Wislica. Around 1300. Kielce, Bibl. Sem. Duchownego, without shelf-mark.
Wro 1	Wrocław Gradual. 14th c. Wrocław, Bibl. Universitatis, I F 386.

* In general we use the marks of *Le graduel II* (see below) and the sources missing there are provided with similar symbols.

Wro 2	Wrocław Gradual, 1416. Wrocław, Bibl. Universitatis, Ms. 7566.
Wro 3	Wrocław (Vinzensstift) Gradual. 15th c. Wrocław, Bibl. Universitatis, I F 387.
Yrx	Gradual from Saint-Yrieix. 11th c. Paris, Bibl. Nationale, lat. 903. Edition: PalMus 13.
Zig	Gradual from Leipzig (St. Thomas). 13th—14th c. Leipzig, Universitätsbibliothek St. Thomas 391. Edition: Wagner, P. 1930.
Zuc	Gradual from Southern Germany. 12th—13th c. München, Bayerische Staatsbibliothek, clm 10086.

C) Abbreviation of the Books Cited:

AH 50	<i>Analecta Hymnica</i> L. Lateinische Hymnendichter des Mittelalters. Hrsg. Dreves. G. M. Leipzig, 1907.
AH 51	<i>Analecta Hymnica</i> LI. Die Hymnen des 5—11. Jahrhunderts... Hrsg. Blume, C. Leipzig, 1908.
Balogh, J. 1955	<i>Az esztergomi Bakócz kápolna.</i> (The Bakócz Chapel in Esztergom.) Budapest.
Balogh, J. 1956	'La Capella Bakócz di Esztergom.' <i>Acta Historiae Artium</i> 3, pp. 1—198.
Balogh, J. 1983	'Giulio Clovio Magyarországon.' (Giulio Clovio in Hungary.) <i>Művészettörténeti Értesítő</i> , XXXII, pp. 129—142.
Berkovits, I. 1941	'Miniatori Ungheresi nel Dictionnaire des Miniaturistes.' <i>Corvina (Rassegna Italo-Ungherese)</i> — Archivio. Anno III. Fasc. 1. pp. 36—61 (=256—281).
Berkovits, I. 1948	Főszékesegyházi könyvtár. (The Cathedral Library.) In: <i>Magyarország műemléki topográfiája.</i> (The topography of historic monuments in Hungary.) I. Comp. Genthon István. Budapest, pp. 291—371.
Berkovits, I. 1965	<i>Magyar kódexek a XI—XVI. században.</i> Budapest. English version: <i>Illuminated Manuscripts in Hungary.</i> New York—Washington, . 1969.
Bieganski, K.— Woronczak, J. 1972	<i>Missale Plenarium Bibl. Capit. Gnesnensis Ms 149 I—II.</i> Antiquitates Musicae in Polonia vol XI. Warszawa. The edition of the above source NAlt.
Bomm 1929	Bomm, U.: <i>Der Wechsel der Modalitätsbestimmung in der Tradition der Messgesänge im IX. bis XIII. Jahrhundert und sein Einfluss auf die Tradition ihrer Melodien.</i> Einsiedeln, 1929.
Bosse	Bosse, D.: <i>Untersuchung einstimmiger mittelalterlicher Melodien zum "Gloria in excelsis Deo".</i> Regensburg, 1955.
CT I	Jonsson, R.: <i>Corpus Troporum I. Tropes du propre de la messe — I. Cycle de Noël.</i> Stockholm, 1975.
Csapodi, Cs. 1961	'Mikor pusztult el Mátyás király könyvtára?' (When did the library of King Matthias perish?) <i>Magyar Könyvszemle</i> , LXXVII, pp. 399—421.
Csapodi, Cs. 1963	'Mikor szűnt meg Mátyás király könyvfestő műhelye?' (When did the book illuminators' workshop ceased to function?) <i>Magyar Könyvszemle</i> , LXXIX, 27—42.
Csapodi, Cs. 1983	'Bakócz Tamás, a humanista.' (Thomas Bakócz, the Humanist.) <i>Reneszánsz füzetek</i> 57. Budapest. pp. 59—66.
Csapodi, Cs. 1985	<i>Catalogus collectionis codicum Latinorum et Graecorum.</i> K 393—K 500. Budapest.
Csapodi, Cs.—Csapodiné Gárdonyi, K. 1988	<i>Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt.</i> I. (Codices and printed books in Hungary prior to 1526. I.) Budapest.
Dankó, J. 1875	<i>De ortu progressuque capellae Bakácsianae commentariolum.</i> Strigonii.

- Dankó, J. 1880 *Történelmi, műirodalmi és okmánytári részletek az esztergomi főegyház kincstárából.* (Historical, literal and archival fragments from the treasury of the Cathedral of Esztergom). Esztergom.
- Dankó, J. 1893 *Vetus Hymnarium Ecclesiasticum Hungariae.* Budapest.
- Dobszay, K. 1978 'A „Budai Antifonále” megtalált töredékei.' (The discovered fragments of the Buda Antiphonary.) *Zenatudományi Dolgozatok.* Budapest. pp. 35—39.
- Dobszay, L. 1985 'The System of the Hungarian Plainsong Sources.' *Studia Musicologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 27, pp. 37—65.
- Engels, S. 1987 'Einige Beobachtungen zur Liturgie und den liturgischen Gesängen im mittelalterlichen Salzburg.' *Musicologica Austriaca* 7, pp. 37—57.
- Fraknói, V. 1889 *Erdődi Bakócz Tamás élete.* (The life of Tamás Erdődi Bakócz.) Budapest.
- GradCist *Graduale Cisterciense.* Wetsmalle 1934.
- GradOP *Graduale juxta ritum Sacri Ordinis Praedicatorum.* Romae 1936.
- GradRom *Graduale Sacrosanctae Romanae Ecclesiae...* Romae, 1908.
- GradTr *Graduale Triplex seu Graduale Romanum...* Solesmis, 1979.
- Härting, M. 1963 *Der Messgesang im Braunschweiger Domstift St. Blasii (Handschrift Niedersächsisches Staatsarchiv in Wolfenbüttel VII B Hs 175).* Regensburg.
- Hesbert 1967 Dom Hesbert, R. J.: *Antiphonale Missarum Sextuplex.* 2nd edition, Rome.
- Hoffmann, E. 1925 'Középkori könyvkultúránk néhány fontos emlékééről.' (On some significant documents of the medieval Hungarian book culture.) *Magyar Könyvszemle* XXXII, pp. 28—51.
- Hoffmann, E. 1929 *Régi magyar bibliofilek.* (Early Hungarian bibliophiles.) Budapest.
- Huglo, M. 1970 'Les listes alléluatiques dans les témoins du graduel romain.' *Speculum artis musicae. Festsgabe J. Heinrich Husmann...* Hrsg. H. Becker u. R. Gerlach. München, pp. 219—227.
- Husmann, H. 1962 Zur Stellung des Messproprium der Österreichischen Augustinerchorherren. Studien zur Musikwissenschaft. Beihefte der Denkmäler der Tonkunst in Österreich. Bd 25. Festschrift für Erich Schenk. Graz—Wien—Köln, pp. 261—275.
- Hutter, J. 1930 Česká notace. Nota choralis. Prague.
- Kniewald, D. 1944. *Iluminacija i notacija zagrebačkih liturgijskih rukopisa.* Rad Hrvatske Akademije Znanosti i Umjetnosti. Zagreb.
- Kniewald, C. 1959 'Officium et Missa de Conceptione et Nativitate BMV secundum consuetudinem veterem Zagrabiensem.' *Ephemerides Liturgicae* LXXIII, pp. 3—21.
- Knauz, N. 1865 'A magyar egyház régi szokásai.' (Old ecclesiastical customs in Hungary.) *Magyar Sion* 3, pp. 401—403.
- Kódexek 1985 *Kódexek a középkori Magyarországon. Kiállítás az Országos Széchényi Könyvtárban.* (Codices of the medieval Hungary. An exhibition in the National Széchényi Library.) Budapest.
- Könyvkiállítási Emlék* 1882. (Memorial of the book exhibition.) Budapest.
- Körmendy, K. 1979 *A Knauz-hagyaték kódextöredékei és az esztergomi egyház középkori könyvtárának sorsa.* (Codex fragments from the Knauz estate and the fate of the medieval library of the Church of Esztergom.) Budapest.
- Landwehr-Melnicki Landwehr-Melnicki, M.: *Das einstimmige Kyrie des lateinischen Mittelalters.* Regensburg, 1955.
- Le graduel *Le graduel romain. Edition critique par les moines de Solesmes. II. Les sources.* Solesmes, 1957.

- Lexikon für Theologie und Kirche I.*
Lipphardt, W. 1961
LU
Magyar Életrajzi Lexikon
Marosszéki, S. 1952
Mezey, L. 1983
Miazga, T. 1980
MonMon I
MonMon II
MonMon IV
MonMon VII
MonMon VIII
MPG 2
MZt
Ott 1985
PalMus 4
PalMus 11
PalMus 12
PalMus 13
PalMus 18
PalMus 19
PalMus II/2
Paucker, G. M. 1986
Radó, P. 1941a
Radó, P. 1941b
- Hrsg. Buchberger, M. Freiburg im Breisgau, 1930.
'Die mittelalterliche Choralnotation (Neumen).' In: *MGG* 9, Sp. 1611—1628.
Liber Usualis Missae et Officii... Parisiis etc. 1954.
(Biographical Lexicon of Hungarians.) Ed. Ágnes Kenyeres. Budapest, 1981 (third edition).
Les origines du chant cistercien. Recherches sur le réformé du plainchant cistercien au XIe siècle. (Analecta Sacri Ordinis Cisterciensis VIII.) Citta del Vaticano, 1952.
Fragmenta latina codicum in Bibliotheca Universitatis Budapestinensis. Budapest.
Gradual Jana Olbrachta. Studium muzykologiczne. Graz. (The edition of the above course 'Olb'.)
Monumenta Monodica Medii Aevi, Bd. I. Hymnen. I. Die mittelalterliche Hymnenmelodien des Abendlandes. Hrsg. Stäblein, Br. Kassel, etc. 1956.
Monumenta Monodica Medii Aevi, Bd. II. Die Gesänge des altrömischen Graduale Vat. lat. 5319. Hrsg. Stäblein, Br. — Landwehr-Melnicki, M. Kassel, etc. 1970.
Monumenta Monodica Medii Aevi, Bd. IV. 1—2. Missale Carnotense (Chartres Codex 520). Hrsg. Hiley, D. Kassel, etc. 1992.
Monumenta Monodica Medii Aevi, Bd. VII. Alleluia-Melodien (I) bis 1100. Hrsg. Schlager, K. Kassel, etc. 1968.
Monumenta Monodica Medii Aevi, Bd. IX. Alleluia-Melodien (II) ab 1100. Hrsg. Schlager, K. Kassel, etc. 1987.
Die Handschrift Bamberg Staatsbibliothek Lit. 6. Monumenta Palaeographica Gregoriana 2. Münsterswarzach. No date.
Magyarország zenetörténete I. Középkor. (The music history of Hungary. I. The Middle Ages.) Ed. Benjamin Rajeczky. Budapest, 1988.
Ott, K.—Fischer, R.: *Ofertoriale Triplex cum versiculis.* Solesmis.
Le codex 121 de la Bibliothèque Einsiedeln (X—XIe siècle), Antiphonale Missarum Sancti Gregorii. (Ed. A. Mocquereau.) Solesmes, 1894. (Partial edition of the above Einsiedeln 121 codex.)
Antiphonale Missarum Sancti Gregorii, Xe siècle, Codex 47 de la Bibliothèque de Chartres. (Ed. A. Ménager.) Tournay, 1912. (Edition of the above "Cha" codex.)
Antiphonaire Monastique XIIIe siècle. Codex F 160 de la Bibliothèque de la Cathédrale de Worcester. (Ed. A. Mocquereau.) Tournay, 1922.
Le Codex 903 de la Bibliothèque Nationale de Paris (XIe siècle). Graduel de St. Yrieix. (Ed. Dom P. Ferretti.) Tournay, 1925. (Edition of the above "Yrx" codex.)
Le Codex 123 de la Bibliothèque Angelica de Rome (XIe siècle), Graduel et Tropaire de Bologne. (Ed. J. Froger.) Berne, 1969.
Le Manuscrit 807 Universitätsbibliothek Graz (XIe siècle). Graduel de Klosterneuburg. (Ed. J. Froger.) Berne, 1974. (Edition of the above "Klo" codex.)
Cantatorium, IXe siècle, No 359 de la Bibliothèque de St. Gall. (Ed. A. Mocquereau.) Tournay, 1924. (Edition of the above "Gall 359" codex.)
Das Graduale Msc. Lit. 6 der Staatsbibliothek Bamberg. Regensburg.
Index codicum manu scriptorum liturgicorum regni Hungariae. Budapest.
Esztergomi könyvtárak liturgikus kéziratái. (Liturgical manuscripts in the libraries of Esztergom.) Pannonhalma.

- Radó, P. 1973 *Libri liturgici manuscripti bibliothecarum Hungariae et limitropharum regionum*. Budapest.
- Radocsay, D. 1975 'Az utolsó budai miniátorok.' (The last miniaturists of Buda.) In: *Magyarországi reneszánsz és barokk*. Ed. G. Galavics. Budapest, pp. 137—152.
- Rajeczky, B. 1956 *Melodiarium Hungariae Medii Aevi I. Hymni et Sequentiae*. Budapest. 2nd edition: 1976.
- Rajeczky, B. 1956/1982 *Melodiarium Hungariae Medii Aevi I. Hymni et Sequentiae. Supplementband*. Budapest.
- Rajeczky, B. 1977 'Kontrafaktor in den Ordinarium-Sätzen der ungarischen Handschriften.' *Studia Musicologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 19, pp. 227—234.
- Répertoire *Répertoire de manuscrits médiévaux contenant des notations musicales*. Sous la direction de Solange Corbin. III. Bibliothèques Parisiennes, par Madeleine Bernard. Paris, 1974.
- Schallaburg '82 *Matthias Corvinus und die Renaissance in Ungarn 1458/1541*. No place, 1982.
- SchlagKat Schlager, K.: *Thematischer Katalog der ältesten Alleluia-Melodien*. München, 1965.
- Stäblein, Br. 1975 *Schriftbild der einstimmigen Musik*. Leipzig.
- Szendrei, J. 1980 'A Pray-kódex vonalrendszeres kottái.' (Music with staff notation in the Codex Pray.) *Zenetudományi Dolgozatok*. Budapest, pp. 183—213.
- Szendrei, J. 1981a *A magyar középkor hangjegyes forrásai*. (Notated sources from the Middle Ages in Hungary.) *Műhelytanulmányok a magyar zenetörténehez 1*. (Workshop studies to the Hungarian music history 1.) Budapest.
- Szendrei, J. 1981b 'Újabb azonosított hangjegyes töredék.' (Further identified notated fragments.) *Zenetudományi Dolgozatok*. Budapest, pp. 33—46.
- Szendrei, J. 1983 *A magyar notáció története*. (The history of the Hungarian notation.) *Műhelytanulmányok a magyar zenetörténehez 4*. (Workshop studies to the Hungarian music history 4.) Budapest.
- Szendrei, J. 1985a *Kottás kódextöredékek a magyar középkorból*. Kiállítás az MTA Zenetörténeti Múzeumban. (Notated codex fragments from medieval Hungary. An exhibition in the Museum of Music History of the Hungarian Academy of Sciences.) Budapest.
- Szendrei, J. 1985b 'Choralnotation als Identitätsausdruck im Mittelalter.' *Studia Musicologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 27, pp. 139—170.
- Szendrei, J. 1988a 'Choralnotationen in Mitteleuropa.' *Studia Musicologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 30, pp. 437—446.
- Szendrei, J. 1988b 'Die Geschichte der Graner Choralnotation.' *Studia Musicologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 30, pp. 5—234.
- Szendrei, J. 1989 'A Szent István alleluják dallamai.' (Melodies of the alleluias to St. Stephan.) *Zenetudományi Dolgozatok*. Budapest, pp. 7—35.
- Szendrei, J. 1990 'Tropenbestand der ungarischen Handschriften.' *Cantus Planus*, Papers read at the Third Meeting of the International Musicological Society Study Group, Tihany, Hungary, 19—24 September 1988. Budapest, pp. 297—325.
- Szendrei J.—
Rybarič, R. 1982 *Missale notatum Strigoniense ante 1341 in Posonio*. Musicalia Danubiana 1. Budapest.
- Szendrei, J.—Dobszay,
L.—Rajeczky, B. 1981 *Magyar Gregoriánium. Cantus Gregorianus ex Hungaria*. Budapest.
- Szigeti, K. 1962 'A magyar középkor zenei emlékei Szombathelyen.' (The relics of the medieval Hungarian music life at Szombathely.) *Vasi Szemle*, pp. 64—73.

- Szigeti, K. 1969 'Mátyás király liturgikus kódexei.' (The liturgical codices of King Matthias.) *Magyar Könyvszemle*, pp. 268—273.
- Thannabaur Thannabaur, P. J.: *Das einstimmige Sanctus der römischen Messe in der handschriftlichen Überlieferung des 11. bis 16. Jahrhunderts*. München, 1962.
- Török, J. 1859 *Magyarország primása*. (The primate of Hungary.) Pest.
- Wagner, P. 1930 *Das Graduale der St. Thomaskirche zu Leipzig*. Leipzig.
- Zagrebl 'Minijatura u Jugoslaviji.' *Muzej za Umjetnost i Obrt*. Zagreb, 1964.
- Zagreb2 'Riznica zagrebacke katedrale.' *Muzejski prostor*. Zagreb, 1983.

Index

A tételeket műfajok szerint csoportosítva betűrendben soroljuk fel. Első helyen a tónusszámot adjuk (a felkiáltójel a Graduale Romanumtól eltérő tónusbesorolásra utal), utána az incipit következik (a csillaggal jelzettek csak rubrikázva!). Az ordinárium tételeit a Liber Usualis mise-sorozataira utaló számmal láttuk el. Az incipitet a kódex szerinti folio-szám (az új foliálás szerint) és kiadásunk szerinti lapszám követi.

The items are listed according to liturgical genres in alphabetical order. First the number of mode is given (those with an exclamation mark differ from the Graduale Romanum). The incipits with an asterisc can be read in the rubrics of the codex. The pieces of the Ordinary are provided with a reference to the numbering of the Liber Usualis. The incipits are followed by the folio numbers (new foliation) and the page numbers of our edition.

Introitus:

4	Accipite jucunditatem	I/167	153
8	Ad te levavi	I/1	4
7	Adorate Deum omnes angeli	I/19	22
7	Aqua sapientiae	I/143	130
7	Audivit Dominus et misertus	I/33	35
3	Benedicite Domino omnes	II/113	307
8	Benedicta sit sancta Trinitas	I/171 ^v	157
6	Cantate Domino canticum	I/155 ^v	142
3	Caritas Dei diffusa est	I/170	156
2	Cibavit eos ex adipe	I/173 ^v	158
	Cibavit eos ex adipe*	I/166 ^v	152
5	Circumdederunt me gemitus	I/20 ^v	23
2	Clamaverunt justi	II/67 ^v	255
3	Cognovi Domine quia aequitas	II/93	284
3	Confessio et pulchritudo	I/44	46
3	Confessio et pulchritudo	II/96	287
1	Da pacem Domine	I/194 ^v	180
4	De necessitatibus meis eripe	I/45 ^v	47
1	De ventre matris meae	II/74 ^v	263
3	Deus dum egredieris(!)	I/168	154
7	Deus in adjutorium meum	I/53	54
	Deus in adjutorium meum*	I/186	171
5	Deus in loco sancto suo	I/185	170
4	Deus in nomine tuo	I/72	71
6!	Dicit Dominus Petro	II/77	265
6	Dicit Dominus ego cogito	I/200 ^v	186
1	Dicit Dominus sermones meos	II/18 ^v	206
8	Dilexisti justitiam	II/14 ^v	202
	Dilexisti justitiam*	II/66 ^v	254
	Dilexisti justitiam*	II/88	278
3	Dispensit dedit pauperibus	II/94 ^v	285
5	Domine in tua misericordia	I/175 ^v	160
8	Domine ne longe	I/99 ^v	94

5	Domine refugium factus es	I/40	42
2	Dominus dixit ad me	I/8 ^v	11
2	Dominus fortitudo plebis	I/180	165
2	Dominus illuminatio mea	I/178	163
1	Dominus secus mare	II/20 ^a	208
3	Dum clamarem ad Dominum	I/31 ^v	34
	Dum clamarem ad Dominum*	I/184 ^v	170
8	Dum medium silentium	I/13 ^v	16
3	Dum sanctificatus fuero	I/74 ^v	74
5	Ecce Deus adjuvat me	I/183 ^v	168
2	Ecce advenit dominator	II/31	219
3	Ecce oculi Domini	II/65 ^v	253
7	Eduxit Dominus populum suum	I/150	136
4	Eduxit eos Dominus	I/148	135
1	Ego autem cum justitia	I/54 ^v	55
1	Ego autem in Domino speravi	I/62 ^b	63
3	Ego autem sicut oliva	II/22	211
	Ego autem sicut oliva*	II/89	279
	Ego autem sicut oliva*	II/108 ^v	300
	Ego autem sicut oliva*	II/112 ^v	306
3	Ego clamavi	I/61 ^v	62
6	Esto mihi in Deum	I/25	28
	Esto mihi in Deum*	I/34	36
1	Etenim sederunt principes	II/23	212
	Etenim sederunt principes*	II/90 ^v	281
2	Ex ore infantium	II/26	215
5	Exaudi Deus orationem meam	I/73	72
4	Exaudi Domine... adjutor	I/179	164
1	Exaudi Domine... tibi	I/163 ^v	149
4	Exaudivit de templo	I/158 ^v	144
1	Exclamaverunt ad te Domine	II/64 ^v	252
7	Exspecta Dominum	I/86 ^v	83
6	Exsultate Deo adjutori nostro	I/192	178
1	Exsurge quare obdormis	I/23	26
2	Fac mecum Domine signum	I/66 ^v	67
1	Factus est Dominus protector	I/177	162
1	Gaudeamus omnes	II/4	191
1	Gaudeamus omnes	II/21	210
1	Gaudeamus omnes	II/82	271
1	Gaudeamus omnes	II/105 ^v	297
1	Gaudeamus omnes	II/110 ^v	303
	Gaudeamus omnes*	II/20 ^a	208
	Gaudeamus omnes*	II/46	234
	Gaudeamus omnes*	II/47	235
	Gaudeamus omnes*	II/66 ^v	254
	Gaudeamus omnes*	II/88	278
	Gaudeamus omnes*	II/89	279
1	Gaudete in Domino	I/2	5
7	Gloria et honore	II/111 ^v	304
6	Hodie scietis	I/7	10
3	In Deo laudabo verbum	I/60	60
8	In excelso throno	I/15	17

6	In medio Ecclesiae	II/25	214
	In medio ecclesiae*	II/51	239
	In medio ecclesiae*	II/65 ^v	253
3	In nomine Domini omne genu	I/107 ^v	101
7	In virtute tua	II/47 ^v	235
	In virtute tua*	II/69	257
	In virtute tua*	II/109 ^v	302
	In virtute tua*	II/112 ^v	306
	In virtute tua*	II/113	307
	In virtute tua*	II/117 ^v	312
	In virtute tua*	II/119	314
4	In voluntate tua Domine	I/196 ^v	182
1	Inclina Domine aurem tuam	I/189	174
4	Intret in conspectu	II/1	189
	Intret in conspectu*	II/34 ^v	223
	Intret in conspectu*	II/71	259
3	Intret oratio mea	I/47	48
8	Introduxit vos Dominus	I/141	128
8	Invocavit me et ego	I/34	37
8	Jubilate Deo omnis terra	I/154	140
8!	Judica Domine nocentes me	I/104	98
4	Judica me Deus	I/82	80
	Judica me Deus*	I/93 ^v	89
7	Judicant sancti	II/84	273
	Judicant sancti*	II/112	305
6	Justi epulentur	II/87 ^v	277
1	Justus es Domine	I/190 ^v	176
1	Justus non conturbabitur	II/108 ^v	300
1	Justus ut palma	II/97 ^v	288
8	Laetabitur justus	II/11 ^v	199
	Laetabitur justus*	II/37	225
	Laetabitur justus*	II/44 ^v	233
	Laetabitur justus*	II/69	257
	Laetabitur justus*	II/113	306
	Laetabitur justus*	II/116	310
5	Laetare Jerusalem	I/69 ^v	70
7	Laetemur omnes in Domino	II/38 ^v	227
2	Laetetur cor quaerentium	I/77	76
	Laetetur cor quaerentium*	I/193 ^v	179
1	Laudate pueri Dominum	II/86	275
1	Lex Domini irreprehensibilis	I/56	57
3	Liberator meus de gentibus	I/88	84
5	Loquebar de testimoniis	II/16 ^v	204
	Loquebar de testimoniis*	II/34	222
	Loquebar de testimoniis*	II/87	276
3	Loquetur Dominus pacem	II/72	260
8	Lux fulgebit	I/10	13
2	Me exspectaverunt peccatores	II/35 ^v	224
1	Meditatio cordis mei	I/78 ^v	77
1	Memento nostri Domine	I/5 ^v	9
	Mihi autem nimis*	II/22 ^v	212
	Mihi autem nimis*	II/51	239

	Mihi autem nimis*	II/71	259
	Mihi autem nimis*	II/87 ^v	277
	Mihi autem nimis*	II/89	279
	Mihi autem nimis*	II/112 ^v	306
	Mihi autem nimis*	II/108 ^v	300
7!	Miserere mihi... ad te	I/190	175
3	Miserere mihi... conculcavit	I/85	82
5	Miserere mihi... tribulor	I/92	87
1	Misereris omnium Domine	I/29	32
4	Misericordia Domini plena	I/152 ^v	139
2	Multae tribulationes	II/72 ^v	261
	Multae tribulationes*	II/76 ^v	265
7	Ne derelinquas me Domine	I/52	53
7	Ne timeas Zacharia	II/73	261
4	Nos autem gloriari	I/106	99
	Nos autem gloriari*	I/111	103
	Nos autem gloriari*	II/112	305
3	Nunc scio vere	II/78 ^v	267
	Nunc scio vere*	II/90 ^v	281
7	Oculi mei semper ad Dominum	I/57 ^v	58
6	Omnes gentes plaudite	I/181 ^v	166
3	Omnia quae fecisti	I/90	86
	Omnia quae fecisti*	I/196	182
4	Omnis terra adoret te	I/17	20
6	Os justi meditabitur	II/9 ^v	197
	Os justi meditabitur*	II/33	221
	Os justi meditabitur*	II/52 ^v	240
	Os justi meditabitur*	II/67	255
	Os justi meditabitur*	II/87	276
	Os justi meditabitur*	II/88	278
	Os justi meditabitur*	II/98 ^v	289
	Os justi meditabitur*	II/108	300
	Os justi meditabitur*	II/109 ^v	302
	Os justi meditabitur*	II/109 ^v	302
	Os justi meditabitur*	II/116	309
	Os justi meditabitur*	II/116	310
	Os justi meditabitur*	II/118	312
	Os justi meditabitur*	II/118	313
7	Probasti Domine cor meum	II/107 ^v	299
4	Protector noster aspice	I/188	173
7	Protexisti Deus	II/60 ^v	248
	Protexisti Deus*	II/62 ^v	250
	Protexisti Deus*	II/63	250
	Protexisti Deus*	II/63 ^v	251
7	Puer natus est nobis	I/11 ^v	14
6	Quasi modo geniti	I/151 ^v	138
2	Redime me Domine	I/49 ^v	51
4	Reminiscere miserationum	I/41 ^v	43
	Reminiscere miserationum*	I/48 ^v	50
3	Repleatur os meum laude	I/169	155
6	Requiem aeternam	II/5 ^v	193
7	Respice Domine in testamentum	I/187	172

4	Resurrexi et adhuc	I/139	126
1	Rorate caeli	II/53 ^v	241
	Rorate caeli*	II/81	270
6	Sacerdotes Dei	II/51 ^v	239
	Sacerdotes Dei*	II/66 ^v	254
	Sacerdotes Dei*	II/88 ^v	278
	Sacerdotes Dei*	II/90 ^v	281
	Sacerdotes Dei*	II/109	301
2	Sacerdotes ejus induant	II/89 ^v	280
	Sacerdotes ejus induant*	II/116	310
3	Sacerdotes tui Domine	II/28	217
1	Salus autem justorum	II/85	274
	Salus autem justorum*	II/116 ^v	311
3	Salus populi ego sum	I/64 ^v	65
	Salus populi ego sum*	I/196	182
2	Salve sancta parens	II/56 ^v	244
2	Salve sancta parens	II/99 ^v	290
	Salve sancta parens*	II/90 ^v	281
3	Sancti tui Domine	II/58 ^v	246
1	Sapientiam sanctorum	II/70	258
	Sapientiam sanctorum*	II/84	273
	Sapientiam sanctorum*	II/91	281
	Sapientiam sanctorum*	II/109 ^v	302
	Sapientiam sanctorum*	II/113	307
	Sapientiam sanctorum*	II/116	310
	Sapientiam sanctorum*	II/118	313
1	Scio cui credidi	II/80 ^v	269
4	Si enim credimus	II/7	194
3	Si iniquitates observaveris	I/198 ^v	185
	Si iniquitates observaveris*	I/200 ^v	186
4	Sicut oculi servorum	I/38 ^v	40
2	Sitientes venite ad aquas	I/80 ^v	78
8	Spiritus Domini replevit	I/165	151
	Spiritus Domini replevit*	I/169	155
1	Statuit ei Dominus	II/13	201
	Statuit ei Dominus*	II/14 ^v	202
	Statuit ei Dominus*	II/20 ^b	209
	Statuit ei Dominus*	II/33	222
	Statuit ei Dominus*	II/49 ^v	237
	Statuit ei Dominus*	II/118 ^v	314
1	Suscepimus Deus misericordiam	II/42	230
	Suscepimus Deus misericordiam*	I/182 ^v	168
3	Tibi dixit cor meum	I/51	52
3	Timete Dominum omnes	II/3	190
	Timete Dominum*	II/94	285
2	Venite adoremus Deum	I/193 ^v	179
7	Venite benedicti patris	I/144 ^v	132
5	Verba mea auribus percipe	I/68	68
8	Victricem manum tuam	I/146 ^v	133
6	Viderunt ingressus tuos	II/91	282
7	Viri Galilaei	I/162	148
3	Vocem jucunditatis	I/157	143

	Vocem jucunditatis*	I/160 ^v	146
2	Vultum tuum deprecabuntur	II/29	218
	Vultum tuum*	II/67	255

Gradualia:

2	Ab occultis meis	I/62 ^a	62
5	Ad Dominum cum tribularer	I/55	56
	Ad Dominum cum tribularer*	I/177	162
3	Adjutor in oportunitatibus	I/21	24
2	Adjutor meus et liberator	I/50	51
5	Adjuvabit eam Deus	II/46	234
	Adjuvabit eam Deus*	II/47	235
	Adjuvabit eam Deus*	II/89	279
2	Angelis suis mandavit	I/34 ^v	37
5	Anima nostra sicut passer	II/26 ^v	216
	Anima nostra sicut passer*	II/86 ^v	275
7	Audi filia et vide	II/17	205
	Audi filia*	II/20 ^a	208
	Audi filia*	II/21 ^v	211
	Audi filia*	II/82 ^v	271
	Audi filia*	II/111 ^a	303
1	Beata gens cujus est Dominus	I/75 ^v	75
	Beata gens cujus est Dominus*	I/191	176
5	Beatus vir qui timet	II/48	236
	Beatus vir qui timet*	II/69 ^v	257
	Beatus vir qui timet*	II/109	301
	Beatus vir qui timet*	II/112	305
	Beatus vir qui timet*	II/113	306
	Beatus vir qui timet*	II/118	313
7	Benedicam Dominum in omni	I/186	171
3	Benedicite Domino omnes	II/113 ^v	307
4	Benedicta et venerabilis	II/81	270
	Benedicta et venerabilis*	II/90 ^v	281
	Benedicta et venerabilis*	II/99 ^v	291
7	Benedictus Dominus Deus	I/15	18
5	Benedictus es Domine qui	I/172	157
5	Benedictus qui venit	I/10 ^v	13
5	Bonum est confidere	I/79	77
	Bonum est confidere*	I/189 ^v	175
5	Bonum est confiteri	I/56 ^v	57
	Bonum est confiteri*	I/188 ^v	174
5	Cantate Domino et benedicite	II/91 ^v	282
5	Christus factus est	I/111	103
5	Christus factus est	II/112	305
7	Clamaverunt justi	II/68	256
	Clamaverunt justi*	II/85 ^v	274
	Clamaverunt justi*	II/116 ^v	311
	Constitues eos*	II/71	259
	Constitues eos*	II/79	268
	Constitues eos*	II/90 ^v	281

5	Convertere Domine	I/180 ^v	165
	Convertere Domine*	I/48	49
	Convertere Domine*	I/193 ^v	179
	Convertere Domine*	I/194	180
1	Custodi me Domine	I/44 ^v	46
	Custodi me Domine*	I/184 ^v	170
8	Deus exaudi orationem meam	I/85 ^v	82
8	Deus vitam meam	I/60 ^v	61
5	Diffusa est gratia	II/29 ^v	218
	Diffusa est gratia*	II/87	276
	Dilexisti justitiam*	II/66 ^v	254
	Dilexisti justitiam*	II/88	278
7	Dirigatur oratio mea	I/40 ^v	42
	Dirigatur oratio mea*	I/48	49
	Dirigatur oratio mea*	I/194	180
	Dirigatur oratio mea*	I/196	182
5	Discerne causam meam	I/86 ^v	83
2	Dispersit dedit pauperibus	II/95	285
5	Domine Dominus noster	I/183 ^v	169
4	Domine praevenisti	II/10	197
	Domine praevenisti*	II/33	221
	Domine praevenisti*	II/67	255
	Domine praevenisti*	II/87	276
	Domine praevenisti*	II/88	278
	Domine praevenisti*	II/109	301
	Domine praevenisti*	II/109 ^v	302
	Domine praevenisti§	II/109 ^v	302
	Domine praevenisti*	II/112 ^v	306
2	Domine refugium factus es	I/197	183
1	Ecce quam bonum	II/76 ^v	265
1	Ecce quam bonum	I/199	185
	Ecce quam bonum*	I/200 ^v	186
5	Ecce sacerdos magnus	II/13 ^v	201
	Ecce sacerdos magnus*	II/14 ^v	202
	Ecce sacerdos magnus*	II/20 ^b	209
	Ecce sacerdos magnus*	II/28 ^v	217
	Ecce sacerdos magnus*	II/117 ^v	312
	Ecce sacerdos magnus*	II/118	312
3	Ego autem dum mihi	I/106 ^v	99
5	Ego dixi Domine miserere	I/176	161
3	Eripe me Domine de inimicis	I/82 ^v	80
	Eripe me Domine de inimicis*	I/93 ^v	89
5	Esto mihi in Deum protectorem	I/72 ^v	72
	Esto mihi in Deum protectorem*	I/182 ^v	168
3	Exaltabo te Domine	I/88 ^v	85
2	Exaltent eum in ecclesia	II/49 ^v	237
5	Exiit sermo	II/25	214
2	Exsultabunt sancti	II/84 ^v	273
	Exsultabunt sancti*	II/112	305
3	Exsurge Domine et intende	I/104 ^v	98
1!	Exsurge Domine fer opem	I/73 ^v	73

3!	Exsurge Domine non praevaleat	I/58	58
5	Fuit homo missus	II/74	262
5	Gloria et honore	II/117 ^v	312
1	Gloriosus Deus	II/34 ^v	223
	Gloriosus Deus*	II/73	261
	Gloriosus Deus*	II/109 ^v	302
	Gloriosus Deus*	II/116	310
2	Haec dies V/ Benedictus qui	I/148 ^v	135
2	Haec dies V/ Confitemini	I/139 ^v	127
2	Haec dies V/ Dexteram Domini	I/145	132
2	Haec dies V/ Dicant nunc qui	I/143 ^v	130
2	Haec dies V/ Dicat nunc Israel	I/141 ^v	129
2	Haec dies V/ Lapidem quem	I/147	134
2	Hodie scietis	I/7 ^v	10
5	In Deo speravit cor meum	I/67	67
	In Deo speravit cor meum*	I/185	170
2	In omnem terram	II/77 ^v	266
1	Inveni David	II/33	222
	Inveni David*	II/88 ^v	278
	Inveni David*	II/108	300
	Inveni David*	II/118 ^v	314
7	Jacta cogitatum tuum	I/32	35
	Jacta cogitatum tuum*	I/51 ^v	52
3	Juravit Dominus	II/19	207
	Juravit Dominus*	II/51 ^v	239
	Juravit Dominus*	II/66 ^v	254
5	Justorum animae	II/70 ^v	258
	Justorum animae*	II/72	261
	Justorum animae*	II/84	273
	Justorum animae*	II/91	281
	Justorum animae*	II/113	307
5	Justus non conturbabitur	II/98	289
	Justus non conturbabitur*	II/113	307
2	Justus ut palma	II/22	211
7	Laetatus sum in his	I/70	70
	Laetatus sum in his*	I/195	180
7	Liberasti nos Domine	I/201	187
1	Miserere mei Deus miserere	I/29 ^v	32
7	Miserere mihi Domine quoniam	I/62 ^{bv}	63
5	Misit Dominus verbum	I/17	20
2	Ne avertas faciem	I/108 ^v	101
	Nimis honorati*	II/20 ^{av}	208
	Nimis honorati*	II/22 ^v	212
	Nimis honorati*	II/87 ^v	277
7	Oculi omnium in te sperant	I/65 ^v	66
	Oculi omnium in te sperant*	I/173 ^v	159
	Oculi omnium in te sperant*	I/196 ^v	182
5	Omnes de Saba venient	II/31 ^v	220
1	Os justi meditabitur	II/98 ^v	289
	Os justi meditabitur*	II/51	239
	Os justi meditabitur*	II/116	309
	Os justi meditabitur*	II/116	310

5	Pacificè loquebantur	I/92 ^v	88
1	Posuisti Domine	II/12	200
	Posuisti Domine*	II/37	225
	Posuisti Domine*	II/44 ^v	233
	Posuisti Domine*	II/44 ^v	233
	Posuisti Domine*	II/109 ^v	302
	Posuisti Domine*	II/116	310
	Posuisti Domine*	II/119	314
5	Priusquam te formarem	II/75	263
5	Probasti Domine cor meum	II/96	287
	Prope est Dominus*	I/6	9
5	Propitius esto Domine	I/47	48
	Propitius esto Domine*	I/53 ^v	54
	Propitius esto Domine*	I/178 ^v	163
	Propitius esto Domine*	I/194 ^v	180
5	Propter veritatem	II/106	298
5	Protector noster aspice	I/39	41
	Protector noster aspice*	I/47	48
	Protector noster aspice*	I/179 ^v	164
	Protector noster aspice*	I/194	180
5	Qui operatus est Petro	II/39	227
	Qui operatus est Petro*	II/80 ^v	269
7	Qui sedes Domine	I/3	6
5	Quis sicut Dominus Deus	I/192 ^v	178
5	Respice Domine in testamentum	I/77 ^v	76
	Respice Domine in testamentum*	I/187 ^v	173
1	Sacerdotes ejus induant	II/90	280
	Sacerdotes ejus induant*	II/90 ^v	281
7	Salvum fac populum tuum	I/52 ^v	53
1	Salvum fac servum	I/46	47
1	Sciant gentes quoniam	I/23 ^v	26
5	Sederunt principes	II/23 ^v	213
1	Si ambulem in medio umbræ	I/68 ^v	69
	Si ambulem in medio umbræ*	II/7 ^v	195
5	Specie tua et pulchritudine	II/15	203
	Specie tua et pulchritudine*	II/34	222
	Specie tua et pulchritudine*	II/36	224
	Specie tua et pulchritudine*	II/67	255
	Specie tua et pulchritudine*	II/88	278
	Specie tua et pulchritudine*	II/93 ^v	284
1!	Speciosus forma	I/14	17
5	Suscepimus Deus misericordiam	II/42 ^v	230
2	Tecum principium	I/8 ^v	11
4	Tenuisti manum dexteram	I/100	94
3	Tibi Domine derelictus est	I/80 ^v	79
5	Timebunt gentes nomen tuum	I/19	22
	Timebunt gentes nomen tuum*	I/190 ^v	176
1	Timete Dominum	II/4 ^v	192
	Timete Dominum*	II/94	285
5	Tollite hostias	I/90 ^v	87
2	Tollite portas	II/54	242

5	Tribulationes cordis mei	I/42	44
	Tribulationes cordis mei*	I/48 ^v	50
	Tribulationes cordis mei*	I/192 ^v	178
3	Tu es Deus qui facis	I/26	29
	Tu es Deus qui facis*	I/34	36
5	Unam petii a Domino	I/33	36
1	Universi qui te	I/1 ^v	4
5	Venite filii audite me	I/75 ^v	74
	Venite fili audite me*	I/182	167
5	Viderunt omnes fines	I/12	15
5	Vindica Domine	II/1 ^v	189
	Vindica Domine*	II/3 ^v	191
	Vindica Domine*	II/71	259
	Vindica Domine*	II/88	277
	Vindica Domine*	II/118	313

Versus alleluiatici:

5	(Laus tibi) V. Te martyrum	II/27	216
3	Adducentur regi virgines	II/118	313
7	Adorabo ad templum	II/43	231
1	Aemulor enim vos	II/118 ^v	313
5	Amavit hunc sanctum	II/66 ^v	254
	Amavit hunc sanctum*	II/67	255
	Amavit hunc sanctum*	II/88	278
	Amavit hunc sanctum*	II/99	290
	Amavit hunc sanctum*	II/109 ^v	302
	Amavit hunc sanctum*	II/116	309
	Amavit hunc sanctum*	II/116	310
	Amavit hunc sanctum*	II/118	312
8	Angelus Domini V2/ Respondens	I/142	129
8	Angelus Domini V2/ Respondens	II/57	244
	Angelus Domini descendit*	I/152	138
2	Ascendens Christus in altum	I/162 ^v	148
4	Ascendit Deus in jubilatione	I/162 ^v	148
	Ascendit Deus in jubilatione*	I/164	150
5	Assumpta est Maria	II/106 ^v	298
6	Attendite popule meus	I/184 ^v	170
6	Audi filia	II/17 ^v	205
	Audi filia*	II/34	222
3	Ave stillans melle	II/82 ^v	271
5	Beatus vir sanctus Martinus	II/14	202
5	Benedic Domine	I/202	188
3	Caeli enarrant gloriam	II/71	259
5	Candor est lucis aeternae I	II/92	282
5	Candor est lucis aeternae II	II/92 ^v	283
6!	Caro mea vere est cibus	I/174	159
7!	Caro mea vere est cibus	I/174 ^v	159
3	Christus resurgens	I/145 ^v	132
7	Conceptio gloriosae	II/21 ^v	211
7	Concussum est mare	II/114 ^v	308

6	Concussum est mare	II/114 ^v	308
8	Confitemini Domino quoniam	I/158 ^v	145
8	Confitemini Domino quoniam	I/133 ^v	122
1	Crucifixus surrexit	I/149	136
7!	De profundis clamavi	I/199 ^v	185
6!	Deus iudex justus	I/178 ^v	163
4	Dextera Dei fecit virtutem	I/196	182
2	Dies sanctificatus	I/12 ^v	15
8	Dilexi quoniam exaudivit	I/196	182
1	Domine Deus meus in te speravi	I/177	162
3	Domine Deus salutis meae	I/186 ^v	172
7	Domine exaudi orationem meam	I/190 ^v	176
	Domine exaudi orationem meam*	I/200 ^v	186
6	Domine in virtute tua	I/179 ^v	164
7	Domine refugium factus es	I/187 ^v	173
8	Dominus dixit ad me	I/9 ^v	12
1	Dominus in Sina	I/164	150
4	Dominus regnavit decorem	I/11	13
	Dominus regnavit decorem*	I/14 ^v	17
8	Dominus regnavit exsultet	I/17 ^v	20
7	Dorsa eorum plena sunt	II/112 ^v	306
	Dorsa eorum plena sunt*	II/118	313
8	Dulce lignum	II/65	252
	Dulce lignum*	II/112 ^v	305
1	Dum complerentur dies	I/168 ^v	154
	Dum complerentur dies*	I/170 ^v	156
1	Ego sum pastor bonus	II/116	310
1	Ego sum pastor bonus	I/153	139
2	Egregia sponsa Christi	II/67	255
	Egregia sponsa Christi*	II/88	278
	Egregia sponsa Christi*	II/93 ^v	284
2	Elegit te Dominus	II/118	312
4	Emitte Spiritum tuum	I/165 ^v	151
	Emitte Spiritum tuum*	I/169	155
	Emitte Spiritum tuum*	I/170 ^v	156
2	Eripe me de inimicis meis	I/183	168
4	Excita Domine	I/3	6
7	Exsultate Deo adiutori nostro	I/185	170
5	Felix es sacra virgo	II/104 ^v	296
1	Fulgebunt justi	II/35	223
	Fulgebunt justi*	II/71	259
	Fulgebunt justi*	II/73	263
	Fulgebunt justi*	II/85	274
	Fulgebunt justi*	II/85 ^v	274
	Fulgebunt justi*	II/112	305
	Fulgebunt justi*	II/116	310
4	Gaudete justi in Domino	II/59	246
8	Gloria et honore	II/69	257
8	Haec dies quam fecit	I/150	137
8	Haec est vera fraternitas	II/66	254
	Haec est vera fraternitas*	II/72 ^v	261

	Haec est vera fraternitas*	II/84	273
	Haec est vera fraternitas*	II/86 ^v	275
	Haec est vera fraternitas*	II/88	277
	Haec est vera fraternitas*	II/113	307
	Haec est vera fraternitas*	II/116 ^v	275
2	Hic est discipulus	II/25	214
5	Honor virtus et imperium	I/172 ^v	158
1	In die resurrectionis	II/63 ^v	251
1	In die resurrectionis	I/147 ^v	134
	In die resurrectionis*	II/66	254
	In die resurrectionis*	I/157 ^v	144
8!	In exitu Israel V2/ Facta est	I/195	180
3	In te Domine speravi	I/181	166
5	Inter natos mulierum	II/76	264
2	Inventa una pretiosa	II/87	276
8	Iste sanctus digne	II/119	314
5	Isti sunt amici Dei	II/119	314
3!	Jam non estis hospites	II/22 ^v	212
1!	Jam non estis hospites	II/120	315
3	Jubilate Deo omnis terra	I/15 ^v	18
1	Juravit Dominus	II/14 ^v	202
	Juravit Dominus*	II/28 ^v	217
	Juravit Dominus*	II/34	222
	Juravit Dominus*	II/88 ^v	278
	Juravit Dominus*	II/90 ^v	281
	Juravit Dominus*	II/118 ^v	314
4	Justi autem in perpetuum	II/116 ^v	310
1	Justi epulentur	II/71	259
	Justi epulentur*	II/90 ^v	281
	Justi epulentur*	II/91	281
	Justi epulentur*	II/109 ^v	302
	Justi epulentur*	II/109 ^v	302
1	Justus germinabit	II/45	233
	Justus germinabit*	II/109 ^v	302
	Justus germinabit*	II/112	305
	Justus germinabit*	II/113	306
	Justus germinabit*	II/113	307
	Justus germinabit*	II/119	314
7	Laetabitur justus	II/48 ^v	236
	Laetabitur justus*	II/112 ^v	306
4	Laudate Deum omnes angeli	I/19 ^v	22
2	Laudate Dominum omnes gentes	I/170 ^v	156
4	Laudate pueri V2/ Sit nomen	I/150 ^v	137
7	Levita Laurentius	II/96 ^v	287
5	Levita hic sanctus Vincentius	II/37	225
7!	Loquebantur variis linguis	I/169 ^v	155
1!	Magnus Dominus et laudabilis	I/182	167
6	Maria haec est illa	II/88 ^v	278
1	Mirabilis Dominus noster	II/116	310
2	Modicum et non videbitis	I/154 ^v	141
7	Nativitas gloriosae	II/111	303
1	Nativitas gloriosae	II/111 ^v	304

	Non vos me elegistis*	II/87 ^v	277
3	Nonne cor nostrum	I/141 ^v	129
3	O Maria Mater Christi	II/83 ^v	272
3	O Maria rubens rosa	II/100 ^v	292
3	O Maria virgo pia	II/103 ^v	295
6	O consolatrix pauperum	II/101	292
3	O gloriosa mater Christi	II/101 ^v	293
6	O oliva caritatis	II/89	279
5	O praeclara stella maris	II/83	272
6	O quam gloriosum est regnum	II/5	192
6	O rex et apostole	II/108	300
6	O sanctitatis speculum	II/109	301
1	Omnes gentes plaudite	I/160 ^v	146
1	Paraclitus Spiritus	I/167 ^v	153
	Paraclitus Spiritus*	I/170 ^v	156
3	Paratum cor meum	I/191	176
7	Pascha nostrum immolatus	I/140	127
2!	Per manus autem	II/120	315
7	Post dies octo	I/152	138
5	Post partum virgo	II/100	291
2!	Post partum virgo	II/30	219
2!	Post partum virgo	II/100 ^v	291
1	Posuisti Domine	II/69 ^v	257
	Posuisti Domine*	II/98	289
	Posuisti Domine*	II/109	301
5	Praesul Adalberte	II/61	248
8!	Pretiosa est in conspectu	II/68 ^v	256
5	Primus ad Sion dicet	II/63	250
2!	Prophetae sancti	I/6 ^v	9
1	Qui confidunt in Domino	I/197 ^v	183
3	Qui sanat contritos	I/201 ^v	187
7	Quoniam Deus magnus	I/189 ^v	175
7	Salve Maria decus pietatis	II/103	294
?	Salve virga florens	II/102 ^v	294
4	Sancte Adalberte Christi	II/61 ^v	249
3	Sancte Nicolae tu dulcedo	II/20 ^b	209
1	Sancte Paule apostole	II/80 ^v	269
7	Sancti et justi	II/59 ^v	247
2	Sancti tui Domine	II/117	311
8	Sancti tui Domine	II/63 ^v	251
5	Sanctus Martyr Georgius	II/62 ^v	250
8	Serve bone et fidelis	II/33	221
5	Solve jubente Deo	II/79 ^v	268
	Solve jubente Deo*	II/90 ^v	281
5!	Specie tua et pulchritudine	II/15 ^v	203
8	Specie tua et pulchritudine	II/20 ^a	208
	Specie tua et pulchritudine*	II/36	224
	Specie tua et pulchritudine*	II/66 ^v	254
3	Spiritus Domini replevit	I/166 ^v	152
	Spiritus Domini replevit*	I/170 ^v	156
5	Sprevit thorum conjugalem	II/10 ^v	198

5	Sprevit thorum conjugalem	II/109 ^v	302
4	Subveni Mater pia	II/57 ^v	25
2	Surgens Jesus Dominus noster	I/144	131
2	Surrexit Christus et illuxit	I/156	142
1	Surrexit Dominus et occurrens	I/154 ^v	141
4	Surrexit pastor bonus	II/59	247
4	Surrexit pastor bonus	I/152 ^v	139
	Surrexit pastor bonus*	II/61	248
	Surrexit pastor bonus*	II/62 ^v	250
	Surrexit pastor bonus*	II/63	250
7	Te decet hymnus	I/184	169
6	Transit ad aethera	II/107	298
2	Tu es Petrus V2/ Beatus es Simon	II/79	268
8	Tu es sacerdos	II/19 ^v	207
1	Tu es vas electionis	II/39 ^v	228
2	Tu puer V2/ Ipse praeibit	II/75 ^v	264
5	Tu virtutum tumba	II/47 ^v	235
1	Usque modo non petistis	I/157 ^v	144
1	Vado ad eum qui me misit	I/156 ^v	142
1	Veni Domine et noli	I/6	9
2	Veni Sancte Spiritus	I/166	151
	Veni Sancte Spiritus*	I/167	152
	Veni Sancte Spiritus*	I/168	154
	Veni Sancte Spiritus*	I/169	154
	Veni Sancte Spiritus*	I/169	155
	Veni Sancte Spiritus*	I/170	156
1	Veni electa mea	II/46 ^v	234
7	Venite exsultemus V2/ Praeoccupemus	I/188 ^v	174
2	Verba mea auribus percipe	I/176 ^v	161
6	Video caelos	II/24	213
6!	Vidimus stellam ejus	II/32	220
6	Virga Jesse floruit	II/90 ^v	281
8	Vitam petiit a te	II/12 ^v	200
8	Vox exsultationis	II/117	311

Tractus:

8	Absolve Domine	II/6	193
8	Ad te levavi oculos	I/58 ^v	59
8	Attende caelum	I/126 ^v	116
2	Audi filia et vide	II/43 ^v	231
2	Ave Maria	II/54 ^v	242
8	Beatus vir qui timet	II/37 ^v	226
	Beatus vir qui timet*	II/40	228
8	Cantemus Domino gloriose	I/125	115
8	Commovisti Domine terram	I/24	27
2	De necessitatibus meis	I/42 ^v	44
8	De profundis clamavi	I/21 ^v	25
	De profundis clamavi*	II/7 ^v	195
8	Desiderium animae ejus	II/45	233
	Desiderium animae ejus*	II/49	237

	Desiderium animae ejus*	II/51	239
2	Deus Deus meus respice	I/101	95
2	Dixit Dominus mulieri	I/48 ^v	50
2	Domine audivi auditum	I/116 ^v	108
2	Domine exaudi orationem	I/109	101
2	Domine non secundum peccata	I/30	33
2	Ecce vir prudens	II/51 ^v	239
2	Eripe me Domine ab homine	I/118	109
2	Hodie sanctus pater	II/52 ^v	240
8	Jubilate Domino omnis terra	I/26 ^v	29
8	Laudate Dominum omnes gentes	I/133 ^v	122
8	Laudate Dominum omnes gentes	I/48	49
	Laudate Dominum omnes gentes*	I/194	180
8	Qui confidunt in Domino	I/70 ^v	70
2	Qui habitat in adjutorio	I/35	37
8	Qui regis Israel	I/4 ^v	7
8	Qui seminant in lacrimis	II/36	224
	Qui seminant in lacrimis*	II/47	234
	Qui seminant in lacrimis*	II/47 ^v	235
2	Rex regum	I/63	64
8	Saepe expugnaverunt me	I/83 ^v	81
8	Sicut cervus desiderat	I/127 ^v	117
2	Tu es Petrus	II/50	238
8	Vinea facta est	I/126	115

Sequentiae:

III	Ave praeclara maris stella	II/254 ^v	462
IV	Benedicta semper	II/186 ^v	385
I	Caeli enarrant gloriam	II/203	404
IV	Caeli solem imitantes	II/235	440
III	Catherinae virginis votiva	II/232	437
IV	Concentu parili	II/167 ^v	363
IV	Congaudent angelorum chori	II/211	413
IV	Corde voce mente pura	II/213	415
III	Corona sanctitatis	II/175	371
I	Decet hujus cunctis horis	II/201	401
II	Dilectus Deo et hominibus	II/242 ^v	449
IV	Eia recolamus laudibus	II/154 ^v	350
II	Exsultent filiae Sion	II/243 ^v	450
IV	Festa Christi omnis	II/162	357
IV	Gaudeat ecclesia	II/223 ^v	427
III	Gloriosus Christus rex	II/229	433
IV	Grates nunc omnes	II/154 ^v	349
IV	Hanc concordii famulatu	II/157	352
I	Johannes Jesu Christo	II/159	354
I	Jucundetur plebs fidelis	II/233	438
III	Laetabundus exsultet	II/250	457
IV	Lauda Sion Salvatorem	II/189	387
IV	Laudes crucis attollamus	II/218	421
IV	Laurenti David magni martyr	II/209 ^v	412

I	Laus tibi Christe	II/160	356
III	Laus tibi Christe qui es	II/207	408
I	Mane prima sabbati	II/252 ^v	460
I	Martyr milesque Christi	II/176	373
III	Mittit ad Virginem	II/248	455
II	Mundi renovatio	II/173 ^v	370
I	Nativitas Mariae virginis	II/215 ^v	418
IV	Novae laudis attollamus	II/195 ^v	395
II	O beata beatorum	II/240	446
I	Omnes una celebremus	II/192 ^v	392
IV	Petre summe Christi pastor	II/199 ^v	400
IV	Plausu chorus laetabundo	II/236	441
I	Quadriformae crucis signum	II/178 ^v	375
I	Quam dilecta tabernacula	II/246	452
I	Quem invisibiliter sequitur	II/241 ^v	447
IV	Rex omnipotens die hodierna	II/179 ^v	377
II	Salve porta	II/153	348
I	Sancti Baptistae Christi	II/194	393
IV	Sancti Spiritus assit	II/183	381
I	Sonent plausus laetabundi	II/164	360
I	Spe mercedis et coronae	II/238 ^v	444
I	Stirps regalis	II/227	431
IV	Summi Regis archangele	II/222	425
I	Summi triumphum regis	II/182	379
I	Surgit Christus cum trophaeo	II/171 ^v	368
I	Veni Sancte Spiritus	II/185 ^v	384
I	Victimae paschali	II/170 ^v	367
I	Virgini Mariae laudes	II/251 ^v	459
IV	Virginis venerandae	II/245 ^v	451

Offertoria:

	Ad te Domine levavi*	I/32 ^v	35
	Ad te Domine levavi*	I/53	54
	Ad te Domine levavi*	I/185	170
8	Angelus Domini descendit	I/142 ^v	130
8	Angelus Domini descendit	II/57 ^v	245
	Angelus Domini descendit*	I/152	138
2	Anima nostra sicut passer	II/86 ^v	276
2	Anima nostra sicut passer	II/27 ^v	216
	Anima nostra sicut passer*	II/88	277
1	Ascendit Deus in jubilatione	I/163	149
8	Ave Maria	II/56	243
8	Ave Maria	I/7	10
	Ave Maria*	II/84	273
	Ave Maria*	II/91	281
5	Benedic anima mea Domino	I/46 ^v	48
	Benedic anima mea Domino*	I/193 ^v	179
1	Benedicam Domino qui mihi	I/50 ^v	51
	Benedicam Domino qui mihi*	I/179 ^v	165
2	Benedicite gentes Dominum	I/76	75
	Benedicite gentes Dominum*	I/158	144

8	Benedictus es... et non tradas	I/93	88
3	Benedictus es... in labiis	I/27	30
	Benedictus es... in labiis*	I/34	36
8	Benedictus qui venit	I/151	137
3	Benedictus sit Deus	I/172 ^v	158
4	Benedixisti Domine	I/3 ^v	6
8	Bonum est confiteri	I/22 ^v	25
4	Confessio et pulchritudo	II/97	288
4	Confirma hoc Deus	I/166	151
	Confirma hoc Deus*	I/169	155
6	Confitebor Domino nimis	I/159	145
1	Confitebor tibi Domine	I/84	81
	Confitebor tibi Domine*	I/93 ^v	89
7	Confitebuntur caeli	II/60	247
	Confitebuntur caeli*	II/62	249
	Confitebuntur caeli*	II/63	250
	Confitebuntur caeli*	II/63 ^v	251
	Confitebuntur caeli*	II/66 ^v	254
3	Constitues eos principes	II/80	268
3	Custodi me Domine	I/107	100
2	De profundis clamavi	I/201 ^v	187
6	Desiderium animae ejus	II/99	290
	Desiderium animae ejus*	II/109	301
2	Deus Deus meus ad te	I/153 ^v	140
8	Deus enim firmavit	I/11	14
	Deus enim firmavit*	I/14 ^v	17
3	Deus tu convertens	I/2	4
2!	Dextera Domini fecit	I/20	23
	Dextera Domini fecit*	I/62 ^b	63
	Dextera Domini fecit*	I/111 ^v	104
8	Diffusa est gratia	II/44	232
1!	Domine Deus in simplicitate	I/202	188
8	Domine Deus salutis meae	I/48	49
	Domine Deus salutis meae*	I/194	180
2	Domine Jesu Christe rex	II/7 ^v	195
1!	Domine ad adjuvandum	I/78	77
6	Domine convertere et eripe	I/86	83
	Domine convertere et eripe*	I/177 ^v	162
3	Domine exaudi orationem meam	I/110	103
4	Domine fac mecum	I/64 ^v	65
2!	Domine in auxilium meum	I/55 ^v	56
	Domine in auxilium meum*	I/190 ^v	176
3	Domine vivifica me	I/33 ^v	36
8	Elegerunt apostoli	II/24 ^v	214
8	Emitte Spiritum tuum	I/164 ^v	150
	Emitte Spiritum tuum*	I/168	154
	Emitte Spiritum tuum*	I/169	154
	Emitte Spiritum tuum*	I/171	156
7	Eripe me... Deus	I/89 ^v	85
3	Eripe me... Domine	I/105 ^v	98
8!	Erit vobis hic dies	I/149	136
2	Exaltabo te Domine	I/31	34

	Exaltabo te Domine*	I/185 ^v	171
8	Exaudi Deus orationem meam	I/61	61
3!	Exspectans exspectavi	I/74	73
	Exspectans exspectavi*	I/190	175
3	Exsulta satis filia	I/5	8
4	Exsultabunt sancti	II/3 ^v	191
	Exsultabunt sancti*	II/71 ^v	260
	Exsultabunt sancti*	II/73	261
	Exsultabunt sancti*	II/84	273
	Exsultabunt sancti*	II/113	307
4	Factus est Dominus firmamentum	I/81 ^v	79
8!	Felix namque es	II/81 ^v	270
	Felix namque es*	II/99 ^v	291
3	Filiae regum	II/16	204
	Filiae regum*	II/20 ^a	208
	Filiae regum*	II/34 ^v	222
	Filiae regum*	II/66 ^v	254
	Filiae regum*	II/88 ^v	278
	Filiae regum*	II/89 ^v	279
	Filiae regum*	II/93 ^v	284
	Filiae regum*	II/111 ^v	304
5	Gloria et divitiae	II/92 ^v	283
1	Gloria et honore	II/12 ^v	200
	Gloria et honore*	II/20 ^{av}	208
	Gloria et honore*	II/22 ^v	212
	Gloria et honore*	II/38	226
	Gloria et honore*	II/46	233
	Gloria et honore*	II/74	263
	Gloria et honore*	II/109 ^v	302
	Gloria et honore*	II/112 ^v	306
	Gloria et honore*	II/116	310
6	Gloriabuntur in te omnes	II/2	190
	Gloriabuntur in te omnes*	II/85	274
	Gloriabuntur in te omnes*	II/91	281
	Gloriabuntur in te omnes*	II/112 ^v	305
	Gloriabuntur in te omnes*	II/116 ^v	311
	Gloriabuntur in te omnes*	II/119	314
8	Gressus meos dirige	I/69	69
4	Illumina oculos meos	I/57	57
	Illumina oculos meos*	I/178 ^v	164
8	Immittit Angelus Domini	I/45	46
	Immittit Angelus Domini*	I/189	174
8	Improperium exspectavit	I/103 ^v	97
8!	In die solemnitate vestrae	I/147 ^v	134
	In omnem terram*	II/23	212
	In omnem terram*	II/40	228
	In omnem terram*	II/71	259
	In omnem terram*	II/81	270
	In omnem terram*	II/87 ^v	277
	In omnem terram*	II/90 ^v	281
2	In te speravi Domine	I/41	43

	In te speravi Domine*	I/188	173
6	In virtute tua Domine	II/49	237
6	In virtute tua Domine	II/69 ^v	258
	In virtute tua Domine*	II/98	289
	In virtute tua Domine*	II/113	307
	In virtute tua Domine*	II/118	313
5	Intende voci orationis meae	I/67 ^v	68
	Intende voci orationis meae*	I/177	162
4	Intonuit de caelo	I/144	131
	Intonuit de caelo*	I/167	152
8	Inveni David	II/28 ^v	217
	Inveni David*	II/51	238
	Inveni David*	II/116	309
	Inveni David*	II/118	312
3!	Jubilate Deo omnis terra	I/16	19
	Jubilate Deo omnis terra*	I/72 ^v	72
1	Jubilate Deo universa terra	I/18	21
	Jubilate Deo universa terra*	I/156 ^v	143
4	Justitiae Domini rectae	I/59 ^v	60
	Justitiae Domini rectae*	I/184 ^v	169
4	Justus ut palma	II/25 ^v	215
	Justus ut palma*	II/76	265
1	Laetamini in Domino	II/5 ^v	193
	Laetamini in Domino*	II/35 ^v	224
	Laetamini in Domino*	II/69	257
	Laetamini in Domino*	II/71	259
	Laetamini in Domino*	II/72 ^v	261
	Laetamini in Domino*	II/90 ^v	281
	Laetamini in Domino*	II/94	285
	Laetamini in Domino*	II/109 ^v	302
	Laetamini in Domino*	II/117 ^v	311
	Laetamini in Domino*	II/118 ^v	313
4	Laetentur caeli	I/9 ^v	12
4	Lauda anima mea	I/155	141
	Lauda anima mea*	I/170	156
2	Laudate Dominum quia benignus	I/71	71
2	Meditabar in mandatis	I/43 ^v	45
	Meditabar in mandatis*	I/49 ^v	50
	Meditabar in mandatis*	I/193	178
3	Mihi autem nimis	II/78	266
8	Mirabilis Deus in sanctis	II/85 ^v	274
8	Miserere mihi Domine	I/51 ^v	52
2	O pie Deus qui primum	II/6	193
2!	Offerentur regi virgines	II/18	206
4	Offerentur regi virgines	II/30 ^v	219
	Offerentur regi virgines*	II/36 ^v	225
	Offerentur regi virgines*	II/47	234
	Offerentur regi virgines*	II/47 ^v	235
	Offerentur regi virgines*	II/67 ^v	255
	Offerentur regi virgines*	II/87 ^v	277
	Offerentur regi virgines*	II/88	278
	Offerentur regi virgines*	II/107 ^v	299

8	Oratio mea munda est	II/95 ^v	286
4	Oravi Deum meum	I/191 ^v	177
4	Perfice gressus meos	I/24 ^v	27
	Perfice gressus meos*	I/181 ^v	166
5	Populum humilem salvum facies	I/79 ^v	78
	Populum humilem salvum facies*	I/183	168
8	Portas caeli aperuit	I/146	133
8	Posuisti Domine	II/69	257
	Posuisti Domine*	II/87	276
	Posuisti Domine*	II/88	278
	Posuisti Domine*	II/109 ^v	302
	Posuisti Domine*	II/112	305
	Posuisti Domine*	II/113	306
8	Precatus est Moyses	I/53 ^v	54
	Precatus est Moyses*	I/186 ^v	172
2	Protege Domine plebem	II/65	252
	Protege Domine plebem*	II/112 ^v	305
1	Recordare mei Domine	I/200	186
	Recordare mei Domine*	I/200 ^v	186
1	Recordare virgo mater	II/104 ^v	296
5	Reges Tharsis et insulae	II/32	221
1	Repleti sumus mane	II/64	251
8	Revela (!) oculos meos	I/39 ^v	41
1!	Sacerdotes incensum Domino	I/174 ^v	160
1!	Sanctificavit Moyses altare	I/195 ^v	181
8	Scapulis suis obumbrabit	I/38	40
8	Si ambulavero in medio	I/66	66
	Si ambulavero in medio*	I/196	182
5	Sicut in holocaustum(!)	I/182	167
3	Sperent in te omnes	I/87	84
1	Stetit angelus	II/115	309
1	Super flumina Babylonis	I/91	87
	Super flumina Babylonis*	I/196 ^v	182
4	Terra tremuit	I/140 ^v	128
8!	Tollite portas principes	I/8	11
4	Tui sunt caeli	I/13	16
2	Veritas mea	II/11	199
	Veritas mea*	II/14 ^v	202
	Veritas mea*	II/14 ^v	202
	Veritas mea*	II/20 ^a	207
	Veritas mea*	II/20 ^{bv}	209
	Veritas mea*	II/33	221
	Veritas mea*	II/34	222
	Veritas mea*	II/51	239
	Veritas mea*	II/52 ^v	240
	Veritas mea*	II/67	255
	Veritas mea*	II/67	255
	Veritas mea*	II/88 ^v	278
	Veritas mea*	II/90 ^v	281
	Veritas mea*	II/108 ^v	300
	Veritas mea*	II/109 ^v	302

	Veritas mea*	II/110 ^v	303
	Veritas mea*	II/116	310
	Veritas mea*	II/118	312
	Veritas mea*	II/119	314
2	Vir erat in terra	I/198	184
1	Viri Galilaei	I/161	147
	Viri Galilaei*	I/164 ^v	150

Communiones:

4	Ab occultis meis	I/72 ^v	72
4	Acceptabis sacrificium	I/32 ^v	35
	Acceptabis sacrificium*	I/185	170
5	Adversum me exercebantur	I/107 ^v	100
4	Amen dico vobis quod uni	II/3 ^v	191
	Amen dico vobis*	II/40	228
6	Anima nostra sicut passer	II/85	274
	Anima nostra sicut passer*	II/112	305
2	Aufer a me opprobrium	I/193 ^v	179
1	Beata viscera Mariae	II/30 ^v	219
	Beata viscera*	II/82	271
	Beata viscera*	II/105 ^v	297
3	Beatus servus	II/11	199
	Beatus servus*	II/14 ^v	202
	Beatus servus*	II/14 ^v	202
	Beatus servus*	II/20 ^a	207
	Beatus servus*	II/33	221
	Beatus servus*	II/67	255
	Beatus servus*	II/88	278
	Beatus servus*	II/90 ^v	281
	Beatus servus*	II/99	290
	Beatus servus*	II/108 ^v	300
	Beatus servus*	II/109 ^v	302
	Beatus servus*	II/116	309
	Beatus servus*	II/116	310
	Beatus servus*	II/118	312
	Beatus servus*	II/119	314
4	Benedicimus Deum caeli	I/173	158
3	Benedicite omnes angeli	II/115 ^v	309
2	Cantabo Domino qui bona	I/177 ^v	162
2	Cantate Domino alleluja	I/158	144
6!	Christus resurgens	I/146	133
6	Circuibo et immolabo	I/181 ^v	166
8	Comedite pingua	I/193	178
1	Confundantur superbi	II/18	206
	Confundantur superbi*	II/20 ^a	208
1	Data est mihi omnis potestas	I/149 ^v	136
6	De fructu operum tuorum	I/186 ^v	172
8	Dicit Andreas Simoni	II/20 ^{av}	208
6	Dicit Dominus implete	I/18 ^v	21
7	Dicite pusillanimes	I/3 ^v	6

8	Dico autem vobis amicis	II/88	277
5	Dico vobis gaudium est	I/200 ^v	186
	Dico vobis gaudium est*	I/200 ^v	186
	Diffusa est gratia*	II/66 ^v	254
	Diffusa est gratia*	II/84	273
	Diffusa est gratia*	II/88 ^v	278
4	Dilexisti justitiam	II/89 ^v	279
	Dilexisti justitiam*	II/107 ^v	299
	Dilexisti justitiam*	II/111 ^v	304
2	Domine Deus meus in te	I/48 ^v	50
2	Domine Dominus noster	I/51	52
8	Domine memorabor justitiae	I/78 ^v	77
	Domine memorabor justitiae*	I/190 ^v	176
7	Domine quinque talenta	II/20 ^{bv}	210
	Domine quinque talenta*	II/34	222
	Domine quinque talenta*	II/110 ^v	303
	Domine quinque talenta*	II/118	312
6	Domine quis habitabit	I/62 ^b	63
2	Dominus Jesus postquam	I/113 ^v	105
2	Dominus firmamentum meum	I/178 ^v	164
2	Dominus regit me	I/81 ^v	79
3	Dominus virtutum	I/86	83
6	Domus mea domus orationis	I/202 ^v	188
2	Dum invocarem te	I/41	43
8	Dum venerit Paraclitus	I/156 ^v	143
1	Ecce virgo concipiet	II/56	244
	Ecce virgo concipiet*	I/7	10
6!	Ego clamavi quoniam	I/178	163
2	Ego sum pastor bonus	I/153 ^v	140
5	Ego sum vitis vera	II/64	252
	Ego sum*	II/116	310
1	Ego vos elegi	II/86	275
	Ego vos elegi*	II/90 ^v	281
4	Erubescant et conturbentur	I/46 ^v	48
7	Erubescant et revereantur	I/105 ^v	99
	Et si coram hominibus*	II/91	281
2	Exiit sermo	II/26	215
4	Exsulta filia Syon	I/11 ^v	14
4	Exsultavit ut gigas	I/5 ^v	8
7	Factus est repente	I/166 ^v	152
	Factus est repente*	I/169	155
4	Feci iudicium et justitiam	II/34	222
7	Fidelis servus et prudens	II/51	239
	Fidelis servus et prudens*	II/52 ^v	240
	Fidelis servus et prudens*	II/67	255
	Fidelis servus et prudens*	II/87	276
	Fidelis servus et prudens*	II/109 ^v	302
1	Fili quid fecisti nobis	I/16 ^v	19
1	Gaudete justi in Domino	II/60	248
	Gaudete justi in Domino*	II/66 ^v	254
3	Gustate et videte	I/183	168
6!	Hoc corpus quod pro vobis	I/84 ^v	82

6	Honora Dominum	I/185 ^v	171
1	Illumina faciem tuam	I/22 ^v	25
1	In salutari tuo anima mea	I/198 ^v	184
6	In splendoribus sanctorum	I/9 ^v	12
4	Inclina aurem tuam	I/182 ^v	167
5	Intellige clamorem	I/43 ^v	45
	Intellige clamorem*	I/49 ^v	50
8	Introibo ad altare Dei	I/25	28
4	Jerusalem quae aedificatur	I/71 ^v	71
2	Jerusalem surge	I/2	5
3	Justorum animae	II/2 ^v	190
	Justorum animae*	II/5 ^v	193
	Justorum animae*	II/69	257
	Justorum animae*	II/71	259
	Justorum animae*	II/84	273
	Justorum animae*	II/113	307
	Justorum animae*	II/117 ^v	311
5	Justus Dominus	I/53	54
2	Laetabimur in salutari	I/74 ^v	74
5	Laetabitur justus in Domino	II/62	249
	Laetabitur justus in Domino*	II/63	250
	Laetabitur justus in Domino*	II/63 ^v	251
8	Lavabo inter innocentes	I/89 ^v	86
6	Lutum fecit ex sputo	I/77	76
8	Lux aeterna	II/7	194
4	Magna est gloria	II/13	201
	Magna est gloria*	II/22 ^v	212
	Magna est gloria*	II/49 ^v	237
	Magna est gloria*	II/70	258
	Magna est gloria*	II/74	263
	Magna est gloria*	II/109 ^v	302
	Magna est gloria*	II/112	305
	Magna est gloria*	II/112 ^v	306
	Magna est gloria*	II/113	306
1	Manducaverunt et saturati	I/27 ^v	30
	Manducaverunt et saturati*	I/34	36
4	Memento verbi tui	I/91 ^v	87
	Memento verbi tui*	I/196 ^v	182
8	Mense septimo	I/194	180
1!	Mirabantur omnes de hiis	I/20	23
6	Mitte manum tuam	II/23	212
6	Mitte manum tuam	I/152	139
8	Modicum et non videbitis	I/155 ^v	141
2	Multitudo languentium	II/35 ^v	224
2	Narrabo omnia mirabilia	I/51 ^v	53
	Narrabo omnia mirabilia*	I/177	162
7	Ne tradideris me	I/93	88
	Ne tradideris me*	I/93 ^v	89
2!	Nemo te condemnavit	I/69	69
5	Non vos relinquam	I/171	156
8	Nos autem gloriari	II/65 ^v	253

	Nos autem gloriari*	II/112 ^v	306
7	Notas mihi fecisti	I/64 ^v	65
2	Omnes qui in Christo	I/151	138
8	Oportet te fili gaudere	I/57	58
5	Pacem meam do vobis	I/169	155
5	Panem de caelo dedisti	I/188	173
1	Panis quem ego dedero	I/45 ^v	47
	Panis quem ego dedero*	I/189	174
6	Pascha nostrum immolatus	I/140 ^v	128
1	Passer invenit sibi	I/59 ^v	60
4	Pater cum essem cum eis	I/161 ^v	147
	Pater cum essem cum eis*	I/164 ^v	150
8	Pater si potest	I/104	97
2	Petite et accipietis	I/159 ^v	145
7	Populus acquisitionis	I/148	134
1	Posuerunt mortalia	II/71 ^v	260
	Posuerunt mortalia*	II/72 ^v	261
	Posuerunt mortalia*	II/73	261
	Posuerunt mortalia*	II/118 ^v	313
6	Posuisti Domine	II/98	289
	Posuisti Domine*	II/118	313
	Posuisti Domine*	II/119	314
2	Potum meum cum fletu	I/110 ^v	103
8	Primum quaerite regnum	I/184 ^v	169
1	Principes persecuti sunt	II/93 ^v	284
1	Psallite Domino qui ascendit	I/163	149
8!	Qui biberit aquam	I/68	68
6	Qui manducat carnem meam	I/54 ^v	55
	Qui manducat carnem meam*	I/190	175
6	Qui me dignatus est	II/47	234
	Qui me dignatus est*	II/47 ^v	235
3	Qui meditabitur	I/31	34
5	Qui mihi ministrat	II/97	288
1	Qui vult venire	II/38	226
	Qui vult venire*	II/46	233
	Qui vult venire*	II/69 ^v	257
	Qui vult venire*	II/95 ^v	286
	Qui vult venire*	II/109	301
	Qui vult venire*	II/113	307
1	Quicumque fecerit voluntatem	II/87	276
5	Quinque prudentes virgines	II/36 ^v	225
	Quinque prudentes virgines*	II/88	278
5	Quis dabit ex Syon	I/61 ^v	61
2	Quod dico vobis	II/109 ^v	302
	Quod dico vobis*	II/116 ^v	311
7	Quotiescumque manducabitis	I/175	160
7	Redime nos (!) Deus Israel	I/87 ^v	84
2	Regina mundi	II/58	246
	Regina mundi*	II/91	281
	Regina mundi*	II/99 ^v	291
8	Responsum accepit Simeon	II/44 ^v	232

1	Revelabitur gloria	I/8	11
3	Scapulis suis obumbrabit	I/38	40
4	Semel juravi	II/88 ^v	278
5	Servite Domino in timore	I/34	36
7	Si consurrexistis cum Christo	I/144 ^v	131
8	Signa eos qui in me credunt	II/94	285
8	Simile est regnum caelorum	II/16 ^v	204
	Simile est regnum caelorum*	II/67 ^v	255
	Simile est regnum caelorum*	II/87 ^v	277
6	Simon Johannes diligis	II/78 ^v	267
8	Spiritus Sanctus docebit vos	I/167	152
8	Spiritus qui a Patre	I/168	154
6	Spiritus ubi vult spirat	I/170	156
6	Surrexit Dominus et apparuit	I/143	130
7	Tolle puerum et matrem	I/14 ^v	17
6!	Tollite hostias	I/195 ^v	181
3	Tu Domine servabis nos	I/56	56
6	Tu es Petrus	II/51	238
	Tu es Petrus*	II/80	269
	Tu es Petrus*	II/90 ^v	281
5	Tu mandasti mandata tua	I/66 ^v	67
	Tu mandasti mandata tua*	I/196	182
2	Tu puer propheta	II/76	265
7	Tuam Deus deprecemur	II/9	196
5	Ultimo festivitatis die	I/164 ^v	150
7	Unam petii a Domino	I/179 ^v	165
8	Venite post me	II/20 ^b	209
8!	Videns Dominus flentes	I/80	78
1	Viderunt omnes fines	I/13 ^v	16
5	Viderunt omnes fines terrae	II/93	283
4	Vidimus stellam ejus	II/32 ^v	221
6	Voce mea ad Dominum	I/39 ^v	42
2	Vos qui secuti	II/3	190
	Vos qui secuti*	II/71	259
	Vos qui secuti*	II/81	270
	Vos qui secuti*	II/87 ^v	277
2	Vovete et reddite	I/192	177
7	Vox in Rama	II/27 ^v	217

Kyrie:

5	Kyrie (—)	II/132 ^v	327
5	Kyrie (—)	II/134	328
5	Kyrie (—)	II/134 ^v	329
1	Kyrie (—)	II/137	331
5	Kyrie (—)	II/138 ^v	333
1	Kyrie (—)	II/140 ^v	335
8	Kyrie (—)	II/142	337
5	Kyrie (—)	II/142 ^v	337
5	Kyrie (—)	II/144	339
8	Kyrie (I)	II/139	333
3	Kyrie (II)	II/123	317

1	Kyrie (IV)	II/126	320
8	Kyrie (V)	II/124 ^v	318
5	Kyrie (VIII)	II/130 ^v	325
1	Kyrie (IX)	II/134 ^v	329
1	Kyrie (XI)	II/127 ^v	322
6!	Kyrie (XII)	II/129	323
4	Kyrie (XVI)	II/144	339
4	Kyrie (XVIII)	II/144	339

Gloria:

1	Gloria (—)	II/127 ^v	322
5	Gloria (—)	II/131	325
5	Gloria (—)	II/132 ^v	327
	Gloria (—)*	II/134 ^v	329
5	Gloria (—)	II/142 ^v	337
4	Gloria (I)	II/139	334
1	Gloria (II)	II/137	331
1	Gloria (II)*	II/139	333
8	Gloria (III)	II/140 ^v	335
8	Gloria (III)*	II/142	337
4	Gloria (IV)	II/123	317
7	Gloria (IX)	II/135	329
2	Gloria (XI)	II/129 ^v	323
4	Gloria (XIV)	II/126	320
8	Gloria (I ad lib)	II/124 ^v	318

Sanctus:

3	Sanctus (—)	II/144 ^v	339
3	Sanctus (—)	II/145	340
5	Sanctus (—)	II/147	342
5	Sanctus (—)	II/148 ^v	343
1	Sanctus (—)	II/149	344
5	Sanctus (—)	II/151	346
1	Sanctus (II)	II/146	341
5	Sanctus (VIII)	II/147 ^v	342
2	Sanctus (XV)	II/149 ^v	345
5	Sanctus (XVII)	II/150 ^v	345
	Sanctus (XVIII)	II/151 ^v	347

Agnus:

3	Agnus (—)	II/145	340
3	Agnus (—)	II/145 ^v	340
1	Agnus (—)	II/146 ^v	341
5	Agnus (—)	II/147 ^v	342
5	Agnus (—)	II/148	343
1	Agnus (—)	II/149	344
5	Agnus (—)	II/151 ^v	346

2	Agnus (XV)	II/150	345
5	Agnus (XVII)	II/150 ^v	346
	Agnus (XVIII)	II/152	347

Antiphonae:

6	Adorna thalamum tuum	II/40 ^v	229
8	Ante diem festum paschae	I/113 ^v	105
8	Ante sex dies solemnis	I/94 ^v	90
1	Ave gratia plena	II/40	228
2	Clementissime exaudi Domine	I/159 ^v	146
2	Collegerunt pontifices	I/93 ^v	89
7	Cum appropinquaret Dominus	I/96 ^v	91
7!	Cum audisset populus	I/95	90
8	Cum rex gloriae	I/134 ^v	123
1	Dum fabricator mundi	I/121 ^v	112
6	Ecce lignum	I/121 ^v	112
7	Exaudi nos Domine	I/27 ^v	30
2	Exurge Domine adjuva nos	I/160	146
8	Fulgentibus palmis	I/96	91
7!	Immutemur habitu	I/28	31
4	Juxta vestibulum et altare	I/28 ^v	31
8	Lumen ad revelationem	II/41 ^v	230
3	Mandatum novum do vobis	I/114 ^v	106
1	Pueri Hebraeorum tollentes	I/99	93
1	Pueri Hebraeorum vestimenta	I/99	93
2	Responsum accepit Simeon	II/41	229
8	Surgite sancti de mansionibus	I/160 ^v	146
8	Vidi aquam	I/134	122

Hymni:

7	Benedictus es Domine	I/4	7
	Gloria laus et honor	I/98	92
	Inventor rutili	I/123 ^v	114
	Laudes omnipotens ferimus	I/123	113
	O Redemptor sume carmen	I/111 ^v	104
	Rex sanctorum angelorum	I/128	117
	Salve festa dies	I/136	124
	Tellus ac aethra	I/115	106

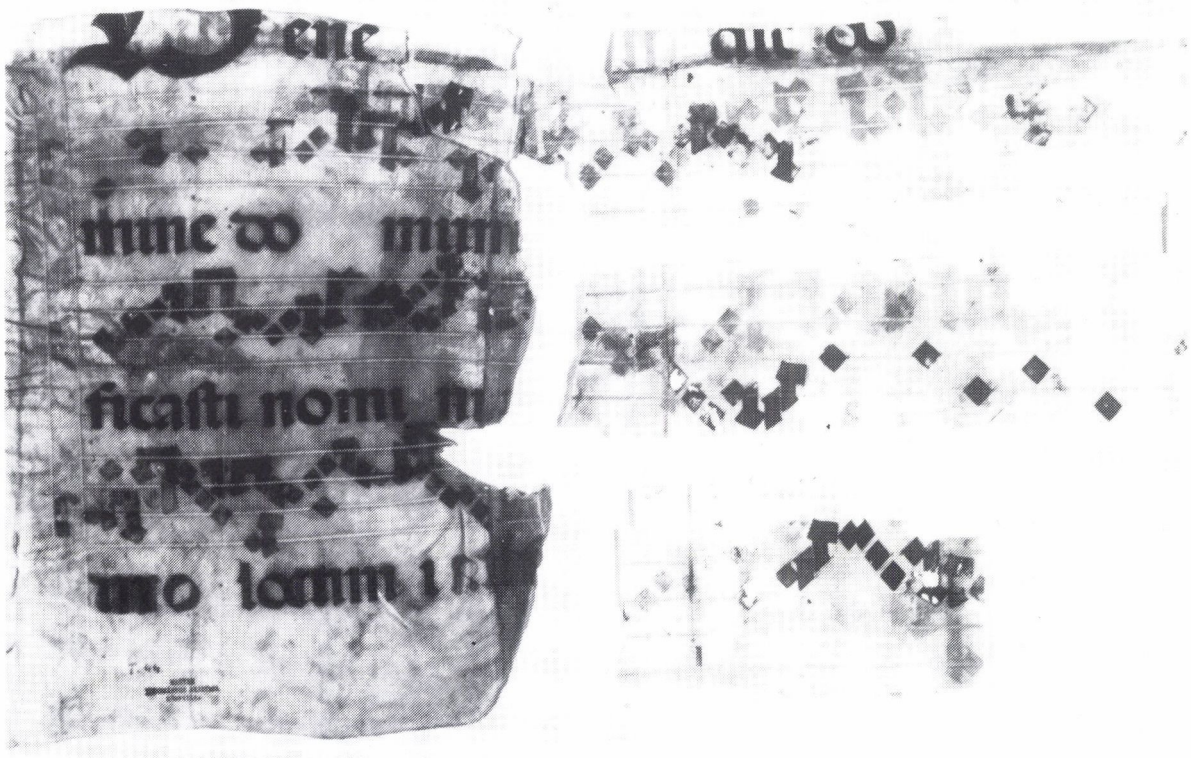
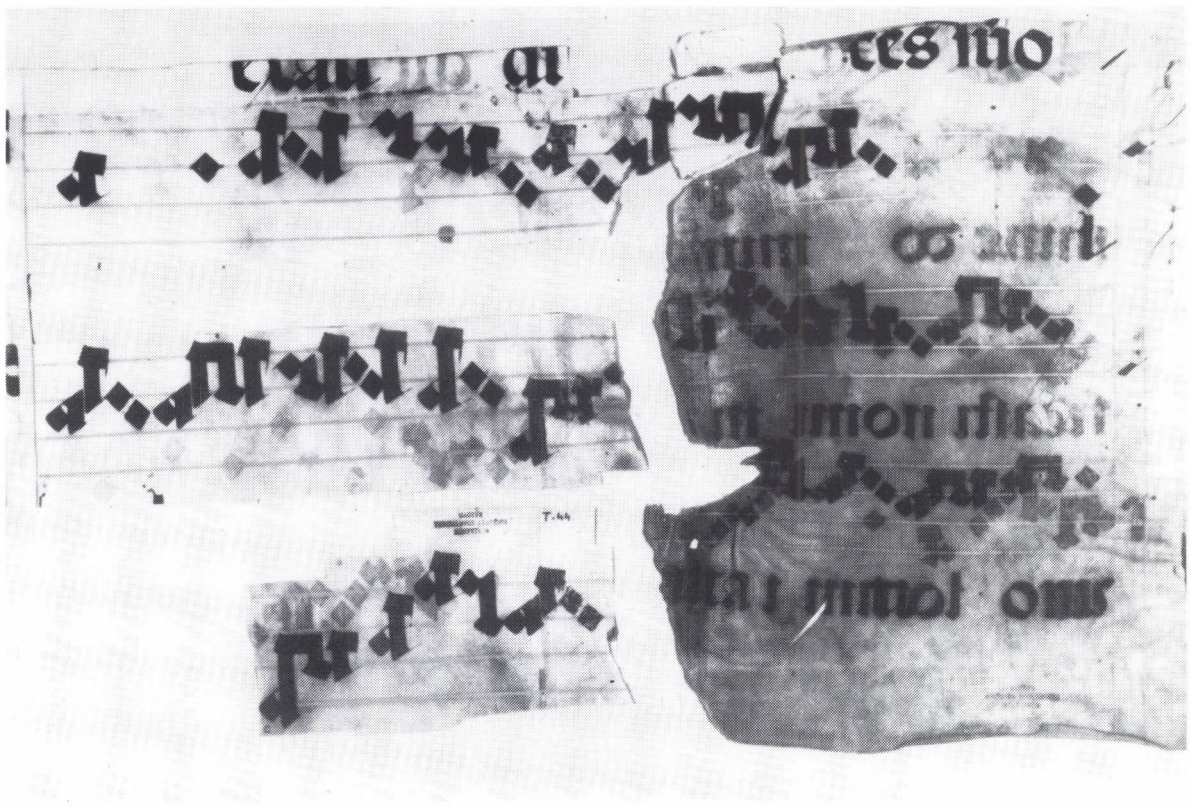
Tropi:

1	Ab hac familia	II/105	296
1	Ante thronum Trinitatis	II/103	294
8	Jam domnus optatas	I/133	122
3	Maria candens liliium	II/101 ^v	293
8	Triumphat Dei Filius	I/135 ^v	124

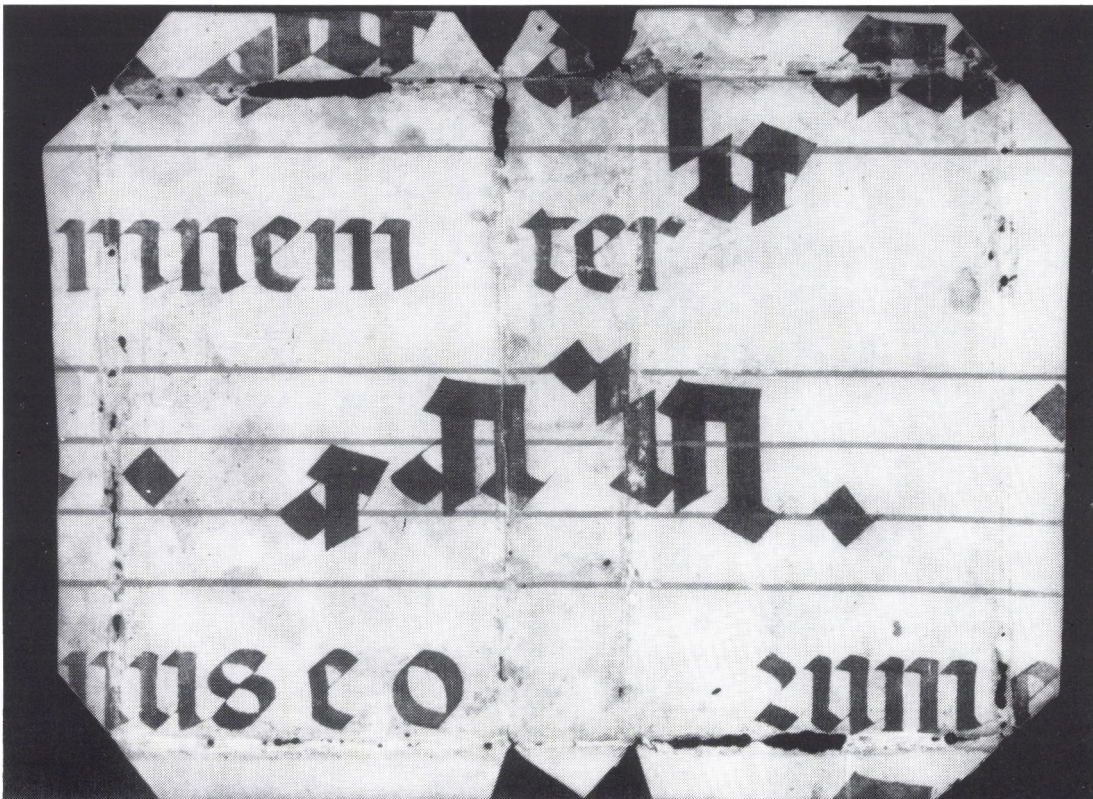
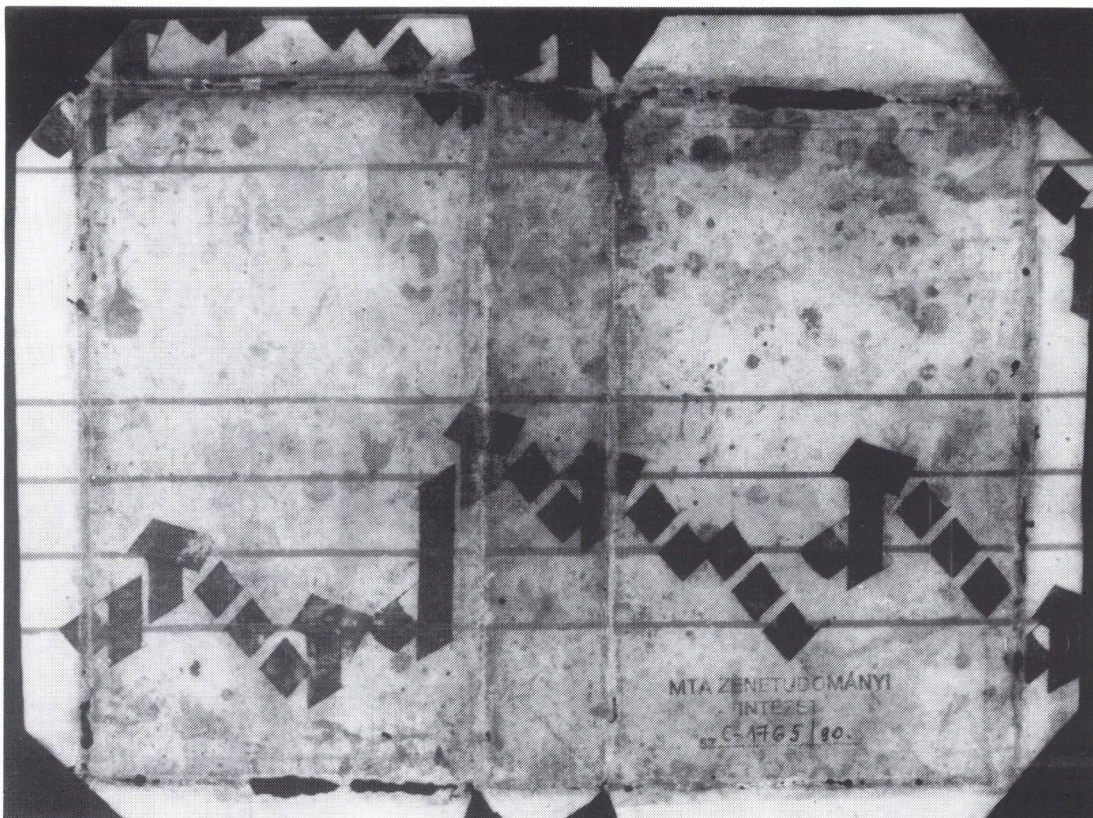
Varia:

2	Christus resurgens	I/138	126
	Litania	I/130	119
8	Popule meus	I/120	111
8	Sedit angelus	I/137	125

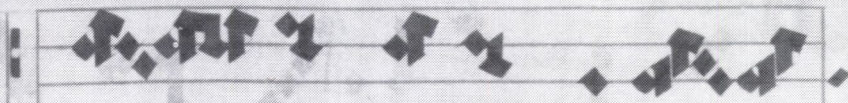
Facsimiles

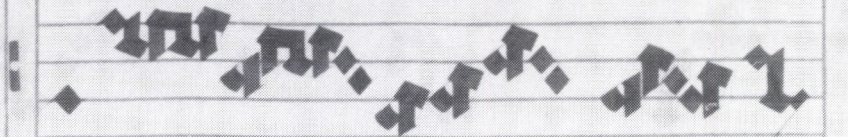
1a—b: K 479 (T 44)^{r-v}

2a—b: C 1765^{r-v}

de cet collaudati o

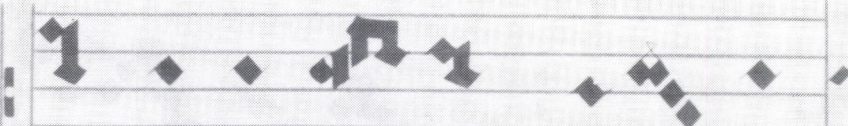
alle de scō adalberto lu ya

Roteri sti

me de

us a conuentu malignā

ex utero ante luciferum genui te.

Et fulgebit hodie

In an
rosa.

super nos quia natus

est nobis dominus et vocabitur a-

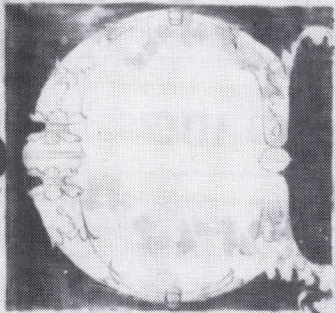
mira bilis de us princeps pacis pa-

ter futuri seculi cuius regni non

erit fi nis. ps. Dominus re-

In excelsis throno vidi se de
re virum quez adorat multi
tudo angelorum psallentes in v
num ecce cuius imperii nome
est in eternum. ps. **I**ubilate do
oñis terra: seruite domino in leti
cia. **E**uoniae. gra. benedictus

procedebant de ore dei, DOMINICA
in IERUSA.

Circumdederunt me ge

mitus mortis dolores

infernus circumdederunt me et in

tribulatione mea invocavi do

minum et exaudivit de templo scō

suū vocem meam. **S**il

a misericordi a domine non
confundar quoniam inuocaui te.
Exurge quare obdormis
domine exurge et ne repellas in fi
nem qua re faciem tuam auertis
obliuisceris tribulationis nostre
adhesit in terra venter noster exur

domi
nica in
lxma.

meditabitur in lege domini die ac

nocte dabit fructum suum i te

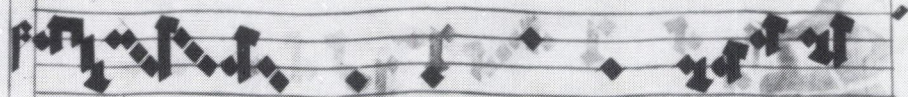
tam clamares ^{sena:} ^{quita} p^ore su o.

ad dominum exaudiuit vocem me

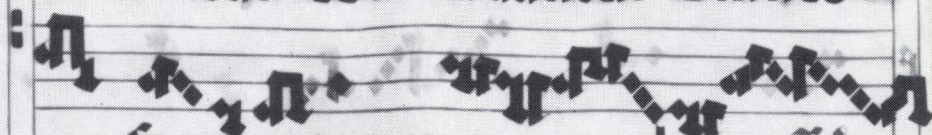
am ab hys qui appropinquant

michi et huius hant e os qui est

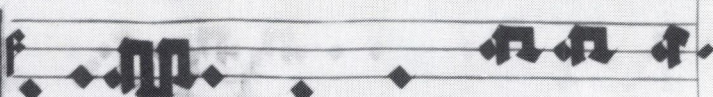
ante secula et manet in e ternum

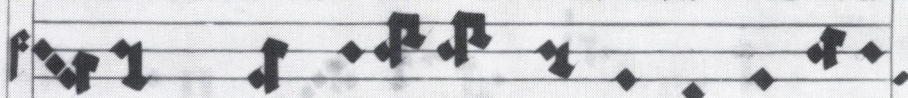
tur confundantur omnes

facientes mala. offm.

edita bar in manda tis tu

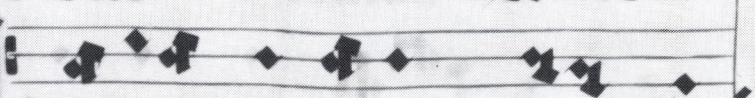
is que dile xi valde et leuabo

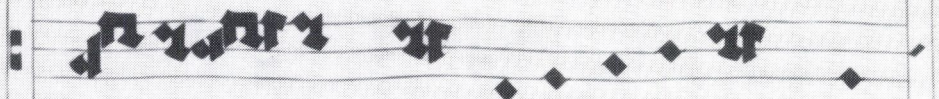
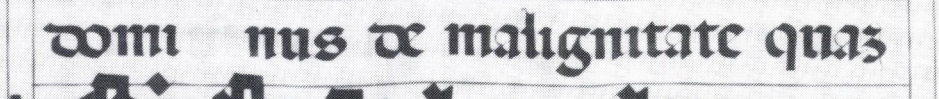
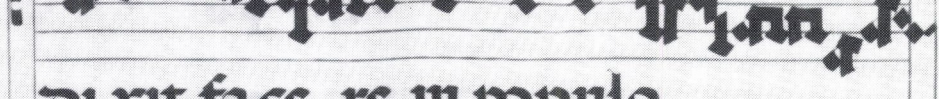
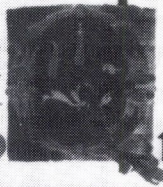
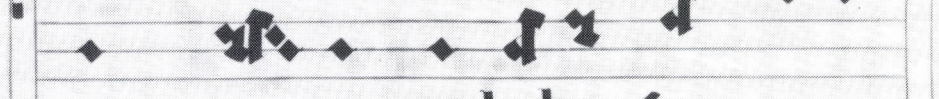

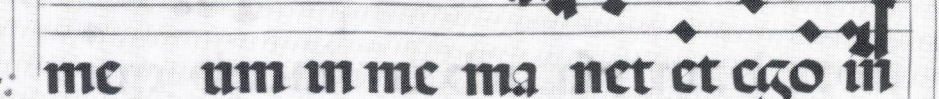

manus me as ad mandata tu

a que dile xi. com.

Intellige clamorem meum in

 domi nus de malignitate quas

 di xit fa ce re in populo

 su o, cō ui manducat cā

 nem me am et bibit sanguinem

 me um in me ma net et ego in

 e o di cit dominus. *feria sexta.*

 Ho autem cuz iustiti a ap

tu a. cō. u mandasti
manda ta tu a custodi ri nimis v
tinam dirigantur vi e me e ad
custodiendas iustificatio nes tu
Dic mecum domine ^{ser.} _{vi.} as
signum in bono vt videant qui me
oderunt et confundan tur quo

The manuscript page features six staves of musical notation in square neumes on a four-line red staff. The text is written in a Gothic script. A large, ornate initial 'D' is decorated with intricate floral and foliate patterns. A smaller, dark initial is visible at the start of the fifth line. The text is arranged in a single column, with some words spanning across lines.

rev

ne dicit domi nus hoc facite quo

tiencunqz sumi tis in me am

iferere ^{scr.} _{n.} cómeórati onés

michi domi ne quoni am cócul

cauit me ho mo tota dí e bellás

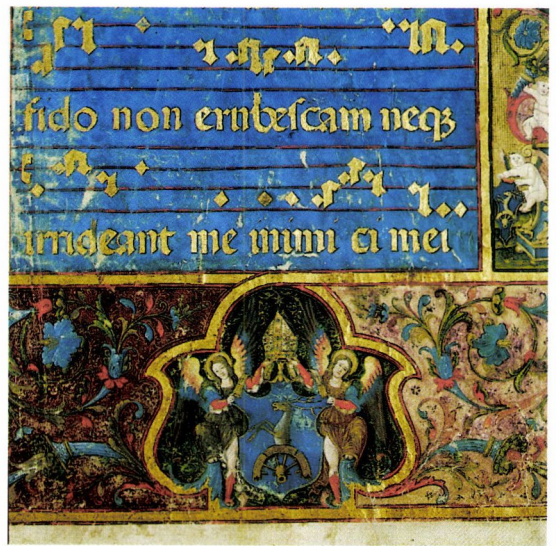
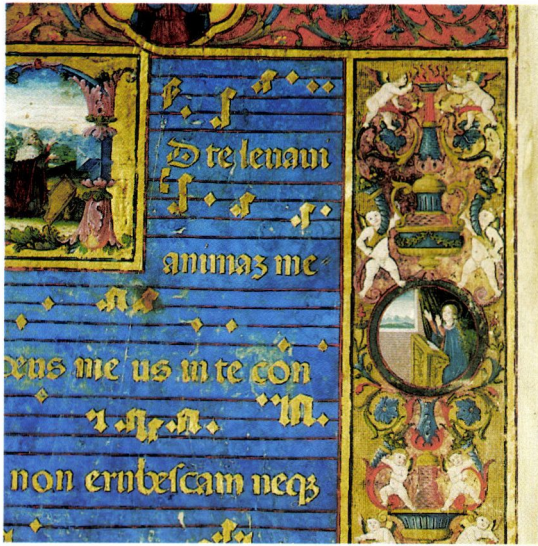
tribula uit mé, ps **E** cócul

cauerunt me inimi ci mei tota dí

ccv

tes in excelsis deo soli o glo
ri e tu e ut cum eta se benefi
cia ale dentur impe
trasse, off. omine de
us in simplici ta te cordis me
letus obtuli v niuersa et populu tu
um qui repertus est vidi cum inge

De te levavi
animas me
am deus meus in te con
fido non erubescam neqz
irideant me inimici mei

16a-e: f 1 és f 1^v miniatúrái

Dominus dixit ad me
fi lius meus es tu ego

hodi e genu i te. *ps.* **Q**uare fre

muerunt gentes: et populi meditati

sunt inania. *Evouae. gra.* *ecum*

principi um in di e virtu

tis tu e in splendoribus

18: f 8^v jelenetes miniatúrája

 cōmouebitur para ta se des tu a

 de us extunc a seculo tu es

 rulta fili a sy on lauda filia cō

 iherusalem ecce rex tuus ve nit san

 ctus et saluatō mdi

 tacer natus est nobis

 et fi lius datus est nobis cuius un

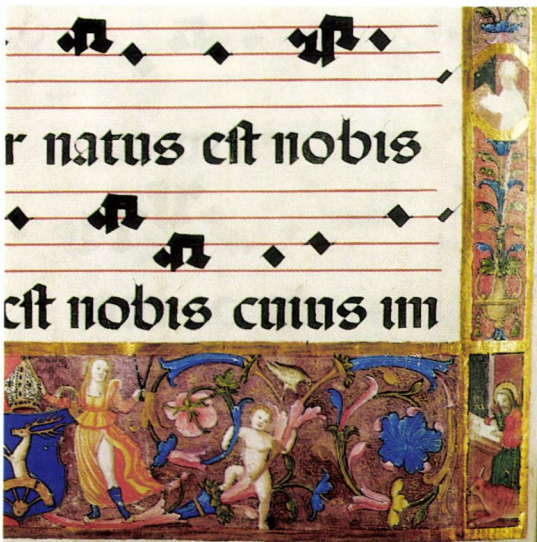
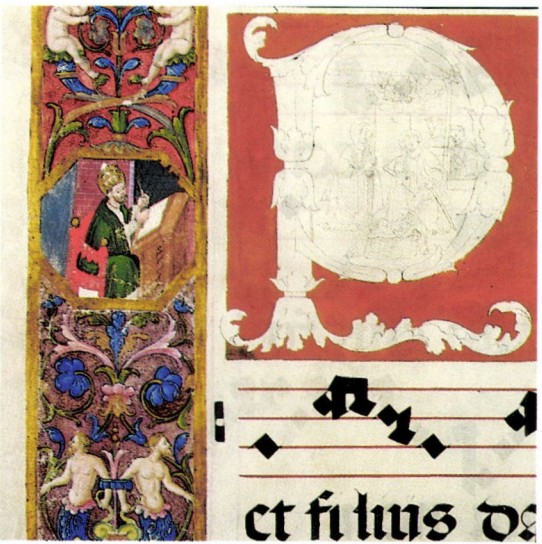

*Nulla
fina.*

ctus et saluatō mdi

tacer natus est nobis

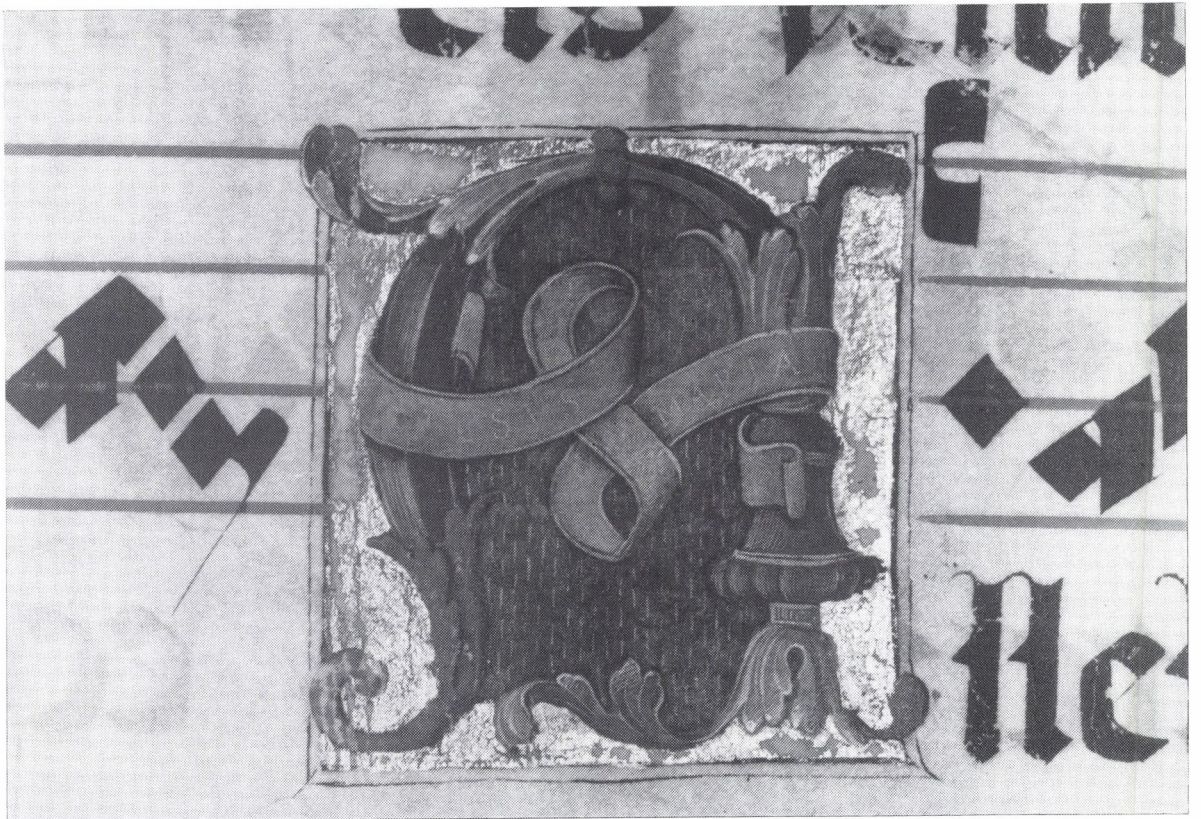
et fi lius datus est nobis cuius un

20a-f: f 11^v részletei

21a-f: f 12, f 13^v, f 31^v, f 31^v, f 41^v, f 44 miniatúrái

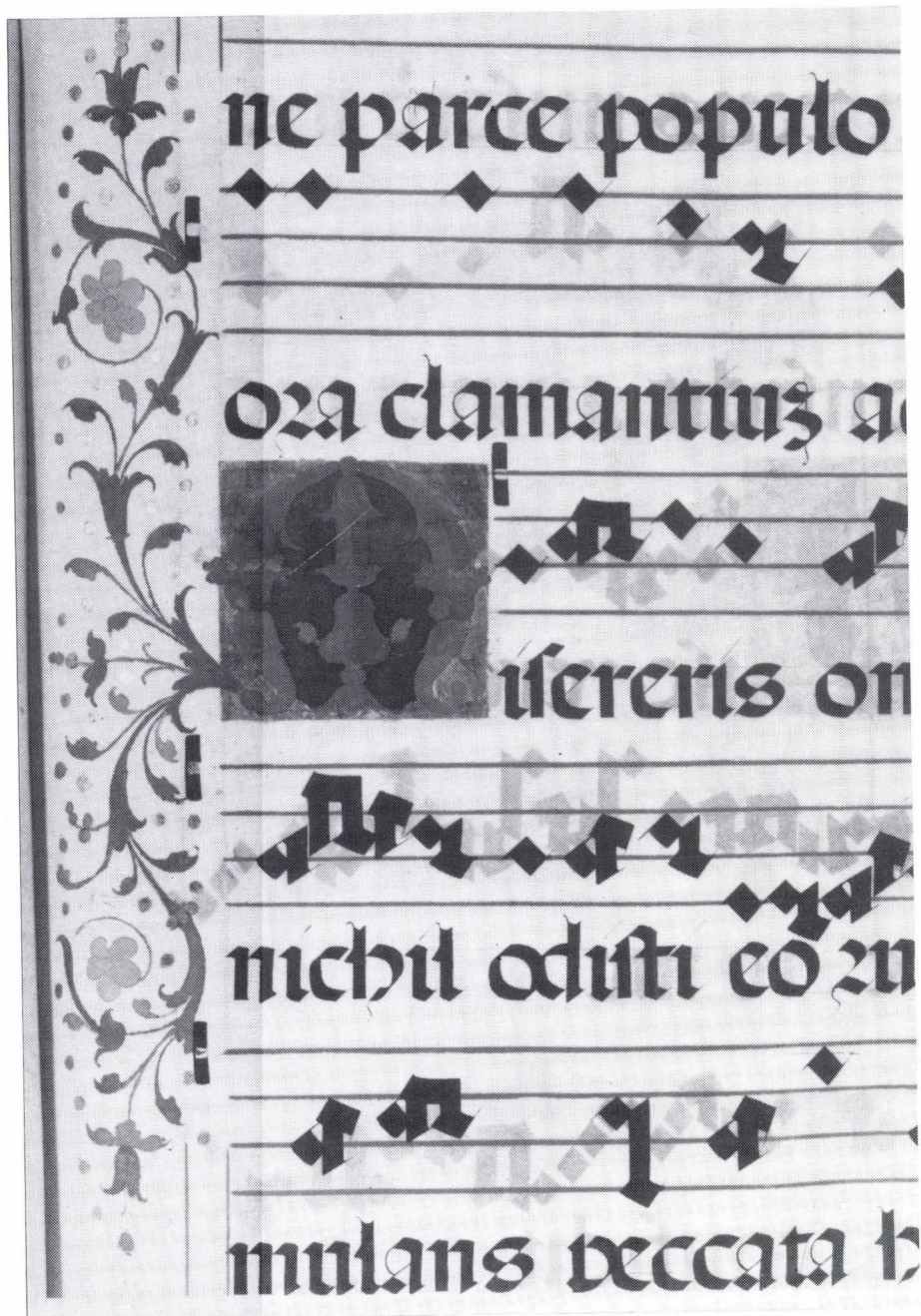
22a—b: f 3 miniatúrái

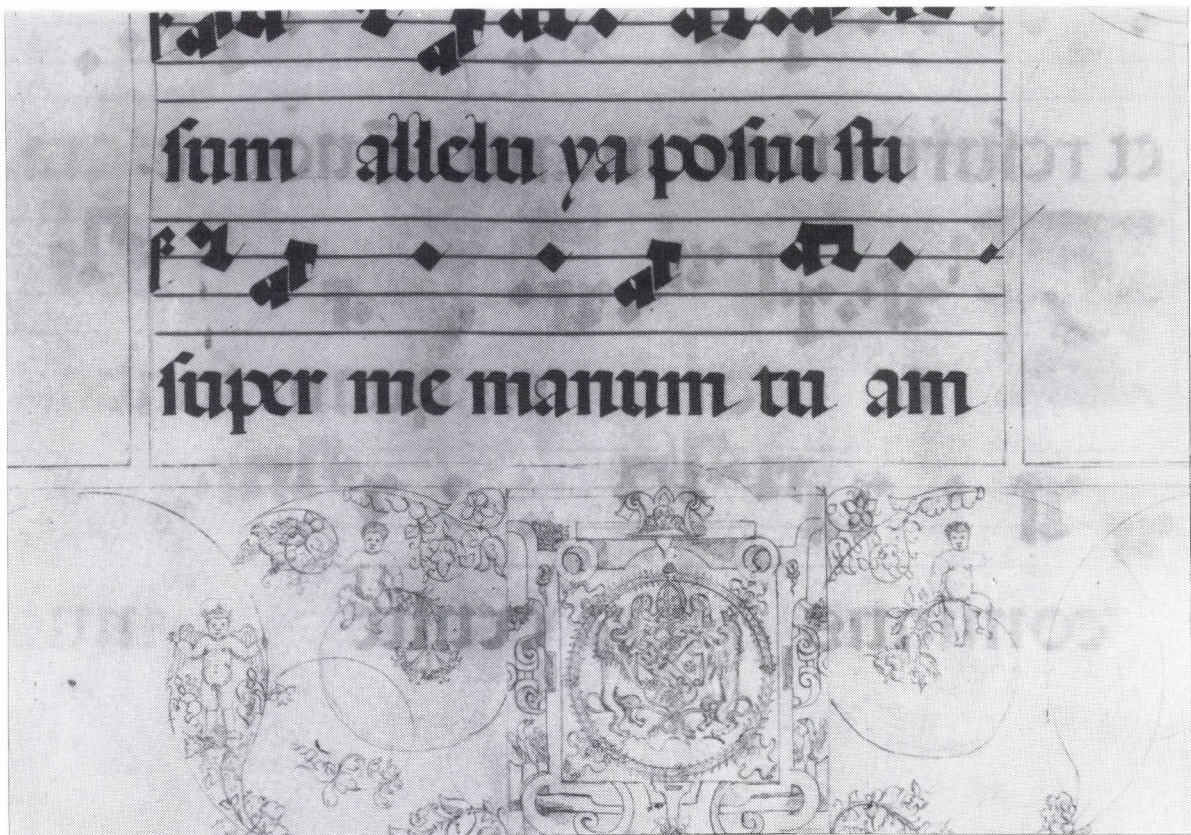
23a—b: f 5^v miniatúrái

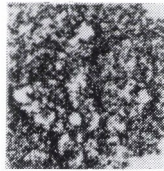
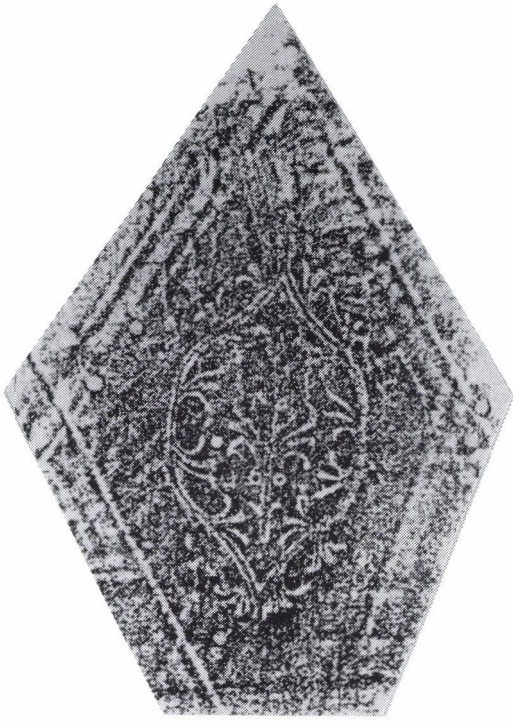

24a—b: f 12^v, f 13 miniatúrái

28: a kódex kötésének bélyegzői

A **MUSICALIA DANUBIANA** a Magyar Tudományos Akadémia Zene-tudományi Intézetének gondozásában megjelenő forráskiadvány-sorozat. Mint a sorozatcím is jelzi, nem szorítkozik a mai Magyarországon őrzött vagy készült forrásokra, hanem annak a szélesebb körzetnek örökségéből merít, melyet az elmúlt századokban szoros kulturális kapcsolatok fűztek össze. A sorozat a középkortól a 19. század elejéig jelentet meg írásos forrásokat. Célja a kutatások ösztönzése, s nem összefoglalása. Így bevezető tanulmányai részletes elemzésre nem vállalkoznak, megadják azonban a forrás értékeléséhez szükséges legfontosabb adatokat, az eddigi irodalom információit, s elsősorban arra a kérdésre akarnak válaszolni, hogy mit (milyen hagyományt, alkotó- és befogadó közösséget, zenei életet és stílusirányt) képvisel az adott forrás.

MUSICALIA DANUBIANA is a series of source-material publications issued under the auspices of the Institute for Musicology of the Hungarian Academy of Sciences. As the title indicates, the series is not confined to sources preserved or originating in today's Hungary. It draws on the inheritance of a wider region which shared close cultural ties down the centuries. The sources published range from the Middle Ages to the early 19th century and the series aims to stimulate rather than summarize research. The introductory studies are not intended to provide detailed analyses, only to present the main information required to evaluate the source, making use of what has been written and recorded before.

MUSICALIA DANUBIANA

- 1 *Missale Notatum Strigoniense ante 1341 in Posenio*
- 2 *Andreas Rauch: Musicalisches Stammbüchlein (1627)*
- 3 *Benedek Istvánffy (1733—1778): Church Music Works I.*
- 4 *Georg Druschetzky (1745—1819): Partitas for Winds*
- 5 *Tabulatura Vietoris saeculi XVII*
- 6 *Joseph Bengraf (1745—1791): Six Quartets*
- 7 *Hungarian Dances 1784—1810*
- 8 *Zacharias Zarewutius (1605?—1667): Magnificats and Motets*
- 9 *Graduale Ecclesiae Hungaricae Epperiensis (1635)*
- 10 *Pál Esterházy: Harmonia caelestis (1711)*
- 11 *Valentin Depisch (1746?-1782): Te Deum, Magnificat, Vesperae de Confessore*
- 12 *Graduale Strigoniense (s. XV/XVI)*

Other volumes in preparation:

- Benedek Istvánffy: Church Music Works II (Missae solemnes)*
Anton Zimmermann (1741 - 1781): 12 Quintets